

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В. В. Німчук

Давньоруська
спадщина
в лексичі
української
мови

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

ББК 81.2Ук-3
Н67

У монографії досліджуються походження і розвиток масиву давньоруської лексики для позначення предметів і явищ навколишнього середовища. Вивчаються словникові системи, пов'язані з буттям, простором і часом, будовою всесвіту, землі, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна та інша номенклатура X—XIII ст. Досліджується доля успадкованої давньоруської лексики в українській (літературній та діалектній) мові протягом усього її розвитку.

Для славістів, істориків східнослов'янських мов, етимологів, лексикологів, природознавців, викладачів і студентів гуманітарних факультетів вузів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

Відповідальний редактор *С. П. Везенко*

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України

Редакція літератури,
мови та мистецтвознавства

Редактор *Н. С. Редичук*

Н 480200000-268 528-92
221-92

ISBN 5-12-000639-6

© В. В. Німчук, 1992

ВСТУП

На відміну від фонологічних (фонетичних), граматичних, фразеологічних та дериваційних засобів мови, що відповідно налічують порівняно невелику кількість елементів — десятки й сотні, лексична система характеризується величезними масивами різних класів повнозначних слів повнозначних частин мови, що в сукупності складають десятки й сотні тисяч номінативних одиниць¹. Лексичні багатства мови, котрі фіксуються в писемних пам'ятках протягом її історичного розвитку, незрівняно більші.

Найповніший опис лексики дають філологічні словники, проте в них подається тільки арсенал лексико-семантичних засобів, а не мегалосистема, що складається з макро-, мікрота підгруп. В історичних словниках при всій детальній хронологічній (фіксація в писемних джерелах певного часу) та семантичній розробці конкретних реєстрових одиниць не видно динаміки розвитку лексичної системи мови. До того ж вокабули в них здебільшого позбавлені (принаймні широкіх), стилістичних, етимологічних і частотних характеристик.

Нинішні етимологічні словники, природно, основну увагу концентрують на з'ясуванні походження кореня лексеми. Розвиток семантики й звукової оболонки слова, дериваційні особливості його в таких працях залишаються на другому плані або зовсім ігноруються. Тому зрозуміло, чому досі немає повних монографічних досліджень історії лексичних систем мов, зокрема слов'янських, з максимальним заглибленням у давнину.

Історична лексикологія мало приваблювала представників лінгвістики XIX—XX ст. Ще 1925 р. М. С. Трубецької констатував, що історія словникового складу була найбільш занедбаним розділом мовознавства. Відсутність таких праць особливо відчувалася в східнослов'янській науці [Трубецької

---

¹ Число так званих службових слів також обмежене. Вони традиційно розглядаються в працях, присвячених морфології.

143]. Вітчизняна діяхронічна (точніше — поліхронічна) лексикологія оформлюється як окрема галузь порівняльно-історичного мовознавства фактично тільки в повоєнний період. Перші монографії з цієї галузі присвячено різним групам давньоруської лексики — докторська дисертація Ф. П. Філіна [Филин 1949] та посібник для вузів П. Я. Черниха [Черных]. Словниковий склад давньоруської мови привертає увагу дослідників і пізніше. А. І. Генсьорський опублікував студію над лексикою і фразеологією Галицько-Волинського літопису [Генсьорський], а А. С. Львов — монографію, присвячену лексиці «Повісті временних літ» [Львов, 1975]. Системні зв'язки в лексиці давньоруської літературної мови в нормативному аспекті досліджувала Н. Г. Михайловська [Михайловская 1980].

Більше монографічних досліджень присвячено історії формування лексичних підсистем східнослов'янських мов: російської — праці М. Я. Брицина (юридична номенклатура; назви судових урядових осіб до XV ст.) [Брицын], Ф. П. Сороколетова (військова лексика російської мови до XVII ст. включно) [Сороколетов], Н. Б. Бахіліної (назви кольорів у російській мові) [Бахилина], Г. Я. Романової (найменування мір довжини) [Романова], Ф. П. Сергеева (російська дипломатична лексика до XVII ст.) [Сергеев], Г. Ф. Одинцова (гіпологічна лексика) [Одинцов] та ін. — й української — праці А. А. Бурячка (номени спорідненості й свояцтва) [Бурячок 1961], В. О. Винника (назви одиниць виміру й ваги) [Винник 1966]. У них, закономірно, вивчається й давньоруська лексика — вихідний етап у розвитку всіх східнослов'янських мов.

Словниковий склад або його окремі фрагменти на певних хронологічних відрізках історії російської мови вивчалися в книгах С. І. Коткова (південноросійська писемність XVI—XVIII ст.) [Котков], Е. М. Борисової (лексика Смоленщини XVI—XVIII ст.) [Борисова], колективній монографії співробітників Інституту російської мови АН Росії (словниковий склад російської літературної мови кінця XVII — початку XIX ст.) [История лексики...], української — в монографіях М. Л. Худаша (лексика ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.) [Худаш 1961], В. Й. Горобця (лексика діаріушів XVIII ст.) [Горобець], М. А. Жовтобрюха (мова періодики XIX — початку XX ст.) [Жовтобрюх 1963; Жовтобрюх 1970], О. Г. Муромцевої (лексичний склад літературної мови другої половини XIX — початку XX ст.) [Муромцева], колективних монографіях Інституту суспільних наук АН України (назви приміщень, одягу, тварин, часових понять XVI—XVII ст., слова на позначення населення за соціальним скла-

дом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими відносинами XIV—XVIII ст.) [Питання історії...; 3 історії...], в публікаціях А. А. Москаленка (різні групи лексики XIV—XX ст.) [Москаленко 1969; Москаленко 1972], білоруської — в колективній монографії «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» [Гістар. лексікалогія...]. Іншомовні запозичення в старобілоруській писемно-літературній мові лексикографічно [Булька 1972] й монографічно [Булька 1980] опрацював О. М. Булика. Оpubліковані книги на історико-лексикологічні теми було створено здебільшого на основі докторських і кандидатських дисертацій.

Надруковано автореферати й фрагменти дисертацій (у вигляді статей), присвячених історії певних семантичних груп лексики східнослов'янських мов. Давньоруський словник є об'єктом небагатьох робіт такого типу. На Україні досліджували давньоруську лексику Г. М. Миронова (назви одягу) [Миронова], Т. В. Олещук (назви хвороб і хворобливих станів) [Олещук], В. І. Невоїт (назви страв і продуктів харчування) [Невоїт] та ін. Із праць з історичної лексикології української мови відзначимо дисертації Ф. Є. Ткача (лексика документів канцелярії Б. Хмельницького) [Ткач], Є. І. Чернова (назви грошей і грошових одиниць) [Чернов], Л. І. Батюк (лексика літопису Самовидця) [Батюк], М. П. Кочерган (назви понять часу) [Кочерган 1967], Пв. Пв. Чучки (становлення географічної номенклатури) [Чучка], І. В. Сабадоша (формування ботанічної номенклатури) [Сабадош 1986]. Різні лексико-семантичні групи староукраїнської мови стисло характеризуються в збірниках тез доповідей, запропонованих учасникам наукових конференцій [Актуальные проблемы I; Актуальные проблемы II; Лексика української мови]. Ряд праць [Москаленко 1973] надруковано в періодиці і лексикологічних збірниках.

Розгортанню досліджень із проблеми поліхронічної лексикології сприяли, з одного боку, успіхи теорії цієї галузі лінгвістики, а з другого (чи не найбільше) — здобутки східнослов'янської лексикографії: історичної (СДЯ, СЛРЯ, ССУМ, ГСБМ, ССПИ), діалектологічної (СРНГ, МСБГ, Лис., Он., Корз., СБГ, ТС), етимологічної (ЭССЯ, Ш., ЕСУМ, ЭСБМ), тлумачної (ССРЛЯ, СУМ, ТСБМ).

Вивчення історії словникового складу української мови стимулює видання давніх і старовинних східнослов'янських текстів, у першу чергу давньоруських (Ізб. 1076, Усп. зб., Іл., СГ, К Грф. ДННСС, ДК Уст.) та українських (зокрема, в серії «Пам'ятки української мови», наприклад Рус., П., АЖ, Зиз., Бер., Слав., Слав.—Кор., ДМВН, К. З., АЛ, Гал. Кл. Чеп., ДНРМ, ЛГП, ПЛ та ін.).

Успіхи історичної лексикології української мови були неможливі без розгортання студій над словником сучасної української літературної мови та різних українських говорів. Особливо відзначимо дисертаційні роботи з проблем діалектної лексикології Т. О. Марусенко, Т. П. Заворотної, А. А. Берлізова, І. В. Сабадоша, П. Ю. Гриценка, Й. Й. Пуя, О. А. Могили, Т. П. Терновської, Г. Л. Аркушина, О. М. Никончука та ін.

Подією в науці був вихід у 1983 р. монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» — першої спроби широкого дослідження словникового складу від найдавніших часів до наших днів.

Цей академічний курс історії української лексики був схвально зустрінутий науковою громадськістю [Худаш 1984; Гринчишин]. Звичайно, в одному томі неможливо вичерпно з'ясувати історію всіх макро- і мікросистем, показати долю десятків тисяч лексем протягом більш ніж тисячолітнього розвитку мови — від праслов'янського періоду через давньоруську епоху до сучасної доби. Загалом, мало вивченою залишилася історія найдавніших лексичних шарів мови — слів на позначення предметів, явищ, ознак, процесів навколишнього світу. Навіть автори робіт, присвячених лексиці окремих пам'яток [Львов 1975; Филін 1949], не в змозі були охопити всі семантичні групи словника давньоруської мови.

Той факт, що лексичний ярус мови становить систему, тепер ні в кого не викликає сумнівів. Система ця специфічна через те, що охоплює величезну кількість підсистем, мікросистем, різного роду протиставлень, тисячі одиниць, кожна з яких має свою фізичну (звукову) та семантичну історію. Самий тільки список лексико-семантичних груп і підгруп складає об'ємну книгу Р. Галліга та В. фон Вартбурга [Hallig, Wartburg], в якій зроблено спробу дати універсальну схему для опису лексики мови. Дослідження цієї велетенської системи в русі із кількісно-якісними, звуковими, лексико-дериваційними й семантичними змінами (з семантичною деривацією) в ній, історії кожного її члена (а кожна лексема має свою історію) передбачає справді колосальний обсяг історико-етимологічної роботи.

Як відомо, специфікою лексичного ярусу («рівня») мови є те, що його елементи, позначаючи предмети й явища, процеси, ознаки матеріального світу, поняття із сфери духовного й суспільного життя людини, в своєму існуванні і функціонуванні тісно пов'язані з долею відповідних денотатів. Проте зміни в лексиці спричиняються й різними внутрішніми чинниками й міжмовними (міждіалектними) взаєминами. Історія природничої номенклатури яскраво свідчить про це: денотати

залишилися ті ж, що й тисяча років тому, а номени змінили своє значення (пор.: д.-р. *зоря* «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця», *звѣзда* «самосвітне небесне тіло» й суч. укр. *зоря* 1. «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця»; 2. «самосвітне небесне світило, зірка»; *звѣзда* тільки діал.; д.-р. *хълмъ* і суч. укр. *пагорб*; пор. ще: д.-р. *животъ* «життя», суч. укр. *живіт* «черев»).

Системна пов'язаність елементів спостерігається в колі будь-якої лексико-семантичної групи слів, однак більш виразно вона виступає при вивченні макрогруп. Зв'язуючими ланками між ними виступають периферійні лексеми, які нерідко водночас тяжіють до різних груп. Одне й те ж слово може входити навіть у ядрову частину двох груп, особливо коли вони перебувають на грані омонімічності (пор.: *дити* «молоді людські істоти», «прямі нащадки (стосовно своїх батьків)»). Тому межі певних лексико-семантичних груп розпливчасті й окреслення їх дослідником відносно (особливо коли йдеться про дієслова). Повне дослідження історії всього лексико-семантичного складу мови вимагає грандіозного обсягу праці, яка може бути здійснена лише зусиллями десятків учених, очевидно, не одного покоління.

Лексико-семантичний арсенал мови (літературної та діалектів) з погляду історії включає кілька генетичних шарів: 1) слова й значення, успадковані з мови, на ґрунті якої вона розвинулася; 2) слова та значення, що виникли внаслідок лексичної й семантичної деривації від успадкованих коренів та основ, семем; 3) прямі лексичні запозичення й кальки.

Завдання нашої монографії — дослідити давньоруську спадщину української мови в лексичі, пов'язаній із буттям, простором, часом, навколишнім середовищем і людиною як частиною живої природи². В абсолютній більшості — це наші найдавніші слова, багато з яких, за влучним зауваженням Ф. П. Філіна, є старішими, ніж «усі нинішні фонетичні та морфологічні закономірності». [Филин 1984, 38].

Давньоруську лексику, на основі якої сформувалися системи трьох сучасних східнослов'янських мов, ми прагнули охопити найбільш повно, з'ясовуючи її праслов'янські джерела, виявляючи східнослов'янські лексичні й семантичні нововтвори, а також іншомовні запозичення. Головна увага концентрується на живомовних масивах словника X—XIII ст., але не можна було не врахувати й історично перспективної книжно-літературної лексики.

---

² Загальне уявлення про давньоруську лексику решти семантичних груп і її відбиття в українській мові можуть дати інші наші публікації [Винник та ін, 29—163; Жанри ..., 5—56].

У давньоруській лексиці виділялися територіально-діалектні елементи незалежно від їх походження (праслов'янська спадщина, новотвори, запозичення), але, звичайно, найбільшу увагу звернено на південноруські специфічні слова, які згодом стали надбанням більшості українського ареалу.

Вивчення історії обраного лексичного масиву ведеться, як правило, на ґрунті писемних джерел, бо саме на їх основі найпереконливіше хронологізується еволюція звукової і змістової сторін слова. Мета реконструкції лексичного складу давньоруської мови на основі сучасних російської, української та білоруської мов у роботі не ставилася. Однак слід сказати, що пам'ятки XI—XIII ст.—оригінальні та перекладні — досить добре засвідчили склад лексико-семантичних груп, які є об'єктом нашого дослідження. З історичних словників автор черпав факти тільки тоді, коли відповідні давні писемні тексти були недоступні. У роботі загалом прослідковуються фіксація й життя відповідного слова протягом усього періоду розвитку української мови. Лише в рідкісних випадках через відсутність матеріалів у нашій картотеці та повного історичного словника української мови даються тільки давньоруська й сучасна форми слова.

Повна історія слова охоплює і розвиток його звукової оболонки. Закономірні звукові зміни в лексемах не коментуються, але специфічним особливостям звукового складу слів приділяється особлива увага (іноді такі розробки набувають вигляду етюдів про історію лексеми).

Автора цікавила доля давньоруської лексики в українській мові взагалі — як у писемно-літературній, так і в діалектах.

Перспективним видається вивчення давньоруської спадщини української мови на всіх рівнях її системи, в тому числі фонологічному, граматичному, а в лексиці—дослідження словника, пов'язаного з матеріальною й духовною культурою, суспільним життям тощо.

Дослідження лінгвальної структури з точки зору походження її складових елементів дозволить глибше з'ясувати спільні та специфічні тенденції розвитку споріднених мов, виявити риси, важливі з погляду східнослов'янського глотогенезу.

Автор висловлює щире подяку своєму вчителю й відповідальному редакторові монографії С. П. Бевзенку, рецензентам І. П. Чепізі, А. П. Грищенкові за висловлені зауваження.

Київ, червень 1987 р.

Розділ I
ВСЕСВІТ. ПРОСТІР. ЧАС

Буття, матерія, дух

Перш ніж перейти до дослідження лексичних систем, пов'язаних із природним оточенням людини, розглянемо слова, які позначають генеральні категорії — назви, що передають поняття буття, матерії, духу.

Процес існування в давньоруській мові передавало дієслово *быти* < *byti*, що мало досить розгалужену семантику, але основним треба вважати значення «існувати», «перебувати, знаходитися»: нарицахуса Полане. ω(т) ни(х)же *єсть* (ін. сп. — *суть*) Полане в Києвъ и до сего дне [ПВЛ 9], оу кіева бо *баше* перевозъ [10] *, бѣ же единъ старецъ не *былъ* на вѣчи [127]. Воно дало численні деривати, зокрема з префіксами *до-*, *за-*, *из(ь)-*, *от(ь)-*, *пере-*, *при-*, *сь-*: поиди в дань, да и ты *добоудеши* и мы [ПВЛ 54] «придбати, здобути»; Не вѣдѣ, *добоудеѣ* ли утрѣшняго дне [Ср. I 685] «дожити»; не *забыта* отъчества [ЖБГ 57], купа(в)са недоуга *избы* [ПВЛ 42], что днь согрѣшить а тѣмь члвкъ *избываетъ* [МП 245] «позбуватися чогось небажаного»; ходаще по Римському болоту. то тѣи *избыша* плѣна [ЛК 648] «уникати»; сель *изнебыша* (ін. сп. — *избыша*). Оружья и конь [551] «позбуватися, втрачати»; погыбе, в(ь)се ω(т)быся [Ср. II 773] «переставати існувати»; ту *перебы* три дни [ЛК 386], аще *прибодукаше* ємоу къ цѣнѣ [Ср. II 1381] «збільшуватися, прибувати (в ціні)»; а добро кнже другъ *прибодеть* [ЛК 414] «приїжджати»; в кое время *сбысться* [ПВЛ 101], забывшоу ємоу казни *Биф*. еже *сбыся* надъ нимъ [ЛГВ 892] «збуватися». Звичайно, в текстах XI—XIII ст. засвідчено не всі префіксальні дієслова та значення похідних лексем.

Висловлено думку про те, що праслов'янське утворення *zabyti* sę «забутися» мало первісну семантику «засидітися».

* При повторенні джерела біля прикладів подається тільки його сторінка.

занадто довго десь пробути» з пізнішим розвитком її у «пробути за якоюсь справою чи без діла, не роблячи іншої потрібної справи», з подальшим «забути(ся) про якусь справу, перестати пам'ятати» (ЕСУМ II 215], та припущення, що внутрішньою формою слова є уявлення про забування як процес переходу дійсного факту, явища із світу буття за його межі (Ш. II/6, 12; автори зіставляють структуру з дієсловами руху, направленою за межі чого-небудь далеко: *засунути, занести*). Друге припущення видається малоймовірним. Не заперечуючи першої гіпотези, гадаємо, що досліджувана семантика могла виникнути на основі іншої — «поринути в своє буття, в даний момент головні життєві справи». Пор. у сучасній мові: *забутися* «виключитися в думках з навколишньої дійсності, перестати думати про те, що хвилює, турбує і т. ін.» [СУМ III 31]. Аналогічними є деривати, утворені за допомогою префікса *за-* від дієслів, що вказують на роботу органів чуття, мозку, відображають психічні процеси: *задивитися, заслухатися, задуматися, зажуритися* тощо (пор. ще: діал. *забавитися* «затриматися» — СУМ III 14, *закарп. забытис'а* н а к б г о с' «задивитися», *засп'атис'а* «поринути в глибокий сон», давнє *завідѣти* «заздрити» від *видѣти* «бачити»). Перелічені дієслова, успадковані українською мовою, не зазнали кардинальних структурних і семантичних змін.

У зв'язку із злиттям в українській мові давніх голосних *ы* та *и* (*i*) у фонемі передньо-середнього ряду в інфінітиві та минулому часі збігалися форми двох дієслів — *быти* і *бити*. Омонімію було усунуто заміною звука *и* на *у* за аналогією до форми майбутнього часу та наказового способу — *буду, будеш* і т. д., *будь, будьмо, будьте*. На зв'язок форм *бути, буль* із формами *буду* вперше вказав відомий хорватський учений Ю. Крижанич (1618—1683), що писав: «Въ јединих лише сих двѣх рѣчицах, Быти, Был, въ самом гласѣ (: без отонченја, и ошумньенја:) дајет се познат различје от Бити, Бил. А то тим постаєт, што људје во ових настојат различје учинит: да будет разознанје межу словом Быти, Был, љубо паче Бути, Бул, извирајущим от Буду, и межу Бити, Бил от Бију» [Križanić 29 зв.— 30]. Ю. Крижанич мав на увазі форми української мови, з якою ознайомився під час тривалої подорожі по Україні [Zwoliński 324]. О. І. Соболевський спочатку твердив, що в українському *бути* голосний *у* не походить із *ы*, а є продовженням праслов'янського *и*, що розвинувся з індоєвропейського дифтонга *ai*, отже, *бути* співвідноситься з *быти*, як старослов'янські *слоути, плоути* з російськими *слыть, плыть* [Соболевский 1883, 18—19]. Гіпотезу піддав критиці О. О. Потебня. Вчений не висунув іншої версії походження *у* в українському *бути*, але натякнув, що тут *у*

міг виникнути фонетичним шляхом [Потебня 1896, 823—827]. Після цього О. І. Соболевський у *бути*, *був* і т. ін. пояснював аналогією до форм майбутнього часу [Соболевский 1903, 101]. Гадають, що своє нове пояснення української форми *бути* О. І. Соболевський висунув не без впливу опублікованого трактату Ю. Крижанича [Zwoliński 324]. Були спроби пояснити *у* на місці *ы* в *бути* як наслідок поєднання фонетичних змін — лабіальний характер *ы* або лабіалізація *ы* перед кінцевим *л* — за аналогією до форм майбутнього часу [Lehr-Spławiński 393—395]. Т. Лер-Сплавінський указує на перехід *у* (тобто *ы*) в *и* (тобто *у*) в говорах польської, чеської, верхньої і нижньолужицької мов [там же 394]. Зазначимо, що форми з *у* на місці *ы* є й у говорах білоруської мови [Карский, 1955, 239; ДАБМ, карта № 23]. В одних білоруських говорах у формах *бувае*, *буў* і под. *у* на місці *ы* пояснюється впливом *буду*, *будь*, а в інших — фонетичним переходом *ы* > *у*, що здійснюється після губних приголосних [Карский 1955, 238—239]. Характерно, що суцільний масив білоруських говорів з формами типу *була* відповідно до літературних *была* безпосередньо межує з діалектами української мови [ДАБМ карта № 23].

У формах минулого часу *о* на місці *и* спостерігається в середньословацьких говорах (і літературній словацькій мові): *bol*, *bola*, *bolo*. Допускається, що розвиток форм був такий: *byl* > *bel* > *bol* [Stanislav II, 443]. У багатьох говорах, насамперед східнославацьких, вживаються форми *вис* «бути», *bul*, *bula*, *bulo*, в яких *и* вважається результатом впливу *budem* «буду» [443—444].

На витворення української форми *бути* < *бути* фонетичні чинники могли діяти тільки в період існування фонем *ы* в більшості протоукраїнських говорів. Поплутання літер *ы* та *и* в південних давньоруських пам'ятках показує, що в протоукраїнських говорах злиття відповідних звуків сталося, очевидно, не пізніше XIII ст. [Жовтобрюх, 1979, 257]. А перші вказівки на *у* на місці *ы* в досліджуваному дієслові засвідчують тільки тексти XIV ст. (Луцьке євангеліє та євангеліє Верковича): дієприкметник *забувенъ* відповідно до старослов'янського *забъвенъ* [Соболевский 1903, 101]. Хронологія інновації, первісне місце її виникнення та інтенсивність поширення до кінця ще не з'ясовані. В опрацьованих актових пам'ятках української мови XIV—XV ст. форм *бути*, *був* не виявлено. Свідчення в опису Луцького замку 1552 р. ненадійні, оскільки збереглися тільки в копії 1777 р.: *maiet buty paniat* [Арх. ЮЗР 1/VII 177], *Bulo sim dymov* [180]. Але вони, безсумнівно, в XVI ст. вже були широко розповсюджені, бо з XVII ст. фіксуються досить часто.

Свідченням того, що в досліджуваній лексемі *у* є наслідком дії аналогії з метою уникнення омонімії, є збереження *и* < *ы* в дериватах *быти*, які в свідомості мовців утратили етимологічні зв'язки з зазначеним дієсловом: *добича, здобич, збитки, збиточник, небиллиця, обиватель* та ін. (див. ще ЕСУМ I 187—188) (але *добуток, здобуток*). Пор. ще: *збуйвикъ* «стара людина», «стара ганчірка», «стара скотина» [Б.-Н. 150], *збуй-вік, збудь-вік* «що віджив, дуже старий», «дрібно малоцінне майно» [Гр. II 126—127] та *збий-віч* «старезна людина» [Ж. 285], діал. закарп. *збыйвіч* «дуже стара людина, тварина (зневажливо)».

У лемківських, бойківських та закарпатських говорах української мови, де зберігається різниця між *ы* та *и*, давня форма *быти* і деривати дієслова залишилися без істотних змін.

Деривати *из(ъ)быти, из(ъ)небыти* активно функціонували, очевидно, тільки в ареалі південноруських (протоукраїнських) говорів. Перше дієслово має тепер загальноукраїнське поширення — *збути (збувати)* «позбавлятися, збутися (збуватися)» «втратити», «позбавитися» [СУМ III 453], І мнѣ пода(и) г(с)ди такъ то(р)жествovati: бы(мѣ) *из(ъ)бывши* печ(а)л) мо(г)лѣ та бл҃года(р)ствovati [К. З. 79], однак друга лексема з давньою семантикою нині функціонує лише в південно-західному наріччі — *знебути* «позбутися, загубити» [Гр. II. 172], *знебытис'а* «позбутися, спекатися», *знебавити(с'а)* «позбавити(ся), позбути(ся), втратити» (закарп. діалект). Ширший ареал має слово *знебути* з новим значенням — «стомитися, знесилитися» [Гр. II 172; СУМ III 651].

Континуанти більшості дериватів дієслова буття збереглися на всій території української мови: *забути, добути, відбутися, перебути, прийти, збутися*, діал. *убутися* «ужитися» [Ж. 1000], закарп. *убытис'а* «звикнути» тощо: любо стратить а любо *добоудеть* [Р. 65], *obliuiscoг забываю* [Слав. 289], А-часомъ з(ъ) ско(р)бы са(мѣ) са чове(к) погубляеть: о(т) чего бже храни много то *бываетъ*. Бо поневажъ з(ъ)бы(т)няя ско(р)бъ тоє справляеть: же скор(р)бны(й) всяко(и) вѣхи свое(и) *забываетъ* [К. З. 77], *избавитиса: избыти* [Бер. 45], Нехай бы рододычове сами *о(т)бували* за свои грѣхи: а не потомки... І мы потомки рады (б) свои *позбувати* а не за родыте(л)скіе до(л)ги *о(т)бувати* [К. З. 190]. Окремі утворення були увіражені новими префіксальними елементами, наприклад *позбутися*. Дієслово *відбутися* в сучасній літературній мові виступає із значеннями, які не фіксуються в давньоруських пам'ятках. Семантика, близька до семантики старовинного дієслова *от(ъ)бытиса*, залишилася тільки в сучасному *від-*

*бути*ся «здійснитися, пройти (про роботу, події тощо)» [СУМ І 559]. Давньоруське значення засвідчується в закарпатському діалекті — *удбытис'а* «перестати існувати»: шчо *было/ўже с'а удбыло* (с. Довге).

Іменниковий дериват від *бути* — *бытьє* «існування, буття» давньоруська мова дістала в спадщину з праслов'янської: творца, создавшего всачьская ѡ(т) *небытьѧ* въ *бытьє* [ЛК 585]. Синонімом його виступало інше слово праслов'янського походження — *быть*: въ *быти* и тли [Ср. І 211]. Прикметник *бытъныи* замість *насоуицьныи* [там же] міг утворитися і від *быть* «буття», і від *бытъ* < прасл. *butъ* «буття», не засвідченого текстами Х—ХІІІ ст. Континуантом давньоруського *бытьє* виступає сучасне українське слово *буття* (діал. закарп. *бут'а*). Старовинне утворення *быть* стало надбанням південно-західних говорів — *бить* «буття, життя» [Ж. 27]. Варіант *бытъ* «буття» використовувався в староукраїнській мові: Что за трвалость свитана? поты его *быту*, поки не видати слнца [Т. 166]. В українських діалектах *бит* — «становище, стан, обставина» [Ж. 27], «стан життя, майно» [Б.-Н. 66]. Прикметник *бытъный* «який існує; що є» функціонував і в староукраїнську добу. Нині в літературній мові він виступає тільки як частина композитів *самобутній*, *майбутній* та в діалектному *бутній* «присутній» [Я. 60]. Похідний від прикметника абстрактний іменник *бытность* «буття», «єство, суть», «перебування» засвідчується вже в староукраїнській мові [Т. 165; ССУМ І 147; Зиз. 28]. У наш час *бутність* у літературному вжитку виступає із значенням «перебування» [СУМ І 266; пор. рос. *бытность*, п. *bytność*].

В оригінальних давньоруських текстах від дієслова *забути* «забути» засвідчуються два похідні іменники із значенням «забуття», «забування» — *забытьє* й *забыть*: дабы не въ *забыть* было то, еже ми показа богъ видѣти [ХД 2], не могаго [!] въ *забыти* положить [Ср. І 898]; да многописани въ *забыть* вълъземъ (ЖБГ 43; пор. ще: въ *забыть* вълъжи сьребролюбьствие — Супр. 412). Перший дериват — *забуття* (*забут'є*, *забут'а*) успадкували всі українські говори. Другий зберігся незмінним лише в окремих говорах, зокрема закарпатських, у сталих сполуках: нийє му *забыте* «він не може забути», нал'л'аў без *забыте* «без міри» (пор. синонім *убис'ц'а-мы* < без *т'а-мы*). В говірках, де функціонує дієслово *бути* > *бути*, в іменнику також з'явився звук *у*, тому виникла форма *забутъ*, яку прирівняно до форм наказового способу *забудъ*: в *забудъ* попасти «опинитися в забутті» [Ж. 231]. Очевидно, це утворення з заперечною часткою наявне у виразі *на незабудъ* «на згадку»: На *незабудъ* Штернбергові [Т. Шев-

ченко], який нині кваліфікується як застарілий (СУМ V 305; пор. *незабудь*: на *незабудь* «на згадку» — Ж. 510).

Давньоруські тексти засвідчують і такий дериват, споріднений коренем із *бити*, як *забъвеннѣ* «забутий, залишений без уваги» [СлРя V 132; Ср. I 898], континуанти котрого виявлено в бойківському виразі *забвена душа* «рідкий гість» [Он. I 258], тобто людина, яка забуває про близьких.

Загальною абстрактною назвою природи, сутності в давньоруських пам'ятках виступає ім'я *єстьство* (етимологію подано нижче): челоуѣчьска *естества* [Іл. 182]. Українська мова зберегла його без помітних звукових модифікацій, але з деякими змінами в семантиці — *єство* «сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини», «суть чогось» (останнє значення є книжним — СУМ II 499). Звукова форма його вказує, що слово *єство* функціонувало в усному мовленні освічених людей протягом XIV—XIX ст. (пор. *єство*, *єсство* — Т. 893). Книжна форма *естество* проіснувала паралельно до XIX ст. [Ж. 215]. З XVI ст. слово *естество* починає витіснятися запозиченим із латинської мови терміном *натура*, адаптованим полонізмом *прирождѣньє* (*прироженє*) та словом *власность* — *естество*, *прирождѣньє* [Зиз. 45], *естество*: *прироженє* ... *власность*, *натура* [Бер. 36]. Однак ці значення лексем *власність*, *натура* не збереглися. З семантикою «властивість» термін *власность* функціонував до XIX ст. [Т. 267—268; Ж. 111], коли його став витісняти іменник *властивість*.

Термін *єстьство* вживається й на позначення сукупності живої й неживої природи в давньоруських пам'ятках старослов'янського походження (корінь — дієслівна форма 3-ї ос. одн. теп. часу *єсть* — Зиз., 45; вважається калькою гр. οὐσία — Ф. II 28): жєна ражаєть и *єстьство* законуу одолѣваєть [Усп. зб. 411]. Вже в староукраїнську добу поруч із *єство* засвідчується тепер нормативний термін *природа*: *natura природа*, *естество*; *naturalis е(с)тестве(н)*, *приро(д)ни(й)* [Слав. 278], пор. також: *своєплеменитый: природный* [Бер. 111]; *свѣтлось естествен(ѣ)ную*, або *прирожен(ѣ)ную* ськривають [Т. 894]. Як давнє книжнє вживалося в XIX ст. і слово *естество* «природа» [Ж. 215]. Корінь *род-* терміна *природа* вказує на прадавнє уявлення, ніби предмети, які оточують людину, народилися (пор. і лат. *natura* «природа» від *nasco* «народжуся», укр. *родовище*, рос. *месторождение*, *родник* і т. ін.). Цей термін мають усі східнослов'янські (рос. *природа*, блр. *прырода*) та інші слов'янські (с.-х. *природа*, б. *природа*, ч. *příroda* і т. д.) мови, проте, яке значення він мав у праслов'янську добу, важко з'ясувати.

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження фіксуються прислівник *суще* «справді» (від активно-

го дієприкметника **sot-j-*, пор. 3 ос. мн. теп. ч. *суть*), і субстантивований прикметник *суцъныйи* «який існує» [Ср. III 635]. Лексеми *суцый* «який існує», *суце* «те, що існує, буття», пройшовши через староукраїнську писемно-літературну мову, понині залишилися книжними [СУМ IX 875]. Але *суцый* «справжній, істинний» став надбанням й української розмовної мови [там же].

У книжних текстах південнослов'янського походження, поширених на Давній Русі, фіксується також термін *суцъство* «істота, сутність; природа, сукупність властивостей» [Ср. III 635]. Він увійшов в українську книжну мову (пор.: *суцество* *essentia; substantia, existentia* — Слав. → Кор. 514) і вживався аж до другої половини XIX ст.: *суцество* «істота, суть, удача» [Ж. 939]. За аналогією до відповідних прикметників давній термін *суцый* набув суфікс -н-: *суцныйи*, дериватом якого є іменник *суцність* [там же]. Назва *суцство* «сутність, природа» [Ср. III 630] вказує, мабуть, на існування в давньоруській мові й лексеми *суть*, що збереглася донині в східнослов'янських мовах. Очевидно, під її впливом [пор. Ф. III 812] оформився прикметник *сутый* «справжній, істинний» [Гр. IV 234]. В українській літературній мові за ним було вирівняно лексеми *суцныйи*, *суцність* — *сутныйи* «суттєвий», *суцність* (утворені на початку XX ст.; пор.: *бутныйи*, *бутність*). Рідкоживаний у писемній мові термін *суття* «суть» [СУМ IX 861] — книжне утворення.

Процес буття в сучасній українській літературній мові передається й дієсловом *існувати* — дериватом прикметника *існий* (*існийи*, *існыйи*) «справжній» [Ж. 325; Гр. II 200], що виник на ґрунті давньоруського *истыйи* «справжній, істинний» [Ср. I 1158]. Структура *исныйи* (*истныйи*) (ускладнення суфіксом -н- прикметника *истыйи*) фіксується від XIV ст. [ССУМ I 449] з семантикою «той самий, зазначений» (пор. д.-р. *истыйи* «той самий» — Ср. I 1151). За нашими матеріалами, дієслово *истнувати* та похідний від нього іменник *истновань* фіксуються з другої половини XIX ст. [Ж. 325]. Його еквівалент у польській мові *istnieć* кваліфікується як книжне утворення XVII ст. [S. I 469]. Прямої залежності між українським і польським дієсловами не видно. Українське утворення своєю структурою продовжує східнослов'янську книжну традицію творення подібної лексики, пор.: д.-р. *їстованіє*, *їстьство-ваніє* «існування, буття» [Ср. I 833, 834], *їстовати* «говорити правду» [СлРя. VI 325]. Білоруське дієслово *існаваць*, очевидно, є залозиченням із української мови.

Дериватом прикметника *истыйи* був також давньоруський іменник *истота*, якого, однак, не виявлено у пам'ятках XI—XIII ст. (пор. рос. *истота* «сутність, природа» — Д. I

60; п. *istota* «суть»; деякі етимологи вважають, що *istota* — праслов'янське слово — Sk. I 470). Його успадкувала українська мова, але в народному мовленні воно (*істота, стота*) функціонувало насамперед із значенням «правда, істина; щирість», «природа, вдача» [Б.-Н. 170; Гр. II 200], «суть» [Ж. 325], а похідний прикметник — із семантикою «дійсний, справжній». З новішим значенням — «живий організм; людина; тварина» — термін *істота* використовують українські культурні діячі середини XIX ст. [Гр. II 200]. Такої семантики іменник *істота* або набув під впливом польської мови (п. *istota* «живий організм»); або йому було надано значень, аналогічних до російського терміна *существо* 1. «суть, сутність», 2. «живий організм».

Дериватом прикметника *іс(т)ний* є сучасне слово *дійсний* < до + *істний*, від якого утворено іменник *дійсність*. Основа цього ж прикметника спостерігається в староукраїнському іменнику *истность* «сутність, природа» (пор. ст.-п. *is(t)ność*): *омоуца*, єдино *существо*, тьи речи *которыи су(т) одной истности* [Бер. 225], прислівнику *до-стоту* [ЕСУМ II 115].

Запозичені із старослов'янської мови назви *вещь* < *vektь (*věktь). [Ф. I 309; Mach. 680] або, на нашу думку, з *vět-jь* (споріднене з *větati, větiti*, пор. віче < в'че < *vět-je, (*при*)*вітати, привіт*; семантична паралель річ «предмет» і *річ* < р'чъ < г'чъ «мова, мовлення, чийсь слова, розмова та ін.») та її дериват *вещество* «матерія» [Ср. I 252—253] перейшли з давньоруської мови в староукраїнську книжну [Т. 229] і функціонували в новій літературній писемній мові до другої половини XIX ст.: *вещ* «справа», *вещество* «матерія» [Ж. 66]. Проте приблизно з XVI ст. термін *вещество* починає витіснятися латинізмом *матерія* — *вещество: матерѣа* [Бер. 15], *хаосъ; ...матері(а) все(г)ло свѣта* (240; пор. також: *грѣза: гной, матеріа* — 28), що є нині нормативним.

За посередництвом старослов'янської давньоруська писемно-літературна мова засвоїла грецький термін *стихія* (*стихія*) < τὸ στοιχεῖον, *стихія* < τὰ στοιχεῖα, мн. «одне з первоначал буття (в античній і середньовічній філософії): повітря, земля, вогонь, вода» [Ср. III 514, 515, 579]. В цьому значенні термін успадкувала й староукраїнська мова: *elementa стихія* [Слав. 176], еквівалентом якого в XVI—XVIII ст. був полонізм *живель* (*живіоль, живулъ*) < *zywioł* [Т. 922]. Поруч із ними, починаючи з XVI ст., функціонувало слово *елементъ* [Т. 873—874], наприклад: *стихія: початки, елѣмента: якъ, земля, вода, воздухъ, огонь, с(ъ) которыхъ то иныше створенье сътворено ест(ъ)* [Бер. 234]. В нову літературну мову ввійшли тільки слова, запозичені з класичних мов, — *стихія*,

елемент. Серед багатьох значень їх у сучасній українській мові наявні і найдавніші [СУМ II 473; IX 707; СІС 245].

У середньовічній ідеалістичній філософії матерії протиставлявся *духъ* — нематеріальне начало, що передувало матерії, надприродна істота, Бог. Поруч із цим значенням, яке усталилося після християнізації Русі, лексема *духъ* зберігала давні конкретні значення — «рух вітру», «випаровування», «запах», «дихання» та ін. [Ср. I 748; СлРЯ IV 379—380] (їх розглянемо у відповідних лексико-семантичних групах). Крім старовинного релігійного слово *дух* у сучасній українській мові має матеріалістичне значення — «мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її» [СУМ II 442].

Назви, пов'язані із Всесвітом, небесними об'єктами та явищами

На позначення сукупності навколишнього матеріального оточення людини у давньоруських пам'ятках фіксуються два слова праслов'янського походження — *свѣтъ* і *миръ*. Перша назва переважає в оригінальних творах, особливо світських $\omega(\tau)$ хожю *свѣта* [ПВЛ 161], на семь *свѣтъ* [МП 244], іноді фіксується в старослов'янських текстах давньоруської редакції: печаль *свѣта* сего [ЄМ 74]. Друга є панівною в пам'ятках старослов'янського походження й зрідка засвідчується в оригінальних текстах, створених старослов'янською мовою давньоруської редакції: княжениа *мира* сего [ЖБГ 45] та давньоруською: донелъ же сѧ *миръ* състоить [МГ 33]. Поєднання слів *всь* *миръ* мало значення «увесь світ, всесвіт»: дондеже *всь* *миръ* стоить [ПВЛ 30]. Можливо, в південних діалектах давньоруської мови цю семантику мала й сполука *всь* *свѣтъ*. Аналогічні утворення відомі і в інших індоєвропейських мовах (наприклад, нім. Weltall). Із старослов'янської мови було запозичено термін *всѣселена(на)* «всесвіт», у якій він — калька з грецького οἰκουμένη (γῆ) (буквально «населена (земля)»: бѣ всеи *вселенѣ* [МП 253]. Очевидно, із старослов'янської мови в давньоруську ввійшов також дериват *всѣселеньскыи*: $\omega(\tau)$ ецѣ *вселеньскыхъ* [УВ 24]. За праслов'янськими уявленнями, матеріальний світ на чомусь розміщувався, на щось опирався. На це вказує давньоруський вираз *миръ* (*всь* *миръ*) *стоить* (*състоить*), який пізніше набув значення існування. Не виключено, що дієслово *стоити* й раніше мало значення «існувати», тобто все живе (людина, тварини), що стоить на ногах, живе, існує, на противагу лежачому, мертвому.

У XI—XIII ст. лексема *свѣтъ* функціонувала з первісними й значеннями «світло», «світлість», а також із семантикою «світання, світанок», а термін *миръ* зберігав і праслов'янські значення «спокій», «тиша», «мир» та давнє «община, громада».

У більшості слов'янських мов один із двох синонімів на позначення світу — *свѣтъ* — витісняє іменник *миръ*. Характерним у цьому відношенні є те, що в деяких сусідніх неслов'янських мовах скальковано саме слов'янське слово *свѣтъ* (svěť), тому в них терміни на позначення світла й світу є омонімами: уг. világ, рум. lume.

Назва *світ* активно витісняє синонім *мир* уже в ранній староукраїнській період. Термін *свѣтъ* «земля з усім, що на ній живе, існує, світ» в матеріалах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» виступає 17 разів [ССУМ II 326], а *миръ* «світ» — тільки двічі, та й то у сталих фразах: *отъ создания миру (мира)* [I, 596]. Однак *мир* «світ», *божий мир* «світ», *вселенна* «всесвіт» час від часу засвідчуються аж до 20-х років XX ст.: *мир* «Welt» [Ж. 439], *вселенна* «die ganze Welt, Erdkreis, Weltall» [126], *вселѣнна* [I.—Ш. 50], *мир* [Саб. 56] та ін. З 30-х років нашого століття ці терміни на позначення світу й всесвіту в писемно-літературній мові не використовуються. Лише похідний прикметник *вселенський* залишився в складі титулу константинопольського патріарха та з семантикою «всецерковний» [СУМ I 764].

Протягом усієї історії в живому українському мовленні функціонували термін *світ* (наприклад: міръ: *свѣтъ...*; міродръже(ц): держа(в)ца того *свѣта*; міротвореніє: того *свѣта* твореніє... — Бер. 64), що є тепер загальноукраїнським словом, та сполука *весь свѣтъ* на позначення всієї землі і Всесвіту, яка в XIX ст. вже універбізувалася: ω(т) того августа пописа(н) *ве(с) свѣтъ* [XV Пов. 8], вселен(ъ)наа, *в(ѣ)ве(с) свѣтъ* [Зиз. 32], Вселенная: *Весь свѣтъ*, где са люде населили [Бер. 22], *весс(ь)віт* «Weltall» [Ж. 66], *весь-с(ь)віт* [I.—Ш. 50], пор. також: *світ божий* [там же; Саб. 56]. Активним був і прикметник, що виник на основі цієї сполуки, — *всесвітний* (-ий) < *всь свѣтъный* (наприклад: океанъ: *всесвѣтнее* море — Бер. 242; *всѣосвѣтній*, *всѣогосвѣтній* — Б. -Н. 86). Очевидно, під впливом прикметника *всесвітний* важке для вимови поєднання *весьсвіт* замінено на *всесвіт*. Здається, це слово створив Є. Тимченко. За нашими матеріалами, термін у такій формі вперше фіксується в його російсько-українському словнику: *вселенная* — *всесвітъ*, *цѣлый свѣтъ* [Тимч. I 51]. З 20-х років новотвір засвідчується з наголосом на першому складі (*Вселенная* — *всѣсвіт* — Пр. РУС 42; *вселенная* — *всѣсвіт*, *всесвіття*, *світ божий*, *мир*, *всесвіт-*

н і с т ь — Саб. 56) і е тепер нормативним. Інші неологізми (*всесвіття, всесвітність*) не прищепились у мові. Допускають, що термін *всесвіт* — результат регресивного словотвору від прикметника *всесвітній*, а зразком для його структури був польський іменник *wszecławiat* [ЕСУМ I 434], але не має об'єктивного критерію для обґрунтування такої гіпотези (пор.: ч., слц. *vesmír*, с.-х. *свемир*). До того ж перша частина українського композита (*все-*) відмінна від польського (*wszecław-*; род. відм. множ.). Звичайно, зміст сучасного терміна *всесвіт* (*усесвіт*) ширший і точніший, ніж був у його давньоруських і староукраїнських еквівалентів.

Старовинний вираз *доки світ стоїть* «вічно, завжди» [СУМ IX 744] використовується донині (пор.: міротвореніє: *...постанове(н)є свѣта* — Бер. 84). У XVII ст. дієслово *сѣстоати* ще фіксується із значенням «існувати»: *existo es(ъ)мъ, бываю, сѣстою* [Слав. 188].

Давньоруське слово праслов'янської спадщини *небо* «небозвід»: *возрѣвъ на нѣбо и видѣ слнце* [ЛК 638], «потойбічний світ»: *не свѣмы на нѣбѣ ли есмы были. ли на земли* [ПВЛ 108] українська мова зберегла без змін у звуковому оформленні й семантиці [СУМ V 249]. Слово *небо* в давнину належало до -s-основи, яка виявляється в праслов'янському прикметниковому дериваті, успадкованому давньоруською мовою, — *небесньныи*, що ввійшов без модифікацій в українську мову — *небесний*: *sa(e)licus нѣ(с)ны(й)* [Слав. 107]. Зрідка в давньоруських пам'ятках на позначення неба фіксується засвоений із старослов'янської мови термін *твердь* — калька з грецького *στέρεωμα* «тверде тіло, опора» (за біблійними уявленнями про світостворення): *в. и. днь створи твердь. яже єсть посреди воды* [ПВЛ 87]. Назву *твердь* «небесне сплетіння, небозвід» дістала в спадщину українська мова, але в наш час ця лексема використовується лише в поезії — небесна *твердь* [СУМ X 49—50] — паралельно з дериватом *твердінь*, котрий кваліфікується як книжний [48]. Оскільки надземний простір виглядає як склепіння, іменник давньоруського походження *сводъ* > *звід* «склепіння (в будівлі)» у сполучі з іншими лексемами став образно позначати небосхил — *небесний звід, звід неба* [III 479], як і композит *небозвід* (пор. рос. *небосвод, небесный свод*). Час виникнення цих виразів важко встановити. Принаймні в кінці XVIII — на початку XIX ст. такі сполуки були фактом живого мовлення, адже П. Білецький-Носенко зауважує: *блакитный звидъ, звиде блакитный* «свод голубой! говорят при показании удивления» [Б.-Н. 57], *зирный звидъ* «свод звездный» [150].

Небесне тіло, що випромінює світло або світиться, в давньоруській мові називалося *свѣтило*: яко свѣтилѣ, озарююча всю землю Русьскую [ПВЛ 138]. Ця лексема вживалася і з переносним значенням — «просвітитель, видатна людина». Вона фіксується також як назва свічки, світильника [Ср. III 290]. В українському *світло* зберігаються всі значення давньоруського слова, але з семантикою «церковна свічка» назва функціонує тільки в діалектному середовищі (Гр. IV 109; дериват його — *світилка* «дівчина, яка виконує обряд держання свічки й мечя на весіллі»). В закарпатських говірках *с'вітїло* (*с'вітїлко*, *с'вітїлице*) відповідає літературному *світляк* (*світлячок*). Немає сумніву, що утворення *свѣтило* — праслов'янське за походженням (*světido*), але семантику «небесне світло» воно набуло, очевидно, не без впливу старослов'янської мови.

Через старослов'янську давньоруська мова запозичила грецький термін *планита* (*планитѣ*) < *πλανήτης*: *планитѣ* сжъть имена се. сльньце лоуна ... [Ізб. 1073, 250 зв.]. Згідно з традиційною вимовою η як *и* (*i*) (в чому відбивався греко-візантійський узус) назва функціонувала й у староукраїнській мові: *планети*, *планиты* [Син. 141]. За констеляцією планет в давнину астрологи передрікали забобонним людям долю, тому в народній мові назва *планида* (вокалізація *m* між голосними в іншомовному слові незрозумілої етимології) дістала значення «доля» [СУМ VI 562]. Але в староукраїнський період засвідчується й форма *планета* — зв'яздний *планеты* [Бер., 117], *планети* [Слав. 318], що відбиває латинську традицію вимови η як *e*. У цій формі термін увійшов й у нову літературну мову. Пор. ще: *планита*: *тулачѣ*, *звѣзда блукаючаяся* [Бер. 82] — кальку з гр. (*ἄστρα πλανήτα*, буквально: *блукаючі зірки*).

Давньоруське слово *сльньце* < *сльньсе* з прямим значенням «небесне світло»: да не застанеть ва(с) *слньце* на постели [МП 246] і переносним «світло, освітлення»: *слньце* еоуингльское землю нашу осия [Ср. III 735] увійшло в українську мову, зазнавши закономірних фонетичних змін: *сонце* < *соўнце* < *сльньце* (пор.: ω(т) то(г) [o] ку(р)гана на (в)схо(д) со(в)нца — АКПС 45 зв.; діал. *осовнь* < *осльнь* «осоння» — Гр. III 71). Дериват його — прикметник *сльньчьный*: по заходѣ *солнечнѣм* [ПВЛ 164] у закономірній звуковій формі засвідчується в староукраїнській мові: *со(л)не(ч)ни(й)* [Слав. 374]. Унаслідок переходу вторинного *e* < *ь* в *i* з'явилася форма *сонічний* [Ж. 895], яка залишилася в деяких південно-західних говорах. У більшості українських діалектів лексема зазнала впливу прикметників із суфіксом *-'ан-*: *сонячний* (у частині говірок від-

булася дисиміляція *чн* — *шн* — *соняшний*; пор. його деривати *соняшник*, *соняшниця*; для усного мовлення характерна форма *соняшний* — Гр. IV 168).

Нічне світило в давньоруській писемно-літературній мові позначалося двома праслов'янськими лексемами — *мѣсѧць* < *тѣсѣсь*: звѣзды и *м(с)ць* [Л I 72] і *луна* < *lupa*: аки *луна* в ноці [ПВЛ 68]. Допускається, що в цьому значенні *луна* є старослов'янським [Черных 54]. Термін *мѣсѧць* (первісна семантика «місяць як міра часу») в давньоруський період ще не повністю витіснив назву *луна*. Однак із контексту *бы(с) знаменьє в лунѣ...остасѧ еѧ мало аки м(с)ць* в настатѣ [ЛС 434] ясно, що прадавня назва супутника Землі (*луна*) в деяких говорах переходила в сферу архаїчних або книжних. В староукраїнських текстах назва *луна* «місяць» — явно книжна [ССУМ I 558]: еклифіс...: *омаченїє слнца и луны* [Бер. 203], через що зустрічається в реєстрах старовинних лексиконів — *луна*: *м(с)ць* [Бер. 59].

Проте українська мова зберегла інше прадавнє значення іменника *луна* < *lupa* < *louksna — «відбиття світла, відблиск, заграва» (Гр. II 381; варіанти — *лун*, *лунь*, *луно* — Ж. 415; рос. діал. *луна* «заграва, всякий віддалений або слабкий блиск на небі» — Д. II 273; ст.-ч. *lupa* «заграва», ст.-п. *lupa* «відблиск, полум'я, заграва»). З ним пов'язані діалектні *луна* «характерна пігментація на обличчі вагітної жінки» (Закарпаття), *лунина* «родимка» [Гр. III 381; пор. *лунаво* *лицемъ* — Ср. II 54].

Не виключено, що на основі глибинного елемента значення *луна* «щось невиразне, яке не виходить прямо із джерела (відблиск, світло, заграва і т. ін.)» сформувалася специфічна українська семантика лексеми *луна* — «ехо, відголосок» (запозичене й південноросійськими говірками — СРНГ XVII 193).

Давньоруський термін *звѣзда* < *gvězda* на всій території української мови функціонував приблизно до кінця XVII — початку XVIII ст. Як діалектне слово *звѣзда* (*дзвѣзда*) нині вживається в різних місцевостях України, особливо в карпатських говорах [КДА, карта № 10; СУМ III 481]. У більшості говорів приблизно з XVII ст. термін *звѣзда* став витіснятися назвою *зоря* (*зірка* — первісно — здрібніле). У давньоруській мові *зоря* означало «яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця», яке успадкувала українська мова. Слово *зоря* з давньою семантикою і сьогодні є в активному вжитку. Південні давньоруські пам'ятки засвідчують вживання цієї назви майже виключно у формі множини: по *зорямъ*, до *зорь*, предь *зорями* тощо [Ср. I 997]. Іменник *зоря* іноді фіксується в поєднанні з дієсловом *въсходити*, що вживалося насамперед стосовно небесних світил — місяця й

сонця: оуже зорнамъ въсходнащемъ [ЖФ 98]. Найяскравішим світилом на нічному небосхилі після місяця є планета Венера, яку через особливість її руху з Землі видно лише протягом певного часу невдовзі після сходу сонця або до його сходу [БСЭ IV 495]. У народі часто приймають за неї яку-небудь іншу планету або навіть яскраву зірку [Святский XI 38]. Оскільки Венера з'являється в час вечірньої або ранкової зорі, її ще праслов'яни назвали зогніса (пор. укр. *зірниця*, рос. діал. *зорница* — Д. I 628, б. *зорница*, с.-х. *зорница*, *зоръача*, слц. *zornica*, ч. діал. *zogņicka*). З часом враз від (от, од) зорі до зорі став сприйматися як «від ранкової до вечірньої зірки», тобто термін *зоря* було перенесено на Венеру, що документує «Лексикон» Є. Славинецького: *аугога денница, зоря у(т)ре(н)ня* [Слав. 98]. Вживання назви *зоря* у значенні «освітлення горизонту після заходу сонця або перед його сходом» переважно у множині (*від зір; до зір*) сприяло тому, що зорями почали іменувати інші яскраві зірки на горизонті, а далі — будь-яке світило (звичайно, крім місяця) на небозводі. Паралельно йшов процес набуття назвою *зірниця* значень «зірка», «яскраве освітлення горизонту перед сходом або після заходу сонця» [СУМ III 577], тобто відбувався процес перенесення назви найяскравішого після місяця, але невеликого світила на вечірньому й ранковому небосхилі на всяке мале світило, а також на саме освітлення, на фоні якого воно з'явилось. Аналогічний шлях семантичного розвитку слово *зара* (*зорка*) «зірка» пройшло і в білоруській мові. У російських говірках, що межують з українськими й білоруськими, також відзначають *зорька, зоря* «зірка» (СРНГ, XI — 343, 344, пор. ще рос. *зорька* «ранкова зірка» в говірках Сибіру — СРНГ XI 344).

Часом із новою семантикою — «зірка» — фіксується близька за звучанням лексема *заря*, первісним значенням якої було «заграва»: *hesperus заря вече(р)ня* [Слав. 217], *заря утрення аугога* [Слав.— Кор. 451].

Оскільки в українській мові співіснують прадавнє значення лексеми *зоря* — «яскраве освітлення горизонту після заходу сонця або перед його сходом» — та нове — «невелике, дрібне нічне небесне світило» виникала (й виникає) небажана омонімія. Її було усунуто таким чином, що для другого значення використано здрибнене утворення *зірка*, яке з плином часу втратило демінутивність. *Зорею* називають українці й Венеру, уточнюючи її атрибутами *ранкова (ранішня), світова* або *вечірня*.

Давньоруська назва ранкової зорі (Венери) — *дньница* < дньпніса: *день(н)ица предъ лцмъ* [ПВЛ 68] — стала надбанням староукраїнської літературної мови; *аугога денница*

(Слав. 98; див. ще Т. 693), але в XIX ст. вийшла із вжитку, витіснена лексемами *зірниця, зоря*. Збереглася в поодиноких говорах: *денниця* [Ж. 176], в тому числі в деетимологізованих формах: *девниця, девничка, демниця* [Ж. 176; В. Б. 25], *дивничка, дівничка* [ЕСУМ II 33]. В українських говірках, зокрема карпатських, у яких зберігається слово *звізда*, старовинне *зоря* (переважно у формі множини — *зори*) має тільки первісне, давнє значення.

Пам'ятки старослов'янського походження задокументували астронім *проходьня* «вечірня зірка» [Ср. II 1604]. Очевидно, він прадавній. Континуантом його є український говірковий дериват *прохідниця* (з б р я) «зірка, що виконує свій рух, шлях» [Ж. 782] (відносно семантики пор. *прохідний* «який пересувається з одного місця на інше — про звірів, риб, птахів» — СУМ VIII 337).

Ореол, сяйво навколо небесних світил у мешканців давньої Русі асоціювався з вінцем: [сьльньце] юще високо, како и *свнєць* юще не сыметься съ него [Кир, 37]. Це нове значення лексеми *свнєць*, здається, зберегла тільки українська мова: А сонце вже зникло, і там, де воно тільки що сяяло, ледве помітно мерехтів прозорий блакитнувато-зелений *вінець* [СУМ I 676]. Зіставлення з *вінцем* лежить і в основі запозиченого латинського астрономічного терміна *корона* < согопа «світлий ореол навколо Сонця, який видно під час сонячного затемнення» [IV 297].

У давньоруських текстах старослов'янського походження фіксуються такі назви (переклади з грецької) сузір'їв зодіаку: *овнъ* «Овен», *тельць* «Телець», *близньць* «Близнята», *ракъ* «Рак», *левъ* «Лев», *дъвица* «Діва», *скорпиос(ъ)* «Скорпіон», *стръльць* «Стрілець», *козьльрогъ* «Козерог», *водолъць* «Водолій», *рыба (риба)* «Риби» [Ізб. 1073, 250 зв.— 251]. Такі оніми завжди були надбанням книжно-літературної мови. У збереженні традиційних назв важливу роль відіграли календарі XVII—XVIII ст., господарські та лікарські порадники (оскільки вживання конкретних ліків у старовину забобонно могло пов'язуватися зі знаками зодіаку). У XVII ст., наприклад, зафіксовано: *Близнята* [Т. 101], *Virgo Дъва* знаменіе нбсное [Слав. 414], *Sagittipotens Стръле(ц)* [359], *Aegoceros Козоро(г)* звъзда [72], *Aquarius Водолъя* знаменіе нб(с)ное [89], *Вдрохоосъ Водолъя, Водни(к)* [Бер. 238], в знаменіи *Въси* или *Ваги* [Т. 175], *козаки* названы суть ω (т) *Козоро(ж)ца*, бо *Козорожець* есть знакъ в(ъ) зодіаку н(б)сномя [Гал. Кл, Чеп. 347], у XVIII ст.: *Водолій* [Т. 238], *Водник, Рыбы* [ЛГП 114], *Скопъ* «Овен», *Быкъ, Близнята* [115], *Ракъ, Левъ* [116], *Пан(ъ)на* «Діва», *Вага* [117], *Скорпионъ* (пор. тут же: *Скорпионъ* зовется *медведокъ*), *Стрълецъ*

[118], *Козорожець* [120], *Баранъ*, *Бикъ*, *Близнята*, *Ракъ*, *Левъ*, *Па(н)на*, *Вага*, *Медведь* «Скорпіон» [17], *Стрелець*, *Козероць*, *Водникъ*, або *Водолей*, *Риб* [18]. Спостерігаються спроби замінити окремі давні найменування народними відповідниками. Очевидно, не обійшлося в цій мікрогрупі і без польського впливу (пор. п. *Bliznięta*, *Rapna*, *Waga*, *Wodnik*). Старокнижні астроніми ввійшли в сучасну практику з незначними модифікаціями, лише найменування *Ваги* замінено назвою *Терези*, очевидно, у зв'язку з тим, що відповідний апелятив, зображення якого служить символом цього сузір'я, позначає конкретний старовинний прилад для зважування. Назва *Терези* добре вписалася в ряд загалом архаїчних імен сузір'їв зодіаку.

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження фіксується назва сузір'я Плеяди — *Власожельць*, *Власожельщи* [Ср. I 270]. Вона в основі праслов'янська, але її континуанти у східнослов'янських і південнослов'янських мовах не дають змоги вивести єдину праформу. У першій частині композита вбачають слов'янський теонім (ім'я божества) *Волосъ* (*Велесъ*) < прасл. *Volsъ [Карпенко 50—51] або апелятив *волосъ* < *volsъ [Ф. I 343; ЭСБМ II 33]. Друга частина астроніма — можливо, дериват із суфіксом *-ьць* від дієслова *желѣти* «бажати», «сумувати» (пор. *купьць*, *лѣвьць*) або здрібніле утворення із суфіксом *-ьць* від апелятива *жажель* (*жажель*) «ланцюг, прив'язь» (Ср. I 840; с.-х. *жежель* «кйюк, кіл») з гаплогогією: *жаже* — *же*. Назва давно втратила етимологічну мотивацію, тому другу частину її замінено співзвучною *-жар* — *Волосожар* (Плеяди нагадують скупчення жаринок) — або вона була модифікована під впливом *Стожари*. Коли другою частиною найменування *Волосажажельць є справді основа *жажель*, то давнім треба вважати синонім цієї назви — *Стожар(и)*, адже укр. *стожар* (*стежир*) — «огорожене місце, де знаходяться копиці сіна» [Ж. 918, 922], пор. ще діал. *стежар* [Чоп. 379], *стожарь*, *стожарня*, *стожалля* [MR Sz 413] «тік із огорожею», *стожарня*, *стожалля* «місце, де складають снопи» [Гр. IV 208], *стожарня* «будівля для зберігання сіна, збіжжя» [СУМ, IX 724], рос. *стожар* «жердина, яка твердо втикається в землю посередині копиці, щоб вона не нахилилася» [Д. IV 326]. Апелятив *стожар* у більшості українських говорів вийшов із вжитку, й астронім *Стожар* переосмислено як *Сто-жар* «сто жарів» [Карпенко 51]. Нарешті, *Стожар* може бути видозміною давньоруського *Волосожель* > *Волосожер(ь)* (дисиміляція *л* — *л у р*) з наступним переусвідомленням *Волосожар*. Діалектна назва Плеяди — *Баби* (мн.) [Ж. 7] — зустрічається порівняно пізно — в «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинського й А. Корець-

кого-Сатановського середини XVII ст.: *Бабы звѣзды*. Pleiades... [Слав.—Кор. 423; пор. ст.-п. babu «Плеяди» — ЭССЯ I 106]. Из списку цієї пам'ятки, що зберігався в Берліні, астронім *Бабы* залучено як вокабулу до «Материалов для словаря древнерусского языка» [I. 37] І. І. Срезневського, і через це декотримі вченими він неслухно відноситься до давньоруських [Карпенко, 53]. Щоправда, осмислення Плеяд як групи жінок широко відоме майже в усьому світі [там же].

У письменстві кінця XVII — початку XVIII ст. виявлено ще одне найменування Плеяд, характерне для закарпатського діалекту, — *Куричка*: *Смотри курицьку у св. писмъ... о той же звѣздной курици изъ курятками своими рече* (М. А. 286; пор. *Куричка* «Плеяди» — Чоп. 164; *Курицькы, Курци'а с кўрат(к)ами, Квѣчка с куратами (с кўр'аты; с нїт'атами, с нїт'аты)* — буквально «квочка з курчатами» — Иршавщина). Мотивацією номінації було те, що в сузір'ї Плеяди сім зірок скупчені, мов курчата біля квочки. Щодо мотивації назви пор. найменування Плеяд в інших мовах: фр. Pousiniér, буквально «клітка для курчат», угор. fiastyúk при tyúk «курка», ч. діал. kuřatka, буквально «курчатка» [MNTESz I 903; пор. і рос. діал. *Утиное Гнездо* «Плеяди» — Д. IV 520].

Очевидно, з праслов'янської доби сузір'я Велика Ведмедиця в Давній Русі іменувалося *Кола* «віз» [СлРЯ VII 231]. Порівняння цього сузір'я з возом чи колісницею зустрічається у багатьох народів (сама фігура, утворювана зірками, дала привід для такої номінації; пор. с.-х. *кола* «Ведмедиця») [Святский VII 113—114]. В українській мові слово *кола* «підвода» витіснила лексема *віз*, тому відповідний астронім замінено назвою *Возъ*, яку фіксує, наприклад, лексикон Є. Славинецького 1642 р.: *Arctos Возъ* на нѣъ [Слав. 90], *Septentriones Возъ* нбсний з звѣздъ [369]. *Віз Великий, Малий* [СУМ I 667] залишився народною назвою сузір'я. В науковій літературі вживається переклад латинського астроніма *Ursa Magna* — *Велика Ведмедиця* [УРЕС I 286].

У давньоруських текстах комета називається *звѣзда хвостата*, але відомі були й грецька назва *комитисъ* і її переклад *власата* «волосата»: [звѣздъ] имя *комитисъ* наречема вся *власата* [И. Ф. 420], явиса *звѣзда... хвостата... си же... нарѣчетьса власата* (ЛГВ 863; пор. аналогічно с.-х. *repata звезда*, б. *опашата звезда*, буквально «хвостата зоря»). Адаптований грецький термін у старій формі *комита* та в перезапозичений через латинську мову формі *комета* функціонував і в староукраїнській мові; *комету по-старому могли іменувати й звѣзда власистая*: Того же року *комета* была в Кракове скоро по заходѣ солнца [Л Остр. 21], *cometes*

комита [Слав. 130], asonitae — *комети, звѣзды власи(с)тыє* [167]. Форма *комета* ввійшла в нову літературну мову. Відповідну частину комети досі іменують *хвостом* [СУМ ІХ 45], пор.: Того же року [1619] *з в е з д а с х в о с т о м* указовалася на небе през всю зиму [Л Остр. 215]. У народі цей небесний об'єкт називають також *мітла* [Гр. II 433] за подібність хвоста комети до віника. Метонімічний перенос назви побутового предмета на небесне тіло фіксують і староукраїнські словники: *рогопіа ме(т)ла* на нбѣ [Слав. 319], *seratias ме(т)ла на нбси* [118].

Поняття *метеор* у давній період не існувало. Метеори сприймалися як падаючі зірки, а масове їх падіння — як зоряна течія: Посем же бы(с) *звѣздамъ теченье* с вечера до заутряя *яко мнѣти всѣмъ* *яко падають звѣзды* [ПВЛ 165]. І в наш час, коли освіченим людям відома природа метеорів, їх традиційно іменують у побуті *падаючими зірками* [СУМ ІV 689]. Природи болідів у старожитності не знали, і явища, пов'язані з ними, порівнювали із вогняними зміями: *знаменьє [змиєво] явиса на нбси* [ПВЛ 249], *спаде превеликѣ змиш* *отъ нбсе...* в се же время *земла стукну* [214], *Бы(с) знаменьє за Днѣпромъ...* *летащю по нбси до земла* *яко кригоу* (в ін. сп. — *кругу*) *огненоу и остаса по слѣдоу его знамение в образѣ змыа великаго* [ЛК 314]. Таке міфологічне сприймання болідів у народі існувало дуже довго. У новій літературі вираз *огняний змій* [СУМ ІІІ 621] — це лише засіб образного порівняння небесних світлових явищ.

Дії і стани, що стосувалися небесних світил і явищ, у давньоруській мові (як і в праслов'янській) позначалися дієсловами, що вживалися у відношенні до земних процесів — *вѣз(ѣ)ходити, заходити, заходѣ, стојати, огородити ся, заимати ся* та ін.: *вѣсходѣщю солнцю* [ЛК 376], *зорям вѣсходѣщемъ* [ЖФ 98], *звѣзды... заходѣще* [СлРЯ V 334], *звѣзда вѣсходѣщи...* *по заходѣ солнечнѣмъ* [ПВЛ 164], *стојаше* *слнце в крузѣ* [280], [*сьльнце*] *огородилося баше...* в три дуги [276], *зорѣ почаша ся заимати* [ЛК 436]. Українська мова без особливих змін одержала в спадщину всі ці лексеми та їх значення: *сходити* < *ўсходити* < *усходити* «підійматися над горизонтом (про небесні світила)» (пор. місяц *всходит*; *входила* *ясная зоронька*; *сонця всодит* — Д.-Х. 137, 145, 141), *заходити* «ховатися за горизонтом», *захід* (сонця), *стояти* «міститися на якому-небудь рівні, займати якесь місце, положення (про небесні світила)» [СУМ ІХ 745], *обгородитися* «оточуватися, оповиватися чим-небудь» (в тому числі про сонце — V 478), *підійматися* «поставати, починатися (про ранок, день)», *підійматися на світ, зорю, день* [ІІІ 135].

Праслов'янське вторинне значення лексеми *kloniti se*, вживаної стосовно сонця, дня зберігалося в давньоруській мові: днь прѣклонилъ са бѣ на отъвечеріє [Ізб. 1076, 689], з якої воно перейшло в українську: ижь се того дня ку вечерови склонило [ДМВН 221], День клонився на вечір [СУМ IV 187]. Старовинний синонім дієслова *клонити са* — *хылити са* у цьому випадку заміняє його в українській мові: А и(ж) се было ку ночи схило [АКПС 27], Місяць хилився на захід (СУМ XI 56; пор. в інших слов'янських мовах: п. *chylic się*).

Очевидно, до якихось прадавніх відноситься уявлення про купання сонця: у неділ'у рано / морє с'а играло / сонце с'а купало (нар. пісня, Закарпаття). Можливо, з цим пов'язане утворення купало «час літнього сонцестояння», перенесене згодом на християнське свято Іоанна Хрестителя (25 червня за старим стилем). Інші пояснення назв *Купало*, *Купайло* запропонували О. Брюкнер (від св. Івана купалися безпечно в водах, оскільки св. Іван (Хреститель) вигнав із них всяку нечисть — злих духів — Вг 224) та О. Преображенський (від *купати* в розумінні *хрестити* — Преобр. 414, пор. ще: Толстая; ЭССЯ XII 60—61). Прямого континуанта давнього виразу *звѣздамъ теченье* в українській мові не виявлено, проте аналогічний іменник *течія* зберігає близьке переносне значення «велика кількість людей, тварин, що рухаються в певному напрямку суцільною масою» [СУМ X 107].

На позначення сонячного затемнення в пам'ятках XI—XIII ст. фіксується дієслово *премѣнити са*: *слце премѣнися*. и не бы(с) свѣтло. но аки м(с)ць бы(с). йогоже невѣгласи глють. снѣдаему сущю [ПВЛ 164], пор. ще: *звѣздьное премѣненіє* [Серап. 121]. Очевидно, з цією семантикою дієслова *мѣнити са*, *перемѣнити са* функціонували лише в південних давньоруських говорах. Прямий континуант першого функціонує тільки в українській мові — *мінитися* «затемнюватися на короткий час; меркнути» (СУМ IV 741; пор. також *перемінатися* «мінатися» — VI 227; сонце *зміняється* — УЛ 299) — та російських говірок, що межують із українськими, — *мѣниться* «затемнюватися (про сонце)» [СРНГ XVIII 109]. Дієслово *тѣнити се* стосовно небесних світил вживалося ще в праслов'янський період (пор. с.-х. *месец се мени* «настає новий місяць»). Як астрономічні терміни слова з коренем *мін-* у літературній мові не закріпилися. За нашими матеріалами, у кінці XVI — на початку XVII ст. на позначення відомого астрономічного явища вживаються терміни з коренем *тѣм-а* — *зат(ь)митися*, *зат(ь)мене* (*затменіє*): Того ж року (1616)... над западом *затмився* місяц на две години; Месяца августа 6 второй години в ночь, *месяць был в затменю* таким

знаком: багрево мало не весь [ЛОстр. 214], *obsuratio затменіе* [Слав. 286]; пор. тогда облакъ свѣтлыи *зат(ь)миль* и(х); И стал(ь)са облакъ и *зат(ь)ми(л)* их(ь) — ПЄ 76, 159 зв., сучасне *затъмити* «зробити щось темним або невидним, прикривши ... собою або чим-небудь; затемнити» [СУМ III 372]. У ролі астрономічного терміна дериват *затъмине* [Ж. 276] функціонує в українській літературній мові до кінця XIX ст. Дієслово *затъмитися* «затемнитися» й нині є нормативною лексемою, але не астрономічним терміном [СУМ III 372]. Подібне утворення стосовно небесних світил вживається і в інших слов'янських мовах (рос. *затмение*, п. *zastmienie*, ч. *zatmění*, слц. *zاتمienie*, б. *затъмение*). Про давність його вживання як астрономічного терміна говорити важко. Не виключено, що закріпленню слова в цій ролі важливу роль відіграла латинська мова, в якій термін *obscuratio (solae, lunae)* «затемнення (сонця, місяця)» утворено від дієслова *obscurio* «затемняю», в основі якого лежить прикметник *obscurus* «темний». З другої половини XIX ст. в українських текстах фіксується слово *затемнення* «затемнение, помрачение», але не як астрономічний термін [Гр. I 105]. У 20-х роках воно вже закріплюється в ролі терміна на позначення відомого небесного явища [Саб. 129].

Протікання процесу заходження й виходу світила з затемнення у давньоруській мові передавали дієслова з іншими прямими значеннями — *убывати* і *прибывати*: *доча оубывати* слнца и погипе всѣ... и пакы нача *прибывати* [Ср. II 1379], а сам процес — *убыванье*: *бы(с) [луны] оубывание* по малу... вса погипе [ЛК 516]. В українській літературній мові відповідні лексеми стосовно небесних світил вживаються. Дієслово *наставати* в давньоруській мові вказувало на процес, коли починався новий місяць (а також день, пора року): *наставѣшо... дни* [Чуд. РД 60], *м(с)ца июля наставѣша* [ЛК 568], пор. ще: *акы м(с)ць в настатѣ* перваго дне [ЛС 434]. Місяць, що настав, мав означення «молодий» або «новий» і називався відприкметниковим іменником *новъ* < *повъ*: *молодая* мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тѣмоу ся поволокоста (СП I 25; тут — метафора), *Праздника нови* [Ср. II 461]. Настання нового місяця іменувалося *новомѣсячье* [Ср. III 459], а крайні верхня й нижня освітлені частини його через кілька днів після цього або за кілька днів до нового місяця метафорично іменувалися *рогѣ*: *акы м(с)ца доловъ рогама* [ЛК 274]. Друга або четверта фаза місяця називалися *перекрои* (корінь *кroitи*): Се соуть *образи лоуныни* четьре: *а. еже новое* глуть(с) мѣсачьныи наричють. *в. є* *перекрои*. *г. є* *обоюмо гърбавъ*, *д. є* *свѣтлѣ* [Ср. II 908].

Більшість зазначених лексичних елементів збереглися в українській мові незмінними: *наставати* — м(с)ци того дня личити починали коли ксе(н)жиць *наставалъ* [Кн. Рож. 35]; *новий місяць*: бо на новий м(с)ць бѣснуе(т)са [ПЄ 77], *молодий місяць*, *ріг* (місяцевий) [СУМ X 554], *перекрій* [Гр. III 122]. Дериват від *наставати* має інший суфікс — *наста-ння* [IV 198]. Назва *новомѣсячіє* фіксується в староукраїнських пам'ятках: неопенія *новомѣсячіє* (Слав 279, пор. також *calendae novomѣсячіє* — 108). Вона вважалася книжною — П. Беринда ввів її в реєстр свого «Лексикона» і переклав давніми словами: «*новѣ м(с)ца...* или *нова м(с)ца*» [78], одне з яких збереглося в південно-західних говірках української мови, але перейшло в категорію чоловічого роду після ствердження кінцевого *в*: *новѣ*, первая часть, повня [Перем.], *нів* «новий місяць», род. відм. *нову* [Гр. II 565], *нів*, род. відм. *нова* [Ж. 529] (пор.: *новѣ* «новий місяць» — Ср. II 461, бѣсновати са на *новы мѣсаца* — SJStSl, II 438). Як еквівалент російського *новолюние* «Русско-украинский словарь» 1948 р. пропонував еквівалент *новомісяччя* [РУС 1948, 318], але в реєстрі тлумачного «Словника української мови» такої вокабули немає. Очевидно, його автори вважали *новомісяччя* зайвою калькою російського *новолюние*.

У народному мовленні *молодий місяць* (до настання першої чверті) має назву *молодик* [СУМ IV 786], перенесену на небесне світило з молодої неodrуженої людини (парубка). У діалектах функціонують й інші найменування місяця в такій фазі: *новак*, *новик* [Ж. 531; Гр. II 568].

Період між останньою і першою фазами місяця, коли його не видно на небосхилі, в давнину іменувався *межмѣсяччє* [ЛЛ 455; деякі лексикографи зазначений термін пояснюють як «новий місяць» — СлРЯ IX 72].

Місяць із цілком освітленим диском кваліфікувався як *пълный*: акы ѿ(т) луны *полны свѣтащєса* [ПВЛ 276]. Є. Славинецький латинське *plenus* перекладає *по(л)номѣсячіє* [Слав. 318], тобто «повний місяць». Синонімом сполуки *повний місяць* у сучасній мові є іменник *повня* (пор. *новѣ*, первая часть, *повня* — Перем.), котрий абстраговано із старовинної сполуки — прийменника *въ(у)* та форми місцевого відмінка нечленного прикметника чоловічого-середнього роду *пълный* — *мѣсяць въ пълнѣ* > *в(у) повні* (пор. прислівник *вповні* — *уповні* і вираз *місяць уповні* «місяць у фазі найбільшої видимості» — СУМ I 753). У першій половині XIX ст. засвідчується вже похідний від нього іменник *підповня* «в кінці другої фази (чверті) місяця» [Б.-Н. 279].

Незважаючи на те що в східнослов'янських пам'ятках дієслово *ущърбнути* задокументовано тільки в XIV ст., його

відносно до давніх: аки *треи день мѣсяць, ущербнувшися* ему [Ср. III 1346]. Продовження лексеми існує і в українській мові — *ущербляти* (*вщербляти*) «поступово зменшуватися, убувати (про місяць)» [СУМ X 543].

У перекладних текстах XII—XIII ст. південнослов'янського походження зустрічається сполука *небесньи кругъ* «небесне склепіння» [Ср. I 1333]. Лексема *круг* стосовно неба, ймовірно, вживалася і в давньоруській живій мові, бо інакше важко пояснити староукраїнський і старобілоруський вираз *швети(л) ва(с) небесньи круг* [Пов. I4] і народний український *сонце в крузі* «сонце на обрії» [СУМ IV 383], пор. також укр. *виднокруг* «горизонт». Поняття «горизонт» у староукраїнську добу передавалося сполукою, в склад якої входив давній іменник *краи* — *краи свѣта*: *horizon кра(й) свѣта шко(м) шбаты(й)* [Слав. 219], але в новій мові усталилися вираз *край неба* та універбізоване поєднання *крайнебо* [СУМ IV 320, 321]. Запозичене з грецької мови за посередництвом латинської слово *горизонтъ* потрапляє в писемні тексти вже в XVII ст. [Т. 568].

Давньоруська лексика на позначення природних світлових явищ, відсутності світла чи на позначення перехідних світлових станів — праслов'янського походження: *свѣтъ* < *svěť* «світло взагалі», «денне світло», «світланок», *свѣтъльи* < *svěťly(jь)*, *късьньи* < **ěskpъ(jь)*, *зоря* < *zora* «яскраве освітлення горизонту перед сходом або після заходу сонця», *заря* < < *zara* «заграва», *лучь* (*луча*) < *lučь*, *свѣтити* < *světiti*, *свѣтати* < *svjati*, *блещати* (*ска*) < *blěščati* (*se*), *мьркнути* < *mьrknoti*, *сѣмьркати* (*ска*) < *smьrkati* (*se*), *свитати* < *svitati*, *свѣнути*, *свѣнути* < *svěnqti* «розсвінути», *роз(ѣ)свѣтъ*, *тьма* < *тъма*, *тъмьньи* < *тъmьpъ(jь)*, *морокъ* < < *mogkъ, *морочньи*, *суморокъ* та деякі похідні — даль ми *єси свѣтъ* [МП 246], *єще свѣт(ѣ) затвореномъ*... *воротомъ* [ЖФ 101], *пережда до свѣта* [ЛК 389], *слнце... не бы(с) свѣтло* [ПВЛ 164], *оузрьъ все свѣтъло* [ЄМ 144], *разгна мъглу и бы(с) кясно* [ЛК 466], аки *деньица передь слнцемь*. и *акі зоря передь свѣтомъ* [ПВЛ 68], *видѣ в... манастыри... зарю велику надь печерою* [210], *Аки пожарнаа заря* [276], *загорѣти(с)* *Холмови*... *якоже со вси земли зарѣ видѣти* [ЛГВ 841], *звѣзда превелика лучѣ имущи* [ПВЛ 164], *вежа яко сыръ... свѣтащеса* [ЛГВ 844], *посвѣташе* *молонья*. *блещ(а)шется* *шружье* [ПВЛ 148], *слнце без лучѣ свѣташе* [165], *звизды видити среди дни слнцю померькишо* [ЛК 655], *видѣхомъ солныца погыбша и луну померькишо* (Серап. 121; тут, очевидно, «померкнути під час затемнення»), *яко смер-*

чеса пустити голуби [ПВЛ 59], *світаюци* же дни [ЛК 360], *свѣнуги*, *свѣнуги* [Ср. III 288, 290], вхаша чересь ношь и оударіша на *росвѣтѣ* [677], вь... ношь *тѣмѣ* соущи [ЖФ 103], ноць *темна* [ЛК 550], *морокъ* зѣль чѣвоу лѣже [Ізб. 1076, 362], вечеръ в *суморокѣ* [ЛК201], *морочно* бы(с)... и звѣзды видѣти [ЛС 396].

Усі ці давньоруські лексеми органічно залишилися в українській мові, але частина їх зазнала суттєвих змін у семантиці, територіальних і функціональних межах, а саме: *світлий*, *ясний*, *світити*, *сяти* — *сяти*, *блищати(ся)*, *меркнути* (*мерхнути* під впливом *мерехтіти*), *смеркати*, *світати* < *світати* (аналогія до *світ* «світло», *світлий* та ін.), *тьма*, *темний*, *морок*, *свінути(ся)* «розвидніти(ся)»: спи(т)са снн(т)ца, *свѣне(т)сѧ* все мине(т)сѧ [К. З. 246], *розсвіт* [СУМ VIIІ 801], але *розсвітання* (аналогія до *світання*). До старовинних дериватів відноситься *смеркання* — *сумракъ*: *смерканье*, *змерка(н)є*, *темность* (Бер. 125; пор. діал. закарп. *змир'катис'а* «смеркати»).

У зв'язку із загальним поширенням і активним вживанням лексеми *світ* у значеннях «всесвіт», «земна куля і все, що на ній є», «людське суспільство» та ін. [СУМ ІХ 84—87] з семантикою «світло» вона функціонує тільки в розмовній мові, переважно на території південно-східних говорів [84].

В нормативно-літературному вжитку залишилося тільки значення «світанок», причому назва *світ* із цією семантикою головним чином використовується письменниками — вихідцями з південно-східних теренів [85], але з нею конкурують деривати дієслова *світати* — *світання*, *світанок* (із *світання* під впливом *ранок*). Іменник *свѣтло* засвідчується з XVI ст.: абы тыи которыи вхожаю(т) *свѣт(ь)ло* видѣли. Свѣтил(ь)никъ тѣла твое(г) есть око твое [ПЄ 269 зв.— 270]. В староукраїнській мові цю семантику мав і іменник *свѣтлость*, напр.: на подобенство слнца *свѣтлость* и промены [Пов. 14], *свѣтѣ*: *свѣтлость*... [Бер. 112], котрий зберігся в деяких південно-західних говорах [Чоп. 358]. Аналогічно до *свѣтати* (*світати*): *lucescit свѣтаєтѣ*, *днѣтѣ* [Слав. 258], співвідносного із *свѣтѣ*, в українській мові від іменника *зоря* утворено дієслова *зоріти*, *зоряти* «світати», що в XVII ст. уже потрапили в лексикони; *diluculascit зорѣтѣ*, *свѣтаєтѣ* [Слав. 165]. Із XVI ст. фіксується й близьке за значенням *днѣти* (від *день*) [Т. 728], *dilucescit свѣтлѣтѣ*, *днѣтѣ* [Слав. 165]; деякі етимологи допускають, що *днѣти* було ще в пращов'янських діалектах [ЭССЯ V 212]. Пор. ще: *заутеріти* «розвиднитися» [Гр. I 112] від *утро* «ранок».

Ще в давньоруській мові засвідчується прикметник *видъный* «зримий, якого можна бачити» [Ср. I 256], що в українській набув значення «ясний» (про ніч). До нього приєднався й дериват із суфіксом *-к-* — *видкий* (з XVII ст.— Т. 245). Прислівник стану *видно* потрапив у писемні тексти в XVI ст. [Т. 245]. Похідним від нього є дієслово *розвиднятися*, що за нашими матеріалами, фіксується в XIX ст., але, мабуть, існувало й раніше.

Українська мова успадкувала також давньоруську лексему *зоря*: «зараю: «освѣчую яко зорѧ (Бер. 151). Але у зв'язку з тим, що старовинне слово *зоря* в ній перебрало на себе функцію давнього номена *звѣзда*, витісненого ним у більшості говорів, воно (*зоря*) в первісному значенні вживається рідше, ніж в XI—XIII ст. Для уникнення омонімії *зоря* «зірка» — *зоря* — «освітлення небокраю після заходу чи перед сходом сонця» в другому випадку з *зоря* конкурує назва *заграва* [СУМ III 90].

Лексему *заря*, яка мала в давньоруській мові значення «заграва; відблиск на небі від вогнища, пожежі тощо» фіксують переважно південноруські тексти. Успадкована українською мовою, вона залишилася тільки в частині південно-західних її говірок — *заря* «червоність на небі, заграва» [Ж. 268; Чоп. 109], *зарьа* «заграва, луна від вогню» [Км. 84]. У сучасній літературній мові еквівалентом давнього *заря* з первісним значенням є іменник *заграва*, що сформувався на ґрунті **зарява*, *зарава* (пор.: Обачивши [Кривоносъ]... дими и огненіе великіе *зарави*, не пойшоль туда просто — ЛВел. IV 18, рос. *зарев*) під впливом *грати* «блищати; відбиваючись у чому-небудь, від чогось (про промені сонця, світла і т. п.)» [СУМ II 159]. Старовинне найменування *заря* архаїзувалося в більшості говорів уже до кінця XVI ст., тому потрапило в реєстри давніх лексиконів: *заря*; зора, свѣ(т)лость [Зиз. 49], *заря*: зоря, свѣтлость [Бер. 42]. У закарпатських говорах *заря* стало позначати й поняття «промінь; промінь сонця» [Чоп. 109].

Успадкований давньоруський термін *луч* (*луча*) фіксується в староукраїнський період — *radius луча*, *radio луча* и(с)пущаю [Слав. 344], але зберігся на Україні лише в діалектах: *луч* [Ж. 417; Чоп. 173]. У літературній мові корінь його зберігся в дериваті *лучина* «довга тріска», «така тріска як джерело освітлення». Приблизно з XIV—XV ст. його починає витісняти слово *промень* (*променѣ*): звезда... мѣла многіе предолге *промены* [Пов. 14], ясними *променами* [Гал. Кл. Чеп. 205]. Праслов'янська лексема **rogъtu* (род. відм. **rogъtene* — Маш. 479) з первісним значенням, мабуть, «пасмо волосся». Закономірна українська форма її з повноголоссям функціо-

нує тільки в говірках — *пбромінь* [Ж. 709]. Більш поширена нині літературна форма *промінь* виникла або внаслідок редукції першого *о* (як *пломінь* < *поломінь*, пор. *полум'я* < *полом'я*), або під польським впливом (п. *promień*).

Старовинне утворення *суморок* «сутінки» функціонує в українській мові, однак не є нормативним [СУМ VIII 841].

Похідне від іменника дієслово *вечерѣти* засвідчується порівняно пізно: *vesperare вечерѣти*, *vesperascit вечерѣтъ* [Слав. 411]. Воно з закономірним звуковим складом нині функціонує в говірках [Гр. I 143; Чої. 29]. Голосний *о* в нормативному *вечоріти* — наслідок впливу основи непрямих відмінків та називного — знахідного множини іменника *вечір* — *вечора*, *вечорові* і т. д., *вечори* (пор. ще *вечоровий*).

Перекладні пам'ятки південнослов'янського походження засвідчують праслов'янські лексеми *пробрѣзгнати* «явитися (про сонячне світло), починати світати», *брѣзгъ* «перша поява сонячного світла» [Ср. I 186; II 1510]. Вони, звичайно, були притаманні й давньоруському живому мовленню. В російській мові *брезг* — це «світанок» [ЭССЯ III 19]. Однак в українській народній мові успадковані давньоруські слова функціонують у фонетично відмінній формі, тому зв'язок їх із відповідними старовинними формами затемнений: *бряск* «блиск, проблиск» [Ж. 46], *бр'азнути* (бр'аскати) «раптово» з'явитися (про сонячне проміння), «ударити різко в очі (про світло)» (закарп. говірки): Из-за горы, из-за ліса сонічко *бряскає*, Та уже муї Петруненько коника сідлає (закарп. народна пісня). На основі значення «ударити різко в очі (про світло)» виникло нове — *брязнути* «сильно вдарити», збережене в розмовній мові (СУМ I 243; пор. *бр'азнути* «ударити різко по голові, обличчю, зубах» — закарп. говірки). Крім цього, досліджувані лексеми збіглися із звуконаслідувальними *брязк*, *брязкати* «ударяючись, утворювати різкі дзвенячі звуки» (про метали, скляні предмети), тому деякі сучасні мовознавці лексему в контексті «*Брязнули* промені сонця» тлумачать як образне вживання цього дієслова [СУМ I 243]. Мабуть, на основі давнього значення сполуки *на брязку* «коли тільки з'являється сонячний промінь, ось-ось почне дніти» в неї розвинулася семантика «ось-ось, зараз» (Гр. I 103; у ЕСУМ I 272 вираз відпесено до «неясних», а в ЭССЯ I 19 зв'язок його із *bręzгъ* упевнено не стверджується).

Оскільки в українських словах *бряск* (*брязк*), *брязнути* на місці *ѣ* наявний *'а* замість сподіваного *і*, деякі етимологи твердять, ніби ці лексеми запозичено з польської мови [ЕСУМ I 273]. Проте тут імовірніший вплив лексем *брязк*, *брязнути* оноματοпоетичного походження, бо в інших словах із прозою етимологією давні лексеми не мали опори. Не виключена

і давність форм *брызгъ, *брызгнути, адже маємо ст.-сл. *тѣскъ* «прес», діал. закарп. *т'аск* «камінь, який кладуть як тягар при квашенні капусти», *т'аскати* «притрамбовувати рукою» і д.-р. *притаскнути* «прилипнути, присохнути (про волосся)» [Ср. II 1486]. Не виключено також, що на українському ґрунті деривати *пробрізкнути, *пробрізк злилися із співзвучними і семантично близькими *проблискнути*, *проблиск*. Лише в окремих закарпатських говірках зберігається форма, близька до давньої, — *пробри(і)скнути* «засвітитися тоненькою смужкою на горизонті (про схід сонця)».

Немає сумніву в тому, що в давньоруській мові існувало слово *тѣнь*, яке відносять до північнопраслов'янських слів — *тѣнь* < *temъ (звук *ѣ* під впливом прасл. *stěny* — S. I 100), але в східнослов'янських пам'ятках воно засвідчується тільки в XVI ст., в тому числі українських — *тѣнь* [ПЕ 269 зв.], *сѣнь*: *тѣнь* [Бер. 130]. Збереглося в сучасній українській мові без суттєвих змін — *тінь*. У говірках спостерігаються фонетичні зміни — *т' > к* — *к'ін'* та перехід іменника до першої відміни — *т'ін'а*, *кінá* [Stud. 77], *т'ін'á* (закарп. діалект). Префіксальний дериват *сутѣнь* — відапелятивна назва урочища *Сутѣнь* [ПВЛ 278]. Слово й тепер функціонує в українській мові — *сутінь* «напівморок у погано, недостатньо освітленому місці, приміщенні» [СУМ IX 860]. Формально вихідний корінь *тінь* нагадує українське утворення *сутінки* «напівтемрява, що настає після заходу сонця; світанкова напівтемрява». Проте слова *сутеніти* «смеркатися» (первісна форма — *сутоніти, звук *e* на місці *o* під впливом *темний*), блр. діал. *сутонне* «смеркання», с.-х. *сутон* «глибокий морок, світання», слц. *tõña* «тінь» вказують на корінь *top-qtí* «тонути» (пор. *тонути в темряві, імлі* тощо).

У текстах південнослов'янського походження зустрічається й назва *сѣнь* «тінь» [Ср. III 897], безсумнівних континуантів якої в українській мові не виявлено (однак пор. *штѣга сѣнь* — Слав. 416; *сѣнь* «тінь» — Чоп. 388). Множинний іменник *сіни* із вторинною семантикою «частина хати» функціонує й тепер.

Основа прадавнього *stěny* (пор. д.-р. *застѣньє* «затінене стіною місце»: *аки... трава в застѣньи* растуци, на ню же ни солнце сияеть, ни дождевныя крапли... идуць — Д. З. 102) зберігається в карпатському діалектному слові *зас'ін'ати* (*зас'т'ін'ати*) «застувати» і, ймовірно, в дериваті *застіяти* комусь щось (Ж. 273) < *застіяти* «застувати». До похідних від назви *стѣнь* деякі етимологи відносять нормативне дієслово *застувати*, *застити* (Ф. II 81; Ш. II/6; ЕСУМ II 241; діал. закарп. *застуйати*, але не виключений його зв'язок із коренем *ста-ти*, *ста-ва-ти* — пор. діал. закарп. *застіати*

(с'вітло) «застувати», на Буковині — *заставати* «заступати, робити тінь», *застояти* «заступати, закривати, заслоняти» — МСБГ III 36).

**Лексика, пов'язана з простором,
орієнтацією в ньому, поверхнею,
параметрикою тощо**

В основі праслов'янської назви *prostora*, успадкованої давньоруською мовою — *просторъ*, лежить ідея протяжності: вона утворена від дієслова *prostǫrti* (*prostirati*) сѣ: Прозва имаємоу *просторъ* [Ср. II 1577]. Більш абстрактне значення, можливо, мало праслов'янське слово *prostornǫstvo, континуантом якого є давньоруське *простороньство*, що, правда, фіксується з іншою семантикою — «воля, роздолля»: на семь свѣтъъ приимши(м) веселье и *простороньство* (в ін. сп. — *пространьство*) а на шномъ свѣтъъ приимуть мку [ПВЛ 233]. Оскільки номен *просторъ* вживався також із значенням «воля, свобода» [Ср. III 1577], гадаємо, що й *простороньство* функціонувало із семантикою «простір». Характерно, що в церковнослов'янському висловленні князя Данила Галицького лексема виступає із неповноголоссям: кр(с)таномъ. *пространьство* есть крѣпость. поганым же есть т ъ с н о т а [ЛГВ 812].

Одержавши в спадщину давньоруську лексему *просторъ* > *простір*, українська писемно-літературна мова зберігала у ній давній наголос — *прості́р* [Б.-Н. 303; Гр. II 482] — до початку XX ст. У староукраїнську добу у XVI ст. засвідчується також слово *просторонство*, але з новим значенням — «об'єм, простір, що його займає предмет»: *Просторонство* замку удовлжъ сажонъ 40... а в поперець 18 [Арх. ЮЗР 1/VII 92], але пор.: *Просторъность* замку удовлжъ сажонъ 30, а въ поперець... сажонъ 17 [77], *Prostoronnostь zamku* [156], діал. *прості́рність* «воля, відсутність субординації» [Гр. II 482]. У новоукраїнській літературній мові його вже немає. Можливо, шляхом зворотного словотвору від *пространьство*, а більш імовірно — від прикметника *просторонъ* «просторий» — Суть же у неї полаты *просторонь* [Ср. II 1577] — утворено іменник *просторонъ* «простір» [Гр. II 482], який в сучасній мові усталився з чергуванням *i* — *o* в фіналі: *прóсторинь*, *-роні* [СУМ VIII 301]. Заміні *o* на *i* в закритому складі, крім загальної закономірності, сприяли іменники з суфіксом *-инь* типу *глибинь*, *далечинь* і т. ін. Очевидно, наголос в *прóсторинь* (а можливо, й у прислівнику *прóсторо*) спричинив стабілізацію наголосу на першому складі в слові *прóстір* (пор. також діал. вакарп. *прóстора* «великий отвір», блр. *прастора* «простір»).

Сучасна філософська семантика терміна *простір* сформувалася лише в новоукраїнській мові.

Ідея простору, особливо великої, переважно незаповненої площі, в давнину пов'язувалася з поняттям широти, тому абстрактні іменники з коренем *шир-о*кыи мабуть, ще в праслов'янський період мали значення, близьке до семантики лексеми *просторъ*: по *широтѣ* оуселеныа обьходить [Ізб. 1073, 17], *съмѣтъи шириню* морю [Ср. III 1595]. Таку функцію зберігають абстрактні іменники цього кореня і в староукраїнській — *широкость* «обшир, простір» [ССУМ II 559], і в новоукраїнській мові — *широчінь* «безмежний простір» [СУМ XI 462]. На давній зв'язок кореня *шир-* із поняттям простору вказує старовинне безособове дієслово, *ширѣти* ся «простиралися»: Галилѣя... *ширѣется* зо града... Йорданъ [И. Ф. 295], що й досі функціонує — *ширѣти* «повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо простягнутих крилах». Пор.: Высоко плаваеши на дѣло... яко соколъ на вѣтрехъ *ширѣяся* [СПІ 31]. Інший давній відтінок *ширѣти* ся у значенні «поводити себе незалежно, привільно»: начѣхъ ходити, *ширѣяся* по протрану веселомъ сердцемъ [Ср. III 1595]. Воно залишилося в закарпатському діалекті — *шир'ятис'а* (*рошир'ятис'а*) «поводити себе незалежно, чванитися і под.» (пор. також *ширитися* «чванитися» — Чоп. 432).

Давньоруський димензійний прикметник *широкийи* < *širokъ* (jъ) : чересь поля *широкая* [СПІ 7] в українській мові не зазнав суттєвих модифікацій.

Своєрідним давнім антонімом найменування простору є назва *тѣснота* < *těsnota* < *těsknota «недостатність простору, малий простір»: житие ихъ въ пещери и ѣлико скърби... приѣша *тѣсноты* ради мѣста того [ЖФ 86], идѣахоу бес пакости тѣкмо отъ людини *тѣснота* бѣше [Чуд. РД 70], який функціонує в українській мові. Тому, природно, відповідно до значення «воля, привільне життя» у слова *простороньство*, *просторъ* розвинулася протилежна семантика в назві *тіснота* «важке становище, нестатки» [СУМ X 149], яка фіксується, щоправда, тільки новоукраїнськими пам'ятками (пор. рос. *тесные обстоятельства* «трудные, стеснительные, нужда в деньгах» — Д. IV 450). Звичайно, зберігаються старовинний прикметник *тісний* < *тѣсныи*: *angustus* *тѣсны(й)*, *у(с)-ки(й)* [Слав. 83] та антонім прикметника *широкийи* — *узъкийи* < *qzъkъ* (jъ): от Царяграда по *Узкому* морю ити [Ср. III 1173], котрий у давньоруській мові мав також значення «тісний»: желѣзоу же *оузъкоу* соущо и грызоущо сѣ въ тѣло ѣго [ЖФ 78]. Протягом історії в успадкованому давньоруському слові в більшості українських говірок розвинулись дротетичні звуки *в, г, а* суфіксальна частина зазнала впливу прикметників із

суфіксом *-ськ-ий* (*-зьк-ий*), в результаті чого воно набуло форми *вузький*, що є тепер нормативною. В частині говірок аналогії не сталося, тому в них зберігається давніша форма — *вузький* [Ж. 131]. В закарпатських говірках лексема зберігає і давнє додаткове значення: *гускый* «тісний (про взуття, одяг)». Одним із дериватів прикметника *узъкъи* в давньоруській мові був термін *узмень* «вузьке місце, вузька затока»: сьдащимъ в оузъмъни, рекше по Соудови [ХА 554], котрий зберігся в українських діалектах — *узъмьнъ* «найглибше і найблишче місце в річці, яке не замерзає», пор. і словотвірно модифіковане *вузьмина* «звужене й мілке русло річкової течії» [Гр. I 259].

Координати знаходження предмета в просторі чи на поверхні передавали іменники *вѣрхъ* < *въгхъ* *низъ* < *пизъ*, *крии* < *крайъ*, *середѧ* < *serda «середина»: $\omega(t)$ *верха*. и до *долу*. и по стѣнамъ... ковано золотомъ [ЛК 581], $\omega(t)$ *уда* поиде *низъ*. и взѧ Любець [ПВЛ 23], полата Володимерѧ съ *края* цркве стои(т) [112], хочю жити... в Дунаи. яко то єсть *середѧ* (в ін. сп. *середина*) в землі моєи [67]. Крім антонімів *вѣрхъ* — *низъ*, у давньоруській мові з цим же значенням функціонували географічні терміни *гора* < *goga* — *долъ* < *doľ*: Опона... раздѣрѧся на двѧоє отъ *горы* доже до *дола* [Ср. I 696]. Це протиставлення загалом характерне для давньоруських пам'яток. Воно зустрічається й у Супрасльському збірнику [SJSStSl I 419], переписаному або складеному на Русі. Антонімні пари *вѣрхъ* — *низъ*; *гора* — *долъ* взаємодіяли, тому зустрічається співвідношення *вѣрхъ* — *долъ*, *гора* — *низъ*. При цьому необхідно підкреслити, що пара *гора* — *долъ* або кожне слово окремо на означення просторових відношень виступали переважно в адвербіальних виразах. У процесі історії української мови сполуки іменників *гора*, *долъ* з прийменниками адвербіалізувалися [Бевзенко та ін. 396; Т. 564—565]. У сучасній літературній мові іменники *гора*, *діл* на означення положення предмета не вживаються (функціонують лише прислівники *вгору*, *догори*, *додолу* і т. ін.), натомість назви *верх*, *низ*, а також *край* затримали давню семантику. Давньоруський словотвірний варіант *середина* став єдиним на позначення відповідного поняття, а *середѧ* — омонім назви одного з днів тижня як просторова назва зник.

Давньоруські пам'ятки засвідчують відприслівникові прикметники *вънѣшьнии* (*вънъ*, *вънѣ* «зовні, надворі») та *вънутрьнии* (*вънутрь* < *въп qтгъ «всередину»; *вънутри*, *-ѣ* < *въп qtri, *въп qtrѣ): ω бидоу(т) градъ. и пожгоуть всѧ *вънѣшии* Аѧ храмы. и ω грады [ЛГВ 823], *вънутрьнии* же еи [церкви] помость бѣ слить $\omega(t)$ мѣди [843]. Вони ввійшли в староукраїнську мову — *внѣшний*, *внутрній*, *-ній* [Т. 278,

279], однак перший під впливом прислівника *зовні* < *изъвънѣ* зазнав зміни — *зовнішній*, а другий під впливом прислівника *внутрі* < *вънутрѣ* [Бер. 21] та прикметника *въшнии*, *зовнішній* набув форми *внутрішній*. У колі просторових прислівників в українській мові вживається структура *всередині* — адвербіалізована прийменникова сполука просторового іменника *середина* «простір в обгородженому місці, приміщенні» [СУМ IX 134]: *вънутрѣ*: *внутрѣ*, *всерединѣ* [Бер. 21]. За аналогією до співвідношення прислівник *всередині* — іменник *середина* з прислівника *внутрі* (тепер діалектний — СУМ I 710) було абстраговано іменник *нутро* «внутрішня частина чого-небудь» [V 457], пор. суч. *зсередини* — ст.-укр. *звнутра* — *вънутрѣду*: *з(ъ)внутра* [Бер. 21].

Поняття «отвір», незалежно від того, природний він чи штучний, у давньоруській мові позначалося іменником *дыра(-ю)*, *дѣра* (обидва варіанти праслов'янські — *дуга*, *dęga* — ЭССЯ V 205, 12): *заплати... недостатъчноуж дыроу* [!] [Ізб. 1076, 235], *Василка же... возма. изыиде. дырею* (в ін. сп. — *дѣроу*) *градною* [ЛГВ 719]. Зрідка фіксувався також дериват *скважня* (корінь той же, що в прислівнику *сквозѣ*): *малоу сѣтворѣ скважню сѣмотраше юю* [ЖФ 130]. Обидва фонетичні варіанти першого слова знайшли своє продовження в українській мові — *дыра* (*дира*), *дѣра*, *дѣра* [Т. 717, 849, 861]. В сучасній мові функціонують *дира* (*дирка*), *діра* (*дірка*) [АУМ I № 4], причому друга форма переважає в говорах і є нормативною. В деяких закарпатських говірках його функцію взяло на себе слово *йáма*. В староукраїнській мові функціонувала також лексема *скважня*: *гіта скважня, дира* [Слав. 355], але в сучасних діалектах її виявити не вдалося. Імовірно, вона вже принаймні в XVII ст. була архаїзмом, що потребував тлумачення — *скважя*: *щѣлина, роцѣлина, распалина, дѣра* [Бер. 114], пор. ще: *fissio щел(ь)*, *ра(з)сѣлина* (Слав. 198). Не виключено, що *скважня* — старослов'янizm.

Специфічна давньоруська інновація *щѣль* порівняно пізно потрапила в писемні пам'ятки (рос. *щель*, блр. *щелка*), але з'явилася приблизно в XI ст. На крайній західний (закарпатський) ареал давньоруської мови не поширилася. В українській літературній мові загальноновживаним є дериваційний варіант *щілина*, а *щіль* відноситься до застарілих форм [СУМ XI 950].

Обидва варіанти слова засвідчують уже староукраїнські тексти: *скважня*: *щѣлина, роцѣлина дѣра* [Бер. 114], *fissio щѣл(ь)* [Слав. 198]. Пор. ще: *с(к)вожня роцѣлина* [Лекс. пр. 190].

На межі просторової лексики й географічної номенклатури перебувають старовинні віддієслівні деривати *розпалина* (рос-

падина) (від *ропадатиска*) та *розсвлина* (*россвлина*) (від *розсвдатиска*): оузръ *распалиною* калну сущю [ЖФ 84], камень *просѣдеса*... и того *разсвлиною* сниде кровь и вода [ХД 11]. Зазначені іменники ввійшли в українську мову — скважина: ...*ропалина* дѣра [Бер. 114], *fissio.. ра(з)свлина* [Слав. 198], протє залишилися на діалектній периферії: *ропалина* при нормативному *ропадина*, *розсілина* при літературному *розколина* [СУМ VIII 755, 756]. Тим часом на всьому ареалі української мови збереглася семантика і в дієслова *ропадатися* «розвалюватися на частини», і в *розсідатися* «даючи тріщини, розколюватися» [807].

Із праслов'янської мови давньоруські говори успадкували антонім прикметника *глибокии* — *мѣлъкъи* < *тѣлъкъ(яь)* (корінь той же, що й у *молоти* < *melti — Ф. II, 596; е й інші пояснення — Sk II 403; значення праслов'янське), що вживався насамперед стосовно водних об'єктів: а межі ими рѣка *мѣлка* [ЛІІ 311]. Старовинну семантику зберігає й сучасна українська мова [СУМ IV 737].

Пов'язаний з просторовими відношеннями прикметник *глубокии* < *glǫbъкъ(яь)*: повелѣ ископати яму. велику и *глубоку* [ПВЛ 56] в незмінній формі зберігся лише в частині говірок, зокрема південно-західних — *глибокий* [Ж. 144]. На більшості ареалу української мови функціонує нормативна форма *глибокий*. Етимологи допускають існування праслов'янського варіанта *глубъкъ(яь)* [ЭССЯ VI 160; ЕСУМ I 523], яким пов'язують й українську літературну форму. Існує думка про те, що варіант *глубокъ* позначений впливом прикметника *гусокъ* [ЭССЯ VI 160]. Українські пам'ятки від XIV аж до XVIII ст. засвідчують прикметник та похідні від нього тільки з кореневим *-у-* [Т. 530]. Лише у XVIII ст. в корені його фіксується *-и-*: рови великіє и *глибокіє* [Т. 527]. Через це вважаємо, що вони досить-таки пізні й виникли під впливом *-и-* прикметників *високий*, *широкий*, а не з *glǫbokъ.

Параметричні антонімні пари, а також прикметники, які вживають на форму об'єкта, — *великии* < *velikъ(яь)* та *малии* < *malъ(яь)*; *высокии* < *vyсокъ(яь)*, *низъкии* < *nizъкъ(яь)*; *дълєи* < *dъlgъ(яь)*, *коротъкии* < **kortъкъ(яь)*, *середънии* < **serdъnъ(яь)*; *дебєи* < *debelъ(яь)*; *тѣлѣи* < *tъlatъ(яь)*; *тѣнъкии* < *tъnъкъ(яь)*; *дробънии* < *drobъnъ(яь)*; *крѣпєи* < *kręqlъ(яь)* — праслов'янська спадщина давньоруської мови: [борись] *тѣльмъ* бѣше краснѣ. *высокъ* лицѣмъ *крѣпѣльмъ*. плечи *велицѣ*. *тѣнъкъ* вѣ чресла... [бо]рода *мала* [ЖБГ 58], Мьстиславъ... въз(д)растомъ. *середнии* бѣ [ЛК 610], *низокъ* тѣломъ [И. Ф. 401], бѣ *длѣгъ* лицемъ [Ср. I 757], *дебелъ* тѣломъ [ПВЛ 150], черево... *толѣстое* (143, тут «вгодований, жирний»), каменье *дробноє* [ЛС 454]. З законо-

мірними звуковими змінами перелічені прикметники та їх деривати успадкувала українська мова: *великий, малий, довгий, короткий, середній, дебелий, товстий, тонкий, дрібний*: до великої р'чки днѣстра [Р. 125], велій: *великій, високий*... [Бер. 14], *magus великъ*, вели(й) [Слав. 261], з ре(ч)ками *Малими* [Р. 171], *ragus мали(й)*, младене(ц) [Слав. 301], ... з... ихъ шорокостю *И долъгостю* земланою [Р. 171], *longus до(л)ги(й)* [Слав. 257], *довгий* [Т. 744], по пати койѳтере(и) *коро(т)кихъ* [ССУМ I 499], краткій: *короткій* [Бер. 56], *crassus толъстъ, дебель* [Слав. 146], *tenuis то(н)ки(й)* [395], и ины *дробны* р'чки [ССУМ I 325; див. ще Т. 827—828], оу *кроуглы(х)* лозъ [Р. 96], пор. також: *rotundus ѳкругли(й)* [Слав. 357]. Регулярний відповідник старовинній формі *низъкии* зберігся лише в деяких говірках — *низкий* [Ж. 528]. У більшості діалектів і літературній мові функціонує форма з м'яким з основи — *низький*, що з'явився під впливом прикметників із суфіксами *-ський < -ьскыи (-зький, -цький)*.

Крім значення «довгий», прикметник *дългыи* в давньоруській мові мав значення «довгастиий, видовжений», що зберігається в композиті *довгообразий < довгообразий* «з видовженням, довгастим обличчям» [СУМ II 331]. Кількість димензійних (параметричних) прикметників в українській мові порівняно з давньоруською надзвичайно зросла за рахунок дериватів від розглянутих та інших лексем, запозичень [Линник]. Серед них виділяється нова семантика лексеми *здоровий*, рос. *здоровый*, блр. *здаровы* «великий, дуже великий», характерна для східнослов'янських мов. Вона розвинулася на основі значення «рослий, сильний», яке в лексеми *здоровий* фіксується російськими пам'ятками уже в XVII ст. [СлРЯ V 365], що виросло на ґрунті семантики «не хворий». За нашими матеріалами, значення «великий, дуже великий» слова *здоровий*, а також *сильний* «здоровий» українські тексти фіксують із першої половини XIX ст. [Б.-Н. 153], але воно вже існувало принаймні у XVIII ст., бо в цей час задокументовано й дериват *здоровило* «сильна, велика, здорова людина» [там же].

Від прислівника *чимало* «немало, досить багато», що є наслідком універбізації сполуки частки *чи* й прислівника *мало* в питальному виразі із значенням «хіба не багато» (стосовно кількості або часу) утворено характерний український прикметник *чимáлий* «великий; кількісно тривалий», у якого розвинулося згодом значення «досить великий за розміром, обсягом», котре сучасні лексикографи дають першим [СУМ XI 323]. На зв'язок його з прислівником указує наголос на корені, але вживання досліджуваного прикметника з наголосом на закінченні свідчить про послаблення зв'язку деривата з мотивуючою основою. І прислівник *чимало*, і прикметник *чи-*

малий функціонували принаймні у XVIII ст. (обидва задокументовані в «Енеїді» І. Котляревського).

У давньоруських пам'ятках прикметник *грубыи* < grqbъ(jь) відомий тільки за семантикою «грубий, неосвічений» [Ср. І. 599], збереженою й українською мовою — дебелохудожник: *грундаль*, ремесникъ *грубого* ремесла [Бер. 29; див. ще Т. 618]. Проте в українських текстах здавна засвідчуються й інші його значення — «товстий, об'ємний, великий» — *дебе(л)...*: *грубий*, *толсты(й)* [Бер. 29]; «не дрібний» — *попель въ нихъ грубийый*, а его д р о б н е й ш и й [Т. 618], наявні і в сучасній літературній мові [СУМ II 178]. Вони притаманні й іншим слов'янським мовам і, очевидно, є праслов'янськими (первісними), на що вказує їх віднесеність до конкретних предметів, а не до понять етики й культури.

Поняття «дуже великий, який не можна виміряти» в давньоруській мові позначалося девербативом *неизмѣръныи*: *неизмѣръна* небесная высота (Ср. III 182 — 2-ої лічби), що з закономірними фонетичними змінами функціонує в українському *незмірний* [СУМ I 320]. Близьке значення мав віддієслівний прикметник *неисчѣтъныи*; *книгамъ бо есть неищѣтнаѧ* глупина [ПВЛ 152]. Він фіксується і в українській мові — *нещетний* «який становить велику кількість» [Ж. 527], проте ніяк не є пормативним. Його функцію виконують аналогічні за структурою *незліченний*, *незчислений* [СУМ V 319, 324]: *неисчѣтъныи*: *незмиченный*... безмѣрний, *конца и личбы* немаєчій [Пер. 74].

Препфіксально-суфіксальний дериват іменника *конць* — прикметник *бесконьчьныи* < bezkopsъь(jь), що був пов'язаний із поняттям безмежності (просторової та часової): *мы оубъжѣмъ* моуки *бесконьчьныи* [ЖФ 92], через староукраїнську (напр., *неисчетный*... *безконечный* — Бер. 74; див. ще Т. 71) увійшов у сучасну українську мову — *безкінечний* (*безконечний*). Давнє значення слова *межа* — «умовна лінія або природний об'єкт, що ділить площину, територію» — є мотивуючим в українському дериваті *безмежний* «безкінечний», який, однак, фіксується тільки з другої половини XIX ст. [Ж. 19]. Близьке за семантикою до *бесконьчьныи* давньоруське слово *безмѣръныи* «що не має міри», «надмірний»: *безмѣрною*... силою [Ср. I 60], *въ юденьи бо мнозѣ и питъи безмѣрнѣ* [ПВЛ 184] збереглося в староукраїнській мові (*безмѣрний* — Т. 73) й дійшло до наших днів (*безмірний*).

Поняття «міра, розмір», «ступінь чого-небудь» в давньоруську добу передавалися словом *мѣра* < mѣra: [Моисей] н(а)оучиса ѿ(т) англа Гаврила. ѿ бытъи всего мира... звѣздное хождение. и число землю *мѣру* [ПВЛ 94—95], *воды в мѣру вкушана* [157]. Обидва значення збереглися в українському

міра [СУМ IV 744]. Пор. ще: безмърный: мъры не маючій [Бер. 6].

Умовна лінія або природний об'єкт, що ділить певну площину, територію, мала праслов'янського походження назву *межа* < *medja: размъривше *межи* об'єма полкома [ПВЛ 123], довльєть нама на *межи* своєї статі [ЛК 245], без змін збережену українською мовою (у деяких південно-західних говорах *меджа*) — *межда*: *межа*, улочка, або м'єсце *межи* двома речами порожнее [Бер. 62]. Із розвитком класових відносин лексема *межа* стала позначати природну або умовну лінію, яка ділить два володіння, — *межю* перетнєть бортьноюю, или ролейноюю разорєть [ПР 128].

Давні іменники *грань* < *грать*, *граница* < *granica* позначали виключно *межу* володінь, на яку, мабуть, первісно вказувала увіткнута вітка дерева (прасл. *grana*, *грать* «вітка дерева»). Щоправда, давньоруські тексти їх не засвідчили, але вже в найдавніших українських текстах маємо *грань* «границя, межа», *границя* «границя, межа», «кордон» [ССУМ I 260, 261].

Фронтальну частину позначав давньоруський іменник *передъ* < *perdъ, протилежну — *задъ* < *zadъ*: вѣздити. на *передѣ* (ін. сп. — *передѣ*) полкомъ [ЛК 628], *задъ* видѣ блаженнаго излазаща вьнъ [ЖФ 132]. Обидва слова без особливих змін функціонують в українській мові. Дедемінутивований здрібнілий дериват першого — *передок* < *передъкъ* < *perdъкъ — здавна означав передню частину предметів, особливо взуття, а *задок* < *задъкъ* < *zadъкъ* — задню, про що свідчать аналогічні іменники інших слов'янських мов (пор. рос. *передок*). Староукраїнські пам'ятки з XVI ст. фіксують евфемістичне вживання лексеми *задок*: в(ь)се ш(ь)то в(ь)ходи(т) вь оуста, в(ь) чрево вьмьщае(т)са и за(д)кв(м) исходи(т) [ПЄ 70], заднаа: хребєть, *задок* [Бер. 163], пор. бойківське *задок* «стєгно (м'яса)» [Он. I 269]. В більшості говорів та літературній мові функцію евфемізму із значенням «частина тіла нижче спини» виконує вихідна форма *зад* (пор. у XVII ст.: *apud zadъ* — Слав. 86).

Із поняттям вихідної крайньої межі предмета, площини і т. п. та дії, часу пов'язані давньоруські дієслова з коренем *četi* — *начати* < *načeti*, *почати* (*починати*) < *početi*, *počinati*, *зачати* < *zачeti*, *учати* та їхні деривати — іменники *начатъкъ*, *початъкъ* < *početъкъ*, *починъкъ*, *начало*, *зачатъкъ* «початок»: Се *начнемъ* повьсть сию [ПВЛ 1], черноризьци *почаша* множитиса: и манастыреве *почаша* быти [151], Зде *починають ся* правда [СГ 21], а кто боудєть *началъ*, томоу платити [ПР 124], онъ же по матерных днєх *нача* дѣти продавати [Д. 3. 33], хоташе же и црквь *начати* зьдати

[Нуд. РД 68], *тогда же Изаславъ нача понуживати зачати рать* [ЛК 479], *Начатокъ же тому сиць* [Ср. II 350], *Вина же о початцѣ мала* [И. Ф., 269], *Достойно бо в починцѣ помянути вас* [313], *грѣху зачатокъ* [СлРЯ V 337], *Стославъ же бѣ начало выгнанью бра(т)ню* [ПВЛ 182], *Начало же княженья Изаслава Кіевѣ* [162]. Тонкощі первісної семантики цих слів тепер встановити не просто.

У староукраїнських текстах виступають дієслова *вѣчати* [ССУМ I 210], *оучати* [II 496], *начати* [28], але найчастіше *почати* та іменник *початок* [217]: *почалъ* вказувати [Р. 97], *добрыи початок* и *конецъ* [ССУМ II 216], *іпсірію починаю, начинаю* [Слав. 230].

У сучасній українській мові існують континуанти усіх давньоруських дієслів та іменників цієї мікрогрупи, проте функціональний розподіл їх різний. Загальноукраїнським і нормативним є *почати* (*починати*) [СУМ VII 470], *зачинати* [III 403] і *початок* [VII 465]. У розмовному літературному мовленні функціонує також лексема *начинати* [V 235]. Іменник *починок* «*початок*» [VII 472], *зачаток* [Гр. II 115; Ж. 280], *начаток* [Ж. 499] та дієслово *учати* [1023] залишилися на діалектній периферії. Очевидно, на основі значення «початок» у слова *починок* розвинулася семантика «пряжа, намотана на веретено, або кількість цієї пряжі, знятої з веретена» (СУМ VII 471; первісно мислилося як *початок* пряжі, що намотується на мотовило, пор. аналогічний розвиток слова від абстрактного до конкретного в російській мові *починок* «*нова рілья в лісі*» — Ф. III 347). Дериват *начало* «*початок* того, що має протяжність», «*початок* у процесі» в літературній мові вживається зрідка [СУМ V 233]. У науковому стилі функціонує *начало* «*основа, суть, джерело чого-небудь*», *начала* (мн.) «*основні принципи*», «*способи, методи здійснення чого-небудь*» [233—234]. Така семантика іменника *закладена вже в давньоруській мові* — *начало* «*заснування, початок існування*» [Ср. II 348]. Книжне слово *начало* ввів у реєстр свого «Лексикона» П. Беринда з перекладом *початокъ, пре(д)мова* [72]. Сучасне літературне утворення *розпочинати* «*приступати до виконання здійснення чого-небудь*», «*започатковувати щось*» тощо [СУМ VIII 777] — контамінація дієслів *починати* і *розчинати*, яке збереглося в говірках [860]. Контамінація не відбилася на давньому дериваті *початок* (у говірках, наприклад *закришитських*, існує й іменник *рѣшчаток* «*початок*»; *розпочин, розпочинок* — Ж. 828). У розмовному мовленні зустрічається й дериват *розпочаток*.

Крайню межу простору або часу в давньоруську добу передавала лексема *коньць* < *копсь* (первісно здрібнілий дериват іменника *копъ*): *надъ ручаємъ. конецъ Пасынъчѣ бесѣды*

[ПВЛ 54], весельє бес *конца* [105], Юрославу же приспѣ *конецъ* житья [162]. Кінцеву межу площини позначав також іменник *краи* < крајъ: на *краихъ* же забральныхъ пр(о)повѣдаеть [62], полата же Володимѣра съ *краи* церкви стои(т) [111].

Без особливих модифікацій назва функціонувала в староукраїнській мові, наприклад: по долъшьни *конецъ* [Р. 3], поперек вольшины верхни *конецъ* [4], *Конецъ* дѣло хвалить [К. 3. 230] і т. д. Іменник у старовинній формі *конецъ* зберігся лише в окремих говорах (зокрема, карпатських). У більшості українських діалектів відбулося вирівнювання звукової форми називного відмінка однини за формами всіх інших відмінків (однини і множини), в яких кореневий *о* в новозакритому складі перейшов у *і* — *кінець*, що засвідчується принаймні з XVIII ст.: Зробимъ *кінець* своимъ бидамъ [Котл. Ен. II 28], *кінець* [Б.-Н. 183].

У давньоруських текстах (переважно конфесійного змісту) із значенням назви *конецъ* фіксується її дериват *коньчина* [Ср. I 1276], що і в українській мові залишився книжним елементом, який навіть у старовину вимагав тлумачення — *ко(н)-чина*: скончанье, докончанье, конецъ свѣта... [Бер. 54]. Книжний характер його виявляється в збереженні *о* в новозакритому складі — *кончина* «край, кінець», «смерть» [Гр. II 279]. У нинішній літературній мові слово не нормативне (його немає в СУМі).

Назва *конецъ* дала кілька похідних дієслів — *коньчати* < *končeti*, *доконьчати* < *dokopčeti*, *оконьчати*, *съконьчити* та ін.: *кончаша* трапезницю Печерського монастиря [ПВЛ 283], *докончавъ* црковь [209], почяхъ же писати... А *оконьча(х)*. м(с)ца. майа [ЕО 294 зв.], *сконча* житье свое [ПВЛ 198]. Вони збереглися в сучасних *кінчати* (*кінчити*), *докінчувати* (*докінчити*), *скінчити*. Дієслово *окінчити* [Ж. 564] залишилося на діалектній периферії, витіснене лексемами *скінчити* і *закінчити*.

Усі ці деривати зустрічаються в старовинних пам'ятках: *finio ko(n)чу*, *сове(р)шаю*, *шпредѣляю* [Слав. 197], *ско(н)-чашаса: доко(н)чали*, *мата(ф)*. *померли* (Бер. 115, пор. і *конецъ: доконче(н)е*, *кре(с) останні(й)* — 54; див. ще: Т. 767), *абы... соудъ скончанъ* тако(ж) *полоудна* [ССУМ II 349], *finitus — скончени(й)*, *шпредѣлень* [Слав. 197].

Ще в давньоруській мові дериват *приконьчити* мав специфічне значення «добивати людину, що виявляє ще ознаки життя»: *оувѣдъвше... юко дышетъ... посла два Варага прикончатъ* його [ПВЛ 134], що в українській мові збереглося, хоч модифікація значення пішла далі — *прикінчити* «добити; вбити» [СУМ VII 635].

Праслов'янської давнини дієслово *конати* (однокореневе в *кон-ьць*) у сучасній українській мові функціонує із значенням «бути в передсмертній агонії; умирати» [IV 255]. Проте в XV ст. фіксуються й інші його значення — «давати покарання (проти когось)» (ССУМ I 492; пор. *конатися* «відбуватися» — 493). Префіксальне похідне *доконати* в цей період засвідчується з семантикою «виконати, учинити» [313]. В наступному (XVI) столітті вже нерідко в пам'ятках виступає *выконати* (*выконывати*) «зробити, виконувати» [Т. 403]. Розвиток значення цих слів із коренем *кон-ати* йшов за аналогією семантично близьких утворень, що первісно вказували на процес закінчення дії, а згодом — і на протікання її. Пор. давньоруські *свършити* «закінчити, зробити» — «виконати (літургію)» [Ср. III 672], *испълнити* «наповнити» — «зробити», «закінчити» [I 1139], староукраїнське *выполняти*: 1. «наповняти» — вода і тогь колодязь *выполнила* [ЛСам. 33]; 2. «закінчити» — *свършаю: выполняю*, доконываю [Бер. 126]; 3. «виконувати» — звичаювъ хрестіянскихъ не *выполняете* [Т. 431]. Щоправда, не виключено, що на формування семантики українського *виконувати* мала вплив польська мова. Адже в близькоспорідненій російській мові такого дієслова немає. Воно дуже активне в західнослов'янських мовах, у яких і засвідчується раніше. Пор. ще діал. закарп. *кїнчїти* «правити (релігійний обряд)».

Простір, що знаходиться в певному напрямку від суб'єкта, в давньоруську епоху позначався лексемою *сторона* < *storna (етимологічно пов'язаною з *просторъ* — Ф. III 768), у якої ще в праслов'янський період розвинулися значення «країна», «край»; у давньоруській мові часто виступає в коннотацію «сторона річки»: *Дрославъ... постави Варагы посредѣ. а на правой сторонѣ Кыяне. а на лѣвъмъ крилѣ Новгородци* [ПВЛ 151], *раздѣлиста по Днѣпръ Руськую землю. Дрославъ приа сю сторонуу. а Мьстиславъ оу ну* [149], *не переѣха боле на сю сторону* [ЛК 432]. Аже латинескии. оусхочеть ѣхати. и смольнеска... въ иноу *сторону* [Хр. 47]. Напрямок визначався головним чином стосовно суб'єкта-людини, тому вже в давньоруській мові, особливо південних її говорах, замість іменника *сторона* в первісному значенні починає використовуватися назва сторони людського тіла — *бокъ*: *И тогда нѣкто конникъ именем Педании, иудеом на бѣгъ обратившимся и въ дверехъ тѣсняще ся, въ бокъ гоня на кони, восхъти нѣкогого уношу* [СлРЯ I 277]. *Мабуть, перехідною ланкою при цьому було перенесення бокъ і на позначення правого чи лівого боку чого-небудь, пор.: Изаславъ же съ Мстиславомъ... и съ дружиною. въѣха в нѣ в бокъ имъ. и начаша съчи* [ЛК 326]. В новому значенні

слово *бокъ* закріпилося в староукраїнській мові: поїду к Днепру на той *бок* [АПГУ I 196], [Поле] первым *боком* лежить берег дороги [Т. 118]. Нині іменники *сторона* [СУМ IX 735—736] і *бік* [I 180] — синоніми в значенні «простір, місцевість, розташовані в якому-небудь напрямку від когось, чогось». Нова семантика назви *бок* здавна притаманна й білоруській мові [ГСБМ II 124].

Давньоруська мова одержала з праслов'янського часу дві пари прикметників-антонімів, які уточнювали, про котру сторону йдеться. Одна з них: *десный* < *despъ* «правий» — *шуи* < *šuiъ* «лівий» у давньоруській мові, мабуть, вже почала архаїзуватися, але під впливом старослов'янської затрималася і вживалася в літературній [Михайловская 1964 43—59]: в цркви... в притворѣ на *десньи* странѣ [ПВЛ 211], в цркви... *шюеи* странѣ [212].

Українська мова успадкувала їх тільки в складі дериватив-компаративів, уживаних у діалектах, — *десьбіч* < *десньбочь «праворуч» [Ж. 178], *шуйбіч* «зліва» [1101] — та застарілому *шульга* < *шуйга «ліва рука або нога; лівша (про людину)» [СУМ XI 560] — шуаа: *лѡаа*, манька, *шулга* [Бер. 158]. Немає, отже, підстав для твердження, що *despъ*(*ъ*) — типowo південнослов'янське слово, давній праслов'янський діалектизм, не відомий західно- і східнослов'янським мовам [ЭССЯ IV 219]. Широковживаною в давньоруській мові була праслов'янська прикметникова пара: *правый* < *ргавъ*(*ъ*) — *лѡвыи* < *лѡвъ*(*ъ*): миромъ помазати... роукоу *правоую* [Кир. 55], континуанти якої характерні для сучасних північнослов'янських мов (південнослов'янські зберегли насамперед лексему *лѡвъ*(*ъ*)). Очевидно, ці антоніми спочатку стосувалися лише іменника *рука*. Як свідчать старожитні пам'ятки й сучасне мовлення, саме сполучення прикметників із іменником вказувало на відповідну сторону (бік), на́пр.: *идуше въ церковь ту, на лѡвъй руцѣ*... *есть пещерка мала* [ХД 40], дуб, што *стоит по левои руце* дороги [ССУМ I 561], *По (на) лѡву руку (руч), У лѡву руку* «з лівого боку, ліворуч» [СУМ IV 507]. Згодом *лѡвыи* (*лівий*), *правый* (*правий*) стали означати відповідні сторони інших живих істот і предметів.

Про первісне значення *лѡвъ* існує кілька здогадів, зокрема допускається його семантика «кривий, закривлений» [пор. S. IV 191; Sk. II 299]. З прикметником *лівий* споріднені українські діалектні слова *лівкий* «хиткий, ненапружений», *полівити* «зробити кому-небудь полегшення» [Ж. 407, 689], «зменшити напруження; трохи поступитися при напружених стосунках» (закарпатський діалект). Початкове значення його антоніма *правый* < *ргавъ*(*ъ*) є «прямий», яке зберігають й українські говори [Гр. III 399]. Допускаємо, що відповідні значення

праслов'янських прикметників *lěvъ* і *pravъ* первісно вказували на положення й стан рук при акті показування на об'єкт: одна випрямлена — права, друга ненапружена — ліва. Звичайно, успадковані основні давньоруські значення слів *правий*, *лівий* є загальноукраїнськими: у того гостинця криву Теременский по *левой* руце, а по *правой* Поддубецкий; ино по *лѣвои* руце того дуба казал пану Янчинскому держати, а по *правои* руцѣ того дуба... нам [ССУМ II 222], десная мѣстце *правое*, десница *правая* рука [Лекс. пр. 181], *sinister* *лѣви(й)*, злополу(ч)ни(й) [Слав. 373].

Назви сторін світу (це показують етимології) формувалися в різних народів на основі назв всіляких помітних об'єктів, нерідко й локальних, але орієнтування за видимим «рухом» сонця є глобальним [Никонов 32—34]. Давньоруські пам'ятки засвідчують дві олігосистеми (гр. *ὀλίγος* «невеликий, малий, нечисленний») назв сторін світу. Першу можна вважати чисто «солярною», бо елементи її безпосередньо чи посередньо пов'язані з позначенням явищ, що стосуються «руху» сонця: *вѣс(ѣ)ходѣ* — *заходѣ*, *полудньє* (*полѣдньє*, *полудьни*, *полудьниє*) — *полуночи* (*полѣночи*, *полѣночьє*). Друга — комбінована, в якій поєднується орієнтація за сонцем: *вѣз(ѣ)токѣ* — *западѣ* й вітрами: *сѣверѣ* — *угѣ* (*югѣ*). Нерідко елементи цих двох систем взаємно проникають. Наприклад: градокъ... кѣ *полуденью* лиць [ХД 17], *єсть на полудне* лиць... *монастырь...* и *взидохомъ...* на гору на *угѣ* лиць (38), *ити вее кѣ всходу* лиць... до верха [48], по странѣ *заходнѣи* и *восточнѣи* [СлРЯ V 334], *Днѣпръ...* потечеть на *полѣдне* [ПВЛ 7], *фрагове...* присѣдять ω (т) *запада* кѣ *полуночью* [4], *знаменье на нѣси...* ω (т) *вѣстока*. и *уга*. и *запада*. и *сѣвера* [276]. Привертає увагу той факт, що при назвах сторін світу виступає прислівник *лиць*, тобто виявляється система, орієнтована конкретно від людини, оберненої обличчям в певний бік (пор. орієнтацію щодо правої й лівої руки): Олігосистема термінів *вѣс(ѣ)ходѣ* — *заходѣ* (можливо, й *западѣ*), *полудньє* — *полуночи*, мабуть, була живомовною й успадкованою з праслов'янських діалектів. Мотивація й етимологія термінів *вѣз(ѣ)ходѣ*, *заходѣ*, *западѣ* зрозумілі. Прозорі й етимології лексем *полудньє*, *полуночи* і под.— лексикалізовані сполуки форм родового відмінка однини іменників *полѣ* «половина», *днь* «день», *ночь* «ніч». Недвозначну, безпосередню «солярну» мотивацію можна знайти тільки в терміні *полудньє* (*полудьни*): через астрономічні причини в північній півкулі у відповідних точках Землі о 12 годині сонце перебуває в зеніті й точно показує напрямом на південь (а тіні у цей час скеровані на північ). Термін *полуночи* є чистим антонімом до *полудньє*, не маючи матеріальної мотивації в природі.

Номен *вѣстѣкъ* старослов'янської мови (як і церковно-слов'янізм у російській мові *восток*) деякі вчені пробують трактувати як кальку гр. ἀνατολή. М. Фасмер при цьому тільки вказує на грецьке слово [Ф. I 357], а автори «Етимологічного словаря русського языка» за ред. М. М. Шанського пишуть, ніби в досліджуваному слові *вѣс-* відповідає гр. ἀνα-, а *ток-* (перезвук до *тек-у* «текти») — гр. тоλή [Ш. I/3 175]. Насправді в гр. ἀνατολή (ж. р.) 1. «схід небесного світила», 2. «місце сходу сонця, схід», 3. «початок, витоки» автори грецьких лексиконів префікс ἀνα- не виділяють, а іменника тоλή не фіксують [ДГРС I 134]. Коли в даному разі говорити про кальку, то не структурно-семантичну, а тільки семантичну.

У сучасних південнослов'янських мовах відповідно б. *изток*, с.-х. *исток*, що етимологізуються як деривати дієслова *jъz-tek-ti (перезвук *e* — *o*) [пор. БЕР I 35; Sk. I 450], мають значення: 1. «витік, витоки», 2. «схід».

Паралельні давньоруські варіанти, універбізовані за допомогою суфікса *-ѣ* — *полудьнѣ*, *полуночьнѣ* — вказують на прагнення повністю диференціювати словосполучення на означення половини відповідної частини доби (полудньє «половина дня») і назв сторін світу. Дві сторони світу — *вѣз(ъ)ходѣ* і *заходѣ*, *западѣ* — у давньоруський період ще досить міцно пов'язувано з місцем сходу й заходу сонця. Оскільки денне світило протягом року показується і зникає в різних частинах горизонту, наші предки розрізняли, наприклад, *лѣтнѣши* і *зимнѣши вѣз(ъ)ходѣ* (*вѣзтокѣ*): *єсть отъ Іерусалима межѣ востока лицѣ лѣтнѣмъ* і *зимнѣмъ* [ХД 17].

В обстежених давньоруських пам'ятках термін на позначення сторони світу *заходѣ* не зустрічався — зафіксовано тільки похідний прикметник *заходьнѣши*. У них виключно виступає номен *западѣ*, мабуть, успадкований із цією семантикою з праслов'янської мови [пор. Ш. II/6, 51].

Розглянута система номенів сторін світу повністю успадкована українською мовою, в пам'ятках якої досить рано виступають універбізовані структури *полудень*, *полуноч* із введенням називного відмінка в другій частині: а одъ тоєи долины... на *полудень* грунтъ Хмельницькій [ССУМ II 187], *полуночь* media пох, septentrio [Слав.—Кор. 486], которая ω(т) *всходу* с л н ц а на *полудень* поступовала [Гал. Кл. Чеп. 311]. Згодом вони архаїзувалися (зрідка використовуються в сучасній писемній мові — СУМ VIII 101, 103). Це сталося через те, що відмінкову форму втратила й перша частина давньої сполучки — *південь*, *північ* — *сѣверъ*:... *полуночная* сторона, *полно(ч)* [Бер. 130]. Але протягом історії української мови існувала універбізована форма із збереженням у ній давніх закінчень родового відмінка — *югъ*:... *полуденная* сторона или *полудне*

[159], meridies *полудне* [Слав. 268], *полудне meridies* [Слав.— Кор. 486], яка й нині зустрічається в діалектах — *полудне* [Ж. 693; Чоп. 281], *полунне* [Чоп. 281], пор. ще: *полуднѣ* «полудень» — Гр. III 289; *полунне* «полудень» — Он. II 108].

У фонетично закономірних формах в українській мові функціонують континуанти давніх номенів *вѣсходѣ* > *ўсхид*, *всхид* > *схид*, *заходѣ* > *захид*: ω (т) слнца *всходу*; але иже на *оусходе* слнца [Пов. 1], *востокѣ*: *всходѣ* слнца [Бер. 23], *западѣ*: *заходѣ* слнца [41; див. ще: Т. 347]. Нягівські повчання XVI ст., які дійшли до нас у списку XVIII ст., фіксують новий початок слова — без *в*(*ў*): тоты варышѣ и ко *зъхудѣ соньцю* и ко *п о л у д н ю*, куды проповѣдавѣ святий Павелъ и Петръ [Укр. лекс. 148].

У давньоруських пам'ятках назви сторін світу в другій лексичній олігосистемі фіксуються дуже часто. Як зазначалося, іноді терміни першої і другої систем виступають поряд: єсть на *полудне* лиць... монастырь... и взидомь... на гору на *уєѣ* лиць [ХД 38]. Навряд чи друга система: *вѣз(ъ)токѣ* — *западѣ*; *сѣверѣ* — *уєѣ* (останнє слово вживається і в старослов'янській фонетичній формі *юєѣ* — Ср. III 1625) сформувалася ще в праслов'ян паралельно з першою. Вона, мабуть, виникла на слов'янському півдні й занесена на Русь разом із старослов'янською мовою, адже лексема *вѣз(ъ)токѣ* вважається калькою грецької *ἀνατολή* [Ф. I 357; Ш. I/3, 175].

Праслов'янські *сѣверѣ* > *сѣверѣ* і *юєѣ* > *уєѣ* (*юєѣ*) були назвами північного й південного вітрів [Ср. III 886, 1141; Ф. IV 526; Sk I 784; III 252]. У значенні сторін світу вони, ймовірно, є семантичними кальками з грецьких слів, що є і назвами вітрів, і сторін світу, — *βορέας* 1. «північний, північно-східний вітер», 2. «північ», *νότος* 1. «нот, південний вітер», 2. «південь». Але все це — припущення. Діалектні назви вітру — укр. *востік* «сильний східний вітер» [Ж. 122], рос. *всток*, *сток* «схід, східний вітер» [Ф. I 357] — вказують, що давнє утворення *вѣстокѣ* увійшло в живе східнослов'янське мовлення або здавна існувало в ньому.

Ця система назв сторін світу поруч із першою функціонувала в українській літературній мові аж до XIX ст.: *сівер*, *ює*, *восток*, *запад* [Ж. 867, 1108, 122, 260], Адам(ъ)... а пре(з) литеры значить в(ъ)весь свѣтъ, з грецького, А: анатоли, *вѣсто(к)*. Д: двсїс, *западѣ*. А: аритос [1], *сѣверѣ*. М: месумврія, *п о л у д н е* [Бер. 172], *occidens западѣ* [Слав. 288], *exortus в(ъ)сходѣ*, *востокѣ* [189], *origens во(с)токѣ* [295] тощо. Але в живому мовленні її, напевне, не було, тому П. Беринда вважав за потрібне пояснювати терміни цієї мікрогрупи:

вѣстокъ: в с х о д ъ с л ѣ н ц я [Бер. 23], *западъ*: в а х о д ъ с л ѣ н ц я [41], *сѣверъ*: в ѣ т р ь п о л н о ч н ы й, п о л ѹ н о ч н а я с т о р о н а, п ъ л н о (ч) [130], *югъ*: п о л у д н ы й в ѣ т р ь, п о л ѹ д е н н а я с т о р о н а, и л и п о л у д н е [159]. На книжність лексем вказує хоча б фонетика терміна *восток* із збереженням обох *о* (але пор. *встокъ*, *оусточный* у XV ст.— Пов. 25, 59), рос. *восток*, *всток* «схід, східний вітер» [Ф. I 357].

Тільки іменник *запад* «захід» є міцні підстави вважати живомовною давньоруською спадщиною в українських говірках — *від запад сонця* «захід» [Гр. II 74]: *в(с) свѣтъ ѡ(т) слнца всходу* аж до *западу*; *оу* которого (ж) слнца *оусходе* его *запа(д)* какъ бы зора велми свѣтла [Пов. I]. У розмовній мові функціонує й відповідне дієслово *западати* «спускатися, заходити (про небесні світила)» [СУМ III 238]. Та в більшості говорів термін *запад* не витримав конкуренції з терміном *захід*, який внутрішньою формою співвідноситься з лексемою *схід*.

Старовинний корінь *сѣвер*- зберігся в діалектних іменниковому, прикметниковому та прислівниковому дериватах: *сіверкий* «холодний, пронизливий (про вітер)», *сіверко* «холодний, пронизливий вітер» [IX 211], а *югъ* — у терміні *югд* «рід сухого туману в спеку, — здається, начебто повітря змішане з голубуватим димом» [Гр. IV 531], «південний теплий вітер, сухий» [Б.-Н. 410].

Назви часових понять

На позначення загальних часових понять давньоруська мова успадкувала з праслов'янської кілька слів, причому всі вони багатозначні — *верема* < *verme «час», «пора», «нагода» (дуже часто, особливо з семантикою «час», виступає в старослов'янській неповноголосній формі: *времѣ*, *время*, *врѣма*, *врѣмя*), *вѣкъ* < *věkъ* «вік, тривалість життя людини», «час», «тисяча років», «епоха», «вічність», *годъ* < *godъ* «пора, час», «строк, термін», «рік» (можливо, споріднене *gadati* «передбачати (строк) або *goditi* «чекати, ждати»), *година* < *godīna* «пора, година», *часъ* < *časъ* «час», «мить», «година», *часъць* (демінутив від *часъ*) «мить», *рокъ* < *rokъ*, *сѣрокъ* «строк, умовлений термін» (корінь той же, що в *рек-у* «казати», первісно — час, про який домовилися), *мъгновеньє* (*ока*) «мить» (корінь *мъгнути* «мигнути»): в то же *верема* послалеша Галичане по Ивана [ЛК 316], и в то *верема* поча изнемагати Иванко Гюргевичъ [338], В то же *верема*. стояше Изаславъ верхъ Соупою [354, Что са дѣѣтъ по *вѣремяньмь*. то ѡ(т)идете по

вѣрвьмьнемь [СГ. 20], во об'яднее *верема*, оустрѣтоша полкы [ЛК 639]; видивше силу велику Володимирю... начаша... молвити. Изаславу... нынѣ не твое *верема* [401], сякого *веремени* не боудеть паку. а поѣди не страпаа [639], ономоу же идоущоу до мовнича (в ін. сп.— мовниці) мытьса. они же оусмотрѣвше собѣ *верема* такова оубиша Тренатоу [ЛГВ 861], в се же *время* выбѣгоста Ростиславича [ПВЛ 205], хочю имѣти мирѣ до конца *вѣка*, яко николиже помышлю на страну вашу [72—73], Отъ Адама до сего *времени* минуло есть *вѣковѣ* 6 [СлРЯ II 53], *вѣци* челоувѣкомъ скратишася [СП I 17], Были *вѣчи* Трояни [14], пор. ще: не надобѣ вѣступатиса... ни всемоу родоу моемоу до *вѣка* [УВ 23] «довіку, ніколи», стоающю же кѣмоу на *многѣ часѣ* предѣ мною [ЖФ 99], слнцо померѣкшю в Киевской сторонѣ никто же не види *въ тѣ ча(с)* [ЛК 655], *в тѣ же часѣ*. Яковою сѣдашоу оу него придоста [ЛГВ 790], [риба] не можетъ жива быти *ни мала часа*, но вскорѣ умираеть [ХД 27], *томѣ часѣ* бысть роука цѣла [Чуд. РД 65] «митѣ»; миренѣ *часѣ* и *часецѣ* разлученіа дша моя [Ср. III 1482], [на гору] едва бо на ню възлѣзохомъ отъ 3-го *часа* до 9-го *часа*, борзо идуще [ХД 53], [в церкві Софіі] ѡбычныя пѣсни Бу въздають *в годы* ѡбычныя [ПВЛ 153], ягда же бываеть *годѣ* молитвы мало ихъ обрѣтаеться в цркви [170], [ченцям] оутѣха бо.. *въ годѣ* студени [УС 263], боудыше *годѣ* бжствьноумоу слапословию [ЖФ 87], Игорь же Стославличъ тотъ *годѣ* башеть в Половцехѣ [ЛК 649], смотрахоу *года*, когда конецъ..., створать [ХА 572], даль еси *годѣ* д в а л ь т а [СлРЯ IV 54], ваидоуть ли са коуны до того же *года*, то дадять кѣмоу коуны въ треть, а мѣсацъный рѣзъ отгрѣноути [ПР 127], яль бо са башь давати ц(с)рви. по .≠в. гривенъ сребра до *года* [ЛК 666] «протягом року», в не(д)лю. заутрени суще еще *годинѣ* [ПВЛ 228], оуготовани на *годину* и днь и мѣсь и лѣ(т) [СлРЯ IV 56], ожидающимъ Литвы. Литва же не приспѣ на *рокѣ* [ЛГВ 889], пришло к тобѣ Романа... и срече *срокѣ* во Възвягла [838] «термін».

Зрідка в темпоральному значенні («час», «пора») в пам'ятках давньоруської мови виступає іменник *мѣсто* < *město* (первісне значення — «місце»): *нынѣ же брате поѣди к[мо] видѣвъ ѡба по мѣсту* что на[мѣ] Бѣ дастъ [ЛК 386], *есть ту манастырѣ... на Болдины(х) горахъ и до сего мѣста* (в ін. сп.— дни) [ПВЛ 193] *мы та до сихъ мѣстѣ*. акы ѡца имѣли по любви [Л I 573; див. ще: СлРЯ IX 116—117].

З темпоральним значенням в давньоруській мові вживався іноді іменник *чинъ* < *Сіпъ* «пора», «час» (первісне значення — «порядок»): і ре(ч) ми оударивше в било и азъ в то *чинъ* прокопа(х). на мощьъ Феодосьевы [ПВЛ 210], и тако стаща около всего города. многое множество и о то *чина* (в оригіналі в виправлення на о ть *чинъ*. — В. Н.) же и Володимерь приде [ЛК 428], о(т) панахиды шествоую... в ть *чинъ* оубиень бы(с) Маврикия [ХА 432] та ін. Іменник *чинъ* у часовому значенні виступав з вказівним займенником *тъ* «той». Здається, темпоральна семантика названого слова була характерна саме для південних давньоруських говорів. За даними [ЭССЯ IV 113—114], таке значення *časъ* в інших слов'янських мовах не фіксується.

Із дериватів темпоральних номенів привертає увагу прикметник *временный* в історичних творах, у тому числі в славнозвісному Несторовому літопису: Се повѣсти *временны(х)* лѣ(т) (інші списки — *временныхъ*) [ПВЛ 1], Начало *временны(х)* цр(с)твѣ [ХА 9], *Временныхъ* кр(с)тъяньскихъ цр(с)твѣ [13], Книги *временныя* и ообразныя Георгія Мниха [27], Начало *временнымъ* книгамъ Георгія Мниха [53]. І. І. Срезневський тлумачить його як «повременный» [Ср. I 319]. Такий переклад, нам здається, близький до істини. Ключем до правильного розуміння семантики досліджуваного лексичного елемента є давньоруський переклад хроніки Г. Амартола, в якому прикметником *врѣменнъ* передаються грецькі слова *ἐνιαυτός* «однорічний, щорічний», *πρόβασις* «тимчасовий, нетривалий», *Χρονικός* «що стосується літочислення, хронологічний» [Истрин 70, 160, 199].

Очевидно, утворення *временный* серед інших значень у давньоруській мові мало семантику «такий, що стосується літописання, яке ведеться за роками», пор.: по възнесенъи же Х(с)вѣ. м. и в. како же многооучивыиса Іѵсевии въ *временныхъ* исправленыхъ пишеть [ХА 298].

Привертає до себе увагу той факт, що дериват із префіксом *без-*, утворений від темпорального слова *время*, не має часової семантики — *безвременье* «скрутне несприятливе становище, біда»: Князь великий Рюрикъ Ростиславичъ видя свое *безвремение* отиде в свои Вручи [Ср. I 51].

У давнину для передачі загального часового тривання використовувалися дієслова руху, а конкретні відрізки часу позначалися прикметниками, вживаними на позначення розмірів і властивостей предметів, істот: По том же лѣтом многим *минувшимъ* създах ц(е)рк(о)вѣ с(вя)ты Б(огоро)д(и)ца Десятиную [УВ 37], Сего (ж) лѣ(т)[а] *исходяща* посла Стополкъ Путагу [ПВЛ 280], того же лѣ(т)[а] *исходячи* разболѣса князь

Мъстиславъ [ЛК 559] «яке кінчалосѣя», обаче внесеть быстрость Јорданская рыбу въ море то, то не можеть жива быти ни мала ч а с а, но вскорѣ умираеть [ХД 27], стаща около города стоявше же малъ ч а (с) не биша(с). посем же поиде Лево.

своими полкы [ЛГВ 882], И нбо и лѣта ны су(т) коротка [Ср. I 1291], по сем же долгоу в р е м е н и миноувшко матежь бы(с) [ЛГВ 719]. До речі, прикметники *дългыи* (*дългъ*), *короткъици* (*короткъкъ*) широко використовувалися на позначення тривалості в часі: Аще женъ будет лихыи недоуг, или слѣпа, или дол(ъ)гая болѣзнь, про то еа не пустити [КВ 87], Еще день долгъ ... [Ср. I 757], в ѣ к ѣ бо сии коротокъ, а мука долга [СлРЯ VII 342].

Давньоруська мова успадкувала праслов'янські назви частин доби, які виступали в темпоральній функції — *утро* < *jutro*, *днь* < *днь*, *вечерь* < *večerъ*, *ночь* < *покъ. Вживалися й часові сполуки, що склалися з іменників *полъ* < *роі* «половина» та *днь*, *ночь*. Очевидно, первісно відмінювалися обидва їх члени — *полудньє*, *полуночи*, проте вже фіксуються випадки, коли перше слово виступає в називному відмінку, а номени на позначення частин доби — в непрямих — *въ полъдни*, що вказує на тенденцію до утворення складних слів на основі сполук. Наприклад: по вся *утра* уши закла дано [СПІ 15], ввѣзды видѣти среди. *дни* [ЛІ 655], до *вечера* быхо(м) оу Халѣви [МП 249], бѣ же тогда *ночь* темна [ЛК 550], снинесть естъ о(т) бѣ присужено *полудне* [МП 247], оли *полоудни* приѣху к ни(м) [ЛК 336], мѣгла же подѣяса в *полъдни* [435], и ако бы(с) *полуночи* и вставъ Бонякъ [ПВЛ 270]. Замість лексеми-словосполуки *полудньє(-и)*, *полуночи* вживалися й універбальні композити з суфіксом *-ѣ* — *полудньє*, *полуночьє*: брате... ты мене дѣля поиди до *полудника* [ЛК 654], копахомъ до *полуночька* [ПВЛ 210].

Субстантивована форма середнього роду прикметника *ринъ* — *рано* < *рано* (*времѣ*) < *гапо* (*veггe) в давньоруських творах фіксується із значенням «раннього ранку, спозаранку»: и сторожѣ сами нараживайте. и ночь о(т) всюду нарадивше около вои. тоже лазите. а *рано* встанѣте [МП 246], Востану *рано*, исповѣмъ ти ся [Д. 3. 4]. Виступають також іменники-деривати — *раньє* «ранній час» у сполуці *из ранька* «з раннього ранку»: Аще са мывше, *изранька* вѣставше, а слоужити [Кир. 54] та *зараньє* «ранній ранок, ранок» у сполуці *с заранька* «зрання»: *сѣ зараніа* до вечера... летятъ стрѣлы каленья [СПІ 17]. Власне в цій мікрогрупі виступає й *суморокъ* < *сѣморокъ «сутінки»: въ вторникъ вечеръ в *суморокъ* [ЛІ 201].

Оскільки іменник *дѣнь* має також значення «доба, 24 години» — а коуръ по двоє на *дѣнь* [ПР 124], мти его по двою *дѣню*... подасть же ємоу ясти [ЖФ 76], — у південноруських говірках для поняття «світлова частина доби» від цього кореня утворено дериват *дѣнина*: и тако биша(с) крѣпко тоу *дѣниноу* (в ін. сп. — *дѣнь*) до вечера [ЛК 641], стою на Кореики. *дѣниноу* [ЛГВ 838]. Близьке значення до «доба» в давньоруській мові мало словосполучення *дѣнь и ночь*: копая печеру. и не да собѣ оупокоя *дѣнь и ночь* [ПВЛ 157]. Отже, немає підстав для припущення, ніби на Русі до XIII ст. не було поняття доби як одиниці відліку часу [Климишин 257]. Поняття існувало, не було тільки для нього спеціальної однослівної назви.

Дуже давньою лексико-семантичною мікрогрупою є збережені з праслов'янської епохи назви пір року, які в адвербіалізованих або вільних сполуках із применниками вживалися на позначення часових відношень — *весна* < *vesna*, *лѣто* < *lěto*, *осень* < *esepь, *зима* < *zima*: *веснѣ* ити хоче(м) на смерды [ЛЛ 277], ѡхаша *лѣтѣ* на санехѣ [ЛК 679], того жє *лѣта* ѡ(т)да Всеволодѣ дчѣрь свою Звѣнисулаву. в Лахы... в тоу же *зимоу* посла Всеволодѣ сна в помочѣ [313], *осень* оумре Половечьскыи князь [ЛЛ 205], на *весну* посади ма ѡць в Переяславли [МП 248], но вѣже бѣ к *веснѣ* [ЛК 460] [идохѣ] ѡ(т)туда паку на *лѣто* Володимерю ѡпять [МП 247], на *осень*. Стославѣ и Рюрикѣ снастася в Каневѣ [ЛК 675], ѡпять на *зиму* ходиша ѡлговичи же на Половци [673], гора висока... и снѣзи на ней лежать чрезѣ *лѣто* [ХД 52], егда придетѣ *осень*. да идуть вѣ домы своя [ПВЛ 51], бы(с) *зима* вла велми [ЛК 653].

Здається, специфічним східнослов'янським дериватом від *весна* був прикметник *вешньици* «весняний»: Мячиномѣ вѣ низѣ по *вешньою* водоу [Ср. I 252]. До старовинних слів відносяться і *кара*, *карѣ* < *јагѣ* [S. I 506]: Приде оуже *яра* [Ср. III 1659], але воно фіксується вкрай рідко через те, що в більшості давньоруських говорів у цьому значенні, мабуть, було глибоким архаїзмом або вийшло із вжитку. До цієї групи прилягають назви сезонів, також часом використовувані в темпоральних конструкціях: бѣ бо уже в *заморозѣ* [ПВЛ 142], оуже бо баше к *заморозу* [ЛК 458].

Ще в праслов'янській мові в лексемі *lěto* оформилося нове темпоральне значення — «рік», що ввійшло і в давньоруську систему — *лѣто*: Коньчяхѣ книжькы сина вѣ *лѣт[о]* ≠ *сѣ* п д. *лѣто* при Стославѣ князи и роусьскы земля (Ізб. 1076, 701),

иже ма грѣшнаго... селико *лѣ(т)* соблю(л) [МП 251], (О)же кто љмлетъ по 10 кунъ о(т) *лѣта* на гривноу [ПР 127]. Причиною такого розвитку семантики слова було те, що літо вважалось найголовнішою порою року. Воно було часом, коли проводилися важливі сільськогосподарські роботи, давали приплід худоба й птаство, робилися харчові запаси. В дні літнього сонцестояння, очевидно, в праслов'ян відзначався Новий рік, як про це свідчать старовинні колядки світського змісту, в яких оспівуються саме весняні й літні роботи. Середина літа в давньоруській мові названа словом *меженьь*, похідним від іменника *межа*: ехат[и и]мь *меженьь* по Петровѣ [д]ни [ГНП 10].

У літературній давньоруській мові використовувався термін *индиктѣ* «один рік із п'ятнадцятирічного циклу, вживаного при датуванні», запозичений із латинської мови через грецьку *ἰνδικτος* < *Indictio*: [Θеодосии] вѣ .в. ю су(б)оту. по Пасцѣ вѣ ча(с) .в. дне. Предасть дѣшу в руцѣ Бжии. м(с)ца маѣ. вѣ .г. днь. *индикта*. вѣ .аі. лѣто [ПВЛ 188].

До літературно-книжних відноситься також термін *висектѣ* «високосний рік» [Ср. I 263], запозичений із грецької мови (*βισεξτος*), куди ввійшов із латинської (*bissexthus*) [пор. Ф. I 320; ЕСУМ I 382]. Він виступає і в варіантах *високостѣ* (гадають, із *висекѣстѣ > *висекостѣ* > *висск стѣ*, асиміляція *e* до *o* — Ф. I 320; не виключене народноетимологічне зближення з *костѣ*), *висикостѣ* (народноетимологічне зближення з *висѣти*): На четвертое лѣто приходить день именуемъ *високостѣ* [СлРЯ II 190], Грьцкыми же численицами. Римьскы же *висикостомь* (ін. сп. — *высикостом*) [ЛГВ 820]. Щоправда, розглянуті варіанти зустрічаються в давньоруських пам'ятках, які дійшли в списках XV—XVI ст., тому вони не обов'язково відбивають узус XI—XIII ст. Деякі етимологи [ЕСУМ I 382] допускають старослов'янське посередництво при запозиченні цього слова, проте в старослов'янських пам'ятках воно не відбите. Навіть у болгарській мові *високосен* є запозиченням (XIII ст.) із давньоруської [Бер. I 152]. У давньоруській мові від нього було утворено прикметник *високостьныи* [СлРЯ II 190].

Спостерігши регулярність фаз супутника Землі, ще праслов'яни-використали це явище для визначення часу проміжком у 28 діб — *мѣсяць* < *тѣсѣсь*: бы(с) же кнжения его Киевѣ .н. *лѣтѣ* без *мѣсяца* [ЛК 532].

Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської доби назви місяців (меномени, менотерміни), однак праслов'янські найменування, очевидно, не були строго номенклатурними

(тобто не позначали точно визначений відрізок часу), тому вони в літературній мові досить рано почали витіснятися запозиченими (прямо чи за старослов'янським посередництвом) з середньогрецької (де вони — латинського походження), які чітко пов'язувалися з конкретними частинами року, поділеного на дванадцять відрізків. Уперше, мабуть, слов'янські назви були співвіднесені з латинсько-грецькими Кирилом і Мефодієм у Моравії або Паннонії, бо серед них є термін *изокъ* «червень» [SJStSl I 757], який притаманний тільки північнослов'янським мовам [ЭССЯ IX 55]. Про походження слов'янських, у тому числі українських, назв місяців існує досить обширна література. Відносно повно вона розглянута в монографії Т. Голинської-Баранової [Holyńska-Baranowa 10—75].

Етимології менотермінів досить прозорі, але мотивації багатьох найменувань нині встановити важко — *просиньць* < *prosinьсь* «січень» (від *про-синь* «темнуватий», бо дні в цей час сірі, бліді, часто туманні, сонце світить найслабкіше — Маш. 484), *свѣньць* < *сѣсьць* «лютий» (від *свѣчи* «сікти»; в цьому місяці з силою січуть вітри, морози, сніги або в цей час підсікали дерева для наступного викорчовування), *сухьи* < *сухъ*(*ь*) «березень» (сухо, мало опадів), *березозолъ* «квітень» (корінь *берез-а* і *зол-ъ*, споріднений із *зел-єныи* — Ф. I 154; ЭССЯ I 207; місяць, коли зеленіє береза), *травеньць* < *травъць* «травень» (місяць, коли буїно розцвітають трави), *изокъ* «червень» (від *изокъ* «коник, цикада»), *чървеньць* < *сьгвъць* «липень» (пор. *сьгвъ* «черв'як», але про мотивацію називання немає одностайної думки: місяць, коли в'яляються черви, що шкодять рослинам; з'являється черва — личинки у бджіл; місяць, коли збиралися черви, в яких готували *червецъ* — червоний барвник — Маш. 99; щодо мотивації від *сьгвъ* із семантикою «личинка» пор. ст.-п. слово *угоник* «червень», зафіксоване в XIV ст. [Glog. III 213], запозичене із староукраїнської мови, на що вказують *и* < *о* та вставний *о*; коренем його є *оггъ* «вугор», первісне значення якого зберігають с.-х. *угрк* «черв'як, що живе влітку під шкірою великої рогатої худоби», б. *въгарецъ* «черв'як, личинка», укр. діал. *бгарь* «різновид овода» — *Oestrus bovis* — Гр. III 34, вакарп. *бгар'і* «личинки комах, що живуть під шкірою великої рогатої худоби», «горбочки на шкірі рогатої худоби, під котрими живуть або жили личинки комах, оводів», рос. *угорь* «личинка або гусениця овода в конях, худобі» — Д. IV 470), *заревъць* < *загевъць* «серпень» (корінь *за-рюти*, 1-ша ос. одн. теп. часу *за-рев-у*; місяць, коли починається рев диких тварин, що перебувають у шлюбному періоді), *рюеньць* < *г'уьць* «вересень» (від *рюти* «ревіти»; місяць, коли відбувається ревіння, парування

в диких копитних тварин), *листопадъ* < *listopadъ* «жовтень» (корінь *листъ* і *пад-*ати; місяць, коли опадає листя), *грудень* «листопад» (корінь *груд-*а: місяць, коли замерзає в грудках ґрунт), *студеный* < *studenъ*(јь) «грудень» (від *студеный* «холодний») ¹.

Усі перелічені терміни, крім *рюенъ* [Ср. III 228], засвідчено в перекладеному в Києві Студійському уставі [СУ 248]. Одна назва фіксується в літопису: поидоша... по грудну пути. бѣ бо тогда мѣць *грудень*. рекше *ноябрь* [ПВЛ 261]. Варіант *брѣззоръ* [Ср. I 186], імовірно, є опискою, а не результатом асиміляції кінцевого *л* до попереднього *р*. У давньоруських євангеліях-апракосах і тетрах, в тому числі в Галицькому 1144, р., виявлені такі слов'янські найменування місяців: «січень» — *просиньць*, *просинець*, *просинць*, *просинѣць*; «лютий» — *сѣчень*, *сѣ(ч)*, «березень» — *соухи*, *су(х)и*; «квітень» — *берозо(зо)лъ* (очевидно, помилка, бо принаймні в Галицькому євангелії 1144 р. — *березозолъ* — Воскресенський 10); «квітень», «травень» — *травнъ*, *травнъ* (Ср. III 985); «червень» — *изокъ*, *изо(к)*, *и(з)къ*; «липень» — *червень*; «серпень» — *заревъ*; «вересень» — *рюинъ*, *рюинъ*, *рюенъ*, *свриши*, «жовтень» — *листопадъ*; «листопад» — *гroudень*; «грудень» — *студенъ*, *студеный*, *стоу(д)ный* [Жуковская 97—98, див. ще: Воскресенський 10, 13, 15, 18, 24, 25], мѣсяць генварь рекомы *просинець*; феверарь ... *сѣчень*; мароть... *сухи*; априль... *березозолъ*; маи... *травень*; июнь... *изокъ*; июль... *червень*; августъ... *заревъ*; семтабрь... *рюенъ*; ноябрь... *гroudень*; декабрь... *студенный* [Є Пут. 236, 243, 246, 249, 250, 251, 257, 259, 202, 221, 224]. У місяцеслові південноруського «Путенського євангелія» привертає увагу повна субстантивна структура з суфіксом *-ень* > *-ень* номенів *сѣчень*, *червень*.

Більшість менотермінів — субстантивовані прикметники. Композит *березозолъ* — специфічне давньоруське утворення, а просте слово *березнь* < *berzъpъ «квітень» фіксується лише в старослов'янській неповноголосній формі: М(с)ць априль рекомы *брѣзьнъ* [Ср. I 186].

Невідомо, якою мірою наведені найменування відбивають живе мовлення Русі XI—XIII ст., його календарний узус. Але слов'янські назви в народі, безсумнівно, вживалися. Про їх поширеність свідчить цитований текст із «Повісті временних літ» та специфічний східнослов'янський номен *березозолъ* (принаймні, праслов'янська діалектна назва *berzozolъ

¹ Церковний новий рік від часів Київської Русі й донині починається 1-го вересня, тому в конфесійних рукописах, а пізніше — в друках послідовність календарних місяців відмінна від нинішньої світської. В Росії початок нового року з 1-го січня ввів у самому кінці XVII ст. Петро I.

встановлюється тільки на східнослов'янському мовному матеріалі — ЭССЯ I 207).

Звуково-орфографічне оформлення запозичених деяких менотермінів на перших порах відзначалося варіантністю, але поступово стабілізувався писемний узус, напр.: м(с)на *єноуара*. про синьца рекомааго [ОЕ 256] «січень», м(с)ца *февруара* [264] «лютий», м(с)ца *марта* [267 зв.] «березень», м(с)ца *априлла* [270 зв.] «квітень», м(с)ца *маица* [271 зв.] «травень», м(с)ца *июнца* [274] «червень», м(с)ца *июулици* [281 зв.], «липень», м(с)ца *аугоуста* [283] «серпень», писа(н). *септѣбра* (238) «вересень», писано *октѣбра* [240] «жовтень», м(с)ца *ноѣбра* [239 зв.], «листопада», м(ц)ѣ *декабра* [243] «грудень»; *сетебра*. вѣ. ке; *октовра*. ке; *їєноуара* вѣ ке; *сетемвра*. л.; *октѣбра*. ла.; *декабра*. ла.; *їєноуара*. ла.; *феуруоара*. ки [Ізб. 1073, 251], м(с)ца *генваря* [ЛК 335], м(с)ца *феврѣля* днь же бѣ тогда середа [515], ω(т) *марта* мѣца до.. *октѣбра* мѣца [ПВЛ 28], *маротѣ* [Є Пут. 246], м(с)ца *априлла* [ПВЛ 199], м(с)ца. *мака* [174], м(с) *июуныя* [281], м(с)ца *июля* [72], м(с)ца *июуля* [130], м(с)ца *августа* [204], высѣкоша Всеслава ис поруба вѣ єї днь *септѣбра* [171], мѣць... *ноѣбрь* [261], сего же лѣта престависа Стославъ... м(с)ца *декабра* кз [199], горпна мѣсяця, еже єсть *септѣбрь* [И. Ф. 428].

Частина назв днів тижня успадкована давньоруською мовою з праслов'янської — *недѣля* < *neděl'a* «неділя» (заперечна частка *ne* та дієслівний корінь *дѣл-ати*; первісне значення — «безділля»), *понедѣльникъ* > *poneděl'nikъ* «понеділок» (від *по-недѣл-ьныи*), *вѣторьникъ* < *vъtoгьnikъ* «вівторок» (від *вѣтор-ьныи*, *вѣторѣ* «другий»), *середа* < *serda «середа» (первісне значення — «середина»). Назви *четвъргъ* «четвер» (корінь *чѣтвр-* і суфікс -гъ, пор. ст.-п. *dwójgo* «по двоє» — R. 81), *п'ятъница* «п'ятниця» характерні тільки для давньоруської мови, пор. аналогічне утворення на позначення конкретного предмета — назви *берда* конкретно від його розміру, на яку кількість пасом воно розраховане: *с'їмница*, *в'ус'миц'а*, *ди'їдѣтниц'а* і т. д. — Дзєндзєлівський 1967, 219), *ш'їшниц'а*, *с'їмниц'а*, *в'ус'їмниц'а*, *дис'атниц'а* і т. д. (Іршавщина на Закарпатті). Найменування *serda «середа» можливо вказує на те, що в праслов'ян уже був семиденний тиждень, однак один питомий термін з цієї мікрогрупи не зберігся, бо в християнську епоху його витіснив запозичений давньоєврейський (гебрайський) *šabbath*, що в західнослов'янські мови ввійшов через романське посередництво — *sobota* [Mach., 565], в південнослов'янські й давньоруську — через

грецьке — *sobota (ср.-гр. *σάββατος — Ф. II 792) > д.-р. *субота*. Дні слов'янського тижня до днів християнського було пристосовано спочатку в південних слов'ян, чехів та словаків.

Існує погляд, що й термін *neděl'a* є калькою гр. ἀπραχτὴ ἡμέρα «неробочий день» [Mach. 393], однак тоді незрозуміло, чому *neděl'a* та всі слов'янські назви днів тижня, орієнтовані на неділю, — спільнослов'янські. Під впливом старослов'янської в літературній мові XI—XIII ст. фіксуються й варіанти *четвъртѣкъ* «четвер», *пѣтѣкъ* «п'ятниця». Наприклад: в *пѣтѣкъ* быша на Суль. в *суботу*... на Хоролѣ. и ту и сани поме-таша... а в *недѣлю* поидоша на Псль... и поидоша к Донови въ *вторникѣ*... а в *четвергѣ* поидоша съ Дона а в *пѣтницю*... собрашася Половци... и падоша мнози наши супостаты предъ Рускыми князи... наставшю же *понедѣлнику*... паки инопле-

менници собраша полки своя [ЛК 266—267], *днь* же бѣ тогда *середа* [515], а въ *пѣтницю* тако же [ПР 124], въ ту *пѣтницю* въ 1 часъ дни идохъ къ князю тому Балѣдвину; Въ великую *пѣтницю*... потїрають гробъ Господень [ХД 60]. Пор. ще: в *четвержьньши* же *днь* [ЛК 434]. У північнодавньоруських текстах трапляється й термін *въскрьсєньє* (*въскресєньє*) «неділя» (у християн святкується як день Христового воскресіння): В *днь* *вскр(с)ня* Г(с)ня... з не (д) по па (с) ... загорѣса гра(д) Ростовъ [ЛС 135]. На півдні Русі найменування неділі *воскресєньє*, принаймні в XIII ст., вважалося книжним, на що вказує глоса в такому контексті: зажьгоша колимогы своя. рекше станы. во *днь* *вскр(с)ния* рекше *недѣ(л)* [ЛГВ 811]. Терміном *недѣля* позначалося і поняття «тиждень»: вирьнокоу взяти 7 вѣдеръ солодоу на *нед(ѣ)лю* [ПР 123].

Очевидно, з старослов'янської мови на Русь прийшла назва *седмица* (вважається калькою гр. ἑβδομάς «сім, сімка» — Ф. III 590): *Седмицоу*, рекъше н е д ѣ л ю [Ср. III 322], Нынѣ оубо ѿ *седмиць*, рекъше *недѣли* н а ш ъ с к ы [II 353].

Орієнтирами в часі ще з язичницької доби були дні літнього сонцестояння — *купало* (*купальє*) (похідне від *купа-ти*) «день Купала, до якого приурочене свято народження Івана Хрестителя, 24 червня за старим стилем» — та зимового — *корочунъ* < *когсипъ, до якого приурочене свято Різдва Христового, 25 грудня за старим стилем: Литва же изгнаша Ездовъ. на кануонъ Івана дни. на самая *коупалья* [ЛГВ 855], Стояше вся осенина дъждева, от Госпожина дни до *Корочюна* тепло, дъжгъ [ЛН 26].

Численні християнські свята, особливо «нерухомі», дні пам'яті святих (позначалися відантропонімним прикметником

у сполиці з *днь*), для людей XI—XIII ст. також були досить точними темпоральними орієнтирами у межах року, напр.: поча Суждали оучити не всти маєсь въ Г(с)дьскыи празни(кы)... ни на Рожьство Г(с)не. ни на Крищньє [ЛЛ 352] «відповідно 25. XII і 6. I за старим стилем»; М(с)ца того(ж) в. ке. на блогошцине бци [СДРЯ I 174] «25 березня за старим стилем»; И возвращашеться Кыевоу на Успенье стьна Бца [ПВЛ 125] «15. VIII за старим стилем»; Бы(с) пожарь великъ Кыевъ городъ... м(с)ца. юна. въ. кд. днь. и въ. кд. на рж(с)тво Іоа(н) Пр(д)тчи [ЛЛ 293] «24. VI за старим стилем»; приѣха Стославъ Олговичь. на Сп(с)шь (ін. сп.— Сп(а)сов) днь [ЛК 376] «свято Преображення Спаса, 6. VIII за старим стилем»; а на Боришь днь. о(т)да Верхоуславоу дщерь свою [658] «день пам'яті князів Бориса і Гліба — 2. V, та 24. VI за старим стилем»; бшеть бо ѿ Дмитровѣ дни оуже [406]. «26. X за старим стилем»; В то же верема бы(с) из Новгорода в не(д)елю по водохрицахъ м(с)ца геньвара в ѳ днь [368] «Водохрещі, 6. I за старим стилем» тощо.

Серед назв свят виділяється *Рожьство Христово*, або просто *Рожьство* < *rodjstvo «народження» (давньоруський відповідник старослов'янськму *рождьство*): и по *Рж(с)твѣ* сотвори(м), мирь [МП 247].

Для орієнтації в часі вживалися так звані «рухомі» свята — Великдень, що, як відомо, святкувався весною, обов'язково в неділю, але не завжди того самого місяця й числа, та залежні від нього наступні свята й дні. Давньоруське найменування *Великъ днь* запозичене з старослов'янської мови, в якій воно — калька гр. *μεγάλη ἡμέρα* «великий день» [Ф. I 288; Ср. I 236]. Поруч функціонувала назва *Вскресеньє*: и минувшу велику дни [ПВЛ 218], та ідохъ Переяславлю, ѿцю. а по Велицѣ дни ис Переяславла та Володимерю [МП 247], И до шедь велика дне. Вскр(с)ньна [ПВЛ 186]. Зрідка Великдень іменується *Паска* (із гр. *πάσχα*, запозичене через старослов'янську мову): ици не(д) ѿ по пасцѣ [ЄО 209]. Пор. ще *антипаска* (із гр. *ἀντίπασχα*) «перша неділя або перший тиждень після Великодня»: В днь антипаскы. м(с)ца. априла въ. кд. днь [ПВЛ 218].

Неділя перед Великоднем в назві мала означення *вѣрбьнака* або *цвѣтънака* (запозичення із старослов'янської; в цю неділю в церкві роздавали свячені гілки верби, яка до Великодня звичайно зацвітала): и празднава с ними. не(д). Цвѣ(т)-

ную [186], башеть бо оуже *вѣрбнѡв не(д)ли*. и бы(с) вода по Волзѣ (ЛК 371). Після неї наставала *страстнаѧ недѣля* «страсный тиждень»: *Недѣли* суци тогда *стр(с)тнѣи* [ПВЛ 216]. Через сорок днів після Великодня відзначалося *Възнесенье господнѣе*, а через 50 днів — *Троица*: *якоже са створи в се лѣто первое зло на Възнесенье Гне* еже оу Трьпола второе же вѣ праздникъ Бориса и Глѣба [222].

Переддень свята по-давньоруському називався *канунъ* (із ст.-ст. *канонъ* < гр. *κανών*), що мало також значення «церковне правило», «канон», «християнський релігійний твір, що складається з кількох пісень на честь святого» (СлРЯ VII 58; оскільки канони співалися й у переддень свята, в лексеми розвинулося досліджуване значення): *и приходаше в манастырѣ. в пѣтокъ на канунъ Лазаревъ. ве съ бо днь кончается постъ. м. днии. Начинаю(м) ѡ(т) перваго понедѣльника, наставше фѣодоровы недѣли. кончается же са в пѣтокъ Лазаревъ* [ПВЛ 185].

Для орієнтації в часі й датування служили також пости, для яких були визначені певні терміни тривалості — *постъ* (запозичення із старослов'янської мови, в яку ввійшло із д.-в.-н. *fasto* — Ф. III.340); *говѣннѣе* «піст» (від *говѣти* < *gověti*; це значення, мабуть, виникло після прийняття християнства; не виключене запозичення семантики із старослов'янської мови, але таке значення в її пам'ятках не виявлено — SJSStSl I 412): *приспѣвѣшемъ же дньмъ... великаго поста* [ЖФ 112] «піст, що тривав 7 тижнів перед Великоднем»; в *говѣннѣе* *ида(т) маса* [Ср. I 532], *родиса снѣ... во Филипово говѣннѣе* *м(с)ца ноябра во к с. днь* [ЛК 659] «піст, що починався відразу після дня апостола Пилипа (Филипа), тобто 15 листопада за старим стилем, і тривав 40 днів, до Різдва».

Перед великоднім постом був *сыропустъ* (із старослов'янської мови, корені *сыръ* і *пуст-ити*) — тиждень, коли церква дозволяла споживати молочну їжу, *неділя перед початком великого посту*, а перед сыропустом був установлений *мясопуст* (із старослов'янської мови, корені *мясо* і *пуст-ити*) «неділя за тиждень до початку великого посту, після якої не дозволялося споживати м'ясну їжу»: *продахомъ корсты, ѡ(т) Филипова дне до мясопуста* [ПВЛ 215], *В не(д)лю сыропу(с)ную. вѣ ча(с). ѧ. дне...* [228]. Імовірно, давньоруським народним еквівалентом *сыропуста* було слово *масляна недѣля* (від *масло*): *в не(д)лю Масленую вечеръ* [183], *поставлень бы(с) недѣль маслянов. в четвергъ* [ЛІ 274]. Тиждень після Великодня носив назву *недѣля порозднѣна* (рідкісний випадок

повноголосся в цьому слові, пор. *праздънаа недѣля*): и ми-
нувшю велику дни. прешедши *Празднѣи недѣли* [ПВЛ 218],
оуспе с миромъ. м(с)ца априла в еї днь *порозноѡ недѣль* в су-
боту [ЛК 483].

Перенесення назв язичницьких свят і вірувань на хри-
стіянські свята, які служили орієнтирами в межах року, спо-
стерігається в сполуках о *колядѣхъ* «в пору свята Різдва»
(*колада* < прасл. *kolęda* < лат. *Calendae, Kalendae* «кален-
ди», пор. і *коладъникъ* — СЛРЯ VII 259), *русальноѡ недѣль*
«в тиждень перед святом Трійці» (*роусалья* < ст.-сл. *роуса-
лика* «те саме» < гр. *ροσάλια* < лат. *rosalia* первісно —
свято троянд-роз — Ф. III 520; Sk. III 174): *ω колядѣ(х)* [УС
258], Володимѣру бы(с). бо(л)ѣзнь крѣпка. ею же сконъчася.
м(с)ца маа въ. л. прѣстависа *русальноѡ недѣль*. в недѣлю [ЛК
575], *Двдъ...* приде Вышегородъ во средоу *роусалнои недѣль*
[681]. Датування подій за «рухомими» святами і в межах постів
не було точним, тому воно здебільшого увиразнювалося вка-
зівкою на місяць і день.

У межах доби часовими орієнтирами були різні світлові
природні явища, напр.: въ втрии же днь *по зорамъ*. исполчися
Изаславъ [400] «на світанку, на зорі»; *переправи полкы свои*
чересь мостъ до свѣта [415] «удосвіта», вночі — співання пів-
нів (*куръ*): якоже бы(с) оубо *къ куромъ* і пригна дѣтський из
Галича [ЛІ 463] «до (співання) півнів»; яко бы(с) *в коурѣ*
[ЛГВ 917] «під час співання півнів» та пора, коли люди лягають
спати, — *въ лягомо (веремя)*: бы(с) велми вечерѣ... *влагомо...*
Володимиръ... прѣстависа [ЛК 463]. Для орієнтації в часі
використовувалися назви на позначення пори приймання їжі,
наприклад: бѣ еще *до обѣда* и тако... *пригнаша до петра* [там
же].

Для передачі різних часових понять у давньоруській мові
використовувалися численні прислівники й адвербіалізовані
сполуки [Бевзенко та ін. 348—360]. Засоби вираження темпо-
ральних понять у давньоруській мові були справді багатющі.
Пор.: а *зауотра рано* воставше поидоша. и перешедше рѣку
до свѣта тоу же и дождаша свѣта. *восходящюу же слнцю* и
начаша израживати полкы [ЛГВ 872]¹.

Давня темпоральна лексика дійшла до нас без помітних
втрат. Щоправда, протягом історії чимало слів набуло чіткої
часової спеціалізації. Як і в інших лексико-семантичних

¹ Про темпоральну лексику давньоруської мови див. ще [Львов 1968,
20—39; Вялкина 69—93].

групах, від старовинних слів на позначення часових понять утворено багато похідних.

Термін *веремя* «час» в ранніх староукраїнських пам'ятках виступає порівняно часто (13 слововживань у пам'ятках XIV—XV ст. за ССУМ I 164), але з ним активно конкурує назва *часъ* (134 слововживання — II 531): А пакъ до того *веремєне* і до того *часоу*... кралеве... слюбили нам [ССУМ I 164], Абы запомнена рѣчи с *часов* вдѣланныхъ не вдѣлало бы шкоды слушно ест ажбы вчинки людскии которые ж (тобто з. — В. Н.) *часомъ* отходат... и на потомъ будучимъ были бы явны [II 531]. Церковнослов'янізм *врѣмя* фіксується дуже рідко (4 вживання в текстах XIV—XV ст. за ССУМ I 200). Очевидно, уже в XVI ст. на позначення загального поняття часу назва *веремя* вживалася рідко або й вийшла із живомовного вжитку. Наприклад, автори «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка в такій функції в пам'ятках XVI і наступних століть її не виявили. Лексема збереглася в карпатських діалектах, зокрема бойківському та гуцульському, але втратила темпоральне значення і нині має в них метеорологічну семантику (вживання темпоральних номенів на позначення погодних явищ — типове не тільки для слов'янських, але й інших мов — Кочерган 1966 59): *вѣремня*, *вѣремья*, *вѣремийи* «дощ, негода, сльота», «гарна погода» [Он. I 90], *вѣрем'я*, *вѣрем'є*, *веремѣнце* (здрібніло) «гарна погода» [Ж. 62; ЛАЗ I, № 2], *верем'я* [Гр. I 135; СУМ I 328].

Явним церковнослов'янізмом (з двома неповноголосними коренями) є діалектне слово *благоверем'я* «своєчасність» (а не «гарна погода» — Кочерган 1966 58), записане на Харківщині (Я. I. 37; пор. *opportunitas* *бловременіє*, тобто «сприятливий випадок» — Слав 293; *блговреме(н)но*: в добры(й) ча(с), по-годне — Бер 7), як і *уремня*, *урем'я* (Гр. I 350, пор. *уремнення* «щастя, удача» — там же), *врем'я*, *времне* [Ж. 125] та ін. Можливо, *благоверем'я* ввійшло в українські говори через російську мову (рос *благовременье*). М. П. Кочерган висловив думку про те, що давній корінь *веремя* (через позначення поганої погоди) зберігається в специфічно українському (точніше — наддніпрянському) слові *веремій*, *веремія* (Кочерган, 1968, 159—164; 1966, 58) Така словоформа засвідчується пам'ятками з кінця XVII ст., З а к р у т ы в ь *веремѣя* [К. З. 227], А якую ж ти тут, вашець, чо в п е ш *веремѣю*. Чи не хочеш ти нас тилко вернуть на менѣю? [Інт. 100], Якую над нами к р у т и т ь *веремѣю*. щоб мы іому на исповѣдѣ те слезезовали [Т. 216]. Автори «Історичного словника українського язика» вокабулу *веремія* семантизують як «нісенітниця, дурниця» [Т. 216], а в контексті Хмельницький з Ордою началъ около

них [поляків]... *верем'я крутити* [Л. Вел. 39] — як фразеологізм *крутити верем'я* «мандрувати» [Т. 216].

У новій українській літературі досліджуване слово засвідчується, починаючи від І. Котляревського, із значеннями «1. крик, галас із метушнею» — Хто мавь кь чому яку кибету, Такого той шукавь бенькету, Все *веремію* підняли [Котл. Ен. III 8], 2. «буря» — [Еней:] Пожарь лишь тилько погасить; Завередуйте по своєму И будьте ласкавы, моему Зробите лыхови кинець. Пустить лиш з неба *веремію* И покажите чудасію, А я вам піднесу ралець.— Туть тилько ще перемольвся... Якь-ось из неба дощь полився, Въ годину весь пожарь заливь. Бурхнуло зь неба мовь изь бочки... (II 33). Ці та інші значення досліджуваного слова виділяють лексикографи ХІХ ст.: *веремія* «печальна пісня; ієреміада; в жартівливому стилі: дурниця (нісенітниця, ахінея; чудна витівка» [Б.-Н. 72], *веремій, веремія* «дурниця, нісенітниця», «невгамовна людина, пустун, бешкетник (рос. колоброд)», «дощ, вихор, буря», *крутить веремія* «робити швидкі атаки; робити спритні маневри» [Піск. 31], *веремія* «завірюха», «сльота» (рос. слякоть) (Аф. 26).

«Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка подає тільки одне значення вокабули *веремій (веремія)* — «колотнеча (рос. кутерьма); сум'яття, метушня» — та пояснює сталі сполуки *крутити веремія, веремію* «робити швидкі напади, атаки, нападати то тут, то там», *крутити мізком веремію* «вигадувати, задумувати хитрощі», *сказати веремію* «сказати щось» [Гр. I 135]. Очевидно, в словнику мало бути виділене ще одне значення, адже на початку перекладної частини в книзі надруковано: 1).

У сучасній українській літературній мові лексеми *веремій, веремія*, котрі кваліфікуються як розмовні, виступають тільки з двома значеннями: 1. «сильний крик, галас із метушнею», 2. «вир, вихор, коловорот» (переносно «складні обставини з швидким розвитком подій»). Вони входять у склад фразеологічних сполук: *завдати веремії* «викликати замішання, зчинити колотнечу», *закрутити (зняти і т. ін.) веремію* «зчинити галас, крик, колотнечу», *крутити веремію* «кричати, галасувати, здійсмати колотнечу» [СУМ I 328]. «Українсько-російський словник» вираз *почалася веремія* (1) з перекладом «пошла потеха» [УРС I 121] подає з позначками «переносне, розмовне».

У сучасних полтавських говірках назва *веремія* функціонує з семантикою «крик, галас»; Тут підняли вони таку *веремію*, що хоч вуха затуляй» [Ващенко 1962 12]. Нинішній ареал її — південнокіївські та полтавські говірки, Нижня Надніпрянщина [Ващенко 1962 4, карта на с. 71]. Варіанти чоловічого

роду *веремій* і жіночого *веремія*, наголос на фіналях слів роблять надто сумнівним припущення про зв'язок цих лексем із давнім іменником середнього роду *верем'я*. Семантика «буря», «сльота», «завірюха», «віхола» ніби дозволяє пов'язувати старовинне *верем'я* і порівняно пізно зафіксоване *веремія*, адже, як відомо, номени на позначення загальних часових понять нерідко набувають темпоральної семантики. Однак такі колишні часові назви не створюють сталих сполук із дієсловами, в тому числі дієсловами руху (*крутити*) та мовлення (*човпти, сказати*).

Про фразеологізм *веремія крутити* О. О. Потебня писав: «Хоч я не впевнений, що цей темний вираз відноситься сюди (до гнізда *вѣрпсти, воропѣ* і под.— В. Н.), наводжу його, через те що він являє деяку подібність до попередніх (тобто до *воропѣ, наворопѣ, воропай* та ін.— В. Н.) за звуками і значенням. «Скоро теди Поляки зъ своихъ висунулися окоповъ, заразъ Хмелницкий зъ ордою началъ около нихъ, якъ приказують, *веремѣя крутити* и обозъ ихъ... ламати и мѣшати» Лѣт. С. Величка, I, 68 — нападати то тут, там... Якщо не помиляюся, це слово деякі зближують з *Веремій, Єремія* і відносять до імені відомого сучасника Хмельницького, ворога козаків, Єремії Вишневецького, якому, між іншим, доводилося не стільки нападати, скільки оборонятися. Цей здогад не кращий від наступного. Вище наведено форму *верепай*. Суфікси *-вй* та *-ай* споріднені й тотожні за значенням. Могла бути форма **веревѣй*. Зміна *n* в *m* (серб. *клапа*, польськ. *kłan*) не являє труднощів» [Потебня 1880 167]. У цій версії видатного вченого багато гіпотетичного щодо етимологічних зв'язків слова.

В. С. Ващенко вважає, що слово *веремія* «в дуже близьких взаєминах... перебуває з словами *верещати, вереск*, з якими тісно пов'язане як формально, так і семантично» [Ващенко 1962 13—14]. Доводиться констатувати, що формальна близькість їх надто проблематична. Натяк на етимологію слова *веремій, веремія* вперше зробив у середині минулого століття П. П. Білецький-Носенко, котрий основним значенням його вважав «сумна пісня, ієреміада» [Б.-Н. 72]. Очевидно, виходячи із цього пояснення, О. М. Гаркавець допускає, що *веремій, веремія* «може бути виведене від особової назви (*Веремія, Веремій*) як імені пророка Ієремії» [ЕСУМ I 353]. Автор не пояснює, яким чином ім'я біблійного пророка стало загальною назвою та ще й із такими різноманітними значеннями й фразеологічною продуктивністю.

Від імені старозавітного пророка Ієремії, поетичний «Плач» якого над зруйнуванням його рідного міста Єрусалима був у давнину широко відомий, походить слово *ієреміада* «слізна

скарга, ремствування, нарікання» [СУМ IV 13]; запозичене з французької (у ній відоме з XVII ст.) багатьма мовами Європи [Ш. II/7 16—17].

Значення «печальна пісня, ієреміада» української назви *веремія* подає тільки П. Білецький-Носенко, тому існування її в живому мовленні нам здається проблематичним, хоч категорично заперечувати можливість такої семантики немає достатніх підстав.

В середовищі студентів Київського колеґіуму, а пізніше семінаристів, які вивчали Біблію, народну форму імені *Єремія* (*Ієремія*) — *Веремій* — могли використати для емоційного позначення скарги, плачу, лементу, а після того як слово з цим значенням набуло поширення в народі, у лексеми могло розвинутися інше значення — «галас, колотнеча, метушня», а далі — «вихор, буря» та ін. Таким напрямом розвитку семантики досліджуваної лексеми можна б пояснювати виникнення відповідних фразеологізмів. Однак найбільш ранні фіксації слова виступають уже в складі фразеологізму в поєднанні з дієсловами *закрутити*, *крутити*, причому *крутити верем'я* виступає і як фразеологізм, пов'язаний із військовою тактикою. Це наштовхує на думку, що не виключене виникнення досліджуваного виразу в козацькому середовищі. Дієслово *крутити*, маючи основне значення «обертати», з котрим пов'язують фразеологізм *крутити голову* «дурити, морочити; збивати з пантелику когось» [СУМ IV 374], у живому мовленні виступає з переносною семантикою — «хитрощами ухилятися від відвертої відповіді, розмови, прямої дії» [375], тому первісно у виразі могло йтися про військові хитрощі, тактику раптових нападів на противника там, де він не сподівався. Але це тільки припущення. Можливо, досліджуване слово пов'язане з невідомою особою, котра носила ім'я *Веремій*. Багато інших фразеологізмів та приказок мають у своєму складі власні імена людей (пор.: як *Пилип з конопель*, *Сидорова коза* тощо, рос. *по Сеньке шапка*, *Кузькина матъ* тощо).

У російських говірках Вологодщини, Володимирщини та ін. деантропонімізоване слово *ерёма* (< *Ерема* < *Еремей* < *Ієримія*) має значення «нездогадлива, глупа людина, йолоп» (СРНГ XIII 368; пор. ще: *еремелица* «дурниця» — там же). Варто згадати українську народну жартівливу пісню про чудакуватого Ярему («Влітку я родився в полі при луні...» з приспівом: «Оце я, Ярема, уха-ха...»).

Якого ж *Веремія* (*Веремію*) збивало з пантелику, приводило в сум'яття, замішання й дезорганізовувало несподіваними нападами козацько-селянське військо? В добу антифеодальної боротьби напередодні і під час народно-визвольної війни

українського народу 1648—1654 рр. таке ім'я носив горезвісний магнат Ярема (Ієремія) Вишневецький, що володів величезними маєтками на Лівобережній Україні (з центром у Лубнах нинішньої Полтавської області). Він брав активну участь у придушенні народних повстань і відзначався особливою жорстокістю. Словосполука *крутити Веремія* (*Веремію*) фразеологізувалася, оскільки про носія імені забуто.

Деантропонізоване й деетимологізоване слово *веремія*, можливо, в свідомості мовців стало в ряд запозичень із класичних мов із фіналлю *-ія*, що набули в живому мовленні (імовірно, спочатку в студентському й семінаристському середовищі) емоційних жартівливих відтінків, та дериватів від українських слів, утворених за цим зразком, пор.: «*Катавасія* слово жартівливо видумане (з грецького *катавасія*, що значить сходження) киево-братськими бурсаками та семінаристами, на думку яких начебто це слово складене з малоруських *кат*, *катовать* і *власи*, тобто взяти за волосся й бити канчуком. *Катавасія* — сходження, через те, що обидва крилоси сходяться разом співати деякі ірмоси посеред церкви» (Б.-Н. 180; сучасне розмовне *катавасія* «розгардіяш, гармидер, метушня» — СУМ IV 116), *чубація* «катавасія» [Б.-Н. 174], *чудасія*.

Імовірно видається виникнення фразеологізму у зв'язку з календарним днем Ієремії — 1 травня за старим стилем, коли в селян був звичай сіяти ярину. Про це М. Гатцук писав: [травень] «1. Прор. Ареми [Ієремії]. Сіўба Арини по оранках, аки піднаті з осени на-заб» [Гат. 92]. При таких польових роботах у суху погоду вітер міг зняти пилкуку стовбом, кружити нею в вихорах. І жартома казали, що *крутить Веремій (-ія)*, *підняв пил Веремій (-ія)*.

Отже, слово, *веремія*, *веремій* у досліджуваній сполуці, очевидно, ніколи не мало часової семантики.

В українській мові темпоральне слово *час*, витіснивши нomen *верем'я*, стало єдиним засобом вираження загальної тривалості існування предметів і явищ, напр.: *быль есми великий час моляса* [Т. 209], *ча(с) мои б(ь)лиз(ь)ко есть* [ПЕ 110 зв.], *И гога (ж) часу та(м) зобралися* [АЖ 126], *время: часъ, фила* [Бер. 18], *Зложили часъ радъ юня* [ЛСам. 74], *Лѣтомъ о(т)грѣбаю(т) ногами, а в зымѣ брали (б) и рук(ами) да не буде(т) ч а с о м ъ того часу* [К. З. 231], *Прудко ест солнце, але прудшій час немало, час нѣколи, а солнце колись юж стояло* [І. В 148] тощо. Збереглося інше старовинне значення лексеми — «мить», трохи модифіковане — «сприятливий, потрібний момент» [СУМ XI 276]. У говірках назва *час* зберегла й семантику «година» (наприклад, у частині центральних східнозакарпатських говорів, у бойківському діалекті — Он. II 363). Вона фіксується і в староукраїнських тво-

рах: zegар цѣлый, содержаш в себѣ *часов* 24 [І. В. 59]. Лексема стала носієм і семи «пора»: а коли са приближилъ *ча(с)* плод(м) послалъ слоугы свои к дѣлателемъ [ПЄ 92 зв.]. Невеликий часовий проміжок — хвилину — позначає його дериват — демінутив із суфіксом *-ин(к)а*: *часин(к)а* [СУМ XI 276—277; Гр. IV 466].

У староукраїнській мові XVI—XVII ст. зустрічаються здрібнілі деривати *часець*, *часокъ*, очевидно, з цим же значенням: Поправа календара была потребна, то есть якобы, над 365 дней и *часовъ* 6, еще штось м а л ы х ъ *часцов* или д р о б н и ц ъ вь каждомъ року збываючи отъ Никейского свноду до нынѣ, за 1270 лѣтъ прибыти мѣло дней 10 (Т. 827; пор. д.-р. *малъ часъ* «мить»), *греши(м) што часокъ* (Римша).

Усі давні значення зберігає лексема *вѣкъ* > *вік*: 1. «надзвичайно тривалий час, вічність» — вь безконечныа *вѣкы* [ССУМ I 228], в начале есть слово как бы до вѣка и пережъ *вѣка* [Т. 483]. аеиум *вѣкъ* [Слав. 74], 2. «час» — клятва в се(и) *вѣ(к)* и в боудоущеи [ССУМ I 228], 3. «тривалість життя людини від народження до певного часу, до смерті» — Абысте по долгом и щасливомъ *вѣку*... на том свѣтъ... вѣчне царствовали; Тарквиниусь... *вѣку* своего маючи лѣтъ 37 забитый; На науцѣ *вѣкъ* свой молодой стравиль [Т. 484], 4. «століття, епоха, доба» — И мы вь нынѣшнемъ *вѣку* жиючи...; Сарматокозацкихъ *продковъ*... вь воинскихъ случаяхъ давнихъ временъ и *вѣковъ* бившіе рицерскіе отваги [483], *вѣкъ* *seculum*, аеиум [Слав.—Кор. 438].

Іменник *годъ* в українській мові зберіг тільки одне з його давньоруських значень — «рік»: королеви помагати оль на *годъ*, минеть дмитриевъ днь [Р. 14], *о(т)оле дръжи радъ* на в(ь)весь *годъ* [ПЄ 476 зв.], лѣто: время, рокъ, часъ. *годъ*. годище; лѣтъ: временъ, годъ... [Бер. 60], *о дѣтехъ малы(х)* остаючи(х)са о(т) родичовъ свои(х) в *году* едном, или в дво(х) [К. 3. 128]. Засвідчується також дериват *гбдище* «рік» [Бер. 60] — напевне, давне утворення, адже воно виступає і в староросійських пам'ятках із XIV—XV ст. [СлРя IV 57].

Нині континуант давнього — *годъ* «рік» — функціонує в різних наріччя української мови, в тому числі з закономірним переходом *о* в інші звуки: *гид*, *гїд*, *гуд* [ЛАЗ № 110], *гид* [Ж. 141; Гр. I 285], що фіксується принаймні з XVI ст.: на каждый *гудъ* приходивъ ангель [Укр. лекс. 69], подату дан даеш кождый *гуд* [Т. 626]. У літературній розмовній мові під впливом південно-східного діалектного оточення зрідка вживається варіант *год* «рік» [СУМ II 102]. В «Енеїді» І. Котляревського виступає тільки лексема *год* [Вашенко, Медведев, Петрова 36]. В інших творах назву *год* ужито 10 разів; а *рік* — 4 рази [Бурячок та ін. 11, 31].

У деяких говірках південної частини центрального Закарпаття наявний прислівник *всіжгїд, сіжгїд, усіжгуд, усіжуд* «торік» [ЛАЗ II, № 259], *сіжгїт*, який Й. О. Дзендзелівський виводить із *въ сьсь годъ* [там же, коментар до карти], а Г. П. Півторак — із *въ сьи ж(е) годъ (гїд)* «рік тому в цей самий час», убачаючи в ньому закономірно ту ж структуру, що й у *тиждень < тѣи же днь* [ЕСУМ I 434], але й його етимологія не бездоганна. Звук *и* в цих говірках можливий із *е* перед м'яким приголосним, отже, тут можна реконструювати *сис' < сьсь*. На ймовірність розвитку семантики *сис' гїд* «цей рік» в «торік» вказують вживані тут конструкції *сїйї зїмы, лїта, йаре (-и), осене (-и)* або *у йс'у зїму, лїто* і т. д. «минулої зими, літа і т. д.»; *си(й)нѣчи, сїйї нѣчи* «минулої ночі»; пор. *сей, сес'* «цей, той» [Он II 209]; *сесь* «цей, той» [Укр. лекс. 327] і давні *лѣтось* «торік», *зимусь* «минулої зими». Допускають, що збереження *о* в діалектному *год* зумовлене впливом російської мови [ЕСУМ I 545], хоч не виключене прагнення зберегти основу за непрямыми відмінками та називним множини, де склад відкритий (*год*, род. відм. — *году*, наз. мн. *годи*, здрібніло — *годок, годочок* — Гр. I 297). У південно-східних говорах зберігається старовинна форма родового множини, що також указує на питомість, незапозиченість терміна: сім *год* «сім років» [296]. Давнє слово сучасна писемно-літературна мова має в прислівнику *врядї-годї* «зрідка, деколи» [СУМ I 762].

Поодинокі дослідники вважають, що в текстах XVI ст. виступає ще й старовинна семантика *годъ — гудъ* — «термін»: Не ваше тото, што бы есте розумѣли часы и *годы*, што поставивъ отецъ у моци своєю [Укр. лекс. 69], хоч у цитаті це слово не вдається витлумачити однозначно.

Дериват *година* в українській мові утримав давні значення — 1. «пора, час»: [в церкві] м(ь)ножество люде(и) было... молащи(х)са въ *годиноу*... покаж(ь)денїа ладаноу [ПЄ 205]; О нещасливаа... *годино* наша; остави мене ... при лихой *годинѣ* [Т. 540] тощо; 2. «одна двадцять четверта частина доби»: а день маеть в собѣ *годинь* дванадесать [ПЄ 443 зв.], М(с)ць октябрь... днь мае(т) в собѣ. *годинь* аї а но(ч) гї [448], На зєгарѣ бываеть индезѣ, который *години* и часѣ инший показуеть [Т. 541], часѣ: *година*, кд. дневнаа ча(ст); часець: *годинка* [Бер. 156] тощо. Друге значення поширене в більшості говорів і є нормативним. Після елізії прикметника сполуки *добра година* іменник *година* набув семантики «добра, сонячна погода», що засвідчується з XVIII ст. в різних кінцях України: Хлѣбъ... возить... в *годину*, а не в дощ [Т. 541], ..оу дорогу ити... коли *година добра* [Урб. 53].

У молдавських грамотах двічі зафіксовано *година* із значенням «рік» [ССУМ I 246], проте це болгаризм (б. *година* «рік»), а не узус української літературної мови XV ст.

Із XVI ст. в українській мові фіксується назва на позначення приладу, який показує час, — *зегаръ*, *дзигарь(-ѣ)*, *дзигарь(-ѣ)* < н. *zugar* (старе), *zegar* < нім. *Seiger* [ЕСУМ II 59]; Были тамъ годинъ *зекгаровыхъ* болшь пяти [Т. 541], Учинено з него *дзегаръ*; Грицко д з и г а р м и с т р ь начиня мѣского до *дзигара*, належачого... мѣлъ [709] та ін. Вона залишилася в говірках — *дзигар* «дзигары» [Б.-Н. 115], *дзигар*, *дзигарок* [Гр. I 379], *дзигар'* [Он. I 212].

У досліджених пам'ятках з XVII ст. фіксуються ще три назви приладу, що показує час, — часлосло(в): *годи(н)ни(к)*, *зega(p)* [Бер. 156], *horarium*, *horologium* *ороло(й)*, *зega(p)*, *часи* [Слав. 219], *clepsidra* *ороло(й)* текущи(й), *зе(к)га(p)*, *часы* [126], *Зегар* цѣльи и *полузегарик* [I. В. 58], *Дзигармистру...* даль до исправленя *часы* мои [Т. 709]. Нормативна нині назва *годинник* має повний відповідник у старопольській мові — *godzinnik* [R. 114], однак це не дає підстав говорити про запозичення, бо не виключається можливість утворення слова на українському ґрунті.

Назва *оролой* — латинського походження (*horologium*), Шляхи її засвоєння ще потрібно з'ясувати (пор. слц., ч. *ogloj* «складний баштовий годинник», із ср.-в.-нім. *oglai* < лат. *horologium* — *Mach.* 417). Слідів її в живому мовленні не виявлено.

Вторинна номінація — *часи* (*часы*) (називний відмінок множини від *час* «година»), що, мабуть, з'явилася під російським впливом, є нині діалектною [Ж. 1060]. Існують ще такі говіркові назви годинника на Закарпатті: *гбдінка*, *часівнік* (*часіюнік*, *часунік*) (Чоп. 55; ЛАЗ II № 227, пор. подібні деривати в інших слов'янських мовах; слц. *hodiny*, с.-х. б. *часовник*, а також рум. *ceasornic*).

Широко вживалося в староукраїнській діловій мові успадковане з давньоруської слово *рокъ* із старовинним значенням «термін» (у джерелах ССУМ 69 слововживань — II 301): *заставиль* своє село... а *рокъ* о(т) спсова дне (Р. 31), *жалоба...* доложона естъ и *рокъ* ста(н)ю в середине описана [АЖ 74], за которы(м) по(з)во(м) и припо(з)во(м) зложи(л) е(с)ми *рокъ* (къ) ста(н)ю обею(м) сторона(м) на р о (ч) к н крго(д)ские кие(в)ские припадаючие в року теперешне(м), тисеча ше(ст)со(т) пято(м), м(с)ца априля, дав(д)ца(т) сегомо дня [ДМВН 93]. Рідко фіксується префіксальний дериват *срокъ*: та(к) есмь оумовиль и договориль... и *срокъ* есмь оучиниль на розтво х(с)тово [ССУМ II 375]. Похідне значення — «сесія городського суду» — давнього *рокъ* (часто в формі множини — *роки*) та термін *рочки*

тим же значенням (дедемінутив; для уникнення омонімії з *роки*, наз. мн. в д *рок* «рік»), очевидно, прийшли з польської мови: а хто на *рокъ* не стане́т а ни вкаже́ть тот стратилъ [Р. 65], И тымъ *роки* земскіе розорва(л) и з све(т)лицы прочъ пошоль [АЖ 72] тощо. В живому мовленні, ймовірно, частіше вживався давній варіант — *срок*, у якому між початковими приголосними розвинувся вставний *т* — *строк*. Проте в ньому, як і в інших назвах із цим коренем — *зарок* (поруч із *зарік*), *вирок*, *пророк*, *оброк*, — немає характерного українського переходу етимологічного *о* в *і* (та інші голосні в діалектах), що вказує на їх зв'язок із старолітературною (книжною) традицією, або помилковий асоціативний зв'язок фіналі з суфіксом *-ок*.

Уже в найдавніших українських пам'ятках XIV—XV ст. зрідка фіксується *рок* із значенням «період часу в дванадцять місяців» (у джерелах ССУМ 13 разів — II 301, пор. тут же *лѣто* — 989 разів — I 564): по два гроша... давати оу княжю комороу давати на каждыи *рокъ* [Р. 24], але з XVI ст. через адміністративні установи слово з цією семантикою набуває величезного поширення, майже витіснивши в ділових актах інші терміни на позначення року, наприклад: М(с)ца ноя(б)ра... в то(м) же *року* [АЖ 39], *року* 1605, м(с)ца генвара, 6 дня [ДМВН 24], *Року* бжого тысяча семьсотъ шмого [32]. Воно давно ввійшло в народне мовлення, на що вказує чергування в ньому *о* з *і* у сучасному номені *рік*. Здавна в українській мові використовується запозичений із латинської синонім *термін* — оустав...: постанове(н)е, *термъ(н)*... [Бер. 141].

Давній вираз *мгновеніе ока* зустрічається в староукраїнських текстах, у яких відчутний зв'язок із книжною традицією: *момен*, *моментум мгновеніе ока* [Слав. 272]. У пам'ятках, близьких до живого мовлення, в першій частині засвідчується дериват цього ж кореня — *мгнѣньє*: мааніє; мановеніє, ...маніє: ...*мгненъв* о к а ...часточка часу, м ѣ н у т а ... [Бер. 62], абымъ тебе на годно *мгнене* о к а ...видіти могла [Т. 541] — або композит, який виник через універбізацію: *В окомгновеню* мя провадить вѣкъ мой к старости [484]. Деєтимологізований іменник *мгніне* зазнав великих змін. Імовірно, в ньому відбулися дисиміляція *н* — *н* в *л* — *н*, відпадиння фіналі *-не* та спрощення нехарактерної для української мови сполуки *мг у м* — в *мл'і* *ока*, в *мл'і* «умить», *млавіч* «моментально» [Он I 446] — або перенесення *г* через метатезу в кінець слова: *мліг* *ока* «мить» [Гр. II 436]. На скорочення слова, можливо, мало вплив синонімічне *миг* (історично того ж кореня, що й *мгновеніе*). Співзвучна лексема *мл'і* (множина) «блискавка без грому» (*мл'і* *мигат* — Он. I 447) виникла в результаті

спрощення форми множини іншого слова — *момл'ї* (однина — *момл'я*) < *мбўн'ї* (*мбўн'я*) < *мълнька* < *мълника* «блискавка з громом або без нього» [451]. З часових виразів цього типу вкажемо й на діалектний закарпатський *пуд кл'іном ока* «вмить» (від *кліпати*). У південно-східних говірках і літературній мові функціонує дериват дієслова *мигтіти* «мелькати», «блискати» [пор. мжитъ въ бчяхъ: *мигтіть* або *свербить* — Бер. 63] — *міть* < *мігть* (спрощення групи *gt* через випадіння *g*). З середини XVI ст. в пам'ятках виступає полонізм *хвиля* «момент» (п. *chwila* < д.-в.-н. *hwil*, (h)wila «час, година — S. I 92): Але по малой *хвили*, якъ есмо до двора приехали [АЛ 50]. У досліджених матеріалах з XVII ст. фіксується латинізм *мвнута* [Бер. 62].

У ранніх староукраїнських пам'ятках ще виступає повна словоформа іменника *мвсто* в часовому значенні: *объчюемы... иже ѿ(т) ты(х) мвствъ... вѣрность... будемъ держа(т)* [Р. 41], до *ты(х) мвствъ* маю тыи імѣна де(р)жати, поky... [СУМ XVI—XVII 129], та пізніше в таких сполуках він, будучи ненаголошеним, зазнав деструкції і від нього залишився тільки початковий приголосний. У досліджених матеріалах на початку XVIII ст. фіксується вже структура *поки-м* «поки» (пор. діал. *покіміс'*, *доким*, *заким*). Імовірно, у досліджуваних конструкціях елемент *мвсто* міг просто опускатися, бо уже в XVI ст. засвідчуються прислівники *поки*, *поты*, в яких сполуки прийменника з словоформами займенників повністю адвербіалізовані, тобто виступають як прислівники [детальніше див.: Бевзенко та ін. 367—369].

Діалектне часове значення прислівника *місьцями* «іноді, часом» [Гр. II 433], мабуть, розвинулося з локального і не пов'язане з темпоральним вживанням іменника *місце* < *містце*.

Пам'ятки староукраїнської мови задокументовують у часовому значенні й назву *мвра*: *которая нива еще на то(т) ча(с) ѿблого(м) была а ѿ Сергею де (й) не ведаю если бы ѿ(н) пахати ме(л) с ты(х) ме(р)* [АЖ 1605 64 зв.]. Не виключено, що із старим часовим значенням іменника *міра* пов'язаний складений часовий сполучник *в (у) міру того як* «в той час як; у відповідності з тим як» [СУМ IV 745].

Давня конструкція *о кѣ чинъ* в ролі часового сполучника фіксується в українській мові ще в кінці XV ст.: *ино погоды мы окочинъ они пришли отъ своихъ неприателе(н) великую працю мели есмо* [ССУМ II 79]. Можливо, залишок сполуки *въ тѣ чинъ* «в той час, тоді» зберігається в діалектному прислівнику *втѣчи*, що виник унаслідок адвербіалізації давньої конструкції з наступною втратою кінцевого *н*, що стало можливим після повної деетимологізації прислівника (пор. також *вкочи*

«в який час, коли» < *въ къ чинъ* — В. Б. 78; пор. ще діалектне *втотчас* «тоді» — Он. I 151). Висловлене раніше припущення про виникнення *вѣчи* через стягнення і виразу в *той ч'ис* «у той час» [ЕСУМ I 435] менш імовірно незважаючи на те; що в так званому говорі батюків відомий перехід 'а > 'е після шиплячих [В. Б. 14], а ненаголошений е міг перейти в *и*.

Успадкований дериват *безвремяе* «злигодні, лиха година» фіксується ще на початку XVI ст. [Т. 67], але в пізніших пам'ятках його не виявлено. Очевидно, його замінено синонімічним словом *безчасся, яке злилося з паронімом *безщастя*, тому зникло.

З темпоральними іменниками в українській мові вживаються дієслова *минати* та *йти*, *ходити* (й деривати): на тумъ тѣжни, што *минуѡъ* [Укр. лекс. 182], Минет... зима. *Минут* всѣ лѣта. *Минут* всѣ времена. А над все *минет* час покаянія [I. В. 64], ω(т) року тепе(р) *идучого*, тисеча пя(т)сотъ ѡсмѣдеса(1) четве(р)того [АЖ, 109], року *прошлого* (75), року тепе(р) *идучого* 1605 [ДМВН 107], року тепе(р) *прошлого* 1604 [99] тощо. Континuantом дієслова *исходити* є сучасне дієслово *схѡдити* (зійти) «проходити, закінчуватися; минати (про час)» [СУМ IX 895], пор. діал. *исход*: ніч на *исході* «ніч скоро закінчиться» [Ж. 325], *исхѡд'а* або (*и*)*схѡд'н'а* (*схѡн'н'а*), *исхѡн'н'а* міс'а'ац'а (міс'аце), тѣжн'а «в кінці, в останніх числах місяця; в кінці тижня» [Німчук 1969 80].

Звичайно, прикметники *великий*, *малий*, *довгий*, *короткий*, *скорий* і ін. та їх похідні збереглися в конструкціях із часовими іменниками, напр.: Былъ есми *великий* час молася; Чему днь зѣмъ *малий*, а лѣтъ *великий*? [Т. 209], дол(ъ)годе(н)ствіе дол(ъ)гій вѣкъ [Зиз. 44], долгоденствіе: *долгота* дній, *долгій* вѣкъ [Бер. 31], Соуть некоторы(и) што(ж) имаю(т) именья на до(л)гѡш ча(с) поживана а оу *короткому* часоу страви(т) [ССУМ I 500].

Із закономірними звуковими змінами функціонують в українській мові такі назви частин доби, використовувані як засіб часової орієнтації: *день*, *вечір*, *ніч* (у старому правописі — *вечеръ*, *вечоръ*, *вечѣръ*; *ночь*, *ночь*, *нѣчь*, *нучъ*), часто виступаючи в адвербіалізованих сполуках, напр.: гора вансь до нинейшого *дня* везвана есть [Пов. 3], преминоулих часѡв алиж до сего *дне* оучиненыхъ [ССУМ I 294], року тисеча пя(т)-сотъ ѡсмѣдеса(т) четве(р)того, м(с)ца се(н)тебра с поправы кале(н)дару *дня* ѡсмона(д)ца(т)гого [АЖ 102], Из лѣса носить всякъ *день* костелѣ [М. А. 236], видѣле(м)... в рукавѣ того *вечора* грошѣ... і я тоє чулъ того часу у *вечо(р)ѣ*, та(к) те(ж) і на за(в)тре(ш)ни(й) *денъ* [ЛРК 158], Сторожи... кличуть у *ночи* на вежахъ, а в *день* дрова носять [Арх. ЮЗР I/VII 81], даси

имъ ѣсти въ вечерѣ [Кн. 68], лише и у *нучѣ* и у *день* служиме има(н)ю своему [Укр. лекс. 217] та ін.

Протягом усієї історії української мови й нині в ній вживається давній південноруський дериват *днина*: *выналъ искалити... гро(ш)и... оу торговую днин(оу)* [ССУМ I 303], *Единой днѣны на небѣ будетъ хмарно* [ВБС 38], *днину* на пансчинѣ отбувь [Урб. 51].

У матеріалах, опрацьованих для «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», іменник *утро* не фіксується. В пам'ятках XVI—XVII ст. слово, очевидно, вже є книжним. П. Беринда ввів його (та похідні від нього) у реєстр свого «Лексикона» як церковнослов'янське, а Є. Славинецький поруч із ним на першому місці дає народну лексему.

Давнє значення *рано* зберігається і в староукраїнській мові: *Слышишь ютро рано* нимъ *кона* моего напоишь *попрова(д)* *оного* до *квала* [Розм. 41], *тапе рано, утро; тапутин(us) ра(н)ни(ѣ), утрни(ѣ), тапутіум рано, утро* [Слав. 264, пор. діал. *рано* «вранці» — Гр. IV 6, «ранок» — Чоп. 339]. Принаймні з XVI ст. виступає прислівник *порану* «вранці»: *кто крѣвлю плюе(т) припу(т)ни(к) з вино(м) оуваривши порансу на(д)шесер(д)це піи* [Трв. 2], *кося(т)ъ... и в порану з росами* [К. 3. 273]. Відтоді фіксується дериват (очевидно, від згаданого прислівника) *поранокъ* «ранок»: *дня вчорашнего почавши, штъ поранѣку а(ж) до вечера... пильность чиниль* [АЖ 68], *утріє, утро: поранокъ* [Бер. 172], на *ка(ж)дїй поранокъ* *зажива(т)* *насъня* *кропу* [ЛГП 43] (пор. ще *утрній, заутрній: завтрѣ(ш)нїй* [День], *поранѣшнїй* [часъ]; *заўтра: порану* — Бер. 142, а також ст.-рос. *порание* «ранок, ранній час» — Ср. II 1207). Засвідчується в XVI ст. похідний прислівник *узаранѣ* «раннім ранком»: *найперво, коли устанешъ у заранѣ, дай славу Богу* [Укр. лекс. 111] та *заранокъ* «ранній ранок»: *Як ходили жоны одного заранка* *ико гробови его* [там же]. Відприслівникові деривати з коренем *ран-* функціонують у нинішніх говірках і розмовному мовленні: *порану* «рано, ранньої пори» [СУМ VII 248], *поранку* «вранці» [Гр. III 342], *поранок* «ранній ранок» [Ж. 707], «ранок» [Он. II 115; СУМ VII 248], *порання* «рання, ранкова пора», *поранковий* «ранковий» [247], *заранок* «ранішній час» [Гр. II 88], *заранок* «ранок», «досвіта» [Он. I 283].

Континуантом давньоруського *раньє* нині є рідкісний розмовний іменник *рання* «ранок» [СУМ VIII 450], *сполуки из. раньна — зрання* «зранку» [III 700], давнього *зараньє* — сучасний рідковживаний *зарання* «ранній час» [СУМ III 288], *сполуки съ зараньна — зарання* < *із зарання* «рано-вранці» (пор. ще розм. *зарані, заст. зараннє* «рано-вранці»).

Від XVII ст. вже фіксуються адвербіалізовані *сполуки*

прийменника з іменником *ранокъ*, що став у новоукраїнський період писемно-нормативним: Колесо млиноее аще и... вернется, а в вечеръ там, где и *вранцѣ* було [Т. 327], День был *зранку* холоден [Я. М. 204].

Сучасні прислівники *спозаранку* «дуже рано, на світанні, в раннього ранку», *спозарання* «спозаранку» справляють враження контамінацій структур *споранку* (пор. *споранку* до вечера — АПГУ I 143; того дня з *поранку* — Л. Вел. II 494; Цитварь... Кто его ис(т)ъ *спора(н)ку*... флагму чистит — ЛГП 93) та з *заранку*, з *зарання* (пор. діал. *спозаранок* — Ж. 905; рос. розм. *спозаранку*, *спозаранок* — запозичення з української), а розмовний *спозарана* — поєднання прислівників *зарана* і *спорана (та не виключений зворотний словотвір від *спозаранку*). Категорично твердити про такий шлях витворення названих структур не дозволяє наявність розмовних дериватів *спозадавна* (*спозадавня*) «здавна» [СУМ IX 560], «дуже давно» [Гр. IV 183], *спозаколишній* «дуже давній» [СУМ IX 560], які дозволяють виділити в усіх розглянутих структурах морфему *споза-*.

На українському ґрунті сталася повна універбізація давньоруських сполук *полъ* та іменників — назв частин доби, які виступають у формі називного відмінка — *південь*, *північ* [СУМ VI 379, 383], але збереглися також універбізовані структури, в котрих першою частиною є форма родового відмінка відповідного слова, — *полудень*, *полуніч* [VII 100, 103]. У сполуках із прийменниками вони нерідко адвербіалізуються. Це засвідчується старими текстами: умре 4-го часа з *полдня* [Я. М. 35], родился... год 2 з *полночѣ* [47], было праве *опу(л)ночи* [АЖ 50], праве *ω по(л)ночи* [АЖ 1605 67 зв.], не лънуимо са в(ъ)ставати *опувночи* [Гал. К. 43], не по(э)но до своего дому и *опо(л)ночи* [К. З. 235], поущаи с *полудни* [Лун. 63], пладне: *полудне* [Бер. 82], В вечеръ, рано, в *полуден* и в *полѣнощѣ* чѣте [І. В. 66], *ополудны* стался нам час велми трудный [Ф. П. 215], *ополуднѣ*... рѣчку Свидовець переправиль [Л. Вел. I 95], Явилсь неприятел о *полуднѣ* [Я. М. 281]. У діалектах, особливо південно-західних, зберігаються універбізовані давні форми родового-місцевого відмінка, які виступають в ролі називного — *meridies полудне* [Слав. 268], *полудне* (*полудне*) «полудень» [СУМ VII 101; Чоп. 281]. Пор. ще *пополудні*, діал. *пополудню* [Он. II 114], *пѣпвѣлѣн'н'у* (закарп. діалект).

Повним продовженням давнього номена є сучасний діалектний *суморок* «сутінок, присмерк» [СУМ IX 841], що може виступати і в темпоральній сполуці.

Як і в давньоруській, в українській мові поняття «доба, 24 години» передавалося й передається іменником *день*; близь-

ке до значення «доба» зберігає сполука *день (і) ніч, ніч (і) день* (у старій орфографії — *ночь и день* і под.): має(т) [ис]тець ждати того челоув[ка] другыѣ три дни [Р. 134], По два днѣ пощу кожного тыжня [Т. 649], гадають *нуч и день*, якъ обогатѣти [Укр. лекс. 76; див. ще Т. 694].

Іменник *доба* (праслов'янської давнини) засвідчується в староукраїнських пам'ятках із значенням «пора, час»: Давай ратунку ...в(ь) мизерной *добѣ* [Тіт. 308, див. ще: Т. 730]. З такою семантикою виступає він у словнику П. Білецького-Носенка [Б.-Н. 119], «Абетці українській» М. Гатцука [Гат. 87], що відображає живу лексику першої половини ХІХ ст. Це значення досліджуваної лексики притаманне й сучасній літературній мові [СУМ ІІ 316]. Від другої половини ХІХ ст. лексикографічні праці подають й інше значення назви *доба* — «проміжок часу в 24 години» [Ж. 188; Чоп. 71; Гр. І 395], нині також нормативне. Воно характерне для нижньолужицької, польської, української й білоруської мов [ЕССЯ V 38]. Можливо, така семантика з'явилася завдяки контактам із польською мовою, але це довести важко. Рідковживане в літературній мові слово *сутки* «доба» [СУМ ІХ 860] виступає в пам'ятках десь від початку ХVІІІ ст.: ѿ котрого сколотя вѣ тую ж пору, як и сколотѣ, в *сутки* и помер [ДНРМ 112].

Вважається, що в структуру назви входять префікс *су-* й елемент **тѣка*, пов'язаний із *тыкати*, тобто йдеться про стик дня й ночі. При цьому лексема порівнюється з рос. діал. *сѣткі* «кути в хаті», укр. *суткі*, ч. *soutka* «вузький прохід» [Ф. ІІІ 811; Д. ІV 365]. До цього варто додати укр. *суточки* — здрібніле від *сутки*, діал. *суточки* «обгороджені гірські стежки» [СУМ ІХ 961]. Основа часового номена *сутки* нагадує прикметникову — *сутий* (за походженням — ад'єктивований пасивний дієприкметник від дієслова *суги* «сипати»), пор.: *сутий* «чистий; цільний; повний»; *суго* «повно; сито; по вуха», *суго* напився «напився доп'янух» [Б.-Н. 345], *суг* «велика кількість», *сутий* «більш ніж достатній; багатий» [Ж. 937], п. *suty* «що виступає у великій, надмірній кількості, багатий», ст.-п. *suty* «обсипаний, посипаний» (перлами, коштовним камінням). Але ймовірність того, що *сутки* — дериват названого прикметника, — дуже мала. У говірках на позначення доби використовується дериват *дниця* (від *день*) [Гат. 87].

Ніяких специфічних змін не зазнали назви пір року — *весна, літо, осінь, зима* (в старій орфографії — *лѣто, лето, осень, осѣнь*), вживані і в часовому значенні як адвербіалізовані форми, та в адвербіалізованих і вільних сполуках, наприклад: іще окромѣ тыхъ уходовъ, што в *лете* а в *осень* ходять, приходять уходники *весною* на осетри [Арх. ЮЗР І/VІІ 85], пролѣтїе

весна [Бер. 101], Слнце... показуєть переходомъ всѣ четири часті всего року: зиму, весну, лѣто, вѣснь [Т. 223], *veg vesna* [Слав. 410], *aestas лѣто* [73], *лѣто* часть 4а года *aestas* [Слав. — Кор. 465], Бо зараз на *весну*... з Вязми вийшовши [Л Сам. 40], *Лѣто* на *зиму* робить [К. 3. 231], Не тепе(р) по грибы ходя(т), але в(ѣ)осени коли са родять [239], *Весна, лѣто* и *осень*, и *зима* переходять [І. В. 66], якъ у *осени* время у ноябрь [Я. М. 120] і т. д.

Багатом південно-східним говорам української мови притаманна форма *зіма*, у зв'язку з чим у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка вона подається як основна. Усі деривати кореня тут пропонуються з *i*: *зімівя* «дня», що пізно досягає», *зімівяля*, *зімний* — *зімній*, *зімниця* «фрукт, що досягає пізно восени» та ін. [Гр. II 153]. Навряд чи перел нами відсутність переходу давнього *i* в передньо-середній *и*. Скоріше тут маємо вторинний *i*, що з'явився в результаті асиміляції *и* до наступного *i* різного походження: в дериватах *i* < *o* — *зімівяля* > *зімівяля*; *зімівка* > *зімівка*; збереженням давнім *i* у флексії м'якої групи прикметників — *зімний* > *зімній*; *i* < *ѣ* у колишній флексії — вѣ *зімѣ* > *узімі* > *узімі*. Прислівник *узімі* відбиває асимілятивний перехід *и* > *i* навіть у говірках, у яких зберігається в усіх інших словах корінь *зим-* (наприклад, закарпатських). Асимілятивна зміна *и* в *i* сталася досить давно, про що свідчить не тільки палаталізація *з*, але й досить давні написання кореня *зим-* як *зѣм-*: са(е)х *зѣмородокъ* «птица» [Слав. 108], *halsion а(л)киянь* «птица, *зѣмородокъ* [214].

Для деяких південно-східних говірок характерним є незаконірний звуковий варіант *вісна* [Гат. 89], де *i* на місці *e* з'явилося внаслідок аналогії до тих слів, у яких *e* > *i* в ново-закритому складі. У частині цих же говірів спостерігається форма *вісінь* [Б.-Н. 79], що виникла на основі *восінь* (*в* — протетичний) з наступною асиміляцією *o* до *i* (як у *вісім* < *восім* < *осьмь*). Контамінацією форм *осень* і *вісінь*, напевне, є говірковий варіант *вісень* [Гат. 89; Гр. I 240].

У староукраїнській мові XVI—XVIII ст. фіксується не тільки давній східнослов'янський прикметник *вешний* «весняний», але й численні його деривати — *вешнина* «ярина», *вешнякъ* або *вешня* «водяний млин, що меле тільки весною», *вешняний* «весняний (про млин)» [Т. 229]. Найчастіше в пам'ятках зустрічається назва *вешнякъ*: млинъ *вешнякъ* о двохъ копахъ [АП 553], що зустрічається і в матеріалах XIX ст.: *вешнякъ* (*веснякъ*) «водяний млин, що меле тільки навесні, від прибулої води» [Б.-Н. 74], *вешняк* «водяний млин, що працює тільки в повінь» [Гр. I 144]. Як відомо, прикметник *вешний* «весняний» досі функціонує в російській мові. В українській Четві

1489 р. засвідчується навіть закономірний перехід $e > i(\bar{v})$ в новозакритому складі: водамъ... ли они в ча(с) вѣшини. великии рѣки испущаю(т) [Чет. 1489 157].

Номен *ярь* «весна» залишився тільки в частині південно-західних діалектів [Гр. IV 543], зокрема закарпатському [Чоп. 440], бойківському [Он. II 404]; вживається і в поезії [СУМ XI 647]. У староукраїнських пам'ятках він виступає в значенні «весняні посіви» (пор. діал. *ярь* «ярина» — Гр. IV 543), а дериват його — *ярина* «урожай з весняного посіву» [ССУМ II 585]. Численні деривати давнього кореня функціонують у сучасній літературній мові: *ярий, ярина* або *яровий, яровина*. Діалектне значення *ярина* «городина, овочі» [СУМ XI 648] задокументовано в XVIII ст.: *legumen... зелие, ярина* [Слав. 252], *ярина selie legumen, olega* [Слав.— Кор. 540].

Як і в давньоруській мові, в українській у часових конструкціях вживаються назви сезонів, сезонних явищ, робіт і под.: *подъ часъ вечорницъ* прийшодем [АПУ I 101], *гребль построѣни... для молота под час суши* [АП 91], як в *повѣтря*, по улицах... лежали [ЛЛьв. 108], *в росток ледный... през рѣки... приѣхалисмо* [Фил. 108], *Цнота... грѣть без(ъ) кожуа у морозъ* [К. З. 254], *И косарѣ потре(б)ны... в косовицю посре(д) лѣтнего часу* [273]; *У жнива* [Т. 935] тощо.

Номен *лѣто* на позначення року в давній українській писемності використовується дуже часто. У джерелах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» виявлено 989 його вживань [ССУМ I 564] при 13 вживаннях синоніма *рокъ* [II 301]. Він виступає, але далеко рідше, при датуванні документів і в XVI ст., коли в текстах поруч із частіше вживаним *рокъ* зустрічається *лѣто (лето)*: *Лѣта* по народженю сна бжого тысяча пя(т)сотъ... [АЖ 66], *Седѣль на патріяршествовъ... лѣтъ «10»* [Хрон. 338], *Року бо(ж)... Писанъ в Житомери, лета по нароже(н)ю сына бо(ж)его тисеча пя(т)сотъ осьмъдеся(т) четве(р)того* [145], *Лѣта бо(ж)его нар(ж)...* [1584]... *И покладаль пере(д) нами то(т) ли(ст) свои... [Листъ] Писа(нъ) в Де(д)ковцахъ року ѿ(т) нароже(н)я Христова тисеча пя(т)стъ ѿсьмдеся(т) четве(р)того* [155]. В актових документах XVII — початку XVIII ст. [наприклад, АП, ДМВН, ЛРК тощо], за окремими винятками, функціонує термін *рокъ*, який на Лівобережжі приблизно з другої чверті XVIII ст. починає витісняти назва *годъ*: [1729] *году* януария ... [ПЛ 47], *окто(в) 26 д. 1737 го(ду)* [81] тощо. Але жодна з лексем на позначення часового періоду в 12 місяців, у тому числі *рік*, не витіснила прадавньої *літо*. В однині на позначення року вона виступає рідко [СУМ IV 530]; досить часто вживається у формі множини *літа*, але тільки в неофіційних стилях.

Номен *межень* із давньою семантикою нині притаманний тільки діалектному мовленню: *межень*, *меженина* «літня пора, коли луб відстає від дерева» [Б.-Н. 222]; пор.: *мижанина* «час літній, коли в дерев відстає луб і кора, до половини червня», у *мижанину* «влітку» [223—224], *межень*, *межінь* «середина літа, літо» [Гр. II 415]. У писемно-літературній нормі *межень*, *межінь* — «низький рівень води в річці, озері (переважно влітку)» [СУМ IV 667].

Запозичений календарний термін *индиктъ* порівняно часто застосовувався при датуванні документів, у XIV—XV ст. [ССУМ I 443]. Вживався він і пізніше: М(с)ць Септемврїе... Начало *Индікту* [Анф.], *индіктъ*, *-іонъ*:¹ (нове лѣто) пригласіе, или повеленіе. ѿ(т) реченіа. *индіко*: ѿповѣдаю, оуставую, се(п) ѿ (тобто 1 вересня.— В. Н.) [Бер. 212]. У церковному часочисленні, як свідчать конфесійні календарі, використовується й тепер.

У староукраїнській мові зберігався давній запозичений термін *висектъ* (*вісектъ*), від якого було утворено прикметник *висектовий*: *вісектъ*, л(т), дісекто(с), е(л): дващи ше(ст), и(ж) *престу(п)ный(й) ро(к)* [Бер. 195], Року... 1648... лѣто было *висектвое* [Л. Вел. I 10]. Поруч функціонувала двочленна номінація з прикметником *преступный* (мабуть, і *преступный*) *рокъ, годъ, преступное лѣто*: *bisextus преступны(й) го(д)* [Слав. 103], *преступное лѣто bisextus...* а[n]п[u]s [Слав.— Кор. 493]. Подібне позначення поняття «високосний» характерне для польської (*przestępny rok*), чеської (*přestupný rok*) та сербськохорватської (*преступна година, преступн*) мов.

Очевидно, в основу такого називання покладено те, що в католицькому календарі у високосний рік відзначення дня апостола Матвія переносяться з 24 лютого на 25-те, тобто свято *переступає*, переходить із одного дня (дати) на інший; з цієї причини такий рік в угорській мові названо *szökőév*, буквально «рік, що скаче», в англійській — *leap-year* при *leap* «скакати» [MNETSz III 793]. З огляду на це вважаємо, що рідковживаний нині прикметник *переступний* «високосний» [СУМ VI 291; пор. діал. *переступний* — Ж. 625; Гр. III 139] є адаптованим до української фонетики запозиченням польського *przestępny*.

Ніколи повністю не виходив із ужитку прикметник *високосний* [Чоп. 31], нині нормативний.

Протягом історії не зазнав змін часовий номен *мѣсяць* — *місяць*: а по о(т)повѣдъныи стояти миру за *мѣсяць* [Р. 6], року... тисеча пя(т)сотъ ѿсмѣдеса(т) третего, *м(с)ца* априля [АЖ 50], Року 1605, *м(с)ца* февраля, 6 дня [ДМВН 63], року а хпз [1687] *мца* септев(р) шестогона(д)ца(т) дня [ЛРК 189],

Року 1718, м̃ця марта 21 дня [АП 514] тощо, mensis м̃в̃сяц(ѣ) [Слав. 267].

За традицією, що йде від давньоруських часів, в офіційних документах панівною була система запозичених назв місяців, наприклад: *генварь, генарий, генарь, генуаріи* [ССУМ I 241], *февраль, февруаріи* [II 498], *мартъ, мартіи* [I 578], *априль, апрель, апрѣль, апріл* [78], *маи* [571], *іюніи, июнь, июль, июл* [458], *августъ, аугоустъ* [64]; *сентъабрь, сентебрій, сентебръ, сентеврій, сентябрь, сентяврии* [II 338], *октябрь, октоврїи, октобрь* [80], *ноябрь, нояврии* [56, 57], *декабрь, декемврїи* [292], м(с)ца *ге(н)вара* [АЖ 70], м(с)ца *феврала* [78], м(с)ца *ма(р)та* [81], м(с)ца *апреля* [82], м(с)ца *мая* [83], м(с)ца *июня* [55], м(с)ца *июля* [85], м(с)ца *августа* [89], м(с)ца *се(н)тебра* [97], м(с)ца *ω(к)тебра* [117], м(с)ца *ноября* [127], м[с]ца *дека(б)ра* [45], м(с)ца *ге(н)вара* [ДМВН 57], м(с)ца *фе(в)рала* [59], м(с)ца *марта* [73], м(с)ца *ма(р)ца* [82], м(с)ца *априля* [101], м̃ца *декабра* [180], м̃ца *июня* [235], м(с)ца *іюля* [ЛРК 50], м(с)ца *ав̃густа* [52], м(с)ца *ωктябрьа, ноявриа* [53], м(с)ца *декабря* [54] тощо. Серед фонетично-орфографічних варіантів привертає увагу полонізм *марець*.

В українське народне мовлення навіть там, де вживаються слов'янські менотерміни, міцно ввійшли два номени латинського походження: *марот* (така форма засвідчена ще в XIII ст.— Є Пут. 246) — *марець* та *май*. Звідси вони потрапляли в літературні джерела. Нині *марець* кваліфікується як застаріле слово [СУМ IV 626], а *май* — рідковживане й розмовне [597]. Поширенню й збереженню їх сприяли контакти з польською (*marzec, maj*) та російською (*май*) мовами. Форму *марець* А. П. Кочерган пояснює як утворення з суфіксом *-ець* на українському ґрунті [Кочерган 1967 54]. Проте структура й значення слова (відсутність додаткових відтінків в іменника з суфіксом *-ець*) безумовно вказують на запозичення його з польської мови (*marzec*), а польська форма запозичена з німецької (*März < martius*) через чеську (*marcес — Вг. 324*). Отже, в слові *марець* (*marzec, marcес*) *-ець* — псевдосуфікс, що з'явився в західнослов'янських мовах унаслідок прирівняння лексеми до питомих слів із формантом *-ес*, у якому у відповідних позиціях *e* випадає. Така форма добре вписалася в місцеві терміни (пор. старовинні варіанти менотермінів *червець, липець*). Кінець кінцем із назвою місяця пов'язане діалектне найменування клечання, зелені — *май* [СУМ IV 597], запозичене, мабуть, із польської мови (*maj*), в яку ввійшло з німецької — *Maie* [Вг. 318; Mach. 348]: на святі зелені на *май* и т р а в у видалем [Арх. ЮЗР I/XI 417]. Не виключений зв'язок із *май* «зелень» і деривата *розмай* «що-небудь

буйно розквітле, зелене (гай, ліс)» [СУМ VIII 734], а з ним — *розмаїтий* і похідних (навіть *різноманітний* < *розмаїт(н)ий?*). Прикметник *розмаїтий* і под. О. Брюкнер етимологізує на основі дієслівного кореня *ма-* (*яти*) [Вг. 465, 316, 318].

Засвідчені в давньоруських пам'ятках слов'янські найменування місяців у староукраїнському письменстві зустрічаються дуже рідко. У джерелах «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» не виявлено жодного такого номена. Проникнення слов'янських назв у писемність спостерігається в пам'ятках XVI—XVIII ст., хоч і не часто, наприклад: Писан 19 дня *листопада* (в) року тисеча пятсот шестдесят третим [АЛ 25], м(с)ца *грудня* року... тисача пятсот шестдесят шмого тут в люблине заложили есмо [ГСБМ VII 182], крокодилѡвъ, которые в(ъ) той рѣцѣ тулались, кро(м) м(с)ца *липча* и *серпна* [! [Хрон. 167 зв.], Іраклій цеса(р) двана(д)цатого дня *квѣтня* до самой Персїй в(ъ)йхал [338 зв.], Зима през *всѣ* дни *стычня* и *лютого* мѣсяца как теплая была, иж сады квітнули [Хрон. лит. 95], м(с)ци свои доро(ч)ныи личити починали въосени. и перши(й) быва(л) септеври(й): *вресьень*, або за(й)моваль часть м(с)ца ншого септевриа и октоврїя [Кн. Рож. 35; пор.: жидове... мсцы свои дорочныи личить починали во осени, и першии бывал септеврии або *вресьень* — ГСБМ III 118], Авъ: май м(с)ць, або *травень* [Бер. 170]; Вендіеосъ: *липецъ* (ъ)..., ю(я) [193], *аргиліс цвѣте(н)*, априль м(с)ць [Слав. 89], 1571. Мѣсяца *лютого* згримело з блисканям великим; ... 1572. Мѣсяца *липча* кроль Август умер... [ЛОстр. 210], 1576. *Квѣтня* 18 кроль Стефан уехал до Кракова...; 1577... Татаре под Жаславлем были *листопада* 2. Того ж року комета была в Кракове скоро по заходе солнца [211]. Форми *вресьень*, *стычень* — це полонізми (*wrzesień*, *styczeń*). Повний перелік «простих» назв місяців зустрічаємо в так званій «Хронології» А. Римші, надрукованій в 1581 р. в Острозі: М(с)ца сентебра по гебрейску елюль просто *вресьень*; М(с)ца октоврїа... просто *паздерникъ*; М(с)ца ноємврїа... просто *грудень*; ...декаврїа просто *просинець*; ...генуара... просто *стычень*; ...феврала... просто *лютий*; ...марта... просто *марецъ*; ...апрїла... *квѣтень*; ...маа... просто *май*; іюна... *чырвецъ*; іюла... просто *липецъ*; ...августа... просто *серпень* [Римша 1—2]. Яскраві фонетичні (*вресьень*, *чырвецъ*, *марецъ*) та лексичні (*стычень*, пор. неслов'янський *май*) особливості цитованого матеріалу вказують на те, що як «прости» в А. Римші кваліфікуються і назви, жививані в польській мові того часу.

Спадковість у жививанні давньоруських і введення нових живомовних найменувань місяців спостерігається у київському «Анфологоні» 1619 р., в друкуванні якого брав активну

участь видатний філолог П. Беринда: *Мѣць февруарій сирѣчь, Лютый* [Анф. 714—715], *Февруарій рекомы(й) свѣчень* [730—731, 732—733], *Февруіріє или Лютый* [734—735], *Марть Рекомы(й) Сухій* [748—749], *Марть или Березозолѣ* [752—753], *Марть или Соухій* [758—759], *М(с)цѣ апрілліе Бѣрезень* [776—777], *Апрілліа или Березня* [778—779], *Апрілліе Рекомы(й) Березозолѣ* [788—789], *Апрілліа Рекома(г) Березозолѣ* [792—793], *М(с)цѣ май травень* (795 навколо грав'юри), *М(с)цѣ Траѣвень* [804], *Іоуна сирѣ(ч) Чрѣвца* [848—849, 862—863], *Іоуліа сирѣ(ч) Липца* [868—869], *Липца*, или *Іоуліа* [878—879], *Червня* или *Іоуліа* [884—885], *Чрѣвня*, рекома(г) *Іоуліа* [888—889], *Іоуліа или Чрѣвня* [892—893], *Іоуліа Рекома(г) Чрѣвня* [900—901], *Іоуліе Чрѣвень или Липецѣ* [904—905], *Липца* или *Іоуліа* [910—911], *Срѣпня*, или *Августа* [920—921], *Зарѣвъ*, или *Срѣпень* [948—949], *Августа*, или *Зарѣва* [986—987], *Августъ*, или *Зарѣвъ* [990—991], *Августа Зарѣва* [994—995], *Мѣць Септемвріє*. (Си)рѣчь, Се(д)мый, Рекомый, *Вресень*, по древни(х) же *Роѣень* [1], *М(с)цѣ ноєвріє*. Сирѣчь *Деватый*. или *Груде(н)* [2], *М(с)цѣ декавріє Сирѣчь*, *Десатый*. Рекомый *Студень* [Там же].

Отже, номен *грудень*, *студень*, *свѣчень*, *лютий*, *березень* — *березозолѣ*, *травень*, *червень*, *липень*, *серпень* відбивають живе українське мовлення кінця XVI — початку XVII ст. Привертають увагу генералізація суфікса *-ень*, за винятком дериватів *липень* та *червець* (виступає поряд із *червень*), а також факт, що на позначення третього (*березень*, *березозолѣ*) і п'ятого (*травень*) місяців виступають терміни, яким у польському вжитку звичайно відповідали *magies* та *maj*. Лише форма *вресень* відбиває вплив польської мови. Характерно, що деякі номен не повністю прив'язані до певних календарних місяців — *свѣчень* (II), *березозолѣ*, *березень* (III—IV), *червень* (VI—VII). Можливо, це є наслідком неухважності складачів Києво-Печерської друкарні. На позначення *жовтня* не наведено народного відповідника.

Стабільнішими є найменування місяців у пізніших конфесійних друках. Так, львівський «Орологион, сирѣчь Часословъ» 1642 р. подає: *м(с)цѣ іаннуарій... глаголѣмы(й) свѣчень* [Ор. 79], *м(с)цѣ февруарій... нарицаемый березозолѣ* [116], *м(с)цѣ апрілій... нарицаемы(й) квѣтень*. *з а н е в т о м ъ ц в ѣ т ы з е м л а испущает* [130], *м(с)цѣ май ѿ(т) вещи нарицаемы(й)* [141 зв.], *м(с)цѣ іоній... нарицаемы(й) червецѣ* [159 зв.], *м(с)цѣ іюлій... нарицаемый липецѣ* [175], *м(с)цѣ августъ... нарицаемы(й) серпень* [197], *м(с)цѣ септеврій*. сирѣчь седмый. рекомый *вресень*. По древни(х) же *Рѣень* (1 другого рахунку), *м(с)цѣ октѣврій*. еже есть. осмый. именуемый

паздёрникъ [20 зв.], м(с)ць новемврий. еже есть деватый(й) рекомый *листопа(д)ъ* [40], м(с)ць декемврий. еже е(ст), де-сатый. нарицаемый *студен(ь)*, или *грудень* [58]. Тут позначається вплив польської календарної практики, що виявився насамперед у перенесенні найменування *грудень* із місяця листопада на наступний (хоч воно дається поруч із *студень*): Тут привертає увагу відсутність слов'янської назви травня.

Близька до цієї, але не тотожна їй система назв місяців виступає в київських церковних виданнях кінця XVII — початку XVIII ст. — «Полуустави» 1682 р., «Полуустави» 1690 р., «Орологіні» 1713 р.: *януарій... свчень* [Полууст. 250], *февруарый... лютый* [262 зв.], *мартъ... березозоль* [!] [271 зв.], *априль... квѣтень занев(ъ) томъ Цвѣты земли спущает(ъ)* [277 зв.], *май... травень* [282 зв.], *июнь... червецъ* [292 зв.], *июль... липецъ* [300 зв.], *августъ... серпень* [312 зв.], *септемврий Рекомый Вресень* [Полууст. 206], *октоврий... паздёрникъ* [19], *новембрий... листопадъ* (!) [29 зв.], *декамврий... грудень* [39 зв.]; *свчень* [Полууст. 366], *лютый* [383], *березозоль* [398], *квѣтен(ь)* [412], *май* [422], *червецъ* [436], *липецъ* [448], *серпень* [467], *вресень* [279], *па(з)дёрни(к)* [315 зв.], *листопа(д)* [332 зв.], *студен(ь)*, или *грудень* [348], *свчень* [Орол. 260], *лютый* [275 зв.], *березозоль* [281 зв.], *квѣтень* [290 зв.], *травень* [297 зв.], *червецъ* [307 зв.], *липецъ* [318 зв.], *серпень* [334 зв.], *вресень* [209 зв.], *паздёрникъ* [221 зв.], *листопадъ* [236 зв.], *грудень* [247 зв.]. Пор. ще в рукописному пролозі 1713 р.: *Септемв. рек. Руин*, *Декемвр. рек. Студинец*, *Генвар рек. Свчень*, *Март. рек. Сухій*, *Априль рек. Березень* та в недатованому Пролозі: *М а р ъ о т* рекомий *Сухій*, *Марец*; *Априль рек. Березень*. *Май рек. Травень*, *Юн рек. Травень*, *Юл. рек. Липец*, *Август рек. Зарень* [Головацкий 123, 124]. Назва *зарень* виникла внаслідок деетимологізації номена *заревъ* і зближення його, мабуть, із словом *заря* «зареве» та менономенами з суфіксом *-ень*.

З церковного письменства слов'янські назви місяців перейшли і у світські твори. У календарі, опублікованому в Києво-Печерській лаврі 1726 р., маємо: *Генваръ нарицаемый стічень* [Кал. 2 зв.], *Февраль... лютый* [3 зв.], *Мартъ* [4 зв.], *Апрѣль... квѣтень* [5 зв.], *Маїи* [6 зв.], *Іунїи... червецъ* [7 зв.], *Іуліи... липецъ* [8 зв.], *Аугустъ... серпень* [9 зв.], *Сентябрь... вресень* [10 зв.], *Октябрь... паздёрникъ* [11 зв.], *Нобрь... листопадъ* [12 зв.], *Декабрь... грудень* [13 зв.]. У цій пам'ятці виявляється ще більший вплив польської мови (*свчень* дано у формі *стічень*) й системи місяців (для позначення березня й травня вжито латино-грецького походження номен *мартъ* і *маїу*). Польський вплив великою мірою йшов через польські календарі.

У переліку українських назв місяців І. Кульчинського (1733 р.) знову засвідчуються слов'янські найменування в усьому циклі: *Siczen, Luty, Berezozol, Kwiteń, Traven, Czerwec, Lipes, Serpeń, Wresen, Pazdernik, Listopad, Hruden* [Hołyńska-Bagałowa 117]. Повний набір слов'янських назв спостерігається майже через сто років у граматиці Й. Левіцького (1843 р.), який дотримувався книжної традиції: *свѣчень, лютыи, березозоль, цвѣтень, травень, червецъ, липецъ, серпень, врѣсень, паздѣрникъ, листопадъ, студень — казидорога* [Hołyńska-Bagałowa 117]. Поєднання вже традиційних термінів та діалектних виявляється в граматиці І. Вагилевича (1845 р.): *свѣчень, казидорога, сухій, березень, травень, червень, косень, серпень, ківень, жблтенъ, листопадень, грудень* [там же 118]. Тут уперше зустрічається номен *жовтень* на позначення десятого місяця.

Чи не вперше велику групу народних і традиційних назв зібрав і 1847 р. опублікував Я. Гоявацький, у котрого відзначені: I. *січень (просимець)*, II. *лютий (казибрид, казидорога)*, III. *марот (марець)*, IV. *березень (цвітень)*, V. *май (травень)*, VI. *червень (червецъ, кедзень, бидзень)*, VII. *липень (косень, сінокос)*, VIII. *серпень*, IX. *маік (сівень, вересень, бабске літо)*, X. *жовтень*, XI. *листопадень, падолистъ*, XII. *грудень (трусим, студень)* [Головацький 278—280].

Проте в календарях на західноукраїнських землях виявляється загалом стара практика найменувань. Так, у «Перемішлянині» (1850 р.) в календарі подано: януаръ. *свѣчень*, февруаръ. *лютыи*, мартъ. *брезень*, апрілій. *цвѣтень*, май. *травень*, јуній. *червень*, јулій. *липецъ* или *косень*, августъ. *серпень*, септеврій. *врѣсень* или *рувѣнъ*, октоврій. *паздѣрникъ*, ноемврій. *листопадъ*, декемврій. *студень* [Перем. 41—47].

Старовинні меноніми побутували в ХІХ ст. й на східноукраїнських землях. У першій половині ХІХ ст. П. Білецький-Носенко занотував такі номен (деякі — зі своїми етимологіями; їх, а також російські переклади залишаємо в прикладах): *Сѣчень*. Месяц январь. По-польски тоже [Б.-Н. 328], *Лютыи*. февраль месяц. «Вже лютыи геть подризъ, кидай сани, бери визъ» [215], *Березозіль*. Март месяц. Получил название от зеленеющих берез. *Березозильный*. Мартовский [58], *Квитець*, *квитень*. Апрель месяц [182], *Цвитень*. См. *Квитень* [380], *Травень* Май месяц [356], *Червецъ* 1. Июль месяц, 2. Малороссийская кошениль... род насекомых, дающих превосходную багровую краску [387], *Липецъ* 1. Июль месяц, 2. Мед с запахом липовых цветов. Напиток из этого меду; белый мед [209], *Серпень* Месяц август. От серпа. По-польски тоже [325], *Врѣсень (врѣсень)*. Месяц сентябрь. От среднего глагола *вристиати* (86; пор. *Вристиати, уристиати*).

Вростать; покрываться травами, озимими посевами); *Паздёрникъ*. Октябрь місяць. См. *Здёрнь* (269, пор. *Здёрнь, здерня*. Поле, покритоє остатками соломи после жнива. Отсюда місяць октябрь назван *паздёрникъ*. См. *Стерня. Паздёрникъ* — 152), *Листопадъ*. Ноябрь місяць [209], *Грудень*. Декабрь місяць. См. *Студень* [108], *Студень*. Місяць декабрь. См. *Грудень* [343]. Мабуть, слова *вристиати, здёрнь, здерня* придумав сам автор для підтвердження своїх етимологій та підкреслення їх питомості (незапозиченості) на українському ґрунті.

«Українська абетка» М: Гатцука, надрукована 1861 р. в Москві, містить такі назви: *січен(ь), люти(й), березол(ь) (березозол(ь)), квітен(ь), травен(ь), червець(ь), липец(ь), серпен(ь), вресен(ь), листопад (падерник), груден(ь) (листопад), студен(ь)* [Гат. 88—89, 90—99]. Традиція вживання слов'янських назв була така міцна, що вона виявилася навіть у публікаціях на Східній Україні другої половини ХІХ ст., зокрема «Календаре юго-западного края на 1873 г.», виданому в Києві: *свчень; лютый; березозоль; травейъ, или кветень; цвѣтень, червецъ; лыпецъ; серпень; вересень, или рувень; паздёрныкъ; листопадъ(ъ); грудень* или *студень* [Кален. 3—27]; у місцевому відділі «Краткий народный календарь» так іменує місяці: *сичень; лютый; березень а. березотикъ; квітень; май (травень); червецъ; лыпецъ; серпень; жовтень; листопадъ; ерудень; студень* [28—38; Ноуїńska-Ваганова 118]. У календарі немає жодного безсумнівного полонізму, а терміном *жовтень* позначено дев'ятий місяць (*вересень*).

Поширені на інших українських землях, в основі народні, назви місяців вживають і закарпатські культурні діячі та укладачі календарів ХІХ — початку ХХ ст. В. Чопей у «Русько-мадярському словарі» (1883 р.) подає: I. *свчень* [Чоп. 389], II. *лютий* [175], III. *марецъ, мартъ* [179, 180], IV. *березень, травень* [11, 396], V. *цвѣтень* [422], VI. *червень, червецъ* [462], VII. *липень, липецъ; косень* [169, 157], VIII. *серпень* [361], IX. *вересень* [28], X. *паздёрникъ* [246], XI. *листопадъ* [170], XII. *грудень, студень, трусим* [61, 383, 398].

У церковному календарі, що вийшов у світ в Ужгороді 1905 р. (у нашому розпорядженні дефектний примірник) подано паралельно два переліки слов'янських номенів: III. *сухий* — *березозоль*, IV. *цвѣтень* — *дубень*; V. *травень* — *лѣтень*, VI. *червецъ* — *червень*, VII. *липень* — *свнокость*, VIII. *серпень* — *заревъ*, IX. *вересень* — *рубень*, X. *жолтень* — *паздёрникъ*, XI. *студень* — *листопадъ*, XII. *грудень* — *ледень*. Тут немає якоїсь витриманої системи протиставлень. Перший ряд складають головним чином традиційні в українських місяцесловах назви, а також *жовтень*, що введена в календар у ХІХ ст.; тут і давній термін *сухий* «березень». Другий ряд

утворюють традиційні в українських місяцесловах і календарях найменування місяців чи їх варіанти. Тут є старовинне слово *заревъ* та кілька, очевидно, місцевих діалектних: *дубень*, *лѣтень*, *сѣнокость*, *рубень* (із *рувень* < *рююнь*, через втрату етимологічних зв'язків зближеного з *руб*-ати або утвореного від *рубати*), *ледень* (хоч пор. ч. *leden* «січень», *dupen* «квітень»).

Отже, традиція вживання слов'янських найменувань місяців у нас не мала перерви. Сучасна місяцева номенклатура стабілізувалася в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Остаточно вона кодифікована в академічних російсько-українських словниках [РУС 1924—1932; РУС 1937]: *січень*, *лютий*, *березень*, *квітень*, *травень*, *червень*, *липень*, *серпень*, *вересень*, *жовтень*, *листопад*, *грудень*.

Давньоруською спадщиною є номени *січень*, *травень*, *червень*, *листопад*, *грудень*. Останні два найменування «пересунуто» на один місяць (згадаймо давньоруське *листопадъ* «жовтень», *грудень* «листопад») завдяки контактам із польською практикою.

У народному мовленні існує композит і з іншим порядком складових основ — *падолист*. Т. Голинська-Баранова заперечує народність цього варіанта і приписує його творчості Я. Головацького (який хотів таким чином відрізнити український термін від польського, бо питому українську назву *листопад* почали відчувати як полонізм) [Ноуїńska-Ваганова 62, 69, 112] на тій підставі, що для живої мови не характерні складні слова з дієслівними основами в першій частині й сполучним елементом *-о-*. Та це не може бути аргументом, бо такі утворення, хоч і нечисленні, існують (пор. *скалозуб*, прізвище *Гризодуб* і т. д.) і структура *падолист* не ізольована. Очевидно, народний варіант виник унаслідок перестановки складових основ.

До збережених давньоруських відносяться також нормативний менономен *березень* та нині застарілий *березіль* (*березоль*) [СУМ I 160; Саб. 170], який розвинувся з давнього *березозоль* через гаплоглію складів *-зозо-* (пор ще: діал. *березозол*, *березовень* — Ж. 24, *березинь*, *-зня* — Гр. I 51; можливо, контамінація *березень* і *березіль*) Те, що форма *березень* в українській мові старовинна, свідчить «Анфологіон» 1619 р.

Застарілою сьогодні є давня назва грудня *студень* [СУМ IX 800].

Гірше зберігалися старовинні номени, етимологія яких стала для мовців зовсім затемненою. Вони звичайно фіксуються у фонетично дуже зміненій формі: *просинець*, *просимець* «січень», «грудень» [Ж. 777; не виключено, що й діалектне слово *трूसим* «грудень» — 989 — є деформованим континуан-

том *просинець, просимець*, зближеним із *трусити*], *зарень* «вересень» (Головацкий 123; із *зарев*, зближення з іменником *заря* «зарев» та дериватами з суфіксом *-ень*), *зарев* [Кал. Уж.], *руин* [Головацкий 123], *рувен, рувень* «вересень» (із *рюенъ*) [Перем. та ін.].

Важко з'ясувати, чи були вони весь час у живому мовленні, чи зберігалися тільки в писемності й звідти увійшли в українські говори (що ймовірно відносно номенів *зарев, рувень*). Це саме стосується менономена *сухий* «березень». Очевидно, з живого мовлення він вийшов, оскільки досить невиразно характеризував денотат: сухий, без дощу (що спричиняє й сухість ґрунту) може бути який завгодно весняний місяць.

Термін *лютій* має паралелі в білоруській (*люты*) і польській (*lutu*) мовах. Імовірно, це спільна польсько-східнослов'янська номінація, яка вказує на люті морози в місяці. Засвідчений у говорах поруч із *лютій* термін *палютій* (з префіксом *па-*) «лютий» або «березень» [Ж. 598] вказує, що лютині нормативна назва другого місяця не є запозиченою. Найменування місяця, в якому інтенсивно цвітуть дерева, кущі, трав'янисті рослини, — *квітень* — праслов'янське [ЕСУМ II. 418]. Український його еквівалент *квітень* (діалектно — *цвітень*) не можна кваліфікувати як запозичення з польської на підставі наявності в слові початкової групи приголосних *кв* перед *ь* (пор. *цвіт* < *цвѣтъ* < *квѣтъ*), бо *к* у *квет* зберігають багато російських говірок [СРНГ XIII 166—167].

Праслов'янською давниною відзначаються номен *липень* < *липьнь* < *лірьпъ* — дериват назви медоносного дерева *липа* [S. V 275] — і, як відомо, *серпень* < *сьрпнь* < *сьгрпъ*, що утворений від найменування сільськогосподарського знаряддя *сьрпъ*, вживаного під час жнив.

Від назви медоносної рослини *верес*, що цвіте восени, походить місяцевий номен *вересень* [ЕСУМ I 354], відповідниками якого є сучасний білоруський *верасень*, польський *wrzesień* і старочеський *vřes* «місяць пори знаку зодіаку Лева» [Hoľuňska-Baġanova 59]. М. П. Кочерган розглядає українську назву як запозичення з церковнослов'янської, покликаючись на вокабулу *врѣсень* (вресень) у словнику І. І. Срезневського [Кочерган 1967^а 59].

Та вона не паспортизується вченим, тому не може бути свідченням давності її в східнослов'янському письменстві [пор. також Hoľuňska-Baġanova 59]. Т. Голинська-Баранова назву місяця *вересень* в українській мові відносить до безсумнівних полонізмів, оскільки менотермін до середини XIX ст. фіксується тільки в неповноголосній формі *вресень*, а надійних доказів його праслов'янської давності немає [там же]. Повноголосна форма вперше фіксується у праці Я. Головацького

про українські назви місяців. У зв'язку з цим Т. Голинська-Баранова вважає, ніби саме він українізував польську форму [там же 127]. Звичайно, це не достатній аргумент. У Я. Головацького в переліку найменувань дев'ятого календарного місяця *вересень* стоїть на третьому місці (після *майк*, *січень* і перед номінацією *бабске літо*), отже, авторові не було потреби поповнити перелік словом, відсутнім у народному мовленні.

За спостереженнями Т. Голинської-Баранової на позначення десятого місяця в українських джерелах аж до виходу в світ граматики І. Вагилевича (1845 р.) фіксується менономен *паздерник* (рідко *паздърник*, з переходом *e > ъ* в новозакритому складі, пор. *паздзірник* «жовтень» — Он. II 34), який здавна етимологізують на основі праслов'янського походження іменника *pažder-* (префікс *pa-* і корінь *dyrti* «здирати») «терміття, костриця» (пор. діал. *паздір*, *паздір'я* «костриця» — Гр. III 87, закарп. *паздерб* «шматочок терміття», *пазд'дзір'я* «костриця, терміття», бойк. *паздерб*, *паздзір'я*, *-ра*, *-р'е* — Он. II 34) у зв'язку з тим, що в жовтні масово труть коноплі й льон [Ноуїńska-Ваганова 65, хоч пор. рос. діал. *паздерник* «холодний північний вітер... що оголює дерева», «вітер північно-східний, особливо осінній, найхолодніший» — Д. III 8]. Назва засвідчена в українській й білоруській мовах характерна для польської номенклатури місяців (*październik*). Праслов'янська давність найменування не доведена, через це ставиться питання про запозичення менотерміна українською й білоруською мовами з польської [Ноуїńska-Ваганова 6]. Проте для доказу запозиченості номена *паздерник* немає об'єктивних лінгвістичних критеріїв, тому його польське походження не вдається обґрунтовано ні підтвердити, ні заперечити. В ареалі тих південно-західних діалектів, де зберігається давнє утворення *паздєро* — *паздір'я* і под., назва могла існувати або сприйматися як незапозичена (пор. *паздзірник* із переходом *e > i* в новозакритому складі — Он. II 34). На більшості території поширення української мови лексема *паздєро* (*паздір'я* і под.) вийшла із ужитку, тому термін *паздерник* став непрозорим (пор. спробу П. Білецького-Носенка пояснити походження назви місяця, очевидно, від неіснуючої назви *здерня* «стерня»). У зв'язку з цим у літературній мові він був швидко витіснений у другій половині XIX ст. іншим номеном, який уперше виступає в формі *жолтень* у І. Вагилевича та Я. Головацького [Ноуїńska-Ваганова 62].

Т. Голинська-Баранова намагається довести, що найменування *жовтень* утворили І. Вагилевич і Я. Головацький під впливом етимології, котру запропонував М. М. Карамзін і пов'язував старовинний термін *рюєнъ* «вересень» із серб-

ським словом *руї* «рай-дерево, скүмпія — *Rhus cotinus*» (рос-*желтинник*), з деревини якого добувають жовтий барвник, та виразом *руїно вино* «жовте вино» й писав, що слов'яни дали ім'я «жовтого» (рюена) вересневі за кольором листя дерев у цю пору [Карамзин 42]. На її погляд, назва *жовтень* — калька південнослов'янської за передумови, що гуґепґ — «жовтий місяць». Оскільки для дев'ятого місяця було залишено, за її твердженням, польський українізований термін *вересень*, кальковану назву, оформлену за допомогою характерного для місяцевих номенів суфікса *-ень*, *жовтень* І. Вагилевич і Я. Головацький використали для заміни польського походження назви десятого місяця (*паздерник*). Так, мовляв, виник вдалий новотвір, в «народність» і «стародавність» якого увірували всі лексикографи і дослідники [Ноґуїґска-Ваґанова 63—64]. Насправді про авторські новотвори не може йтися хоча б тому, що Я. Головацький у розвідці «Поділ часу у русинів» виразно говорив саме про народну номенклатуру, яку він сам зібрав: «Імена місяців нашого народа, як звичайно народа господарського, хліборобного, всі брані з природи або з робіт, які робяться в котрий час і пр.» [Головацький 278], «Ми тут еще доложимо, що-сьмо в походженнях наших по різних сторонах розвідалися у народа нашого...» [там же 281].

Назва *жовтень* вживалася й на позначення дев'ятого місяця, причому часто в наддніпрянських виданнях [Ж. 224; Гр. I 488], тому що в народі так називали різні місяці. Необхідно вказати, що у гуцульському діалекті, в якому *жовтень* — найменування дев'ятого місяця [Шухевич IV 2—3], існує гончарський термін із тотожною структурою — *жовтень* «жовта фарба для розмалювання посуду» [там же I 264].

Розглянуті та інші джерела [Ноґуїґска-Ваґанова 9—75; Дзендзелівський 1955 129] показують, що жива народна номенклатура дуже багата на питомі, незапозичені назви. Проте вона фіксується дуже пізно, через це важко сказати, які елементи її, крім термінів, засвідчених в XI—XIII ст. або задокументованих пізніше, але праслов'янських за походженням, можуть сягати давньоруської доби. Деякі назви (наприклад, *казибродь*, *казидорога*, *березотокъ*, *сцьнь* та ін.) могли бути успадковані з праслов'янської мови.

Місяцеві назви, що мають словотвірні структури, не характерні для праслов'янських номенів, — *лютовень* «лютий», *кивотень* «липень, серпень», *соковик* «березень», *красовик* «квітень» (останні дві — *сакавік*, *красавік* — нормативні в білоруській мові), *кивач* «липень», очевидно, не існували в давньоруських говірках, а утворені пізніше.

За народним повір'ям, колись повинен настати місяць *чернѣць*: I. «календарний місяць у 30 днів, перше й останнє число

якого прийдуться в піст; 2. «місяць (планета), перша й остання чверть якого прийдуться в піст», а тоді буде кінець світу! Як прийде місяць-чернець, то буде й світові кінець [Гр. IV 458]. Під час страшної епідемії 1769 р. серед охопленого панікою населення на Правобережній Україні ходила чутка про те, що настане місяць *чернець* [Климишин, 257]. Історики хронології у згаданому повір'ї вбачають відголосок давньої календарної практики, орієнтованої на небесні місяці. Рік у такому численні складався з 12 місяців й 11 днів, а з них на четверте «літо» набирався 13-й місяць, як писав новгородський книжник Кирик близько 1136 р. Допускають, що вставка додаткового 13-го місяця здійснювалася без певної системи в різних місцевостях Русі. Виникала плутанина, через яку 13-й місяць люди не любили, а можливо, й боялися [там же]. Для лінгвіста важливо те, що назва, котра має корінь слова на означення кольору, є старовинною.

Історія української номенклатури місяців показує, що сучасна літературна система ґрунтується на народних найменуваннях праслов'янського походження, успадкованих через давньоруську мову, в пам'ятках якої більшість їх засвідчується. Народними й давніми є й ті терміни, котрі дістали дорогу в писемність тільки в XIX ст.

Т. Голинська-Баранова історію української літературної номенклатури місяців намагається інтерпретувати так, будімі її основу складали назви, вживані в староукраїнській «книжній» мові, які або походили з польської мови, або з церковних записів; «книжний» склад зазнав принципових змін завдяки «українізаційній» діяльності І. Вагилевича й Я. Головацького [Ноуїńska-Ваганова 108—109, 118]. Виходить, що ніби в літературну мову впроваджено найменування, чужі народові. Така засада не була властива творцям нової літератури й мови. У тому, що зазначені діячі не внесли кардинальних змін в українську номенклатуру, можна легко переконатися, зіставивши перелік назв місяців І. Вагилевича (1. *січень*, 2. *казидорога*, 3. *сухий*, 4. *березень*, 5. *травень*, 6. *червень*, 7. *косень*, 8. *серпень*, 9. *кивень*, 10. *жолтень*, 11. *листопадень*, 12. *грудень*) та назви, які на перше місце поставив Я. Головацький (1. *січень*, 2. *лютій*, 3. *марот*, 4. *березень*, 5. *май*, 6. *червень*, 7. *липень*, 8. *серпень*, 9. *маїк*, 10. *жовтень*, 11. *листопадень*, 12. *грудень*), з нинішніми найменуваннями, хоч цим філологам календар завдячує виявлення живомовних номенотермінів *вересень* і *жовтень*.

Староукраїнський місяцеслов складався з назв, успадкованих із давньоруської мови, які збереглися в живому мовленні. Коли таких назв діячі української культури з якихось причин не знаходили в українських діалектах, вони викорис-

товували польські. Такими були форма *вресень* і, можливо, *паздерник*. Функціонування старовинної слов'янської місяцевої номенклатури в польській мові взагалі та (що найважливіше) вживання давніх назв в українській писемності стимулювало використання збереженої давньоруської спадщини в старій українській календарній практиці. В поширенні польського впливу значну роль відіграли польські календарі, які після грегоріанської реформи — 1582 р. — друкувалися в Польщі й для українців та білорусів [EWK 1090]. Особливо розповсюдженими з кінця XVII ст. були календарі Замойської академії (пор. «Kalendarz Polski y Ruski na rok Panski» 1761...), а з кінця XVIII ст. — бердичівські (пор. підзаголовок у календарі 1788 р. «Przyłączony w nim iest misiacostów, zrugcz Kalendarz Ruski, na lito hospodne...») [Лазаревський, 2—3, 9]. Завдяки старовинним місяцесловам українська досліджувана номенклатура має безперервну писемно-літературну традицію.

М. П. Кочерган, не наводячи жодних доказів, твердить, що в основу сучасної норми покладено західноукраїнський календар [Кочерган 1967 61; Кочерган 1967^a 10]. Західноукраїнські культурні діячі багато зробили для збереження й впорядкування системи найменувань місяців, та в сучасній номенклатурі важко виявити щось специфічно західне (крім, можливо, назви *жовтень*). Не випадково виходець із наддніпрянських кріпаків Т. Г. Шевченко вживав терміни *березень* (лист 1838 р.) і *лютий* [СМШ I 24, 386]. Варто сказати, що в «Більшій книжці» Т. Шевченка, очевидно, рукою І. Лазаревського написано: 15 *стичня* 1860 р. [ШБКн. 290 зв.; пор. заст. *стичень* — СУМ IX 708]. Він знав їх не із західноукраїнських джерел та старовинних місяцесловів. Отже, давні найменування функціонували і в народному мовленні Наддніпрянщини, завдяки чому питома номенклатура місяців стала загально визнаною літературною нормою.

Під впливом книжно-конфесійної календарної практики найменування *седмиця* (*седмица*) не тільки час від часу вживалося в староукраїнській літературній мові: *hebdomas se(д)мица* [Слав. 215], прошлой *седмици* [ДНРМ 42] тощо, а й увійшло (особливо через місяцеслови) в народне мовлення: *седмиця* [Чоп. 360; Ж. 589; Гр. IV 112]. Упродовж історії зберігається також значення, «тиждень» у лексеми *неділя* (*недѣля*): оу пѣтокъ пѣтоѣ *недѣль* оу великомѣ постѣ [Р. 94], а сѣсь члвкѣ всю *не(д)лю* не вкушае(т) (Чет. 1489 3; у джерелах ССУМ виявлено 34 вживання — II 35), и на сме(р)те(л)ной лежалѣ двѣ *недѣль* по(с)телѣ [ЛРК 177], не знаю, чи в т и ж д е н ь, чи в повтори *недѣль* [ДНРМ 54] тощо. Вживання

слова *неділя* з семантикою «тиждень» нині характерне для розмовної мови [СУМ V 285].

Уже в XIV—XV ст. засвідчується часовий термін *тыждень* [ССУМ II 453]: а писанъ листь оу коломыи оу *тыжднь* по стмь михайль [Р. 57]. Згодом він фіксується дедалі частіше: Тому року *тыждень* минуль [АЛ 65], до везе(н)я всади(л) и держа(л), де(и) *ты(ж)день* [АЖ 43], седмица: недѣла; *тыждень* [Бер. 113]. Саме він (*тиждень*) є сьогодні нормативним. Назва відноситься до лексем із прадавньої спадщини, яка порівняно пізно потрапила в писемні тексти. Слово складається з двох основ: вказівного займенника *тъ* й іменника *дѣль*. П. Скок реконструює праслов'янське *tydъľь* [1] [Sk. I 380], але не пояснює форм складових частин. Елемент *ту-* мають північнослов'янські мови (укр. *тиждень*, блр. *тыдзень*, ст.-ч. *týzden*, ч. *týden*, слц. *tyždeň*, п. *tydzień* тощо), а в західній частині південнослов'янських виступає елемент *tje-*, який виводять із форми знахідного відмінка множини займенника (х. *tjedan*, словен. *teden*, *tjeden* — Sk. I 380). В. Махек твердить, ніби це слово вживається тільки в католицьких слов'ян, куди прийшло з Великої Моравії (Mach. 663). Коли б це справді так, воно було б зафіксоване старослов'янськими пам'ятками, але цього немає (у них лише *недѣла* — SJStSl II 353). Про праслов'янський характер утворення свідчить наявність його в українській та білоруській мовах. Гадаємо, що праслов'янською основою лексеми була сполука *тъжъ ље дѣль*, де повнозначні частини мови мають форму знахідного відмінка однини, широкоживану в старожитності для передачі часових відношень (пор. хоча б *дѣль съ* «сьогодні», *лѣто съ* «минулого літа»; див. ще: Бевзенко та ін. 347, 354). Первісна семантика сполуки — «в той же день», «того ж дня», тобто в той же, однойменний день, який був сім діб тому або буде через сім діб (пор. Mach. 663; *тижден(ъ)* [т и ж с а м и д н і] — Гат. 87). Повна форма займенника *тъ* «той» — *тъи* засвідчується пам'ятками давньоруського й староукраїнського письменства: *Тыи* днь (пасхи) да хранять [Ср. III 1067], хто на *тъи* листь посмотришь [Р. 5; ССУМ II 441]. Вона збереглася в окремих говірках української мови — *тий* «той» [Ж. 962; Гр. IV 260]. Сучасна літературна форма займенника *той* замість сподіваної *тий* виникла внаслідок підсилення давньої короткої форми *тъ* підсилювально-вказівною часткою *і* (*тъ і* > *той*; аналогічно с.-х. *taj* < *тъ і* — Sk. III 431). М. Ф. Національний пояснював форму *той* як результат контамінації членної *тъи* і нечленної форми *то* < *тъ*, яка дозволила позбутися омонімічності форм чоловічого й жіночого роду [пор. ще Медведєв 172]. В давнину відмінювалися обидві частини сполуки

(ст.-п. *tegodnia* — Вг. 588, ст.-ч. *téhodne, temudni* — Mach. 663). Імовірно, часто вживалася форма родового відмінка в давній сполучі (за допомогою родового відмінка споконвіку виражалися часові відношення). Залишок такого вжитку її спостерігається в діалектній структурі *тигодень, -дня, мн. -дни* «тиждень» [Ж. 962; пор. ст.-п. *tegodzień* — R. 503], котру можна пояснювати як контамінацію з *тидень* (пор. *тидень* — Б.-Н. 351). Сучасна нормативна форма *тиждень* з'явилася внаслідок повної редукації звуків *й* та *е* в структурі *тыйже-день* < тьъ (туъ) же дьпъ. Дещо подібну словотвірну будову до *тиждень* убачаємо в структурі *зидни* — давня форма називного множини чоловічого роду прикметника — *зълъ* — *зълн* > *зли* (а не *злн* — ЕСУМ II 266) та іменника *день*. Очевидно, колись у сполучі *зълъ дьпъ, *зълъъ дьпъ також відмінювалися обидва члени. Нинішній варіант *злигодні*, мабуть, виник у результаті контамінації повної форми родового відмінка *злого дня* й називного множини *зидни(-і)*, пор. *тигодень* (в ЕСУМ II 266 *злигодень* виводиться з прикметника *злигодній*, який виник на базі сполучки **зълн(и) годъ* «поганий час (рік)», що мало ймовірно).

Часом у пам'ятках староукраїнської мови трапляється варіант *тыдень*: ω дняхъ, *тыдняхъ* [Розм. 61], який загалом можна трактувати як полонізм (*tydzień*).

На позначення першого й другого днів тижня в староукраїнській писемно-літературній мові продовжують вживатися назви *понедел(ь)никъ* і *вторникъ*: писано... оу *понеделникъ* [Р. 37], во *вторникъ*. накануне. ржства. стья. бца [131] тощо. Проте вже від кінця XIV ст. виступають слова цих же коренів, але з суфіксами *-ок* < *-ѣкъ*: п[и]сан... в *понеделок* [ССУМ II 193], писанъ листъ оу галичю оу *понеделок* пьрьдъ матки бжиѣ ѣ днь(м) [Р. 74—75], не былъ написанъ коне(ц), ни(д)ели. любо *пне(д)л(ь)коу* любо *вто(р)коу* [ПЄ 443], м(с)ца юня... в *понедело(к)* [АЖ 55], а писа(н)... во *вторни(к)* [ССУМ I 204], во лвои... во *второкъ* [226], рокоу... ѣ хи во (*в*)*торо(к)* пре(д) святы(м) аньдрее(м) [АО 123], Въ *понеделокъ* рано, до дня... [ЛСам 145]. Ці структури були ще в праслов'янській мові — *ponedělъкъ, vtorъкъ* (пор. ст.-сл. *вторъкъ, с.-х. понеделъак*, род. відм. *понеделъка, уторак*, словен. *pon(e)deljek, vtorek*, ч. діал. *pondělek, úterek*; слц. *pondelok, útorok*, п. *poniedziałek, wtorek*, а також *четвъртъкъ* «четвер», *пятъкъ* «п'ятниця» в давньоруських пам'ятках — Ср. II 1796).

Пам'ятки української мови починаючи з XVI ст. засвідчують форму *овторокъ* (*овторокъ* навіть *олторокъ* з гіперстичним *л* на місці *в* (*у*): сее ночи прошлое, з *овторъка* на середу [АЖ 68], м(с)ца се(н)тебра, ωсмогона(д)ца(т) дня в

о(л)торокъ (у публікації — [в] волторок з відновленим прийменником, але це не обов'язково) [103], місяця мая двадцат осьмого дня, у волъторокъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 434], про(й)шло(г)ло ѿто(р)ка $\tilde{S}$ инуаря [ЛРК 171] тощо. У словнику І. І. Срезневського є вокабула *овъторьникъ*, *овторьникъ* «вторник» з покликанням на Лаврентіївський літопис під 6813 р. (1305 р.): Въ день *овторникъ* [Ср. II 595]. Цей приклад, використовують історики мови й етимологи [ЕСУМ I 389], однак в опублікованому тексті читаємо інше: в днь в *вторни(к)* [ЛЛ 487]. Форма *овторникъ* «вівторок» фіксується з першої половини XVI ст. в російських пам'ятках [СлРЯ XII 228]. Вона характерна й для багатьох сучасних говірок усіх трьох наріч російської мови: *овторник* (СРНГ XII 305; пор. також *овторок* на Західній Брянщині — там же). Подібна до староукраїнської форма є нормативною білоруською — *аўторак*. Початковий *о* в досліджуваних словах виник унаслідок перерозкладу основи: *въ въторкъ*, *-ъникъ*, *съ въторъка*, *-ъника* > *во второк*, *-ник*; *со вторка*, *зо вторка*, *со вторника* > *овторок*, *-ник*; *с*, *з* *овторка*, *-ника* (пор. форму з гіперичним *л* на місці *в*: а назавтрее, в *олторокъ*, раненько — Арх. ЮЗР 3/VIII 388). Отже, *о* тут не приставний, як гадають декотрі фахівці: *въторкъ* > *овъторок*... або *въ въторкъ* > *овторок* [Безпалько 160]. Зайвим є зіставлення форми *овторок* із *олжа* < *лъжа* [ЕСУМ I 389], бо приставний голосний перед *л* після якого занепав *ъ* — явище іншого порядку. Приблизно з кінця XVI ст. засвідчується протетичний *в* у новій формі *вовторок*: *с понедилку* на *вовторок*, в ночі [Арх. ЮЗР I/VI 224], аж у *вовторокъ* прийшли ку Днѣпру. А в середу притягли и оступили... [ЛСам. 145] тощо (пор. також прикметник *вовторковий* — Т. 280; пор. і ч. діал. *vovtopek*, слц. діал. *vochterek*, *vofterek*, *volterek* — Mach. 671). У результаті зміни в ній *о* на *і* за аналогією до слів, де *о* в новозакритому складі закономірно перейшов в *і* (пор. *вівця* < *овьца*, *вісім* < *осьмь* і т. п.) з'явилася сучасна нормативна форма *вівторок* (та діалектні *вївторок*, (*в*)*уторок* і т. д.). Варто згадати, що в літературній мові немає переходу етимологічного *о* в *і* в закритих складах при відмінюванні — *вівторок* — *вівторка* і т. д., але в діалектному мовленні спостерігається закономірне чергування *о* — *і*: *вівтірка* [Ж. 94], *вїтїрка*, *утїрка* (закарп. діалект).

Без модифікацій дійшов до нас термін *среда*: а дана грамо(т)... в *середу* [Р. 44], м(с)ца августа, аї дня, в *середу* [АЖ 57], в *середу* по святумъ *павлѣ* [АО 12]. Часом потрапляє в пам'ятки церковнослов'янсько-книжна неповноголосна форма *сръда* (среда): вто(р)ку. либо *сре(д)* [ПЄ 443].

Тривалий час у називному та знахідному відмінках зберігався кінцевий приголосний назви *четвергъ*: то са стало оу снати́нѣ оу *четвергъ* [Р. 100], м(с)ца авгу(с)та, четве(р)того дня, в *че(т)ве(р)гъ* [АЖ 57]. Унаслідок спрощення нетипової кінцевої групи приголосних $rg > r$, тобто відпадиння *г*, з'явилася сучасна загальнопоширена форма *четвер*, фіксована з XVI ст.: недѣля понедѣлокъ, второкъ, среда, четверъ [Розм. 61]. Перед флексіями кінцевий *г* зберігається й нині [СУМ XI 318]: с *четверга* на *пятъницу* [АЖ 70]. У закарпатських говірках поруч функціонують форми з старою й новою основами *читвир'га* й *читвир'а*. Зрідка в старовинних текстах зустрічається структура *четвертокъ*: сре(д) либо *че(т)р(ь)коу* [ПЕ 553], видѣль презъ сонъ з(ъ) *четвертка* на патницу в(ъ)ночи [Гал. Кл. Чеп. 311]. Це — церковнослов'янське (пор. ст.-сл. *четврѣтъкъ*, вживаний і в давньоруській писемності — *четврѣтъкъ* — Ср. III 1510), підтримуваний, очевидно, й контактами з польською мовою (*czwartek*) (але пор. чистый *четвертокъ* — Б.-Н. 389).

Прямим продовженням давньоруського номена є український *п'ятниця*: *w piątnicu* *pered Pokrowom* [ССУМ II 282], на завтрие, в *пя(т)ницу* [АЖ 59], четверъ, *пятница* [Розм. 61]. Проте зберігається літературна традиція вживання іменника *пятюк* — продовження давньоруського книжного *пѣтъкъ* [Ср. II 1795], очевидно, запозиченого з старослов'янської мови (*пѣтъкъ*), вживання якого стимулювалося й польським впливом (п. *piątek*): по розтвѣ х(с)вѣ оу *пятюкъ* [Р. 62], либо *че(т)р(ь)коу*. либо *пя(т)коу*. либо соуботъ [ПЕ 443], в *пято(к)* пе(р)вѣши по святоу(м) петръ [АО 89] тощо. Не прияманні живому мовленню слова *четверток* і *пятюк* не ввійшли в новоукраїнську літературну мову.

Найменування *субота* й *неділя* не зазнали специфічних модифікацій: оу *суботу* [Р. 28], в *суботѣ* [АЖ 63], а то са доконало оу коломыи оу *недѣлю* [Р. 102], дня вчоращнего, в *недѣлю* [АЖ 126], *недѣля* [Розм. 61], кврїаки: *недѣля* [Бер. 216], *sabbat[h]um субота* [Слав. 358]. У діалектному середовищі зустрічається звуковий варіант *собота*: *пятница, собота* [Розм. 61], А где ж ти була *соботочко* моя [Д.-Х. 100], який виник через асиміляцію голосного *о* до наступного *о*, або внаслідок гіперистичного відштовхування від «укання». Не виключений і західнослов'янський вплив (п. *sobota*, слц. *sobota*).

Народна традиція зберегла старий язичницький теонім *Купало*, яким після прийняття християнства позначалося свято народження Іоанна Хрестителя (24 червня за старим стилем): а миръ ω(т) покрова бѣць до ивана дне до *купалъ* [Р. 6], у волторок прошлый, на *Купала* [АЛ 124]. Назва дійшла до нашого часу, причому функціонує не тільки в давній формі *Купало*.

Вживається й модифікований варіант *Купайло* (-айло на місці -ало — наслідок зближення основи з формою наказового способу за аналогією до іменників із суфіксом -и-ло, сприйманих як слова з основою наказового способу). Використовується головним чином при описі звичаїв і повір'їв, пов'язаних із купальською ніччю (з 6-го на 7-ме липня за новим стилем). Уже в XIV ст. виступає і як іменник *pluralia tantum*.

Нам не вдалося виявити в обстежених текстах континуанта прадавньої назви *Короцюнъ* у темпоральній ролі. Деонімізоване ім'я давнього божества функціонує в карпатських діалектах — бойківському (*крачун, кричун, карачун, киричун, керичун, герецун, гериджун* 1. «великий різдвяний хліб», 2. «великий різдвяний пиріг, начинений різними стравами; пиріг, який обтикають зубцями часнику, їдять на Новий рік»; здрібніло — *киричуня, крачунів брат* «менчий хліб», який печуть на Свят-вечір» — Он. I 386), закарпатському (*керечун* «різдвяний калач» — Митр. 230, *карачун, керечун* «різдвяний калач» — Чоп. 144, 147; «різдвяна паляниця, зверху якої у спеціальному заглибленні запечене найрізноманітніше насіння сільськогосподарських культур; на підстеленому сіні або отаві зберігається на столі протягом різдвяних свят, після котрих вирізане насіння дають худобі»). Важко сказати, чи пов'язаний із назвою язичницького божества іменник *карачун* «людина з вигнутими назовні ногами» [Палм, ...], вживаний на Житомирщині (бо пор. *карачкуватий* «кривоногий»). Оскільки найменування давно втратило етимологічні зв'язки, воно зазнало нерегулярних фонетичних модифікацій — одзвінчення *k > r, c > dj*, зміни *o* на *a*, а потім *a* на *e* (*u* — спершу в ненаголошеній позиції). Аналогічне явище вбачаємо в таких утвореннях, як діал. *караки*, «місце, де стовбур дерева поділяється надвое» [Гр. II 220], *карака́ти* «короткі чоботи» [Чоп. 144; Ж. 335; СУМ IV 100], *карака́тий* «незугарний на вигляд, кривоногий», *карачкува́тий*, *карячкува́тий* «який має криві, широко розставлені ноги», *кара́чки*, *каря́чки* «навпочіпки, рачки» (СУМ IV 114; пор. і *ра́чки*, можливо, із *кара́чки*), діал. закарп. *керека́тий* «кривоногий, з широко розставленими ногами» (усі пов'язані із праслов'янським коренем *koǵakъ «розставлені ноги», *koǵkъ «нога», пор. ЕСУМ II 284). Змінам, ймовірно, сприяли й контакти з сусідніми мовами — східнороманськими (рум. *crăciun*, молд. *крэчун*, уг. *Karácsony* «Різдво»), у яких це слово є запозиченням із слов'янських — СДЕЛМ 214; MNTESz II 371; Попович 144) та словацькою (*kráciun* «Різдво»; звідси, можливо, походить український діалектний варіант *крачун*). Отже, немає підстав давньоруський номен *короцюнъ* кваліфікувати як північний діалектизм [Филин, 1972 596].

Протягом історії української мови функціонує найменування *Коляда* «Різдво, різдвяні свята» [Гр. II 274; Он. I 369]. Фіксується також із значенням «подарунок» (очевидно, одержаний за колядування): *коляда strepa* [Слав.— Кор. 459]. Варто сказати, що автор «Синописа» (перше видання вийшло в Києві 1674 р.) ремствував, що «нѣцїи памяти... бѣса *Коляды* и доселѣ не перестаютъ отновляти, наченше от самаго рождества Христова, по вся святае дни собирающесе на богомерзскїя игральща, пѣсни поют и в них, аще и о рождествѣ Христовомъ воспоминают, но зде же беззаконно и *Коляду*... присовокупляютъ» [ДЛ 335]. Пор. ст.-рос. *коляда* «старовинний різдвяний і новорічний обряд, що супроводжується обходом сусідів із піснями» [СлРЯ VII 259].

Успадкувала українська мова й назву *Русаля*, яким у деяких говірках Закарпаття позначають християнське свято Трійці [Митр. 645], а в бойківських — п'ятницю перед зеленими святами [Он. II 197]. Ширший ареал виявився у похідних прикметників. У західних діалектах *русальний* (*русальний*), *русаўний* (*росаўний*: гіперичне окання або зближення з *роса*) мають семантику «що стосується тижня або конкретних його днів перед Зеленими Святами» [Митр. 645; Он. II 197], у східних — «притаманний русалці» [Б.-Н. 318; СУМ VIII 911]. Як часовий орієнтир використовувалися сполуки *русальчин великдень* «четвер перед Зішестям Св. Духа; великдень у русалок» [Б.-Н. 318], *русалчин великдень*, *русальні розигри* «четвер перед Трійцею» [Гр. IV 85], *русальні*, *русальчини проводи* «перший понеділок після свята Трійці, коли, за повір'ям, проводжають піснями русалок, які відходять» [Гр. III 460, див. ще: Виноградова, 106—108].

Розглянуті назви *купало*, *карачун* і под., *русаля* (русальний) відійшли в коло рідковживаної лексики.

Язичницького походження звичай оздобляти житло (в деяких місцевостях і господарські будівлі) зеленим віттям й запашними травами (*клѣчанням*), приурочений до християнських свят Трійці та Зішестя Св. Духа, став мотивацією їх народної назви *Зелені Свята* [пор. рос. півд. *зеленые святки* — СРНГ XI 250], здавна використовуваної як часовий орієнтир: що ся було озимини оказало, то у *свята зеленїї* мороз поповсал (ЛЛьв. 119), на *святи зеленш* на май и на т р а в у выдалем з. I, гр. 13 [Арх. ЮЗР I/XI 417].

До народних належить найменування *проводи* (*проводи*) «перша неділя після Великодня», «перший тиждень, після Великодня» (СУМ VIII 140; пор. діал. закарп. *опровѣд*, *упровѣд* й деетимологізоване *упрогѣд* < *упроїд* < *опровѣд* «похорон», тобто проводи покійного в останню путь). На християнський звичай справляння поминальної панахиди на могилах

у першу неділю після Великодня (або Фомину неділю) і цілий тиждень після неї, особливо у вівторок, перенесено назву народного звичаю поминання у цей час померлих на їхніх могилах.

Уже в найдавніших українських пам'ятках виступає де-риват громниця «Стрітєння» (2 лютого за старим стилем) (громниця, частіше в мн. громниці, гримниця «свято Стрітєння» — Гр. I 330; блр. грамніцы, п. gromnice, ст.-ч. hromni-sę): в Опатові предь громницями [ССУМ I 265], в пято(к) пре(д) громьницями [АО 95, див. ще: Т. 613—614]. Фіксуються й інші значення слова: гримніця «так ліниві жінки називають п'ятницю й страхають, що грим уб'є ту, яка прястиме в п'ятницю» [Б.-Н. 107], гримніця «свічка, що її запалюють у час грому (згідно з народним віруванням)» [Гр. I 327]. Назва запозичена з польської мови, адже саме в католицьких костельолах на Стрітєння святять товсту воскову свічку, яку в народі запалюють для відвернення грому під час бурі, грози [S. I 349].

В українській мові зберігалася традиція часової орієнтації за допомогою назв християнських свят, особливо так званих нерухомих (нижче в лапках подаються дати за старим стилем), наприклад: а то са дѣало оу недѣ(л) оу дѣ(н). стго василия [Р. 91] «1. січня»; писань листь оу сочавѣ. оу нѣделю, на канунѣ водохрищ [ССУМ I 184] «5. січня»; Рождество Хво, Боялѣвня ...также Благовѣщеня и вербная недѣля [Т. 95] «25. грудня», «6. січня», «25. березня»; тие вмѣю(т) на Ю(р)я корова(м) ірти за(в)язова(т) [ЛРК 159] «23. квітня»; в середу пере(д) сты(м) яно(м) [АО 63], руку [!] ахві мѣ(с)ца июня числа кд. на Ів[а]на предитечи... бура великая була [К. З. 271] «24. червня»; Рокоу ахс в пято(к) пре(д) святы(м) пе(т)ро(м) [АО III], писаним у два дни по Петру [АПГУ I 72] «29. червня»; а до спсова дне аже не выкупить [Р. 31] «6. серпня»; ро(к) бо(ж) ѿ ф п д в по(н)дело(к) по матцѣ бо(ж) [АО 78], в скором часѣ померлѣ о Успеніи Пресвятія Богородици [ЛСам. 48] «15. серпня»; в м(с)цю септьтеврїю 14 дни о Воздвіженіи честнаго крста Гсдня [АПГУ II 46]; оу тыжднь по стожѣ михаилѣ [Р. 58] «8. листопада»; ве (в)торо(к) пре(д) святы(м) Аньдрее(м) [АО 122] «13 листопада»; иж есмы дали дали... ше(с)тсо(т) золоты(х) дукато(в)... на днь стого ап(с)ла петра триста, а на ро(жд)ство х(с)во другаа триста [ССУМ II 296]; ро(к) бо(ж) ѿ.ф.пе во (в)торо(к) пре(д) бо(ж) нароже-нє(м) л а ц к и м [АО 78], О Рождествѣ Христовомѣ приси-

лаєть король... пословъ [ЛСам. 17], а мѣю отдат о Нароженю Христовимъ [АБ 86] «25. грудня».

Давньоруська форма календарної дати й назви свята *Рожьство Христово* успадкована українською мовою, причому вона вже в XIV ст. фіксується з асимілятивними змінами й спрощенням групи приголосних в першій її частині — *Розтво* < *Розство* > *Рожство*: по розтвѣ. х(с)ѣѣ оу патокъ. оу канунъ обрѣзаниа. хва [Р. 62; пор. ще: под лѣты *Розства Хрѣва* тисяча лѣтъ и чотыриста — П. 147]. Онімизований афелатив вживався й окремо. З плином часу в ньому сталася асиміляція — одзвінчення *т* у *д*. Пізні пам'ятки (XVIII ст.) відбивають також закономірний перехід *о* > *і*: Обо сим *Риздѣ* Все у нови Убраны жупаны [ДЛ 534], пор. ще: Щоб нам диждать того *риздѣ* [Інт. 203]. Нині форма *Різдво* нормативна (закарп. діал. *Ріјзѣвѣ*, *Рустѣвѣ*).

Мабуть, уже в давньоруську епоху назва свята Богоявління (Хрещення) мала два варіанти, що зустрічаються в списках Київського літопису — *Водохрѣщѣ* і *Водокрѣщѣ* [пор. СДЯ I 454]. В основі другої частини композита — корінь *крѣст*-ити. У формі *-хрѣщѣ*, як і в *хрѣстѣ*, *хрѣстити* (фіксуються в давньоруських текстах, особливо — в південних) відбивається вплив співзвучного слова *Христосъ* [Соболевський 1903]. Прямими закономірними континуантами їх є *Водохрѣщі* (пор. блр. *Водохрѣшчѣ*) та *Водохрѣщі* (*Водохрѣще*) [Гр. I 247], хоч остання позначена впливом іменника *хрѣстѣ* < *хрѣстѣ* < *крѣстѣ*. Континуантами первісної форми з *-хрѣщѣ* є південно-західні говіркові різновиди *Водоріці* [Ж. 115; випадіння *к*, а не «фонетичне скорочення форми водохрѣщі» — ЕСУМ I 415], *Водокіці* [Он. I 139; випадіння *р*], *Водіці* < *Водокіці* або *Водоріці* [Чоп. 33; випадіння *к* або *р* чи групи *кр*]. При цьому необхідно нагадати, що в дієслові *крѣстити*, напевне, дуже давно сталося відпадіння початкового приголосного, на що вказують його континуанти в ареалі цих говорів *ирстити(ся)* «хрестити(ся)» [Гр. II 194; пор. ще *ирстини*, *ириціне* «хрестини» — Он. I 326], *стіти(с'а)* «хрестити(ся)», *пѣрестітис'а* «перехреститися», *ицѣный* «хрещений» (Іршавський р-н, на Закарпатті); *щія* «хрестини» [Чоп. 435; пор. у XVII ст. *Вудосты*, *Вудохрѣсты* — СКП 66; рос. *кстини* «хрестини», *кститъ* «хрестити», *кститъся* «хреститися» та ін. — СРНГ XV 373]. Форма *щія* фіксується в пам'ятці XVI ст. (сп. XVIII ст.) [Укр. лекс. 415].

Використовувалося також датування або загальна орієнтація за допомогою назв днів і свят великоднього циклу, зокрема так званих «рухомих» свят, які залежать від Великодня, що не має постійної дати, наприклад: *wo szwetney polnyedjedok*

[ССУМ II 523], в пято(к) пре(д) неделею *квѣ(т)ною* [АО 148] «дні тижня перед Великоднем»: заплатити... о(т) сего *велика дни* за два роки [Р. 77], в суботу *по велицѣ (д)ни* [АО 54], рокоу... *ахз в пято(к) великодѣн(и)* [114], Тогды и мѣсяць ся мѣнили *на Великодне* [ЛХм. 79], якъ будут люде *на Великѣ ден* паски нести [АПГУ I 152; пор. відмінювання обох частин назви в східних говірках закарпатського діалекту: *по Виліц'ї-дни* «після Великодня»), в пято(к) *пред вознесение(м) гостпо(д)не(м)* [АО 109], ехаль з ярмарку Миргородского *о Вознесеніи Хвмѣ* [АПГУ I 32] «через 40 днів після Великодня» (пор. діал. *Знис'ін'а < Узнес'ін'а < Вѣзнесеніє* в закарпатському та бойківському діалектах — Он. I 316), а дана грамо(т)... оу понедѣлни(к) *по с(т)мѣ дсѣ* [Р. 41], в по(н)дело(к) *по сту(м) дсѣ* [АО 75] «через 50 днів після Великодня».

Назва *Цвітна неділя* відійшла на діалектну периферію (*цвѣтна недѣля* — Чоп. 422; Гр. II 425). На більшості території вона витіснена словосполучкою *Вербна неділя*, яка виразно пов'язується із звичаєм освячення *верби* в церкві в неділю *перед Великоднем*. Найменування *паска* в сучасній мові вживається тільки на позначення спеціального хліба, що освячується на Великдень. У значенні «Великдень» лексема *паска* зустрічається в розмовній мові [СУМ VI 87].

У закарпатському та бойківському діалектах спостерігається перехід деяких назв релігійних свят, уживаних у темпоральних конструкціях, у розряд множинних (pluralia tantum): «*Ники* мн. день св. Миколи. Від Йіл'а аниж до *Ників* ...аж до самих *Ників*» (Он. I 489; подана М. Й. Онишкевичем вихідна форма *Ники* фіктивна, виведена, напевне, із форми, що нагадує родовий відмінок, але в поданих прикладах насправді наявна нульова флексія; кінцевий *в* тут — явище діалектного переходу *л* в *ў*; вихідна форма — називний множини *Николи*, а *Ників* < *Никіл*, пор. закарпатське до *Микўл*, *Микїл*), «*Пѣтри*, місц. відм. у *Пѣтрих* на день св. Петра» [II 58], в *Спасіх* «коло Преображення» [240], по *Здвизіх*, по *Здвигах* «після Воздвиження» [I 305], *Микѣлы* (род. відм. *Микїл*, знах. відм. на *Міколы*, місц. відм. у *Микѣл'іх*) «день св. Миколи»; *Пѣтра* (на *Пѣтра*, до *Пітрїў*, у *Пітр'іх*) «день св. Петра», *Покрѣвы* (до *Пѣкрїў*, по *Пѣкрѣвіх*) «свято Покрови»; *Здвїгы* (до *Здвїг*, по *Здвїз'іх*) «Воздвиження» (Закарпаття). Зрозуміло, що спочатку множинності набули назви-антропоніми.

I. Панькевич досліджуване явище виявив тільки в одній назві й писав: «Назва свята двох святих Петра і Павла... контамінується так, що вживається лиш *Petro* в множині:

и Рѣтрах (Теребля) або і Рѣтрич (Заріча), очевидно, тут психологічно думається на двох» [Панькевич 212]. Гадаємо, це явище розвинулося після елізії іменника *день* у сполуках *день Миколи (-ы)*, *день Петра*. Форми родового відмінка *Миколи (-ы)*, *Петра* стали сприйматися як форми називного множини, тобто *Миколи (-ы)* — це свято, коли іменниками є носії антропоніма *Микола* (тобто день їх тезоіменитства). Перехід у категорію множинних іменників — плураліатантизація — спостерігається в інших панегіронімах (гр. *πανηγυρις* «всенародне свято») — *Купала*, род. *Купал*, *Коляди* «Різдво». Тут варто згадати перехід лексеми чоловічого роду *покровѣ* «покривало» складової частини назви свята *Покровѣ Богородицѣ*, котре відзначається церквою 1 жовтня за старим стилем [пор.: а мирь ω(т) *покрова бѣѣ* до ивана дне — Р. 6], в категорію жіночого — *покрова* [СУМ VII 51]: У року 1664, на святої *Покрови* заплатилем [Арх. ЮЗР. 1/ХІ 479] — унаслідок усвідомлення форми родового відмінка однини іменника другої відміни у виразах типу *завтра свято Покрова* і под. як форми називного однини першої відміни.

З давніх панегіронімів із компонентом *день < днь* у староукраїнських грамотах засвідчено *Івань день* «день народження св. Івана (Іоанна) — 24.06 за старим стилем»: а мирь ω(т) *покрова бѣѣ* до ивана дне до купаль. а ω(т) *ивана дне* за. в. лѣ(т) [Р 6], що в закарпатських говірках функціонує й тепер: *Івандень* [Чоп. 128], *Івандил* < *Іван'дин* (дискіміляція *н' — н' у н — л'*).

Для орієнтації в часі у межах року в українській мові традиційно використовувалися також назви постів, зокрема *піст (постѣ) великий* та *різдвяний*, або *Пилипів; Петріз* (перед святом апостолів Петра й Павла, яке відзначається церквою 29 червня за старим стилем), *успенський* (перед святом Успіння, що відзначається церквою 15 серпня за старим стилем; починався 1 серпня): оу патокъ патоѣ недѣлѣ оу великомѣ постѣ [Р. 94], в пне(д)ло(к) в не(д) великого поста [АО 87], в пято(к) вториѣ неделѣ святого великого по(с)ту [105], и у постѣ великій... третои недели [ЛВел. I 365], въ Пилиповѣ постѣ продали бы и есмо [ССУМ II 145], позабивали на першомѣ тижню *петрова посту* [ЛСам. 100], Того жь року у *спасовѣ постѣ*... пошолѣ [89] і т. д. У народній мові було утворено однослівні номени — *петровиця*, або *петрівка*, *пилипівка* (діал. закарп. *пилиповиц'*), *спасівка* «успенський піст» (від Спаса — народного найменування Преображення, яке відзначається церквою 6 серпня за старим стилем, у період *успенського посту*): коня отдал... у *Петровицю* [АБ 59], вводили аж до *Петрова посту*... Того жь лѣта рада... была у

петровицю [Л. Сам. 62], Того жь року сонце... мѣнилось у середу у *спасовку* першої неділі [39], Хлѣб на *петровку* ошаж(и) (К. З. 265; пор. щодо структури *великобдница* «три дні суворого посту перед *Великоднем*» — Ж. 61; *федоровиця* «перший тиждень великого поста» — Он. II 329; від імені Федора Тирона, день якого відзначається церквою в першу суботу великого посту).

У прикметнику успадкованої давньої сполуки *масляна* *недѣля* в українській мові сталося спрощення групи приголосних *сли > си*: в по(н)дело(к) *масноѣ не(д)лѣ* [АО 80; пор. діал. *масна неділя* — Гр. II 408]. Цей прикметник є мотивуючою основою нормативного іменника *масниця* «тиждень перед великим постом» [СУМ IV 641]. Зрідка вживається в цьому значенні субстантивованій прикметник *масляна* та його дериват *масляниця* [640]: *масляниця* [ЛСам. 183]. Перелічені слова в останні десятиріччя набувають нової семантики — «народне гуляння перед наближенням весни; проводи зими».

Старовинні терміни *м'ясопуст* і *сиропуст* [СУМ IX 201] не прищепилися в народній мові й залишалися в церковно-книжному вжитку. Можливо, вже в пізній давньоруський період вони були замінені одноосновним дериватом *запусты* (*запуски*) (корінь *пуст*-ити, *пуск*-ати, що виражає поняття «залишати», бо після м'ясопусту церквою забороняється споживати м'ясні страви, а після сиропусту — молочні; пор. *запуцати* *мяс* «заговлятися» — СлРЯ V 283), що вживався в сполучі з відповідними прикметниками *сырными*, *мясными* і под.): и не успе къ *запуску сырному* [281]. Нерідко вживався термін *запусты* (-и) в часових конструкціях староукраїнської мови: *передь нами стати на запусты великии*; *на мясные запусты великого поста* [ССУМ I 385, 630], *на запусты Петрова поста* [АЛ 116], *По том сейму, на маснії запусти, дуга великая вказалася на заход солнца* [ЛЛьв. 114], *повернуль на Украину... предь Филиповскими запустами* [ЛВел. I 220]. Нині лексема *запусти* (*запуст*) у літературній мові кваліфікується як застаріла [СУМ III 284; діал. *запуски* — Гр. I 87]. Аналогічні слова представлені в польській мові (*zapusty* «останні дні карнавалу») та словацьких говірках (*zapustok* «вечеря в вівторок масниці» — КаГ. 842). Дієслово *пустити* є мотивуючим і для поширеної назви *пуцання* (*пуцання*) «останній день вживання скоромної їжі перед постом» [СУМ VIII 413], відомої з середини XVI ст.: *Перед пуцаньемъ великихъ мясницъ* [АЛ 427].

Стародавня назва *говіння* (*говіне*) < *говѣныѣ* «утримання від скоромини; піст» залишилася в деяких південно-західних українських говорах, у тому числі карпатських [Гр. I 296].

У закарпатському діалекті розрізняються *великоїде говін'а* «великий піст» і *малбійе говін'а* «різдвяний піст» [Чоп. 55]. Дієслово *говіти* «постити, утримуватися від скоромної їжі» [СУМ ІІ 100; пор.: А щоб стари и мали дощенцю *говѣли*, От пятниць до субботы ничого не ѣли — Інт. 203] стало мотивуючим для застарілого іменника *заговини* [СУМ ІІІ 82, діал. *заговини* — Гр. ІІ 28] «останній день перед постом», структура якого нагадує утворення *запусти*, та деривата *розговлятися* «споживати скоромну їжу в перший день після посту» й похідних від нього — *розговини*, *розговіння* [СУМ VІІІ 650, 651].

За нічним співанням півнів люди орієнтувалися в часі дуже довго (у сільському середовищі — до ХХ ст.). На позначення цього явища вживалися сполуки з давнім найменуванням півня — *кур* або тільки сам орнітономен (унаслідок еліпса інших членів сполуки): люди што тамъ око̀ло тоє змли живу(т) чо̀уваю(т) голо̀сы конске ржа(т) и коли *коуры поють* да по реце̑ которая чере(с) тоюю змлю идеть приплывае̑ть солома [Пов. 79], в року прошлом осмѣдєсѣт втором, з недели на понеделокъ, о *курехъ* приехал посланец панее Борисовое Охлоповска до Горухова; месеца марта осмогонадѣат дня, з недѣли на понеделокъ, в ночи, о *курех...* прибер до мене посланец [Арх. ЮЗР 8/ІІІ 398, 399], патлоглашеніє: ѿ *курѣхъ*, пѣвнєво пѣнѣ [Бер. 104], в лягоми перед *кури* сталося [АПГУ І 53], разъ, коли *кури* першіи спѣваю̑ть [Кн. 67], пор. ще: Мѣвъ хто(с) іны(и) родитисѣ, да *куры* запѣли [К. З. 233], Пію̑ть *кури* першіі, Пію̑ть *кури* другіі, Пію̑ть *кури* третіі. В першіі *кури* післи ідуть, В другіі *кури* — нагайка, В третіі *кури* — сам нєлюб [Д.-Х., 96—97], о *курахъ* «у час співання півнів» [Гр. ІІ 328].

У зв'язку з тим, що словоформа *кури*, яка первісно була називним множини від *куръ* «півень», з плином часу набула значення називного збірної множини до *курка*, *куриця* (пор. *кури* навіть у тих карпатських говорах, де зберігся *ы*, рос. *кури*, отже, йдеться про стару форму від *куръ*, а не *кура*), з'явилася суперечність між формою-словом (*кури* не співають) і позначуваням явищем, тому в більшості говорів поширилися вирази, у склад яких входять інші назви — *півень*, *когут*: У селі час уночі визначається за співанням *півнів*: *перші півні* приблизно о десятій годині вечора, *другі* — о дванадцятій; *треті* — о другій ночі. О *півнях* «на світанку» [Гр. ІІІ 156], до *других* (*третих*) *півнів*, до (*перших*) *півнів* «до першого співу півнів уночі; до півночі» [СУМ VІ 380]. Пор.: Ще *треті півні* не співали, ніхто ніде не гомонів (Т. Шевченко), Пію̑ть *півні*, пію̑ть *другі*, а я в корчмі п'ю (нар. пісня), прийшб̑у по *трїт'ых когут̑ах* (Іршавщина Закарпатської обл.).

Старовинний віддієприкметниковий прислівник *влягомо* ще в XVI ст. засвідчується в цій формі: В ночи *в-лягомо* [Т. 272], але під впливом інших прислівників, зокрема структур на *-ома*, з XVII ст. набрав вигляду *улягома*: прийшовши позно, як би *у лягома* [АП 140], Кгда ночная пора приспѣла... и гараздъ *улягома* стало [Т. 272]. В українських говірках з'явилися численні варіанти (в тому числі деетимологізовані): *лягова, лягома, лягмо, лягови, улягова, улягома* [Гр. II 390; IV 336]. Здавна (від XVII ст.) перед прислівником виступають різні уточнюючі прийменники: Пьючи *долягома*, тамъ и заночувавъ Петро [Т. 776], *позавлаги (-гы), впривл'аги, вавльги, на заулеги* [Дзензелівський 1955 133].

Для вираження часових відносин в українській мові протягом її історії розвинувся величезний арсенал прислівникових і синтаксичних засобів [Бевзенко та ін. 381—382, 389—390, 397, 401, 403, 405 та ін.; Арполенко та ін. 144—145, 182 та ін.], які тут не розглядаємо. Вкажемо тільки, що темпоральні прислівники з часткою *що*, яка вказує на частотність, фіксуються вже з 1581 р.: *греши(м) што часокъ ни са страхо(м) трвожи(м)* [Римша].

ЗЕМЛЯ: НЕЖИВА ПРИРОДА

Географічна термінологія

Давньоруська географічна номенклатура дуже близька до праслов'янської, адже східні слов'яни жили на слов'янській прабатьківщині.

Тверда поверхня землі, на противагу водним об'єктам і болотам, іменувалася *суша* < *suša*, *сухо* (субстантивована коротка форма прикметника *сухъ* < *сухъ* «сухий»), *земля* < *zemlja*: и *соушоу* и водныя съставы [ХА 65], стоащимъ... въ водѣ. дондеже сташа на *суствъ* [ЛГВ 775], Ефесь же градъ есть на *суствъ*, отъ моря вдаль [ХД 4], на нбси и на *земли*. в мори [ЛК 279], пор. ще: аще будетъ по всеи земли роса. а на рѣиъ *суша* [ПВЛ 105]. Континуанти обох термінів зберегла й українська мова: *суша* «земля, материк», *сухе* (у значенні іменника) «сухе місце» [СУМ ІХ 873, 865, пор. діал. на *суці* «на сухому місці» — Он. ІІ 268], *земля* «суша» [СУМ ІІІ 558]; а речьки Ів'ниці вийшли на *сухо* [АКПС 47], Не на *суствъ* то(й)... съдить [К. З. 236], състи на *земли* [ПЕ 71 зв.], *terra ve(m)ля* [Слав. 395].

Різновиди рівнинного рельєфу позначалися лексемами *долъ* < *doľ*, *долина* < *dolina*, *удолъ* < *udolъ* «низовина, рівнина», *ровнь* < *ogvъpъ, *низина* < *nizina*: отъ Василковського Мочища *доломъ* да по два озерца [Ср. І 696], По *долинамъ* [694], стоящим же симъ на горѣ и симъ на *оудолъ* [ЛГВ 769], идоушоу емоу по *ровни* Данилови же... съехати бѣ со высокихъ горъ [767]. Путь на *низину* [Ср. ІІ 447].

У закономірних звукових формах збереглися в українській мові та є нормативними *земля*, *діл* (род. відм. *долу*), *долина*, *низина* (іноді словотвірний варіант *низовина*): ім'я ієа ис полемъ и *землею* и сѣножатъми ис рѣками ис болоты [Р. 89], о(т) могилы... та прости на *долъ* [ССУМ І 316], стоить на брегъ *долины* простѣ на дубъ [Р. 68], ровъ: *долъ*, *рувъ* [Бер. 166], разлой: *долина* [105], Оудоліе, или удоль: *долина* [137], *nizina demissa loca, depressior locus* [Слав.— Кор. 477], пор. ще: ім'я ієа ис полемъ и *землюю* и сѣножатъми ис рѣками ис болоты [Р. 89].

Давній дериват *ровніа* як географічний термін представлений у південно-західних діалектах — *рівня* «рівнина» [Ж. 805], *рѣн'а* «долина на горі, невелике плато» (закарп. говірки); через *ровню...* на берег Брѣлада [ССУМ II 294]. Пор. і дериват *рѣвняа* «рівнина» [СУМ VIII 552]. Можливо, західним регіоналізмом географічний номен *ровніа* був ще в південних давньоруських говорах. Тепер широко розповсюджений в українських діалектах — західних [Ж. 809; Он. II 179] і східних [Гр. IV 26; Чер. 195] — старовинний термін *ровень, ровінь* «долина, невелика долина; рівне поле»: *равень, ровнина* *plánities* [Слав.—Кор. 499], пор. також: *равень* земна: *выровна(н)е* земля [Бер. 104]. В українських говорах виявлено також живомовні континуанти географічного терміна *удоль* — *уділ* (похідні — *удолля, удолина*): *сopvallis удоль, ра(з)доліе* [Слав. 142].

П. Білецький-Носенко в реєстр свого словника ввів вокабулу *удоль* (чоловічого роду) з російським перекладом «долина, юдоль» [Б.-Н. 363]. Очевидно, тут йдеться про книжне слово, яке було запозичене із старослов'янської мови ще в давньоруську епоху (воно часто фіксується в текстах XI—XIII ст. південнослов'янського походження). Лексема жіночого роду *удоль* «долина» представлена й у відомому творі про подорож до Палестини ігумена Данила, який, описуючи околиці Єрусалима, занотував: Лавра же Савы есть на дєбри Асафатовѣ во *удоли* плачевнѣи [Ср. III 1153]. Цей термін у нам'ятках-списках із старослов'янських текстів виступає в південнослов'янській формі з початковим *й* — *юдоль (ѡдоль)*: *Завѣшта въ ѡдоли* плачевнѣи. *ѡдоль* же п л а ч а образно же мѣсто, на немъ же ѡвльса, анггель безаконіе людий обличи и на плъчь народы поосуи [Ср. III 1625]. Долина плачу згадується в Псалтирі (псалом 84 (83), вірш 7). Очевидно, її в християнській традиції пов'язували з Йосафатовою долиною — точно не ідентифікованим географічним об'єктом біля Єрусалима. Про неї старозавітний Йоїл пророкував: и соберу вса языки, и сведу а на *юдоль* іосафатову, и разсудгуса съ ними ту ѡ людехъ моихъ (гл. IV вірш 2), Да востануть и въздуть вси языцы на *юдоль* іосафатову якѡ тако саду разсудити вса языки яже ѡкрестъ (гл. IV вірш 12). З огляду на це під Йосафатовою долиною розуміли місце, де має відбутися страшний суд [ЭСБ XIII «А» 755—756]. У релігійній традиції, мабуть, Йосафатову долину пророка Йоїла ототожнювали з долиною плачу царя-пророка Давида. Ця легенда відома була й на східнослов'янських землях: Пошла та *удоль* *плачевная* подь лавру святого Савы... и тою *удолои* *плачевною* потечеть река огненная въ день страшнаго Христова пришествия [Ср. III 1153], (Рѣка) станеть моремъ ѡгнистымъ, сѣркою кипячею

и потече долиною, albo дебромъ Ісавовим [Т.: 685]. У середо-
ниці книжників-сполука *юдоль плачевная* зазнала елізії
прикметника, а слово *юдоль* набуло семантики «місце, де
страждають, мучаться, терплять нестатки, злигодні», з якою
зрідка (як книжний, застарілий елемент) зустрічається й у
сучасній художній літературі (СУМ. XI 612, пор. і рос. *юдоль*
у цьому значенні). Часом у художніх стилях зустрічається
фразеологічна сполука, де *юдоль* замінено українським словом
паділ (пряме значення — «невелика долина», пор. дебръ:
падолъ зарослый — Бер., 29) — *земний паділ* «земля як міс-
це проживання людини з її турботами, стражданнями і т. ін.»
(СУМ VI 13, пор. і рос. *юдоль земная* — урочисто, жартівливо;
п. *padół płaszy, łez; padół ziemski* «земля, світ»). Вона фік-
сується українськими пам'ятками принаймні з XVII ст.:
Самъ ся ошуждаю в(ъ) томъ земно(м) *падолѣ* [Явор. 52], На
томъ оплаканомъ *падолѣ* *плачу*; Тебе с *плачливого падола* вы-
водитъ [Тимч. 558 зв.]. З давньою легендою пов'язані фразеологічні
сполуки *юдоль* (*паділ, долина*) *смутку* (*плачу*) [РУС
III 718]. Церковнослов'янський характер слова *удаль, юдоль*
(жіночого роду) усвідомлювали староукраїнські лексикогра-
фи — *удоліе, ѹдоль*: долина [Бер. 137], *ѹдоль*: долина [159],
уалес юдо(л) [Слав. 407]. Старовинний вираз *юдоль - плачевная*
вживався в російській мові XIX ст. [ССРЛЯ XVII 1977].

Конкретні різновиди рівнинного рельєфу в давньоруській
мові позначалися словами *подолѣ* (*подолье*) «рівнина під го-
рою, підвищенням», *лугѣ* < *lŏgъ, лука* < *lŏka* (первісно —
вигин ріки, лука); бѣ бо тогда вода текущи въздолѣ горы
Киевския и на *подольи* не съдяху людѣе [ПВЛ 55; на *Подолѣ*
— ЛІ 44], на Сверковыхъ *лукахъ* сѣножати [РГ 6]. Номени
поділ, луг, лука незмінно функціонують як назви рельєфу і в
українській мові (пор. також *Поділ* — назва району Києва).
Дериваційний варіант першого слова — *поділля* — має роз-
мовний характер [СУМ VI 746]: до улицы, которая идетъ зъ
улицы Замковое ку *Подолю* [ССУМ II 167], стражъ вѣ *подолѣ*
стоята тихо (літопис Боболінського. — Тимч. 620 зв.), и сѣно-
жатыи ис *лугомѣ*, из болонѣемъ [Р. 45], ис полемѣ и земе-
лею ис *луками* ис водами ис рѣками ис *луги* [89], *лука* на
(Д)непрѣ рѣцѣ [АКПС 76], уз *лу(г)* Норини [102 зв.], село:
...*лука*, сѣножати [Бер. 113].

Очевидно, випадково в давньоруські тексти не потрапив
термін *ровнина* > *рівнина*, який фіксується в українській
мові з XV ст.: черес *ровнину* прости оу... садѣ [ССУМ II 294],
Сава: *ровнина* и поле цареве [Бер. 230], *planities...* лядина,
равнина [Слав. 318].

До специфічних південно-західних давньоруських регіо-
налізмів дослідники [Филин 1972 524] відносять географічний

апелятив *боло́ньє*, *болонь* < *bolnъ, *bolnъje: [Иорданъ] *боло́ньє* иматъ яко Сновь рѣка [ХД 33], поиде полки къ Киеву. и... сташа на *болонь* в лозах противу Дорогожичю [ЛК 515], поиде вода изъ Днѣстра велика в *болоньє* [ЛГВ 524], у Пльвнська на *болони* [СПІ 23]. Прямі континуанти форм, засвідчених у XII—XIII ст., характерні для українських діалектів — *болонє* «рівнина, пасовище», *болонне* «плесо», *болоння*, *болонь* «лугова низовина» [Мар. 217], *болоння* «заливний луг» [Чер. 31], *Болоня* [Петров, 51] (урочище в с. Вишні Ремета Березівського р-ну Закарпатської обл.). Вони вживалися в староукраїнській мові — *болон(ь)є* [Т. 120]: в Луцьку на *болоню*... коней покрадено [Арх. ЮЗР 3/VIII 410], я сам узьяв, на *болоню* под мѣстом [АБ 59]. Для частини говорів та літературної мови характерні дериваційні варіанти з початковим о-: *оболоння*, *оболоня*, *оболонь* [СУМ V 550; Мар. 238; Чер. 145], *оболоня* «широка низина біля ріки, яку весною заливає вода», *оболоння* «злегка заболочена низовина» [Чер. 145; зближення з назвою *болото*], що з'явилися, можливо, під впливом лексеми *озеро* (хоч не виключений вплив етимологічно спорідненого з ним, але тепер діалектного за значенням *оболоня* < *obolnъ «оболонка»). В обстежених пам'ятках фіксується з 1605 р. його випровадили за мѣсто на *оболонє* поймавши, утопили [Пер, 41]. На згаданому в Київському літопису *болонь*, що було навпроти Дорогожич, розташований нині київський житловий масив *Оболонь*.

Ф. П. Філін до давньоруських діалектизмів новгородської групи відносить термін *рель* «заливний луг, підвищення серед низовини та ін.» [Филин, 1972 546—547]: ручьемъ ввѣрхъ подѣлъ княжую *рель* до Юрьевского межъника [ГНП 141]. Оскільки слово *реля* (*орель*) в українській мові вживається лише із значенням «гойдалка» [СУМ V 743; VIII 499, пор. щеї *ареля*, *гуреля* — Лис. 26], важко ідентифікувати *рель* у Галицько-Волинському літописі — воехавшоу емоу во Браневича ве *рѣли* [ЛГВ 762], однак не виключено, що йдеться в ньому про назву рельєфу. Слово *рель* (*рель*) не має певної етимології. Існує думка, що значення рельєфу в цієї лексеми — вторинне (пор. *хребет*, *бедро* та ін. — Ф. III 466). Можливо, й у південноруських говорах *рель* виступало як географічний термін, але рідше, ніж у північних.

До давньоруських термінів, пов'язаних із оро рельєфом, належали *гора* < *goga*, *възгорье* < *vъzgoгъje*, *пригорье* < *prigogъje*, *хълмъ* < *холмъ*, *върхъ* < *въгхъ*, *увозъ* < *qvozъ (корінь *воз-ити*; первісно — «дорога в заглибленні, яке виникло від частой їзди та дії дощових вод» — Маш. 688) та ін.: *едва взидохомъ на самый верхъ горы...* И есть же на самом *верствъ горы* тоя мѣсто високо... аки *горка...* мала *островерха* [ХД 54];

єсть... мѣсто на *взгоріи* [37], ту єсть мѣсто на *пригоріи* [12], на *холмѣ*. ідеже стояше кумирь Перунъ [ПВЛ 118], сидяще Киї на *горѣ*. гдѣже ныне *овозъ* Боричевъ [9].

Без специфічних змін в українській мові залишилися номен *гора*, *узгір'я* (*згір'я*), *верх* «вершина» [СУМ I 334]. Континуантів структури *пригорья* в обстежених матеріалах не виявлено. У сучасній літературній мові їй відповідають інші утворення: *пригір*, *пригірок* [VII 588], можливо, теж дуже давні. Наприклад: дали єсмо ...сѣ *горами* сѣ малыми *горками* [Р. 100], Аѡнь: *гора... горы самы(й) верх(ъ)* [Бер. 173], Виссаріонъ: *полный, гористый* [195]. Пор. ще: в долину стѣшкою просто на *взгорокъ* [ССУМ I 171], *холмъ: пагорокъ* [Бер. 144].

Прямим континуантом терміна *овозъ* є рідкісний діалектний *увіз* «дорога в улоговині, балці» [Мар. 252]: а сеножать ω (т) колодаза по *овозищѣ* по Добранський путь, а по криницю под(ъ) *овозищемъ* (Р. 145; тут, імовірно, «місце, яким проходила дорога»). У більшості говорів [Мар. 252] та літературній мові функціонує варіант *увіз* «кругий підйом; вулиця, дорога, що мають підйом» [СУМ X 405], який, напевне, є продовженням давнього *взвозъ (щодо структури пор. *взгорье*): Пляць подлѣ *взвозу* Неводницького [Т. 516], Зѣ Густинѣ въ бродъ... на берегъ вышедши, *узвозомъ* на дуброву дорогою [Тимч. 923].

Незважаючи на те що в старовинних писемних пам'ятках час від часу зустрічається оротермін *холмъ*, з контекстів, особливо глос, видно, що він архаїзувався й виходив із широкого вжитку: пагорокъ (и *хол(ъ)мъ*) смирит(ъ)са [ПЄ 30], Аѡины: Без *холма*, без(з)пагорка [Бер. 173], *collis, colliculus хо(л)мъ хо(л)микъ* [Слав. 129], *vergusa хо(л)мъ* гори, брадавка [410], *Холмъ* єсть мѣсто... названое (ω)т *холму*, то єсть ω (т) п а г о р к у [Гал. Кл. Чеп. 295]. Як маловживаний або не скрізь відомий цей термін вводиться в реєстри українських лексиконів XVI—XVII ст.: *хо(л)мъ пагорк* и [Лекс. пр. 193], *холмъ: пагорокъ* [Бер. 144], пор. ще: *холмъ пагорокъ collis, colliculus* [Слав.—Кор. 526], Гори, *холми* и моря [Бг. № 21]. У фонетично закономірній українській формі *хом континуанта давньоруського *хълмъ* виявити не вдалося. Ймовірно, поліське слово *хом* «невелике підвищення, пагорок» [Чер. 232] — результат спрощення приголосних у формі *хоўм (пор. також: *хомевка, хомелка, хомівка, комля* «кибалка, жіночий головний убір» — Ж. 1043; Гр. IV 409). Пор. оронім *Захомець* [Ж. 279], ойконім *Хомці* (Закарпатська обл.). Продовженням старовинного *хълмъ* може бути закарпатський номен *гомók* «пагорбок, купа землі» (початковий *г* — вплив термінів *горбок, гўрка*; в ЕСУМ I 559

лексема трактується як запозичення угорського *hontok* «пісок», але якщо було б так, то відповідно до закономірності фонетичного засвоєння мадяризмів український географічний термін мав би вигляд *гбмок).

Форми із *л* — *холмовина*, *холм* [Ж. 1043], *холм* [Чоп. 419] «пагорб» у писемних джерелах, особливо лексикографічних, зустрічаються до 20-х років ХХ століття [Чучка 15—16]. Вони були даниною книжній традиції. Однак давню форму виявлено й у західноукраїнській пісенній творчості в записі ХІХ ст.: Розступтеся воды, *Холмы* побѣгните, Мои млади лѣта, Ко мнѣ привернѣте [Голов. 570], в сучасних діалектних матеріалах [Чер. 232]. Етимологічно непрозорий термін *холм* (*ховм) не витривав конкуренції з ясним і образним номеном *горб* (та його дериватом *пагорбок*), що є продовженням давньоруського *гърбъ* (метонімія, можливо, праслов'янського періоду з *гърбъ* «патологічний нарост на спині або грудях»); Вторая (гора) же нарицається Краи, на неи же создан град Долнии, на дву *горбу* [И. Ф. 367], який був активним протягом усього староукраїнського періоду [Т. 566]. Семантично до нього дуже близькі власне українські терміни *пагорб* (*па-* модифікує лексему і ліквідує омонімічність двох термінів — географічного та анатомічного) та *пагорок* (відомий принаймні з другої половини ХVІ ст. — Лекс. пр. 193). Привертає увагу дериват *пригорбок*: Между ярами и *пригорбками* [Я. М. I 327].

Успадкований із праслов'янської мови термін *дѣль* < *dělъ* «гірський хребет, вододільний хребет» (корінь *дѣли-*ти), мабуть, функціонував лише в районі Карпат у південних давньоруських говорах: бѣжа во Оугры. поутемъ имже идяше. на Борѣсоуко(в) *дѣль* [ЛГВ 778]. До давніх карпатських термінів відносимо й *полонина* < *rolpina «полонина, гора». На жаль, давній контекст із цим словом не дає однозначної ідентифікації його: іде Воишелкъ до Галича... тоже потомъ іде в *Полонину*. ко Григоръеви в маѣнастырь [ЛГВ 895; Галич був недалеко від відрогів Карпат), пор. ще в неповноголосній формі: Батьпо же ко Угорьским *планинамъ* бѣжашу [Ср. II 952]. Лексема *дѣль* часто фіксується в староукраїнських пам'ятках із цього регіону [ССУМ I 337, 426; пор. і прикметник *дѣлский* — Т. 860], але й понині залишилася діалектизмом — *діл* (род. відм *діла*) «гірський хребет», «вершина гори», «гора, що ділить два села, долини», «водоліл» [Мар. 221]. У Карпатах вживався [ССУМ II 184] і широко вживається й оротермін *половинá* «гірська рівнина, пасовисько», «крута гора» [Мар. 243], «високогірне пасовисько» (Закарпаття), але як слово на позначення специфічного рельєфу воно набуло загальноукраїнського поширення (пор.: [Влади-

слав'] догонилъ его [вѣтия] у *полонинъ* угорскихъ — Хрон. 470) і е нормативним — *полонина* «безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокоосу» [СУМ VII 94].

Давньоруськими новотворами в оролексії були слова *буи* (та похідні *буєвище*, *буянъ*) «підвищене відкрите місце» (етимологія не з'ясована, але не виключений зв'язок із *буи*, *буиньш* — Ф. I 234), *шеломя* (род. відм. *шеломене*) «пагорб, низка пагорбів» (вважається похідним від *шеломъ* < *šelmtъ «шолом»; не виключаються етимологічні зв'язки з *хѣлмъ* — IV 424): повелѣлъ есмь... о(т)дати *буицѣ* стмоу георгиєви [МГ 33], А *буєвище* Петратино [Вс. Г. 5], Дивіа за *буяном* кони пастивити [Д. З. 18], перешедше Хороль взидоша на *шоломя* [ЛК 635], Коньчакъ же стоялъ оу лоузѣ. его же ѣдоуше по *шоломени* оминуша [636]. Ф. П. Філін уважає термін *буи* і похідні особливими словами давніх північних діалектів давньоруської мови, звідки вони невідомо коли поширилися і в калузько-тульських говорах [Філін 1972, 524—525]. Та, можливо, слово *буи* не було чуже й південним говорам, адже тепер воно функціонує в українській (*буй* у виразі *на буй* «на відкритому місці, доступному вітрам» — Гр. I 108, пор. *буяч*, *буяш* «байрак» — Лис. 38) та білоруській (*буй* «місце відкрите для вітрів» — Бял. 94) мовах. Прямих слідів географічного терміна *шеломя* в українській мові поки що не виявлено.

Назви природних (і штучних) заглиблень, западин фіксуються в меншій кількості, ніж назви підвищень і рівнин, — *яма* < *јата*, *ровъ* < *говъ* (споріднене з *рыти*): повелѣъ ископати *яму*. велику и глубоку [ПВЛ 56], жито въ *ямѣ* [ПР 135], [Володимєрь] обрывся на Дорогожичи... и естъ *ровъ* и до сего дне [ПВЛ 76], на поли потчєся конь в *рѣвѣ* [135]. Специфічним давньоруським словом цієї мікрогрупи виступає термін *логъ* «лощина, видолинок». (споріднене з *ложити* — *лежати* — Ф. II 509): возлѣ ораницу... да направо въ *логѣ*, *логомъ*... внизъ [ГНП 141] Продовженням відповідних старовинних номенів є українські нормативні *яма*, *рів*: где ест *яма* копана [ССУМ II 584], от Пропастищъ до Демидова *рова* [I 293], язвина: *яма*, або яскина лики(х) свѣратъ [Бер. 160], нырище:... *ямка* [79], ровенникъ...: *долъ* выкопанный. *Ровъ*, студна [109], *fossa rovъ*, *яма*, *прекопъ*; *fossatum шкопъ*, *ровъ* [Слав. 201]. знашли... *ровъ* барзо глубокий и в(ъ) *ровѣ* воду [Гал. Кл. Чеп. 336].

Безпосереднім континуантом терміна *логъ* виступають поліські слова *лог* «в'їмка в рельєфі», «яр із перослими пологіми схилами», «широка низовина»; «широка заболочена низовина» [Чер 125]. *логвина* (*логина*) «низина з пологіми

схилами», «долина між двома горами», *ложок* «низовина з пологими схилами». [126]. З ними споріднений нормативний термін *улоговина*.

Напевно, переважно південно-західним давньоруським діалектизмом був термін *яруга*, який існував уже в праслов'янській мові — *jaruga* [Bez. I 220], де його відносять до тюркізмів; вихідна форма типу *jaг-уq* «розщілина, тріщина» [Менгес 189]: притопта хльми и *яругы* [СПІ 21]. Про давність його свідчить й ареал поширення — він розповсюджений і в крайньому західному (закарпатському) діалекті української мови. Крім *яруга*, в сучасній українській мові функціонує географічний номен *яр*, що фіксується на східнослов'янській території з XV ст.: И изъ стѣнъками и *ярами* Долинами [Р. 171], въ такъ *яроватомъ* и весма пропасномъ мѣстцу обозомъ постановилися [ЛВел. IV 26]. Він також вважається тюркізмом (*jaг* «крутий берег, безодня, стрімка скеля» — Ф. IV 559). Термін зафіксований аж у бойківському діалекті [Он. II 405]. На Закарпаття назва не поширилася, але там побутує іменник *йáрок* «рівчак», котрий має паралелі в словацькій (*jarok*), сербохорватській (*jařak*) та словенській (*jařek*) мовах і співвідноситься з *яруга*, *яр*. Окремі етимологи допускають існування праслов'янського апелятива *jaгъкъ [Bez. I 220]. Та проблема ускладнюється тим, що угорська мова також має тюркське запозичення *agok* «рівчак» [MNTESz I 179]. Не виключено, що словацьке, сербохорватське, словенське [Mach. 216] і закарпатоукраїнське слова [Менгес 190] є мадяризмами (хоч пор. *йарок* «ривець, виритий водою», «малий яр» на Бойківщині — Он. II 404).

На позначення порожнини (природної чи штучної) всередині земної поверхні з виходом назовні виступають слова *печера* *pektera (споріднене з *печь*; варіант *пещера* — старослов'янізм), *врътъпъ* «печера» (його відносять до старослов'янізмів), *казвина* «нора», «ущелина»: придоста дну в *печеру* [ПВЛ 211], иде в гору и ископа *печеру* [158], приходомъ... в Сугубую *пещеру* [ХД 37], влѣзучи въ *вертепъ* [31], въ *казвинахъ*... или въ лоузѣхъ [Ср. III 1644]. Іноді така штучна порожнина іменується *скажжина* «яма, печера» (корінь той же, що в *сквозъ* «крізь», на що вказує варіант *сквозжьнь* «яма, печера»): посреди камени того... высъчена, естъ *скажжня* лакти во глубле [ХД 11]. Звичайним в українській мові є термін *печера*: поклонихом са... стѣхъ старцевъ гробо(м) въ *печерѣ* [Р. 154], была... та(м) *печера* [ПЕ 397], *врътепъ*: *печера* [Бер. 15], *вертеп* «печера» лексикографи відносять до архаїзмів [СУМ I 332]. Мабуть, у багатьох говірках слово архаїзувалося вже в XVI ст., тому вимагало пояснення: *ве(р)тепъ* распалина земленая или каменная [Лекс. пр. 180]. У староукраїнській мові лексема *вертеп* засвідчується переважно творами

на релігійні теми. За євангельською оповіддю Ісус Христос народився в вертепі—печері. Оповідь про народження Христа під час різдвяних свят ілюстрували в ляльковому народному театрі, відомому з XVII ст. У зв'язку з цим вертепом було названо народний пересувний ляльковий театр, у якому відбувалися вистави не тільки з релігійними, але й світськими сюжетами.

У сучасній народній мові континуанти давнього *вѣртльъ* характеризуються різноманітністю фонетики й семантики — *вертеп, вертіп, вертиб, вертепа, вертеба* та ін. [Клепикова 1972 52—65; Он. I 91; Чер. 40] «печера», «глибока важкопрохідна вузька ущелина» та ін. (фіксується з XVII ст.— Т. 218), а це вказує на питомість в українській мові географічного терміна [ЕСУМ I 358]. Номен *язвина* «нора, ущелина, балка» залишився в діалектах [Ж. 1112; Гр. IV 536]: [Турчин] повернул... до своихъ, зміннихъ *язвинъ* и жилищъ на зиму [Л Вел. II 355]. Як архаїчне слово *язвина* П. Беринда ввів у реєстр свого «Лексикона» з перекладом: яма або яскиня дики(х) свѣратъ [160]. Відповідник давньоруського слова виявлено в східнополіському діалекті — *скажжина* «місце, де вода йде під землю» [Черн. 204]. У староукраїнських пам'ятках споріднене з ним утворення *скажжня* вживалося здебільшого із семантикою «щілина, дір(к)а»: *гіта [скажжня], д и р а* [Слав. 355], *скажжни в(ъ)мѣсто ушей* мають [Хрон. 11]. Але слово давно вже архаїзувалося, тому потрапило в церковнослов'янсько-книжні реєстри наших старовинних словників: *с[к]вожня* росчѣлина [Лекс. пр. 190], *скажжня*: щѣлина, рошѣлина, распалина, дира [Бер. 114].

Різновиди великих западин, проваль тощо позначалися словами *дѣбрь* < *дѣбгъ*, *пропастъ* < *пропастъ*, *бездѣна* < < *bezдѣпа*, *стрѣмнина*, *розпалина* «розпадина» та ін.: суть разбои мнози... в горах тѣхъ и въ *дебрехъ* страшныхъ [ХД 21], поча ходити по *дебремъ* и по горамъ [ПВЛ 156], слехнуша Ольга с мосту в *дѣбрь* [74], есть же путь до горъ тѣхъ непроходи(м) *пропастьми* [235], какыи то бѣ сѣдя в *безднѣ* [177], на земли. в мори въ всихъ *безнахъ* [ЛІ 279], Оудоліе, глубоко въ *стромнинахъ* [Ср. III 562], оузрѣ *распалиноу* калну сущю [ЖФ 84], пор. ще: *розчѣлина* «розколина, тріщина»: камень просѣдѣся... и того *разчѣлиноу* сниде кровь и вода [ХД 11].

Континуантом давньоруського терміна *дѣбрь* є українські *дебр, дѣбрь, дѣбра* (вплив іменників першої відміни), вживані здебільшого у множині: *дебри* «зарослі непрохідним лісом, чагарником місця», «малопрístupна місцевість» [СУМ II 228], «глибокий яр, зарослий лісом», «густий ліс» [Мар. 225]: *лѣсы: дѣбрѣ* [Бер. 60], с т р е м н и н а, низбрегъ мѣстце прикрое,

прикрий берегъ... или *дебра*, *завѣсистое мѣстце* [122], и не било на поли том(ъ) ни *дебри* ни *лѣса* [Ізм. 6; див. ще: Т. 685]. Давня форма *бездна*, *безна* (спрошення *здн* > > *зн*), *безно* (вплив *дно*) залишилася тільки в говірках різних місцевостей України [Мар. 215], а нині літературна *безодня* «прірва» виникла на основі старовинної *бездна*: *abyssus be(z)д-на*, пучина [Слав. 64], *вогаго бездна*, *глубина* [418]; імовірно, під впливом *провалля* фіксується з XVII ст. *бездна*: *безднѣя*, *пропасть* [Бер. 6]. Номен *пропасть* функціонував у староукраїнській мові, але залишився поза сучасною літературною нормою незважаючи на те, що поширений по всій Україні [Мар. 246], преисподнаа: *пропасть* [Бер. 94], адь:... мѣстце *пропастное* або *пекло* [172], *bagathrum* пучина, *пропа(ст)*, без(д)на [Слав. 100], Въ такъ яроватомъ и весьма *пропастномъ* мѣстцу [ЛВел. IV 26]. В староукраїнській мові задокументовується й специфічний термін *прірва* < *прорѣва (від *про-рѣвати*; пор. діал. *прірвати* «прорвати») — *хлябъ*: гвалтовнаа вода *прѣрва*... мѣсце урваное в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей лла(т)са а не течеть... [Бер. 143], стромнителенъ:... *прорвистый*, скалистый [123]. Давне утворення *стремнина* [Слав. 116] функціонувало в староукраїнську добу. Близькими до давнього *стрѣмнина* є нормативні *стромина*, *стромовина* «провалля» (пор. діал. *строма* — Мар. 250), що мають відмінності в суфіксальній частині. Надбаням українських говірок стали номен *розпалина* «розпадина», *розсілина* «розколина, тріщина» [СУМ VIII 756, 808]: *ве(р)тепъ распалина...* [Лекс. пр. 180], *врѣтепъ: ...розпалина, розсѣлина* *земнаа, а(л)бо каменнаа* [Бер. 15], *fissio щѣл(ъ), разсѣлина* [Слав. 198], пор. *розсѣстися* > *розсѣстися* «луснути, лопнути».

До специфічних давньоруських географічних термінів можна віднести *круча* (корінь *крут-ыи*): *метахуся с берега в кручу* [СлРЯ VII 90], континуантом якого є й український *круча* «крутий схил», хоча в говірках існує й *круча* зі значенням «вир» [Ник. 41].

Рельєфи, утворювані кам'яними породами, позначалися термінами праслов'янського походження *скала* < *skala*, *слуды* (род. відм. *слудѣе*) < *sludy*, *стѣна* < *stѣna*: *подъ скалою каменою суть ясли* [Ср. III 363], *побѣже Игорь и Стославъ въ слоудовы Дорогожьчьскиа* [ЛК 326], *едва и съ стины сринеть* [Ср. III 588]. Варіант *скала* успадкувала староукраїнська мова: *стремнина*... *прикрий берегъ албо скала* [Бер. 122], *гупе камен(ъ), скала* [Слав. 358], *пасучимъ на горѣ близько тои скалы* [Гал. Кл. Чеп. 310] тощо. Він притаманний багатьом сучасним діалектам [Мар. 249] і літературній мові, але в ній термін відноситься до застарілих [СУМ IX 245]. Дуже поширеною в українських діалектах [Мар. 249] і норма-

тивною є форма *скеля* (рос. діал. *скель, скелья*), котру М. Фасмер [IV 638] вважає можливим виводити із **скъль, *скъля*, де *ъ* був асимільований до наступного *ь*. Більш імовірним здається виникнення *скеля* під впливом збірної форми *скалля* (*скаля*; пор. *скалля, скелля* «велике каміння» — Мар. 294) із переходом *a > e* перед м'яким *л* (не виключений вплив іменника з такою ж фіналлю *пустеля*). У значеннях «осколок», «тонка тріска» в дедемінутиві *скалка* зберігається давній кореневий вокалізм.

Надбанням української мови став і географічний термін *слудва*: *сахит ка м е (н), ск а л а, слуд(д)ва* [Слав. 362], який відійшов на діалектну периферію: *слудва* «скеля», «сталактит», *слудване* «велике каміння» [Мар. 249]. Деякі етимологи зближують із цим коренем і назву шаруватого мінералу *слюда*, яка фіксується лише з XVII ст. у формі *слюда*: *камень московській, слюда ph[el]ngites, specularis lapis, sphistus lapis* [Слав. — Кор. 456].

Іменник *стіна* в літературній мові, крім інших значень, має семантику «прямовисна бічна поверхня чогось» [СУМ IX 715], особливо географічних об'єктів. У говірках лексема також функціонує із значеннями «крутий схил гори», «крутий прямовисний берег» [Мар. 250].

Характерною південноруською лексемою [Филин 1972: 532—533] на позначення кам'янистого рельєфу, який утворюється біля річок або на річках, є термін *рвнь* (споріднене з *рвка, ринуть*; за межами східнослов'янської території не відоме — Ф III 470): [дерев'яна статуя Перуна] *проиде сквозь порогы. изверже и вѣтръ. на рвцѣ* (ін. сп. — *рвнь*) и о(т)толь прослу Перуныя *Рвнь* [ПВЛ 117]. Ця назва стала специфічним географічним номеном української мови, давши низку похідних — *рінь* (*ринь*) «крупний пісок, гравій, галька і т. ін.», *рінистий, рінявий, ріння* [СУМ IX 575; Мар. 246, 247], діалектні *зарінок* «пологий берег річки, виритий рінню» [СУМ III 292; Мар. 229; Он. I 284], «низовина біля ріки» [Он. I 284], *зарінитий* «нанести ріні (про річку)» (Закарпаття, попередній іменник — дериват цього дієслова). Можливо, виводжене старовинне *рвнь*, яке давно втратило етимологічні зв'язки, в деяких північноукраїнських говорах набуло форми *рим* «яма, яр, наповнені водою» [Чер. 191].

Давньоруські назви земельних ділянок залежно від характеру рослинності на них в абсолютній більшості — праслов'янського походження — *лѣсъ < lěсъ, боръ < боръ, пуща < *pustja* (корінь *пуст-и*), *гаи < gajъ* (засвідчується як топонім), *дуброва (дубрава) < dqbrowa (dqbrava), поле < pole* «поле, степ, пасовисько»: и водоу нося и дръва из *лѣса* [ЖФ 87], за городомъ первыи *лѣсъ* [ЛК 411], ставшимъ имъ

оу Ратьмирѣ *дубровы* [291], *древеса... суть всяка... яко дубравы, яко лѣси* [ХД 46] [біля Києва] *бѣше... стѣсъ* (ін. сп.— *лѣсъ*) *и борѣ великъ и бѣху ловяща звѣрь* [ПВЛ 9], *конь диких(х) своима рукама связалъ есмь. въ пуца(х) .і.* [МП 251], *не соущоу тоу но близъ города. нѣкоемъ мѣстѣ. именовъ в Гаи* [ЛГВ 908], *срѣтошася на поли* [ПВЛ 270], *Аже крадетъ скотъ на поли* [ПР 126], [Ггор] *хотѣ же вхати полемъ перекѣ. возлѣ Соулоу* [ЛК 637], *поидоша в поле* Половецкое [ЛГВ 742]. Слова *пуца* і *гаи* відносяться до назв, характерних для південно-західних давньоруських говорів [Филин 1972 532, 527]. У південноруських текстах засвідчується лексема *рощенъв* «зарості», а в північних — *роща* «гай, ліс» (в обох — корінь *рост-и*): за звѣринцемъ оу *рощенія* [ЛК 379], *егда... выбѣгнаше заяць на поле в лѣсъ* [,] *рощѣвнѣи не вохрѣжаше... и не смѣяше ни розгы оуломити* [ЛГВ 817], *поперегѣ болотца къ Романовскоу роцѣ* [Ср. III 179].

Закономірним продовженням названих лексем є українські *ліс, бір, пуца, гай, поле*, які в старовинних текстах виступають у традиційних етимологічних написаннях: а о(т) дуба *поперек лѣса простѣ* [Р. 68], *svlva лѣсъ дубрава* [Слав. 391], *У лѣсъ родивса ничего не знае(т)* [К. З. 250], *далѣ бой от поля, з тоєи сторони от бору* [ЛСам 66], *далѣ село свое... зъ пущами, зъ лєсы и болоты подѣ лесом* [ССУМ II 278], *Хѣривъ: пуца* [Бер. 241], *оуздала естъ... со всѣми границами. и землю... и зъ гайми и зъ дубровами* [Р. 26], *platanetum репинови(й) гай* [Слав. 318], *ишоль до гаю* [Гал. Кл. Чеп. 259], *на пуци* [295], *дали есмы ему... поле... то поле пустыня* [Р. 24], *село: мешка(н)є... або поле, фолварокѣ, лука, сѣножать* [Бер. 113], *Виссаріонъ: пѣлный, гористый...* [195] і т. д. Із старовинних дериватів кореня *лѣс-* варто вказати на *узлісся* < < *взлѣсъ*: указовали рубежи старые... на *у(з)лє(с)и* [АКПС 10].

Давня форма *дуброва (дубрава)* була панівною впродовж усього староукраїнського періоду [Т. 834] і залишилася в діалектах (переважно західних і північних — АУМ II № 61; АУМ-I № 85). Лексема *дуброва* виявила тенденцію до деетимологізації, тому рано на місці ненаголошеного *у* в ній з'явився *о*: *а доброва* вса ис нашими ловы [Р. 150; див. ще ССУМ I 329; Т. 734]. Приблизно в XVII ст. *о* в закритому складі замінено на *і* (за аналогією до інших слів, де *і* < *о* споконвічного), що фіксується у XVIII ст.: по *лѣсах дубровахъ* [Т. 710]. Варіант *дубрава* — тепер діалектний [Чер. 74] — засвідчується до XVIII ст. [Т. 836]. Прямий зв'язок сучасного діалектного *ріща* «сушняк, хмиз» [Он. II 178] із старовинним *роща*, напевно, проблематичний, бо говіркова назва переконливіше етимологізується на основі *розка* < *розга*. Діа-

лектне закарпатське *рѹшча* (*рѹшча*) «молодий густий ліс, у якому багато хмизу, сушняку» — мабуть, результат семантичного розвитку *рушча* «хмиз». Північноукраїнський термін *роща* (*рощиця*) «невеликий рідкий (листяний) ліс» [Чер. 199] з огляду на збереження наголошеного *о* можна пояснювати як запозичення з російської мови.

Стосовно лісу (і гілля) ознака «густий» передавалася в давньоруській мові прикметником *частыи* < *čestъ*(jъ), від якого утворено й іменник *чаща* < *češča* < *čestja (очевидно, давній східнослов'янський новотвір, пор. ЕССЯ IV 109), а сема «поле без дерев, кущів» — прикметником *чистыи* < *čistъ*(jъ): *лѣсъ на той великъ и частъ* [ХД 33], [д]убъ ть... *частъ* вѣтми [34], ту внесе его мска в *чащю* лѣса [33], проидоша валъ на *ч(у)(с)тое* поле [ЛК 435]. Прикметники свої форму й семантику зберегли повністю (*частий* вживається і стосовно інших предметів з ознакою «який складається з густо розташованих один біля одного однорідних предметів» — СУМ XI 278): *densus части(й)*, г у с т и (й); *densesco ча(ст) бываю*, густью; *densitas частость*, г у с т о (ст) (в одному із списків — *чаща*) [Слав. 158], ходиль на полъ *чистъ*, і не било на поли том(ъ) ни дѣбра ни лѣса [Ізм. 6], *чистий* «який має вільну, нічим не зайняту поверхню» [СУМ XI 332; пор. *чистъ* *путь* «вільний проїзд» — ССУМ II 278].

Очевидно, ще в праслов'янський період прикметник *gostъ*(jъ) > *густыи* означав не тільки консистенцію предметів (на противагу до *гѣдъкыи* < *гѣдъкъ*(jъ)), але й указував на те, що об'єкт складається з великої кількості однорідних елементів, близько розташованих один біля одного [пор. ЕССЯ VII 87]. Таку особливість семантики лексеми і її дериватив успадкувала давньоруська мова: Русь, *густовласъ*; *Густыми* лѣсы остѣняемо [Ср. I 611], а від неї — українська: *ч а щ ь гуща*, лѣсъ *густый* [Зиз. 88], *густый* *densus*, *confertus*; *густость* *мягки(х) вещей* *spissitudo*; *густость* *зелій, дров* *densitas* [Слав.—Кор. 442; див. ще Т. 632—633]. Пор. ще нинішню семантичну тавтологію *часто-густо*. У частині говорів української мови, особливо деяких західних, прикметник *частий* у значенні «густий» у староукраїнський період почав виходити з ужитку. На це вказує той факт, що П. Беринда вводить у свій «Лексикон» вокабулу *частость* із перекладом *густость* [Бер. 156].

Утворення *чаща* «густий ліс, хащі, нетрі» виступає в ранніх староукраїнських текстах: дали. есмо... сь лѣсы. сь гаи. сь дубровами. сь *чащю*. сь дубники... [Р. 100]. Проте вже в середині XVI ст. номен став архаїзмом, тому у видозміненій формі потрапив у реєстри старовинних лексиконів: долиною Перето(ц)кою *часчемь* [АКПС 15]; *чащъ*, *гуща* лѣсъ *гуетой*

[Лекс. пр. 194], *чашць*: гуща, густвина лѣснаа, або густый лѣсь [Бер. 157]. У цей же час засвідчується назва *хашць* «густий ліс, гущавина»: у великого *хаша* Улинову долину затопило [АЛ 78], а в XVIII ст.— й похідна від неї *хашцикь* «чагарник»: въ верхъ сухой Оржиць... где молодой *хашцикь* пустился [Я. М. II 152]. Грамота 1431 р. містить найменування *Хачишици*, очевидно, відапелятивний топонім, первісна форма якого могла бути *Хачишици [ССУМ II 506]. На дуже велику давність слів із *хашь-* указує й те, що вони охоплюють майже увесь ареал української мови від крайнього заходу до крайнього сходу: *хаша*, частіше в множині — *хаші* «густий, непрохідний ліс, чагарник», *хашуватий* «укритий хашами», діал. *хашина* «хаші» [СУМ XI 32], *хаші* «густий чагарник» [Ж. 1035], *хашь* «хміз», «хаші», *хашцик* «дрібний хворост, зв'язаний у пучки» [Гр. IV 389], *хашь* «хміз», *хаші* (мн.) «куці», «лісок недорід» [Он. II 338], *хашча* «ліс» (Закарпаття; форма місцевого множини у *хашчох* указує, що раніше й тут була відома форма *хашч*). Подібні слова виявлено в білоруських говірках, суміжних із українськими *хашч*, *хашча*, *хашчага*, *хашчоунік*, *хошчоўнік* «нетрі, хаші» [ТС V 231], та деяких польських (*chaszce*, *chaszce* «зарості, гущавина», *chaszce* «зарості» — S. I 61). О. Брюкнер пов'язував досліджувані лексеми з польською діалектною назвою *chęchu* «пустище», «бур'ян» [Вг. 676]. Ф. Славський вважає, що утворення *chaszce* етимологічно споріднене з праслов'янським іменником *xvorstь «хворост» або польським *chwast* «бур'ян» [S. I 61]. Гадаємо, що назва *хаша* (*хашць*) невіддільна від давно засвідченої *чаща* (*чашць*). Форма *хаша* (*хашць*) виникла з *чаща* (*чашць*) або унаслідок дисиміляції трьох шиплячих у двоскладовому слові (*ч—ш—ч*), або впливу якихось семантично близьких слів, що починаються на *х-*, наприклад *харяць* (очевидно, споріднене з *захарашувати*, пор. прасл. *xorstivъjь — ЭССЯ VIII 83) «чагарник, зарості», *хабаз* «зарості бур'яну, дрібного чагарника», *хабцик* (давній корінь *хаб-ити* «залишити»), *хамцик* (< *хаб-ник*, вплив *хама* «хомут»), *хабоття* «хлам, лахміття» (очевидно, корінь *хаб-ити*) [Гр. IV 382, 385, 388; СУМ XI 7].

Суходільні рельєфи, що межують із водними, в давньоруській мові позначалися словами, успадкованими з праслов'янської, — *берегъ* < *bergъ, *островъ* < *ostrovъ* (споріднене із *струя*), *поморьв* < *ropogъje*, — та, мабуть, новотвором *убережъ* «побережжя» (із *у* «біля» та *берегъ*): *придоша на берегъ надъ рѣчку надъ Оушко* [ЛК 411], стояше *Изяславъ* противоу *стому* *Михаилъ* *оу* *Выдобыча* въ *островъ* [372], *Тое же зими* воеваша *Половци*. по *Оубережи* *поимаша* *Торкы* [679], *отъ* *Декаполя* и *поморіа* *Тирьскаго* [ХД 52], пор. ще: *Рогъво-лодь* *пришелъ* и(з) *заморья* [ПВЛ 76]. Усі терміни продовжу-

ють своє функціонування в українській мові — *берег* (у західних діалектах має також старовинне значення «невелика гора, підвищення» — Мар. 216), *острів*, *помор'я* [СУМ VII 135], *замор'я* [III 221]; з обома *береги* обополь бугу [Р. 22], стремнина... прикрый *берегъ*... завѣсистое мѣстце [Бер. 122], по моріє: *берегъ* морській [87], *берегъ* брегъ [Син. 99], придаць есми... *островъ* [Р. 142], *отокъ* морській: *о(т)нога* ...лиманъ. або *островъ*, *выспа* [Бер. 154], *ухватилъся* за дошку и *выплынулъ* на *берегъ* живый [Гал. Кл. Чеп. 297].

Континуантом відповідного номена є діалектний український *убереже* «берег» [Ж. 999]. У літературній мові маємо споріднений із ним *узбережжя* < *взбережье: Продалисмо... *грунтъ* нашъ *взбереже* [Т. 231; тут — «побережна смуга землі»]. Пор. також: А от тоє речки Лютицы ехали есмо *узречемъ* [АЛ 148].

Давні деривати *побережъникъ*, *побережъскыи* [Ср. II 984] указують на можливість існування в XI—XIII ст. іменника *поберезье, успадкованого й українською мовою — *побережжя*. Щоправда, в обстежених текстах виявлено тільки похідні прикметники: *giragensis* вои *побережнии* [Слав. 355], Київъ мало не вѣвесь, кромѣ коллегіума да *побережныхъ* дворовъ, погорѣлъ [Я. М. I 7]. Пор. ще: *marinus*, *maritimus* мо(рски(й)), *примо(р)ски(й)* [Слав. 263].

На ознаки суходільних рельєфів у давньоруській мові вказували прикметники *ровныи* < *огупь(ь), *пологыи* (мабуть, специфічно східнослов'янське утворення; корінь *лог-*, як у *ложити*, — Ф. III 313), *крутыи* < *krōtь(ь)*, *прикрутъ* «не дуже крутий», *острыи* < *ostrъ(ь)*, *бережистыи* (імовірно, давньоруська інновація; ЕССЯ I 209—210 та ін.): Сіонъ же гора... *высока* естъ., а отъ Іерусалима *полога* и *равна* [ХД 28], Іорданъ... *бреги* же имать обонъ полъ *прикрутъ*, а отсуду *пологы* [22], аки горка мала *островерха* [54], бѣ бо рѣка та... *бережиста* Соуждалци. стоахоу на гора(х) [ЛК 618].

У давньоруських пам'ятках старослов'янського походження зустрічається назва *отокъ* «острів» [Ср. II 759]. Проте цей номен не був чужий і живому мовленню Русі XI—XIII ст., адже континуанти його функціонують і в українських — *отік* [Jurkowski, 125], *отока* «острів на річці» [Дзендзелівський 1965 25], — і в російських — *оток* «річковий острів» [Маштаков 74] — діалектах.

Усі перелічені ад'єктиви вживалися й функціонують в українській мові — *рівний* (ст.-укр. *ровний*, діал. *закарп. ривний*), *пологий*, *гострий* (ст.-укр. *острый*, діал. *острий*), *крутий*, *бережистий* «який має високі або розлогі береги» [Гр. I 51; СУМ I 158]: *acutus* *изошре(н)*, *острѣ* [Слав. 67], а за рекою по *крутыи* *берегъ* [ССУМ I 518] тощо, пор.: *ѣвно* на

пологахъ отеческихъ... косить (А Пер. 32; *пологи* «низинна рівнина на лівих берегах рік» — Гр. III 286, «стєпова рівнина, низовина, що полого, поступово спускається до берега ріки» — СУМ VII 90). Прикметника *прикрутий* у досліджених староукраїнських текстах не виявлено, але структурно-семантичний тип ад'єктивів із префіксом *при-*, що вказує на неповноту ознаки, досить широко представлений у пам'ятках староукраїнської мови: *acutulus приострѣ* [Слав. 67], *epimelas бисє(р) причє(р)ны(ѣ)*, бълочорны(ѣ) [181], *grandiusculus привеликъ* [211], *luteus, luteolus жо(л)тавый, прижо(л)тий* [259], *rufus пририжѣ*, жо(л)тави(ѣ) [357], *subacidus приква(с)-ни(ѣ)*, *subalbidus прибълый*, *subgrauis притяжокѣ*, *subcaeruleus присини(ѣ)* [282], *subhorridus пристрашни(ѣ)* [383], *subluridus приблѣдѣ*, *subriguus примокрый* [384], *subuiridis призелений* [385] та багато інших.

Цей тип прикметників в сучасній літературній мові представлений небагатьма дериватами: *приглухий*. Частіше прикметники, що вказують на неповну міру вияву ознаки, творяться за допомогою префікса *при-* й суфікса *-(к)уватий*: *приглухуватий, присліпуватий, пристаркуватий* тощо.

Вигин водного об'єкта в давньоруській мові називався *лука* < *lōka*, причому стосовно моря вживалася стала сполука *лука моря* з відмінюваним тільки першим членом, але спостерігається вже й універбізація її — *лукомор'є*: *Отъ Царя града по лукоморію итти 300 версть* [ХД 3], *суть горы заидуче луку моря* [ПВЛ 235], в *луцѣ моря* бяхуся [ЛК 558]. Українська мова зберегла ці терміни — *лука* «дугоподібний вигин русла або берега річки», *лукомор'я* [СУМ IV 553; Чер. 129; Ник. 35]. Водний об'єкт із меандрами мав атрибут *лукоркавыи, лукавыи*: [Иорданъ]... *лукаво* (варіанти — *лукоркаво, лукарево*) течеть и быстро [ХД 22; СлРЯ VIII 301]. Прикметник *лукавый* у цьому значенні вийшов із вжитку, бо був омонімом *лукавий* «хитрий, нещирый», але частина його дериватів залишилася, напевне, серед гідронімів *Лукава, Лукавець, Лукавиця* та ін. [СГУ 329—330]. Мабуть, прикметник *лукаркавъ* був південно-русизмом. Його корінь зберігся в київському мікрогідронімі *Лукарець* [там же 330].

Давньоруський географічний термін *пустыня* < *pustyni* (корінь *пустыи* «незаселений; порожній») виступає з двома значеннями — «незаселене місце»: *прибѣже в пустыню межи чехы и ляхы* [ЖБГ 54], «пустеля»: *въ поустыни... хлѣбъ ѿбсьныи ѿдѣжди* [ЖФ 109]. Вони наявні в українському *пустиня* [СУМ VIII 399]; дали есмы. ему годлѣ поле... то поле *пустыня* [Р. 24], шли чере(с)... *пустыне* горы и падолы [Пов. 20], *egypus пустыня* [Слав. 182]. У сучасній літературній мові простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинного

покриття звичайно іменується *пустеля*. Термін має в своєму складі суфікс *-еля*, який відносять до праслов'янських [Sławski 109]. Дериват із цією основою *пустельник* «людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми, самотник» [СУМ VIII 398], за нашими матеріалами, виступає з XVII ст.: пришлоць до него едень *пустелникъ* побожный [Гал. Г. 27]. Тотожне утворення властиве й польській мові — *pustelnik* (ст.-п. *pustelny* «лісовий» відоме з кінця XVI ст.— Вг. 448). Навність у ньому *t*, а не *s* перед *e* наче вказує на запозиченість його. Немає переходу *t > ц* й у білоруському терміні *пустэля* «пустеля», співвідносному з польським утворенням *pustelnia* «житло пустельника». Історію зазначених утворень у східнослов'янських і польській мовах потрібно дослідити детальніше. При цьому варто згадати чеський дериват *poustevnik* «пустельник» (від *poustevna* < *pústěv — *ьпа* < *pusty, род. відм. *pustěv-e* «житло пустельника» — Hol.-K. 289). Існують дві можливості походження іменника *пустельник* — *pustelnik*: або польське слово — запозичення з української, — або, навпаки, українське польського походження (в такому разі є підстави польське *pustelnik* трактувати як запозичення з чеської мови з гіперичною заміною *t* на *l*). Та безвідносно до цього український термін *пустеля* — оригінальне утворення. Один із шляхів його виникнення — зміна структури *пустиня* під впливом *пустельник*.

Необхідно згадати також давньоруську назву *лядо* < *lědo* «поле, нива, порослі чагарником, молодим лісом», пор. *лядина* «рослинність на ділянці, що перестала культивуватися»: і пожни, *ляда* же и старины [СлРЯ XII 349], Села на (ш) *лядиною* поростоша [Ср. II 99]. Пор. ще *одядьти* [Ср. II 665]. Слово давно архаїзувалося: П. Беринда цю лексему й похідні від неї утворення вводить як вокабули в свій «Лексикон» — *лядина*: поле [61], *оледєваю*: заростую хворосто(м) [151], *олядєвиши* страстьми: заглушений наметностями [152]. Нині функціонує в окремих говірках: *лядо* «пагорб у лісі, порослий травою» [Мар. 236], *л'адо* «невелика (переважно кругла) площа серед лісу, вільна від дерев» [Ник. 98]. Мабуть, від старовинної основи утворено діалектну назву одного виду грибів — *лядник* [Ж. 420]. Немає впевненості, чи живомовний елемент засвідчив у «Лексиконі латинському» Є. Славинецький: *planities, planitudo* *лядина*, равнина [318].

У текстах XI—XIII ст. старослов'янського походження зустрічається слово *лѣха* < *lěxa* «нерозорана смуга поля»: ...едину браздоу тажаща. и азъ на лѣсѣ падаю [Усп. зб. 193]. Очевидно, в багатьох південноруських говорах назва архаїзувалася, тому в східнослов'янській редакції Євангелія

в XII-ст. замість *лѣха* вводиться *околѣ* [Ср. II 647—648; пор. възлегоша на *околы* — ЄМ 102] в розумінні «ряд». П. Беринда вводить у свій лексикон статтю *лѣхъ*, -а: мурава, плац(ъ) порожні(й) травою оброслы(й) четверогранні(й), якъ бывають(ъ) городы, грады [60]. Континуант праслов'янського *лѣха* — *ліха* «весняна проталина на полі» існує у волинських говірках [Корз. 155]. У поліських говорах функціонує дериват старовинної назви — *ляшка* «грядка» [Лис. 119; Гр. II 394; вплив *лядо*], пор. і *ляшити* «розбити город на грядки» [Гр. II 394].

Натомість успадковане слово *окіл* (род. *околу*) збереглося на більшості українського ареалу і є нормативним, хоч значення його модифікувалося (найближче до давнього — «навколишня місцевість» — СУМ V 663).

Давнє слово *вода* < *voda* в XI—XIII ст. відоме в трьох основних значеннях: 1. «природна волога рідина»: обляються *водою* студеною [ПВЛ 8]; 2. «водяний простір (річка, море, озеро і т. п.)»; паде метель густъ по земли и по *водѣ* [ЛН 21]; 3. «проточна вода (річка, потік)»: *вода* текущи vzdolъ горы Киевския [ПВЛ 55], бѣ бо городъ обишла *вода* [ЛГВ 755]. У всіх старовинних функціях лексема виступає в українській мові: 1. *Водою* теплою мьюще [Т. 281], 2. с *водою*, и съ зѣмлею [Р. 54], 3. та о(т)толѣ на край ли(с)а... та до *води* [ССУМ I 183], шли чере(с) *воды* и поустье падолы, луги [Пов. 20]. Сучасна літературна мова зберігає тільки перші два значення — «безбарвна рідина (сполука водню й кисню)»; «водна маса джерел, озер і т. п.» [СУМ I 716]. Значення «річка» залишилося в південно-західних говірках [Он. I 139; Закарпаття].

Джерельна й проточна вода, особливо придатна для пиття, в давньоруську добу йменувалася *животьяна вода*: *воды* имѣючи *животными* [СлРЯ II 250]. Така сполука у староукраїнських пам'ятках виступає із семантикою «цілюща вода, вода, що дає життя»: напоити людей *водою* *животною* [Т. 925], а зі значенням «джерельна проточна вода» засвідчується сполука *жива(я) вода*: криница се *живои* *води* указала; Вѣ ныхъ *вода* зъ дождю, а *живои* *води* немає [928]; пор. і *жива вода* «цілюща вода, казкова вода, що дає життя» [там же]. У північних говірках вживається номінація *жива криница* «упорядковане джерело, з якого беруть воду для пиття» [Лис. 73].

Поширеним був у давньоруській мові дериват *водьный* < *водьпъ(ь)*: людье изнемогоша *водною* жажею [ПВЛ 109]. Староукраїнські пам'ятки його континуант *водный (-ий)* фіксують дуже часто [Т. 282]. Ця його форма й тепер нормативна [СУМ I 718], хоч слід було очікувати в ній *i* < *o* в новозакритому складі (пор.: *безвіддя* — *безводдя*; діал. *відник* «посудина

для води» — Гр. I 221). Очевидно, збереженню кореневого голосного сприяв синонім *водяний* [СУМ I 723]. Він зустрічається в писемності XVIII ст.: *потопъ... водяный* [Т. 283], але прикметник відноситься до старовинних утворень. Не виключено, що основа його криється в формі *воденный* (ненаголшений 'а > 'е > е?), котра потрапила в пам'ятки XVII ст.: *Сухимъ путемъ або воденнымъ* [281].

Назви майже всіх понять, пов'язаних із проточними водами, в давньоруській мові мають праслов'янське походження — *рѣка* (*рѣчька*, здріб.) < *гѣка* (*гѣська*), *вода* < *voda*, *потокъ* < *rotoкъ* (споріднене з *тек-у*), *ручай* (*ручы*) < *гисаѣ* (*гисѣ*), *теплица* < *teplica* «тепле джерело, теплий потік», *струя* < *struja* «хвиля, струмін, течія, потік», *жерело* < *žerdlo (споріднене з *жърти*), *устье* < *ustъje* (дериват від *уста* «рот») та ін.: обополь *рѣкы*. Буга [ПВЛ 143], *рѣчьки* ради... *имянемъ* Полота [6], *падоша... на потоци* [ЛК 267], в цркви... *яже естъ надъ ручаемъ* [ПВЛ 54], *Амаусъ же наричется тѣплота, зане теплицы в немъ суть, им же вси лѣкуються* [И. Ф. 320], *яко струюна на низъ текущи* [Пч. 2], *по върховью* Мячина [СлРЯ II 105], *Волга... вѣтечеть семьюдесять жерелъ в море Хвалисьское* [ПВЛ 7], *Днѣпръ втечеть в Понетъское море жереломъ* [7], *зимовати въ вустьи Днѣпра* [51], *бѣжа на оустье* Десны за Днѣпръ [ЛК 327], *пор. ще: [въ печерѣ] ѿ(т)копаше кде бѣ загражено устье* [ПВЛ 193] «вхід».

Органічним продовженням давньоруських є сучасні нормативні номени *ріка* (*річка*), *потік*, *ручай*, *верхів'я* «верхня течія річки та територія, що до неї прилягає»; *купиль... и съ лѣсомъ и з бортьми... за рѣкою* [Р. 12]; *flumen, fluuius рѣка* [Слав. 199], *в(ъ) землѣ Руской естъ надъ рѣкою* Бугомъ [Гал. Кл. Чеп. 299], *гѣус потокъ, рѣка* [356], *с реками* с кривизнами с *потоки* [Р. 127]. У староукраїнській мові чітко диференціювалися за значенням *рѣка* «велика водна артерія», *рѣчка* «невелика ріка», але в сучасній літературній мові семантична різниця між цими словами втрачена, і *річка* може позначати об'єкт незалежно від його величини [Чучка 13]. У діалектах, зокрема карпатських, давня диференціація *ріка* — *річка* зберігається. Варто згадати, що в українських грамотах із різних територій уже в XV ст. сема «верхів'я річки» передається дериватом, спорідненим із старовинним *верховье* — *верховина*: *На(д) рѣчькою* Каменицею *И ѿ(т) върховины* се Котораа *Впадаеть В днѣстръ* [Р. 171; див. ще Т. 219], яке в сучасній мові позначає 1. «верхня, найвища частина чогонбудь (переважно гори, дерева)». 2. «високогірна місцевість у межах Українських Карпат» (СУМ I 336; це тлумачення не точне, бо *верховина* — гірська місцевість узагалі); *пор. також:*

явленіє: *оказа(н)е*, ...*позверхность* яковои речы, *верховинны*, *высокость* [Бер. 160]. Останнє значення задокументоване на Закарпатті в другій половині XVII ст. [Винник та ін. 183].

Стародавнє значення «річка» номена *вода* через староукраїнський період [ССУМ I 183] дійшло до наших днів і зберігається в карпатських діалектах, зокрема бойківському [Он. I 139] та закарпатському.

Термін *теплица* функціонував у староукраїнській мові — *Өермы*: *теплицы* [Бер. 210], *therma(e) теплицы* [Слав. 397], але, як бачимо, означав «теплий купіль». У сучасній мові *теплиця* — «засклєне опалюване приміщення для вирощування ранніх овочів або південних рослин». Давню семантику *теплиця* — «тепле джерело, потік» — зберігає в західних діалектах [Ж. 957], в тому числі закарпатському (пор. ще: *тепличина* «місце в водоймі, де вода ніколи не замерзає» — Он. II 284), пор. *топлица* «теплий потік» [ССУМ II 437] із південнослов'янським вокалізмом початку слова. Від апелєтива походить помітна кількість гідронімів: *Теплиці*, *Теплиця*, *Тепличина* [СГУ 557—558]. Давній номен *струя* «хвиля, течія» також зберігся у говірках [Ж. 930]. У староукраїнських пам'ятках виступає й інше давнє значення лексеми — «потічок»; *riuculus струя*, и(с)то(ч)никъ [Слав. 356]. Більш живучим виявився праслов'янської давнини термін *струмь* < *струмень* < *струмы*, *-мене* < *strumy* (род. відм. *strumene*) — Кедронъ потоки *струмънь* затмъньа... [Бер. 215] — та сподієний із ним *струмок*.

Як географічний термін *жерело* «рукав річки біля гирла; гирло», очевидно, був характерний для південних і західних давньоруських діалектів. Слово широко функціонує в українській мові, але з праслов'янською семантикою — «потік води, який утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі», що в пам'ятках задокументовано тільки в XVI ст.: до озера Миничова и до *жерела* Миничевского; вода... одмъняєса... презъ *жерела* и дъры земные [Т. 919]. Африкативація початкового приголосного в слові — перехід у *дж*, тобто нині нормативна форма *джерело*, — задокументована з другої половини XVII ст.: *джерело*... в тих урочищах будучое; Слезы... як з двохъ *джерел* истъкали [Т. 707]. Давній термін *устя*, успадкований українською мовою: где оупадоуетъ в ню *устьем* пото(к) [Р. 83], речка Кра(с)ная, почав з *устя* свого [АКПС 89 зв.]; у ву(ст)А речки И(в)ницы [21]; нині в літературній мові вживається рідко [СУМ X 503]. Починаючи з XV ст. в українській мові засвідчується східнороманізм *гирло* (*гырло*) < *ghirlă* < б. *гърло* [ЕСУМ I 509] — нині нормативна лексема: половина озера... половина *гырло* [ССУМ I 270].

Форма середн. р., гортанний *z* вказують на можливість контамінації запозиченого слова з давніми *жерело* та *горло*.

Із контекстів важко встановити точне значення давньоруського географічного терміна *струга*: онѣмъ же притекъшимъ. соупротивъ ко *струзѣ*... они же сѣкоуще и бодоуще вогнаша а во озеро [ЛГВ 839—840], Стugna... пожръши чужи ручьи и *стругы* [СПІ 42]. Успадкований давньоруськими говірками термін *стругѣ* має семантику «потік, струмок із швидкою течією» [СУМ ІХ 788], «ручай, струміль» [Гр. ІV 219; Чер. 212], «центральна течія ріки», «затока» [Чер. 212], «проточний або непроточний рукав річки» [Ник. 36, 38]. Староукраїнський його континуант *струга* виступає з семантикою «потік, струмок»: съ млини... и *стругами* [ССУМ ІІ 395], *Струга* Дубенская и Видій боръ [АЮЗР І 31], тою жъ *стругою* ажъ до рѣкы Пины [ІІ 85], на(д) речъкою албо *стру(ж)кою*, которая... на(з)ваная Малюже(н)ка [АКПС 79].

Специфічним давньоруським семантичним неологізмом вважаємо *порогѣ* (переважно у множині) «поріг на ріці» (первісно — поріг, що стосується житла): приде Стославъ къ *порогомѣ* и не бѣ лъзѣ проити *порогѣ* [ПВЛ 73], идоша в рѣку Узѣрву и срубша городъ новъ на *порозѣ* [ЛН 333], який функціонує і в сучасній українській термінології, переважно у формі множини — *пороги*. До можливих південноруських діалектизмів Ф. П. Філін [Филин 1972 539] відносить термін із цієї мікрогрупи *криница* < *krinica* [S. ІІІ 200], який уперше фіксується як топонім у Київському літописі: ста оу Стослави *Криницѣ* [ЛК 412]. Пор. ще: *Криница* истиннаа кні(г) си(х) [ХА 3] «зміст». Ця форма панівна в ареалі української мови і є нормативною (*криниця*): источникъ: здрой, жрудло або *крыниця* [Бер. 51], Пвгасій: *криничны(й)*, жерелов[ный] [227]. Його дериват — *криничовина* «сукупність джерел» [СУМ ІV 348]. Цю семантику в староукраїнській мові передає структура *криничина*: повыше манаствѣра... през *криничину* [Р. 68]. У південно-західних говорах поширений фонетичний варіант *кирницѣ*'а (*керницѣ*'а, *кырницѣ*'а) [АУМ ІІ № 71], відомий із XIV ст. (орфографічно — *крѣница*, *-ця* — ССУМ І 519). Діалектну форму можна пояснювати як результат метатези *и*: *криниця* — *кирниця* (*кырниця*). Однак не виключається ймовірність того, що в давньоруських говорах функціонував праслов'янський варіант лексеми *krinica* — *krъnica*, на існування якого вказують сербохорватське діалектне *krpica* «миска» [Sk. ІІ 196], словенське *krpica* «водяний вир», «дерев'яна видобана посудина» [Bez. ІІ 97]. На його підставі легко пояснюються обидва українські варіанти (пор. східноукраїнську форму *кривавий* та західноукраїнську *кирвавий* <

< кѣваѹъ). У такому разі значення «колодязь», «джерело» в російській (криница) та польській (krynica — S. III 200), очевидно, є результатом впливу української або білоруської.

До давньоруських географічних апелятивів відносять *протѣль* «стиснуте річкове русло, бистрина» [Ср. II 1599]. Лексема фіксується тільки у зв'язку з Хортицею і дніпровськими порогами: *придоша ниже порогъ и стаща в протолче(х)* (в ін. сп. — *проторчехъ*) в Хортиче(м) островъ [ПВЛ 177—178], *стаща оу рѣкы Хорьтиць. на бродоу оу Протолчи* [ЛГВ 742]. Важко тепер з'ясувати, йдеться тут про географічний термін чи топонім, в якому можна виділити корінь *тѣлк-*нути, «штовхнути». У староукраїнський період (під 1552 р.) досліджуване слово задокументоване як назва території: *Уходъ Протолчѣ...* З уходовъ въ верху писаныхъ пять, то есть: Дубослей, Еланський, *Протолчѣ*, Ненасытець [Арх. ЮЗР VII/1 84—85]. На Дніпропетровщині цю назву має річка — *Протѣвч* [СГУ 450].

Запозиченими термінами із старослов'янської мови були слова *изтокъ* «витік ріки», *източьникъ* «джерело, потік» (на запозиченість указує префікс *из-* замість *вы-*), які в оригінальних світських текстах XI—XIII ст. виступають не дуже часто: *истоки* рѣчньные истичуть [СлРЯ VI 326], Безводно мѣсто то есть; ни рѣки... ни *источника* нѣсть [ХД 20]. Вони вживалися й у староукраїнській літературній мові [ССУМ I 452; Слав. 200], але книжність їх усвідомлювалася (в «Лексиконі» П. Беринди вокабулу *источникъ* введено в реєстр як церковнослов'янську — 51).

Запозичений давньоруською мовою із грецької термін *океанъ* (*окианъ*) < *ὠκεανός*: *Ї*обитѣкаа великыи *окианъ* всю землю [Ср. II 641] став надбанням української писемної мови старого і нового періодів — *Ї*кеанъ: *в*сесвѣтнее море [Бер. 242].

З давньоруських дієслів, пов'язаних із рухом проточних вод, назвемо (*по*)*течи* «витікати», *вѣтѣчи*, *вѣннити* «вливатися, впадати», *сѣимати сѣ* (*сѣнати сѣ*) «зливатися»: рѣка Днѣпръ бо *потѣче* (ін. сп. — *тече*) из Оковьскаго лѣса... а Двина ис того же лѣса *потече*... и внидеть в море Варяжьское [ПВЛ 7], рѣчкы ради яже *втечеть* въ Двину имянемъ Полота [6], пойдета рѣцѣ тѣ разню себѣ мало... а потомъ *соиметѣся* обѣ рѣцѣ въ едину рѣку [ХД 48].

Старовинну семантику зберігає повністю українське дієслово *текти* (діал. *течи*) «рухатися (про водну артерію)», «впадати» [СУМ X 58], «витікати»: *Тече* вода з-під явора Яром на долину (Т. Шевченко).

Прямим нащадком давньоруського *вѣтечи* є сучасне українське *втікати* «впадати» [СУМ I 774]. Давньоруське *сѣнмати сѣ* мало семантику «сходитися, збиратися» [Ср. III 775].

Із значенням «зливатися» в українській мові континуант слова не вживається, але його заміняє давній еквівалент *сѣходитисѣ* «збиратися разом» — *сходитисѣ* [СУМ IX 896—897]; пор. ойконім *Сойми* в Міжгірському районі на Закарпатті: село розташоване на території, де в річку Ріка впадає Рипинка.

Із праслов'янської мови успадковано назви, пов'язані із стоячими водоймами — географічні терміни *озеро* < *ezero, *морє* < тоге й нетермінологічні *лужа* < luža, *вапа* < vara та їх деривати: Стополкъ стояше межѣ двѣма озерома... и не бѣ лзѣ озеромъ Печенѣгомъ помагати [ПВЛ 142], Днѣпръ вѣтечеть в Понетское море жереломъ еже море словеть Руское, [7], Налѣзаше лужу кальну, отъ дожда бывшу [Ср. II 50], *вапы* и *луже* или *езера* присно... стоеща [17]. Загальноукраїнськими були й тепер є тільки *озеро* і *морє*: *озера* рибнаа за днѣстромъ [Р. 3], Поминувши *озерце* [АЛ 11 зв.], Мрія...: ...Горкости *морє*... Пани морска(а) [Бер. 222], Понтъ: *Морє*... [228], mare море [Слав. 263], буря на морѣ встала [Гал. Кл. Чеп. 316] тощо; а нomen *лужа* «калюжа» [Ж. 415], «низовина в водою, що залишилася після весняного розливу» [Чер. 129], «невелика заглибина, наповнена водою і гряззю» [Ник. 49] тощо і *вапа* «місце, де стоїть вода; грузьке місце» (закарп. говірки) залишилися в діалектах.

Давньою є назва *калужа* < kaluža — *калѣ*, *тина*: пропасть, *калужа*, болото, *гразь* [Бер. 52]. Її форма наче промовляє на користь думки про те, що структура *калужа* — префіксальний (*ка-*) дериват основи *лужа*. Варіант *калюжа* — *palus калюжа* [в ін. сп. — *калюжа*; Слав. 298]; В *калюжи* вляється; [Пяници] суть подобни смердячой *калюжѣ* [Тимч. 310]; взявши оный трупъ, вкинули... в(ѣ) *калюжу* [Гал. Кл. Чеп. 273] — дозволяє пояснити слово як утворення за допомогою суфікса -'uga від кореня *калѣ* [ЭССЯ IX 126—127]. Гадаємо, що у формі *калюжа* можна вбачати контамінацію нині діалектних слів *калюга* «калюжа» [Ж. 331; дериват від *кал*] або *калюка* — збільшувальне до *кал* «бруд, болото, грязь» [СУМ IV 73] — та *калужа* «місце, де після дощу стоїть вода», «намул, нанесений водою» [Он. I 336], «калюжа» [Ж. 331].

Слово *пучина*, котре має відповідники тільки в південнослов'янських мовах, наневне, ввійшло в давньоруську літературну мову із старослов'янської: Оньдрѣятинская *пучина* мають же и остр(о)вы [ПВЛ 3], але функціонувало і в староукраїнській писемності, хоч ненародність його добре відчувалася. П. Беринда його тлумачить — *пучина*: глѣбѣкост(ѣ) морскаа... или ширѣкостъ морскихъ водѣ, и вмѣсто мѣра глаголѣтсѣа [104]. Його зберегла й нова літературна мова — *пучина* «морська глибінь, безодня» [СУМ VIII 410].

Літописець Нестор твердив, що три великі східнослов'янські ріки витікають із одного лісу. У «Повісті временних літ» за Лаврентіївським, Троїцьким і Хлебниковським списками він іменується *Оковьським*: р'ька Днѣпръ бо потече из *Оковьскаго лѣса*... а Двина ис того же лѣса потече... ис того же лѣса потече Волга [ЛЛ 7; ЛІ 6]. В Академічному та Іпатіївському списках маємо початковий *в* у топонімі: Днѣпръ бо течеть из *Воковьского лѣса* [там же], а в Радзивіловському — іншу основу: из *Волковьскаго* [ЛЛ 7—8]. Нині цей ліс іменують *Волковиский* [там же], в XVI ст. його називали *Волконский* [Алексеев 8], але такі форми можуть бути пізнішою народно-етимологічною модифікацією давньої структури, яка засвідчується принаймні п'ятьма списками Несторового твору. Є підстави вбачати в основі давнього топоніма праслов'янський географічний номен *око* — метонімічний переніс назви органа зору (пор. словен. око «болото з джерелами з боків або на дні» — Bez. II 246, с.-х. око «джерело», «місце на воді, де поверхня має інший відтінок забарвлення», укр. діал. око «бездонна глибина» — Ж. 564; «глибоке місце в озері» — Вор. 64, 398; воко «заглиблення в скелі, з якого тече вода», с. Новосілки Львівської обл. — Мар. 222; глаз «водна поверхня серед болотної драговини» — Чер. 58; див. ще: Толстой 1969 207—208).

У зв'язку з цим до дуже давніх географічних термінів відносно вживану на Закарпатті сполуку *мѣр'с'койе* (*мѣр'с'койе*, *мір'с'койе*) *око*, що має значення «невелике озеро на горі».

Оскільки такі географічні об'єкти зустрічаються нечасто, їх інколи трактують як власні назви. *Морським оком* називають відоме Синевирське озеро на Міжгірщині, пор. також топонім *Морское око* в Імстичеві Іршавського р-ну [Пет. 43]; и на Клубуц'і йе *мѣр'с'койе око* и ў Син'аку // л'ўде мір'али / дуже глѣбкі // вода ў них твѣрдо студѣна (с. Довге Іршавського р-ну). Пор. ще *мѣрск'э око* «трясовина» у с. Кваси Закарпатської обл. [Толстой 1969 209]. Аналогічно гірські озера називаються в Словаччині — *morské oko* (звідси ч. *poľské oko* — Mach. 411). Найбільше озеро в польських Високих Татрах іменується *Morskie Oko* (інша назва — *Rybie Jezioro*) [глибина до 50,8 м — МЕР 673]. В. Махек твердить, що *око* означало чисте незаросле місце з досить глибокою водою серед трясовини, озерце посередині зарослого багна — те саме, що й рос. *окно*, укр. *вікно* (як географічні терміни). У зв'язку з цим він вважає, що в давній сполуці слово *око* споріднене з лат. *aqua* «вода», зближене народною етимологією з назвою частини тіла або з *вікно* (*окно*) [Mach. 411—412].

Існує погляд, що у досліджуваній сполуді *море* первісно мало значення «озеро», оскільки слов'яни із справжнім морем познайомились досить пізно [Езиковедски изследвания 314—315]. З такою думкою не можна погодитися. Високогірні озера «морськими оками» називають і деякі неслов'янські народи [пор. *Тутковский* 33—34].

Дериват лексеми *око* — (в)о^кно < о^къно — вже в пам'ятках української мови XIV ст. виступає із значенням «соляна шахта»: А дали есми... села... с полем, и с лѣсомъ, и с вокном и с рѣками [ССУМ I 189], изниже ты(х) врочишь. лѣсь и балина вокно солное и поле [Р. 83]. Очевидно, копальня називалася *о^кно* ще в праслов'янській мові, адже термін із цим значенням поширений на території сербохорватської мови — *о^кно* «шахта». Він запозичений угорською мовою — *акна* «шахта, стовбур шахти», причому в угорських грамотах соляна копальня так названа вже в документі 1222 р.: *Salifodinas ...que Asana vocantur* [MNTEsz I 117]. Слов'янське слово ввійшло у східнороманські мови: рум. *оспă*, молд. *окнă* «рудник», «соляна копальня» [СДЕЛМ 289; не виключається угорське посередництво — DLRM 557].

У староукраїнській мові назву *о^кно*, очевидно, носило солоне озерце або солоне джерело — Слатина: росуль, *о^кно* где вода солоная, съ котрой са сол(ь) родитъ... [Бер. 116], *salina* слатина *о^кно*, где вода солоная (Слав. 359; пор. слатина *росу(л) вода солоная*, с которой са соль родитъ — Зиз. 78). Нині в літературній мові *ві^кно* як географічний номен має семантику «невеличке озерце», «заглиблення в драговині, болоті» (СУМ I 671; пор. рос. *о^кно*, *о^кошко* «відкритий водний простір у трясовині» — Д. II 663; пор. ще *ві^книна* «не заросле водоростями місце на болоті» — Гр. I 237, словен. *о^кно* «болото» — Bez. II 246, рум. *осі* «воронка в вирі»): Варто згадати про діалектні структури, похідні від основи *ві^кно* — *ві^книна* «не заросле водоростями місце на болоті», «воронка в вирі» [Гр. I 237], *ві^книще* «вир», «глибінь» [Он. I 126, 47], пор. *хлабъ*: гвалтовная вода, про(р)в(а), *о^книско*, мѣстце оурваное в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей лла(т)са а не течеть... [Бер. 143], бездна, безодня... глубокость, мнозство многое водъ, *о^книна* [6].

Відповідних географічних термінів, мабуть, походять такі назви поселень на Україні: *Ві^книна*, *Ві^княне* Кіровоградської обл., *Ві^книне* Харківської, Черкаської обл., *Ві^книни* Хмельницької обл., *Ві^кно* Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької областей (у пам'ятках топоніми фіксуються з початковим О-).

Вузька затока позначалася давньоруським словом *узмень*, а взагалі затока — *пристанище*: Тог(да) бо *оузьмень*, *глемьи*

Соу(д), всѣ пожгоша [Ср. III 1171], зовется *пристанище* то муро моряное (II 1461). Запозичений із грецької мови апелятив *лимень* < λιμνήν «затока» — ста Володимерь об онъ поль города в *лимени* [ПВЛ 109], островъ на... мори; и ту есть *лимень* добръ [ХД 3]. Ф. П. Філін відносить назву *лимень* до характерних південноруських діалектизмів. Проте надбанням української мови стала форма *лиман*: «токъ морскій і *лима(н)* або «островъ... [Бер. 154], запозичена з турецької або кримсько-татарської мови (тур. liman, запозичене з гр.; пор. Sk I 303). Термін *узъмень* е, очевидно, архаїчним утворенням. Первісно тут передбачаються корінь *qz-ъкъ* «вузький» і суфікс *-те* < *-теп* (тобто *qzте, род. відм. *qzтене*; пор. прасл. *golte від *golъ* «голий», д.-р. *голомй* «стовбур дерева без гілля», укр. діал. *голомен*, *голомено* «частина поверхні водоймища, вільна від водоростей» — Ник. 46 тощо, див. ще: Sławski 1974 126—127; пор. також *сухмень* «суха погода, посуха» — Ср. III 631). Континуантів старовинного деривата *узмень* в інших східнослов'янських мовах не виявлено, тому допускаємо, що в «Повісті временних літ» представлений південнорусизм, який живе нині в українській мові: *узъмьнъ*, *озъмьнъ* «найглибше місце в річці з бистою течією, що не замерзає» [Ж. 1006; Гр. II 46; IV 325], *вузьмина* «мілка, вузька частина річки» (СУМ I 485; на зв'язок із давньоруським словом укажує елемент *-м*). Давньоруське слово *пристанище* мало також значення «притулок» [Ср. II 461], яке й залишилося в сучасному українському *пристанище* (*пристановище*), а семантика «затока» втратилася.

Семантику слова *мутъвъ* (*мутъва*; можлива вихідна форма *муты* < *moty, род. відм. *мутъве*), що є гапаксом у давньоруській писемності, вжитим у складі порівняння, встановити нелегко: князи изимани и дружина изымана избита и матахоуться (в ін. сп. — мѣтахус) акы в *мутѣи* [ЛК 645—646; літера *у* виправлена з *о*; в ін. сп. — *моутви*]. Автори «Словаря русского языка XI—XVII вв.» [IX 316] вважають, що «*мутовъ* (*мутъвъ*)» — це «колотівка, збивачка» (рос. *мутовка*), «водяний млин, що має горизонтальне колесо з лопатками», але таке тлумачення явно не підходить до описаної в пам'ятці ситуації. В говорах української мови *мѣтва* — «штовханина, метушня» [Ж. 459], але при корені *мут*-ити «каламутити» така семантика вторинна. На нашу думку, найближче до зафіксованого в XII ст. *мутъвъ* (-а) стоїть бойківський номен *мутівець* «стояча брудна вода» [Он. I 458; пор. ще *мѣтин* «зона розливу» — Чер. 138]. На зв'язок давньоруського апелятива з географічною термінологією, очевидно, вказують численні гідроніми з основою *мутъв*-: *Мутвиця* [8 річок басейну Прип'яті — СГУ 380], *Мутв'янка*, *Мутова*, *Мутовиця* [там же], пор. ще:

ω(т) *мутвицьного* потока [Р. 3; Перемишльська земля]. Очевидно, *мутъва* було південним давньоруським словом.

Деякі дослідники [Нерознак 52] назву давньоруського міста *Вырь*: и к *Выреви* баху пришли [МП 250], и придоша къ *Выры* (ін. сп. — *Выру*) [ЛК 276] пов'язують із гідронимом *виръ* < *вігъ* (корінь *вр-ѣти* «кипіти», «бити джерелом» — *вир-ати*; пор. Ф. I 318; або *ви-ти* — Маш. 690; пор. *Въручьи* «Овруч»), хоч проти такого тлумачення говорить вокалізм основи (*ы* замість етимологічного *и*). Щоправда, можна допускати деєтимологізацію назви вже в старовину. Географічний термін *вир* зберегла українська мова на всьому ареалі її вживання — съпреображеніє: *виръ* в(ъ) водъ, и те(ж) вихоръ, и *виръ* та(к) вѣтр(ъ)ный, якъ и водный [Бер. 167]. У говірках Закарпаття маємо вторинну м'якість кінцевого *р* — *вир'* (можливо, під впливом *вир'х* < *врхъ* «верх»).

Загальнопоширеним давньоруським номеном було слово *болото* < *bolto: ведро б'яше... борове възгарахусь сами и болота [ПВЛ 215], Игоря... емше в болотѣ [ЛК 327]. Як свідчить давньоруський племінний етнонім *дреговичи*, в південно-західних говорах давньоруської мови функціонував характерний для них термін *дреговина* (*дрегъва* < *dręgy) «драговина, дряговина, грузьке, болотисте місце». Континуантами старожитніх виступають українські нормативні терміни *болото*, *драговина*, *дряговина* «грузьке багно, болотисте місце» [СУМ I 404], діалектні *драга*, *драгва*, *драговина*, *драглина* та ін. [Ник. 81], *дрягва* [Гр. I 450]. Назва *болото* з нинішнім значенням увесь час фіксується в староукраїнську добу: оуздала єсть... и з болоты и съ рѣками [Р. 26], тина, болото груз(ъ)кое [Зиз. 81] тощо. Але в українській мові це слово зберігає ще одне старовинне значення — «розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.» [СУМ I 215]: тимѣнне: гразь, болото; тина: болото, калъ... грузькоє; тинавий: болотный [Бер. 132; див. ще: Т. 121]. У закарпатському діалекті *болото* (збірне — *болот'а*) має не тільки значення «мочар», але й «калюжа» [Чоп. 16].

Гапаксом у давньоруському письменстві є лексема *держадъ*: кр(с)тъномъ. пространство єсть крѣпость. поганы(м) же тѣснога. *держадъ* [ЛГВ 812]. Допускається, що вона мала семантику «завал із хмизу, чагарника» [СлРЯ IV 231]. Можливо, це спотворена або церковнослов'янізована форма слова *дряга* — *дряжиє (але пор. гідронім на Сумщині *Деражня* — СГУ 168).

Варто згадати, що праслов'янського походження слово *багно* < *bagno*, ймовірно, було притаманне південним і західним давньоруським діалектам, хоча фіксується тільки в XV ст.: з реками с потоки и з багны [ССУМ I 83].

Пам'ятки давньоруської мови засвідчили ряд слів, що стосуються різних типів гідрооб'єктів: *вълна* < *вълпа*, *валъ* < *vaľь*, *бродъ* < *broďь*, *дъно* < *дъпо* < *дъпно, *мѣль* < *тѣль*: буря вѣста с вѣтромъ и волнамъ... вѣставшемъ... корабль... к берегу приверже [ПВЛ 21—22], Окианъ въ пучину вливаа *валъ* великъ... твораше [Ср. I 225], изходитъ бо изъ *дна* моря... смола черная верху воды [ХД 27], на Трубеши н[а] *бродѣ* [ПВЛ 122], на *мѣляхъ* погыбоша [Ср. II 240], органічним продовженням яких є українські *дно*, *міль* (увиразнено суфіксом — *мілина*), *брід* (пор. *breuia бродъ*, *мѣлкость* — Слав. 104), *вал* «висока хвиля» [СУМ I 283]. У староукраїнській мові функціонував номен *волна*: треволненіє: трохъ *волнъ* въ единою купу зестре [Бер. 133], *Волна* морская [Т. 295], але згодом він зберігся тільки в говірках — *вовна* [Ж. 113], а по Днѣстру бют *воуноньки* В крутім береженьку [Р. Д. 81]. Оскільки лексема збігалася з назвою овечої шерсті (сучасне *вовна*), з метою уникнення омонімії вона почала витіснятися іншими лексемами. Наприклад, уже на початку XVII ст. П. Беринда пояснює волненіє: *вълна*, забуре(н)е водное... *фала* на водѣ *навалность* [Бер. 20]. Через польську мову запозичено германізм *фала* < п. *fala* < нім. *Welle*, який у цій формі зберігся в деяких говірках [Ж. 1025]. У більшості діалектів, у тому числі середньонаддніпряньському, номен *фала*, котрий вимовлявся *хваля* (може, з метою уникнення асоціації з іменником *хвалá*) під впливом іншого полонізму германського походження — *хвиля* «мить» < *chwila* < ст.-герм. *hwila*, (h)wila [S. I 217] набув форми *хвиля*. У зв'язку з цим *хвиля* «момент» було увиразнено здрібнілими суфіксами — *хвилина*, *хвилька*. Нині велика водна хвиля, як і в староукраїнській мові, іменується *вал* — *вълна*: *валъ* на водѣ... [Бер. 162; див. ще: Т. 183—184].

Із різних сторін гідрооб'єкти характеризуються антонімними прикметниковими парами: *чистый* < *čistъ*(jъ) — *мутный* < *mqtъpъ*(jъ), *солодъкый* < *soldъкъ(jъ) (часто в ст.-сл. формі *сладъкъ*) — *солоный* < *solпъ(jъ), *быстрый* < *bystъgъ*(jъ) — *тихий* < *tixъ*(jъ), *глубокый* < *glъbokъ*(jъ) — *мѣлъкый* — *тѣлъкъ*(jъ): вода [в Йордані] же *мутна* велми и *сладка* пити [ХД 22], А бояринъ щедръ, аки кладязь *сладокъ* при пути... а бояринъ скупъ, аки кладязь *сланъ* (ін. сп. — *солонъ*) [Д. З. 20], на брезѣ *быстрои* Каялы [СПІ 18], видѣ рѣку... великими струями *быстру* [И. Ф. 443], князь бо милостивъ, яко источникъ *тих* [Д. З. 67], рѣка *мѣлка* [ЛС 311].

Усі перелічені прикметники зберегла українська мова — *чистий* — *мутний* (розмовне — СУМ IV 832), *солодкий* «позбавлений солоного смаку (про воду та ін.)» [IX 446] — *солоний*, *бистрий* — *тихий*, *глибокий* (діал. *глибокий*) — *мілкий*

«що має невелику глибину [IV 437]: *rigus чи(с)ты(й)* [Слав. 339], слатина: ...вода *солоная*... [Бер. 116], Станула вода вся *солодка* [Хрон. 43], Рѣка... *есть велика глубиною и быстра* [Ал. 51]. Поширеність на всій українській території прикметника *каламутний* (блр. *каламутны*), а також повна деетимологізація його в окремих говірках — *коломітний* [Гр. II 272], *коломытний* [Б.-Н. 189] — указують на те, що це давнє утворення (із *калъ* «грязь» і *мутъныи*, отже, первісно — *каломутний* — Гр. II 211). Нормативне *каламутний* у свідомості мовців також великою мірою втратило етимологічні зв'язки, тому сполучний *о* асимілювався до голосного першого кореня *кал-*.

Частина апеллятивів, зокрема *подгорье, понизье, полѣсье*, уже в давню добу топонімізувалася і вживалася насамперед на позначення певних територій: Соудиславъ шель *есть во Понизье. а королевичъ в Галичи Доброславъ... выше(д) во Бакотоу все Понизье прия* [ЛГВ 789], *дворьскии же Ондрѣи по Сяноу. а Вышата воева Подъгорье* [796], *Мьстиславъ же бяшетъ не притягль. но шель бяшетъ о(т) Копыля воюя по Полѣсью* [873]. Та найбільшою стабільністю відзначається останнє слово, щō й тепер позначає певну східнослов'янську територію — Полісся.

Багато давньоруських географічних номенів праслов'янської спадщини не знайшло відбиття в текстах XI—XIII ст. За підрахунками деяких дослідників, у давньому східнослов'янському ареалі функціонувало не менше 180 лексем із географічним значенням [Чучка 6].

Розглянемо ще одне слово, котре якщо і прямо не входить в географічну термінологію, але примикає до неї.

У «Поученії» В. Мономаха вперше засвідчується характерне давнє південно-західноруське слово [Филин 1972 529—530] *ирши (ирьш)* < їръгъ: и сему сѧ подивуемы како птица нб(с)нык. изъ *ирька* [МП 244]. Найближчі до давньоруської форми наявні в українських діалектах — *ирѣй, ирій* [Ж. 324], *ірій* [Гр. II 194], *ирье* [Б.-Н. 170]. Літературна форма *вирій* «теплі південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи» та говіркові *вирей* [Ж. 84], *вирье, вирій* [Б.-Н. 78] мають початковий приголосний — результат злиття прийменника *в* з імениником: *в ірій* (куди?) — *вирій* [ЕСУМ I 380], на що вже натякав П. Білецький-Носенко: *в' ирье, в' ирій, в' вирій* [78]. Варіант *вирій* відомий уже в XVIII ст.: Синиць... *жиють в(ь) мирѣ, а не идутъ оу вірій* [Явор. 51]. Щоправда, тут, можливо, не обійшлося без впливу іменника *вир* (пор. діал. *вир* «вирій» — ЭССЯ VIII 237, *вирій* «вир» — Ник. 41). У деяких говірках давнє деетимологізоване слово було зближене з назвою *рай* і модифіковане у *вирій, ирій* [ЕСУМ I 380].

Висловлено думку про те, що у формі *вирай* протеза $v < ц$ — правдана [Мартынов 131], що малоімовірно. Протетичний z спостерігається у варіантах *гирі*: Всі пташечки сивенькії На *гиріі* полетіли, Іно една нам ся позістала [Д.-Х. 188], *гирей* [ЭССЯ VIII 237]. Імовірно, давньоруське слово збереглося і в закарпатському фразеологізмі *збірат'ця* йак сорока *нир'* (Іршавщина; як відомо, сороки не відлітають у *виріі*; пор.: Живи (з) с о р о к а м и з воронами що в *ирей* не х о д я т — К. З. 224), де *нир'* пояснюється перерозкладом сполуки **вн ирь > *вн нирь* (щодо давнього **јьгъ*, пор. словен. іг «вир, безодня»). Щоправда, в деяких говірках карпатського діалекту форму *Нир'* має хоронім *Нуіг* — назва території в Угорщині, куди в ХІХ — на початку ХХ ст. ходили на заробітки у жнива. З досліджуваним словом споріднене *іриця* «тварина, що водиться у воді, зокрема Triton», «пташка, яка повертається з зимового відлету», «дуже стара жінка, стара відьма» [Ж. 324; Гр. II, 193—194; МСБГ III 81]. У давнину існувало повір'я, ніби перелітні птахи зимують під водою [Вез. I 212; пор. ще: *теплі води* «виріі» — Гр. I 246]. В ЕСУМ [II 317] біологічний номен чомусь кваліфікується як неясний і припускається походження його від гіпотетичного **вириця* (від *вир*).

Прослідкуємо також долю найменувань окремих антропогенних географічних об'єктів.

З назв антропогенних підвищених рельєфів насамперед укажемо на *валъ < valъ < лат. vallum* (не виключене німецьке посередництво; пор. Ф. I 268; ЕСУМ I 323), *могила < mogyla* (допускається, що первісна семантика — «пагорб» — Ф. II 634): нашим же ставшимъ межи *валою* (ін. сп. — *валома*) ...и Половци пришедше к *валови* [ПВЛ 220], на тои *могилъ* поставилъ цркъвь [23]. Вони протягом історії не зазнали ніяких змін — *вал*, *могила*: а хотарь имъ... дѣломъ доловъ до *валу* [ССУМ I 151], а ту исыпали *могилу* межи дубо(м)ъ. а межи буко(м)ъ [Р. 68], стѣна: муръ, обламокъ, *валъ*, ѡстрогъ [Бер. 124; див. ще: Т. 183]. Могила в давньоруській мові позначалася також словом *гробъ < гробъ* (корінь той же, що й у **grebti*): и погребенъ бы(с) Игорь. [и] естъ могила его оу Искоростѣна гра(д)... Ѡльга же... приде къ *гробу* его. [и] плакаса по мужи своемъ [ПВЛ 55, 57]. Слово збереглося в українській мові: до стежки где *гроб* Алексии оу шипот [ССУМ I 265], *serpiscum* *гробъ* [Слав. 369; див. ще: Т. 610]. Нині лексема *гріб*, *гроб* «могила» (о — книжний вплив) зрідка вживається в розмовній літературній мові (іноді виступає із значенням «труна» — СУМ II 168). Досить поширена вона в діалектах: *гріб* [Ж. 159; Чоп. 60; Гр. I 327; Он. I 193].

Одним із найдавніших термінів мікрогрупи слів на позна-

чейня шляхів сполучення є *путь* < *рѣть*, в якому розвинулося кілька значень: 1. «місце, яким постійно пересуваються, шлях, дорога, путь» — бѣ *путь* ізъ Варагъ въ Греки. и ізъ Грекъ по Днѣпру [ПВЛ 7], [половці] а оуже оу на(с) и Гречьскіи *путь* ізъ ω(т)тимають. и Солонны и Залозныи [ЛК 538], оукажеъ ѣмоу *путь* [ПР 133]; 2. «подорож, дорога, путь» — мнози бо ходивше... Іерусалима, пойдуть опята... а сего *пути* нелзѣ вскорѣ сотворити [ХД 2], 3. «похід» — се есмы *поуть* замыслили великъ... а извѣстимса ... ако на семъ *пути*. ни тажи имѣти... во правдоу сии *путь* сходити. и с противными са бити [ЛК 345], 4. «прохід» — ω(т) смолѣнска чистыи *поуть* до ригы [СГ 12], 5. «напрямок, путь» — посла... Мьстиславъ съ братьею своею многы Кривичи четырьми *путьми* [ЛК 292] ¹, пор. ще фразеологізм: все взаша лахове оу него. *показавше* ѣму *путь* ω(т) себе [ПВЛ 183], брата нашего Романа вывелъ еси ись Кыева. а намъ *путь* *кажеши* и ізъ Руськой земли [ЛК 570] «вигнати, прогнати, показати дорогу».

Конкретні значення має лексема *дорога* < *dorga: 1. «дорога, шлях» — кони мои не могоуть. аже ми боудеть нынѣ поѣхати то толико ми боудеть на *дорозѣ* стати [640], 2. «маршрут, дорога» — поиде Изаславъ ω(т) Володимера с полкы своими по корѣлеви *дорозѣ*. ѣуже башетъ приѣхаль [447].

Із праслов'янських часів успадковано й терміни *гостиньць* (південнорусизм) < півн. *gostinьсь* «великий шлях», похідний від *гость* «купець»: аже погубать слѣдъ на *гостинци* на велицѣ [ПР 131], стьзю < *stega «стежка, стезя (заст.)», прохід: токмо оставише *стезю* єдину на вход самодержца [И. Ф. 445], *тропа* < півн. *tropa* (-ъ): рища в *тропу* Трояню чресь поля [СПІ 6].

Місце, де, заходячи або заїжджаючи у воду, долали річку-ву перешкоду, іменувалося з праслов'янських часів *бродѣ* < *brodъ* (похідне від *бродити* — *брести*): бяхутьса... в насаде(x) ω *бродѣ* [ЛК 424], пор. ще: тоу *перебрѣдоста* Днѣпръ [378].

Успадковані українською мовою назви шляхів сполучення не зазнали специфічних змін — *путь, дорога, гостиньць, тропа, брід*: границю... по перехрестныи *путь* [Р. 90], а по старымъ *дорогамъ* гостемъ поити куда хочеть [83], *дорога* путь [Син. 111], *via дорога, путь* [Слав. 412]; а по *путь*... а по *гостиньць* по кольбаевьскыи [Р. 3], Мы... правымъ и простымъ оуторованымъ *гостинцемъ*... вернемся;

¹ Це значення фіксується найрідше, і твердження, що літописний термін «путь» звичайно позначав лише «напрямок, яким цілиною полів і лісів ішли походи» [Воронин 307], — явна гіпербола, вжита для обґрунтування погляду, ніби в XI—XIII ст. «постійні сухопутні дороги були надто рідкісні» [308], проти чого свідчить увесь лексичний матеріал.

Другая мудрость: *гостинца* ніколи не опускай для стежки простої [Т. 589—590], ...оуказали старую границу... ω(т) потока. ω(т) *бродоу. дорогою*. што идетъ ω(т) зоудечева [Р. 116], *вгеція бро(д), мълко(ст)* [Слав. 104; див. ще: Т. 143]. Протягом усієї історії слово *путь* виступало як іменник чоловічого роду, нині таке вживання його вважається застарілим [СУМ VIII 405]. Під впливом *дорога, стежка* лексема *путь* у багатьох діалектах стала словом жіночого роду (нині це літературна норма). У деяких говірках, наприклад закарпатських, *путь* функціонує тільки як лексема чоловічого роду із семантикою «смуга землі, призначена для ходіння, їзди». В сучасній літературній мові слово *путь* використовується рідше, ніж у давньоруській та староукраїнській мовах. Інші старожитні значення, крім «похід», нині досить широко вживаються [СУМ VIII 405—406]. Активніше, ніж у давнину, використовується тепер найменування *дорога*, в тому числі для передачі поняття «смуга землі, призначена для пересування по ній людей, тварин, транспорту» (пор. фразеологізм *показати дорогу*, діал. закарп. *указати пунт*’).

Уже 1506 р. фіксується запозичена з польської мови назва *шлях*: мешкаєть на *шляху* татарском (АЗР I 368; п. *szlach* походить від середньо-верхньонімецького *slag, slac* «колія, слід, дорога», пор. нім. *Schlag* «удар» — Ф. IV 457), яка нині активно функціонує в літературній мові, взявши на себе ряд функцій давніх *путь, дорога* [СУМ XI 493—495].

Номен *стезя* вже у пам’ятках української мови XV ст. не фіксується. Очевидно, в живому мовленні він витіснений його дериватом *стежка* < *стежъка*: долиною и *стежкою*; в долину *стѣшкою* просто на взгорокъ [ССУМ II 386]. П. Беринда форму *стезя* вводить у реєстр свого «Лексикона» як невластиву живому мовленню — *стезя*: *стежка* (Бер. 121; пор. *стежка, стезя, путь* — Син. 159). У пам’ятках, позначених церковнослов’янським впливом, зустрічається й старовинна форма *callis стезя* [Слав. 109], *semita стезя* [368]. У сучасній мові *стезя* — книжне слово, що вживається в значенні «життєвий шлях, напрям діяльності, розвитку когось-небудь, чого-небудь». Виділена в СУМі семантика «стежка» [IX 681] не ілюструється, бо в цій формі слово тепер практично не функціонує.

В окремих карпатських говорах зустрічається іменник чоловічого роду *трін* «вузька гірська стежка» [Он. II 302] й похідний від нього *тропок* «стежечка» (СУМ X 284; пор. також *трін*, род. відм. *тропу* «правильна думка про щось» — Корз. 241). Форми *тропа* в обстежених пам’ятках не виявлено. Вихідну форму іменника, що лежить в основі прислівника *утрони* «слідом» [Гр. IV 366], визначити важко.

Назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин

Верхній ґрунтовий шар у давньоруській мові позначався загальним словом *земля* < *zemja*: Єсть же около Іерихона *земля* добра и многоплодна [ХД 25]. Конкретніше значення мали лексеми праслов'янського походження *пърсть* < *ръсть* «вийнятий, викопаний ґрунт, порох», *илъ* < *јълъ* «глина», *глина* < *glina*, *порохъ* < *рогхъ: *персть*... сиплюще посередь града [ПВЛ 109], вимають... *персть* ту... на исцъленіе... недуга [ХД 4], *илъ* ничьто же бѣше имь [Ср. I 1091], *глиньюу* съсоуду [Кир. 23], Часть едина желѣзо, а другая *глина* [СлРЯ IV 32], воду... *пороха* нападьшж [Ізб. 1076; 231], церковь държи чисто, бе *пороха* [ПС 105].

Лексеми *земля* «верхній шар земної кори» [СУМ III 557], *порох*, *глина* не зазнали в українській мові суттєвих семантичних змін (щоправда, остання в окремих говірках закарпатського діалекту має також значення «ґрунт, земля»): *mesza ziemiŭ*, *poŭamy toptati* [ССУМ I 395], *земля terra, humus, tellus* [Слав.—Кор. 452], *пръсть*, *прахъ*: *порохъ* [Бер. 81], *поро(х)* бжкви(ч)ныи [Трв. 53], Такъ любви(т) якъ *поро(х)* у оцѣ [К. 3. 249; пор. і *порохъ* для стрільби з XV ст.—ССУМ II 198], А *глинарюмъ* што лѣпѣли около дому [Р. 35], брєніє *глина*, болото [Зиз. 28; див. ще: Т. 527].

Континуант відповідного давньоруського слова *персть* «земля, викопаний ґрунт» зберігся в українських діалектах [Гр. III 147; КТ 70] і писемно-літературній мові, однак у ній назва архаїзувалася, стала стилістично маркованою (урочистою) [СУМ VI 333].

Із прямим значенням старовинне слово *илъ* живе в окремих діалектах — *ил* «глина, мул, баговиння» [Ж. 322], *ил* «розріджений водою чорний донний ґрунт» [Ник. 45]. Привертає увагу говірковий номен *иловачка* «грязь, болото» [Он. I 324] — старовинний дериват, який має паралель у сербохорватській мові (*илвача* «грязь», пор. ще: *илвина* «глина» — Ж. 322). Давній корінь спостерігається в гідронімах *Иловець*, *Иловиця* [СГУ 221]. Слово *ил* (*ил*) на більшості ареалу української мови витіснене іншою назвою праслов'янського походження — *мул* < *mulъ* (та дериватом *намул* < *на-мулити*; діал. деєтимологізоване *немола* — Ж. 515), не засвідченою давньоруськими й ранніми українськими джерелами. Пор. Асія: калиста(а) *мулистаа*], болотиста(а), болотна(а) [Бер. 182]. Здається, прастарий корінь *илъ* має також говірковий прикметник *илкій* «згірклий (про олю)», «ідкий (про луг)» [Гр. II 192], *єлкий*, *їлкий* «згірклий, затхлий» [Ж. 327]. Такі деривати є в інших слов'янських мовах: рос. *ѣлкий* «гіркий,

згірклий», *ѣлокое масло* (СРНГ VIII 343; Д. I 518; зустрічається в північно-західних й південних говорах), блр. *елкі* «згірклий (про жири)», п. *jełki, iłki* «згірклий (про жири)», ч. *lekpouti, zełkpouti, zlıknut'* «гіркнути, засмердітися (про рибу, жир та ін.)». Різний вокалізм початку кореня спонукав дослідників шукати в прикметнику інші етимології без зв'язку з *илъ* [S. I 559; Ф. II 16; Маш. 729; ЭСБМ III 186—187; ЕСУМ II 324]. Запропонована Коржинком вихідна праслов'янська форма *ълькъ та В. Махком — *ълькъ, jełкъ* [див. S. I 559; Маш. 729] справді дозволяє зближувати суфіксальне *ъль-къ*, *jeł-къ* з безсуфіксним *ъль*. Лексеми споріднені й семантично: намул має неприємний, гнилісний запах; зіпсований потемнілий жир також чимось нагадує намул.

Із праслов'янської мови успадковано і давньоруські назви гірських порід — *пѣсѣкъ* < *рѣсѣкъ*, *камы* (род. відм. *камене*) < *капу*, *кремы* (род. відм. *кремене*) < *кгепу*, *глазъ* (*глазѣкъ* [здріб.] < *glazъ* «відшліфована кулька»: вѣтри внѣ рѣкы соущоу *пѣскоу* в рѣку влекше [ХА 455], на *пѣсѣхъ* бьяхоутя [ЛК 432], ити... подлѣ море по *пѣскомъ* [ХД 58], *камене* метаху [ЛК 390], *кремене* твржии [Ср. I 1320], нахо(д)я[т]ь дѣти. наши *глазкы* *стекланныи*... провертаны [ЛК 277].

Без специфічних модифікацій в українській мові залишилася назва *пісок*, а внаслідок вирівнювання основи за формами непрямих відмінків старовинні *камы*, *кремы* набули форм *камінь* < *камень*, *кремінь* < *кремень*: по *пѣсчаныи* бродъ [Р. 14], села... на иткилъ... пониже где *камень* стоить [ССУМ I 468], нырише: съ *пѣску* домокъ, ямка [Лекс. пр. 187], *пѣсокъ* *агена* [Слав.—Кор. 498], *камень*: *камѣнь*; *камене(ц)*, *опока*, *скала* [Бер. 52], *silex* *каме(н)*, *креме(н)* [Слав. 372], *великое камѣнье*... выпадало [Гал. Кл. Чеп. 299]. Давній *глазѣкъ* функціонує в діалектному мовленні — *глазки* «залізні грузила в невода» [Гр. I 288], пор. також *лазѣк* «грузило металеве на мережах» (II 341; деетимологізація, втрата початкового *г*).

Праслов'янськими за походженням є давньоруські назви речовин (у тому числі металів), засвідчені пам'ятками XI—XIII ст. — *сѣра* < *sѣra*, *соль* < *solъ*, *смола* < *smola* «дерев'яна смола; асфальт»; *жельзо* < *želězo*, *золото* < *zolto, *сѣребро* < *sъrebro* (варіант — *сѣребро*, асиміляція *ь* до *е* — Ф. III 606), *мѣдь* < *mѣдъ*, *олово* < *olovo* (споріднене з *лити*), *свинѣць* < *svinьсь* «свинець», *рѣтуть* < *rѣtŭtъ*, *руда* < *ruda*, *рѣжа* < *гѣдја [див. ще: Иванов 100—106]: кипить *сѣроу* горящю; и ту *сѣру* варяче продають [ХД 5], а Коломыискою [I] *соль* о(т)лучите на мя [ЛГВ 789], кому Бѣло озеро, а мнѣ чернѣи *смолы* [Д. З. 8], изходить бо изъ дна моря того *смола* черная верху воды [ХД 27], бѣ же ту... товара. всякого до *жельза* и до *мѣди* [ЛК 333], да окуеть *сѣбрѣмъ* и *золотѣмъ*

[Чуд. РД 68], даль кєсмь блюдо *серебрьно*. въ. д. грвнѣ *серебра* [МГ 33], pokryta же естѣ вся *оловомъ* церкви та [ХД 31], архиепископъ Нифонтъ поби святую Софию *свинцемъ* [ЛН 29], Не видѣши ли *рѣтоути*... тако са разлетитѣ на многы поуговица [Ср. III 206], на копаникє... *роуды* [187], *Злато* огнежьгомо ω(т) лагаєть *рѣжю* [203]. Всѣ перелічені терміни є надбанням української мови. Більшість із них функціонує в закономірних звукових формах: *сіль*, *смола*, *золото*, *мідь*, *олово*, *свинець*, *ртуть* (діал. *ортуть* — Ж. 576; приставний *о* на початку слова перед плавним, після якого занепав *ъ*, пор. *олжа* < *лъжа*), *руда*, *іржа* (приставний *і* перед плавним, після котрого занепав *ъ*): по пяти головажень *соли* [ССУМ II-368], *со(л)* ворогамъ у очи [К. 3. 246], сто(л)ци мало *сьли* [Трв. 53], пекло: *смола* або неугасаючий огонь [Бер. 81], *рison смола* [Слав. 317], заплачєть гривну *золота* [Р. 16], *злато*: *золото*, крушець щирого *золота* [Бер. 43], конобъ: горшокъ *мѣдяный* [Лекс. пр. 184], *аєс мѣ(д)*, *пѣня(з)* [Слав. 73], *мѣднѣ* кварта [К. 3. 275], *polybdaena головная жила* (ін. сп. — *оловная жила*), *руда* [Слав. 270], *plumbum олово* [319], град... як полтора фунта *олова* [Льв. 116], моливдос: *свинець* [Бер. 223], *rubigo ржа*, -плѣсн(ъ) жита [Слав. 357], *ferrugo ржа* [196]. Для диференціації від форм жіночого роду прикметника *сірий* — *сіра* давній термін *сіра* [ст.-укр. *сѣра* — Бер. 38], збережений у діалектах [Гр. III 127—128], увиразнено здрібніло-пестливим суфіксом -к- — *сірка*. Але вже у староукраїнській мові слово дедемінутивовалося — *жупель сѣ(р)ка* [Зиз. 47], *жупель*: *сѣра*, *сѣрка* [Бер. 38], по(д) ихъ порохъ з(ъ) *сѣркою* по(д)ложили [Гал. Кл. Чеп. 269], с ѣ р к у з огнем [ЖО 185].

У староукраїнських пам'ятках зустрічаються обидва давньоруські варіанти назви срібла, але «неповноголосна» форма у XVI—XVIII ст. виступає панівною: за с гривень *серебра* [Р. 15], гривеньце *золоты(х)*, а іа *серебраны(х)* [114], а даль имъ всѣмъ тремъ то *срѣбро* посполною рукою [18], ланѣцущок(ъ) *сребрены(и)* [АЖ 65], *сребрѣникъ*: по нѣки(х) тала(р) *срѣбрѣны(й)* грошъ а(л)бо *срѣ(б)ная* монета; среброискусникъ: тотъ що пробує(т) *срѣбро* [Бер. 120], і не ви(д)но [в сосудах] в цѣновы(х) в желѣзны(х) и в мѣдны(х)... и *срѣбны(х)* [К. 3. 142], і шаблѣ драгоцѣнно *срѣбром* осажають; і поясы дѣлаю(т) *срѣбрныє* [69] тощо. Із форми *срѣбро* (ъ < е) внаслідок дисиміляції двох *р* виникла сучасна *срібло* [діал. *срѣблѣ* — Гр. IV 193]. Відповідна прикметникова форма *срібний* [діал. *срімний* — Он. II 247] виникла через спрощення групи приголосних *брн* > *бн* ще до такої дисиміляції, як бачимо з цитованих джерел (пор. інше спрощення в бойківських говір-

ках: *сріблий* — Он. II 247). Варіант *серебро* нині відноситься до застарілих [СУМ IX 133]. Необхідно зауважити, що в староукраїнській мові поширилася калька латинської назви ртуті *argentum vivum* — *живое серебро*: *argentum vivum серебро живое*; *hydrargyrum живое серебро* [Слав. 91, 221], дано в пив'ї *срѣбра живого*; *живого срѣбра...* розтерши [Т. 928], що в розмовній мові функціонує й нині: *живе срібло* [СУМ II 524].

Старовинна форма *жельзо* тривалий час функціонувала і в українській мові [ССУМ I 357; Слав. 196; див. ще: Т. 915]. Збереглася в діалектах — *жезізо* [Ж. 219]. В говірках південно-східного наріччя в назві *жезізо* відбувся перехід ненаголошеного *e > a* після шиплячого — *жалізо* [Гр. I 472] — і сталася асиміляція *ж* до наступного *з* — *залізо* (тепер нормативна форма).

У давньоруській мові назва *магнитъ* засвідчується в сполучі з *камы* (*камень*) і є калькою гр. λίθος Μαγνητίς «камінь із м. Магnezії»: *Тоу... преоудна воня и магнитъ камен*. [Ср. II 100]. Староукраїнська мова успадкувала цю лексему — *magnes, -tis магнитъ* [Слав. 261], яка збереглася і в сучасній мові — *магніт* [діал. *магнит* — Ж. 422]. В староукраїнську добу зазначена лексема вживалася і у латинській формі *магнесъ* (*магнісъ*): *каме(н) притагаючі(й) жельзо до себе з(ъ)далека* [Бер. 221], відомий і в сучасних говірках. — *магнес* (Ж. 422; у закарпатських — в угорському оформленні — *магнеш*).

Із давньоруських назв речовин, які одержували за допомогою термічної обробки природних порід, згадаємо *вапно* < *варьно*, *стѣкло* < *стѣкло*, а також запозичену з грецької мови *известь* < *ἰσθεσι(ον)* «негашене вапно»: *оѣкна .г. украшена стеклы Римьскими... помость бѣ слить ѿ(т) мѣди. и ѿ(т) олова ч(с)та* [ЛГВ 843—844]; *смолоу и вапно и воскъ разварити* [Усп. зб. 214], *цркъвь оѣнови... в Володимерѣ известью* [ін. сп. — *известю*] [ЛК 674]. Вони продовжують функціонувати в українській мові — *вапно, скло* (спрощення початкової групи приголосних *сткл > скл*, але у множині завдяки наголошеному *e < ь* звук *t* зберігається — *стекла, стекол*): *мѣль вапно* [Зиз. 57], *мѣль: вапно и ты(ж) крейда...* [Бер. 67], *saementum мѣль, вапно* [Слав. 107], *gypsum мѣль, вапна* [I], *крейта* [213; див. ще: Т. 185]. Спрощення приголосних в другому слові відбивають вже староукраїнські тексти: *сткланица: склянка* [Бер. 121], *vitreus скляни(й)* [Слав. 415], [сосуды] през *скляные* все видѣти [К. З. 142]. Унаслідок асимілятивних змін з'явилися діалектні варіанти *школо* (у СУМі, XI 478 трактується як розмовний, пор. п. szkło), *згло* (окремі західні закарпатські говірки). Давно запозичене слово *известь* зберег-

лося у центральних і східних говірках Закарпаття: *звист'*, *звист'ц'*, *дзвисть* [ЛАЗ I № 101].

Була широковідомою і вживалася в XI—XIII ст. речовина *воскъ* < *vosкъ*: Игорь... ω(т)пусти слы ωдаривъ скорое (ін. сп.— скорою)...и *воскомъ* [ПВЛ 54]. Назва без специфічних змін функціонує донині — *віск*: дано на *воскъ* 2 сте копь... [ССУМ I 198], А *воскобо(и)никъ* вари(т) *воскъ* [К. З. 148].

Уже лексикон «Толкование неудобъ познаваемомъ ... рѣ-чем» (список XIV ст.) містить термін *навѠа* (ін. сп.— *навта*) з перекладом «смѣшеніє алой и смола и воскъ съмердащимъ каменіємъ» [Ковтун 427], запозичений із грецької мови (*νάφθα*), в яку ввійшов з іранської [Ф. III 70; Sk. II 498]. Він зберігся у формі, близькій до грецької, — *нафта*: *нафта*, *навѠа*: смола, алой, в(ъ) которо(й) и воскъ, и смердачій камень. *Нефтоу* смердить колодазь за моремъ Фалинскимъ в(ъ) Черкасахъ горски(х)... [Бер. 224]. Староукраїнський звуковий варіант *нефта* позначений тюркським впливом (пор. турецьке *peft*). Існують інші діалектні варіанти слова: *нахта*, *нахтовий*, *нехта*, *нехтяний* [Гр. II 532, 561; Ж. 526; у закарпатському діалекті *нафта* — «гас» — Чоп. 208, пор. уг. діал. *nafta* «гас»). Русизм *нефть* зустрічається в «Енеїді» І. Котляревського.

Мабуть, лексема *духъ* позначає випаровування, насичені газами, в такому давньоруському контексті: ту бо море Содомское... изходитъ *духъ* зноень смердящъ, зноить и поपालяеть всю землю ту [ХД 21]. Це значення співвідноситься з сучасними значеннями іменника *дух* як «тепле, нагріте повітря», «запах» [СУМ II 444]. Пор. і *духъ*: ...дышенье або *пара* [Бер. 33], Пекарня *духъ* любить [К. З. 243].

Дієслово *родити(са)* і його деривати в давньоруській мові вживалися не тільки стосовно людей, тварин і рослин, але й мінералів, водних об'єктів. Очевидно, в цьому знайшли відображення якісь архаїчні уявлення про весь матеріальний світ як живий: є(с) столпъ ть... черствъ и дн е р о д е (н). и камень *оуродилсѧ*. посредъ его [Хр. 200], исходи(т) из *родища* того Васанскаго 7 рѣкъ [Ср. III 134]. У такому значенні воно функціонувало і в староукраїнській мові — слатина: росуль, окно где вода солоная, с(ъ) котрои са с о л (ъ) *родитъ* [Бер. 116]. Стосовно покладів солі й природних солоних джерел *рѣдитис'а* вживається на Закарпатті й нині: коло Шандрова с'а р о п а *рѣдит*, пор. також: богдѧй бы быѥ с'а к а м і н' *урѣдиѥ* місто тебе (с. Довге). Відгуком такої семантики лексеми *родитися* є дериват *родвище* «природне скупчення корисних копалин». Щоправда, останне може бути й калькою російського *месторождение* (пор. *родовище* «місце народження» — Ж. 810). Імовірно, колись існувало повір'я про

те, що гірські породи ростуть: *Кáмін' ростé бес кóрін'а* (народна пісня з Закарпаття), розмножуються [Богданович 23]. Пор. ще: *родник «джерело»* [Ж. 810; Чер. 196].

Окремо скажемо про назви наслідків процесів, що відбувалися в земних надрах. Давньоруські літописці не раз повідомляли про землетруси. Це сейсмічне явище передавалося здебільшого описово: фев(л) .*ѣ. трясеса земля*. пре(д) зорами в но(щ) [ПВЛ 283], Нынѣ (Богъ) *землею трясеть* и *колѣблетъ* [Ср. III 1029], але використовувався також термін *трусъ* < *trōsъ*: в Сирії же бы(с) *трусъ* великъ земли расѣдшиса три поприщъ [ПВЛ 165], быша же и *трусы* страшни и гладь [ХА 22]. Трясіння землі викликало завжди страх, сум'яття, тому з іменником *трусъ* стало пов'язуватися й поняття «галас, шум». Коливання ґрунту взагалі позначалося дієсловом *трястиска* < *tręsti se*: тако всѣмъ кличущемъ. яко же трясти сѣя пещерѣ отъ множества плища... и тоу абие многи *трусъ* не слышимъ бывааше [ЖФ 90].

Словосполука дієслова з іменником на позначення землетрусу вживалася і в староукраїнській мові — *трусъ: трясѣ(н)е землѣ* [Бер. 134], *terra(e)motus тру(с)*, *трясение землѣ* [Слав. 396], і в живому мовленні, де функціонує й досі.

У ХІХ ст. була спроба створити з цієї сполуки універсальний термін — *землетряс* [Ж. 298]. Поруч із цим значенням використовувалася давня назва *трус* [Гр. IV 290], що залишалася як розмовна в сучасному вжитку [СУМ Х 299]. Вона зберігала й інше значення, близьке до старовинного, — «метушня, сум'яття, тривога» [там же]. Для усунення неоднозначності вчені вже в ХХ ст. створили новий композит — сейсмологічний термін *землетрус*. Не виключено, що для композитів зразком був російський книжний термін *землетрясение*.

Загальноукраїнський характер носить дієслово *трясти(ся)*, а *колібати(ся)* < *колѣбати(ся)* < *kolĕbati(se)* — діалектний [Ж. 358; *кóл'ібати* «повільно йти (жартівливо)» — Закарпаття]: *трепетаніе... колѣба(н)в*: *трепота(н)еса, тремтѣ(н)е, трясѣ(н)еса* [Бер. 133]. Сьогоднішня літературна форма *коливати(ся)* — можливо, наслідок контамінації **колібати(ся)*, що виникла через контамінацію *колібати(ся)* й *колихати(ся)* (колисати) та *кивати* [пор. ЕСУМ II 511]. Імовірно видається виникнення *коливати* і в результаті переходу губного *б* в губний *в* у деетимологізованому варіанті *коливати(ся)*. Так пояснюють *в* на місці *б* у сербохорватському *колевка* (*колијевка*) «колиска» та ін. [Sk. II 125]. Пор. ще *дрижати* (діал. *дрыжати*) < *drǫžati*: *Дрижали* предъ нимъ горы [Т. 826].

Процес утворення розривів у об'єктах під час землетрусів або інших процесів передавали давньоруські деривати *po(з)сѣдатиска* < *orzšedati se, *po(з)ступитиска* < *orzstōpiti se; *бы(с) трусъ великъ. и земли расѣдишся* трии поприщѣ [ПВЛ 165], *бы(с) потрасенъ. а в монастыри Печерьско(м) цркъя* [ИІ стыя Бца каме(н)ана на .д. части *раступися* [ЛС 454]. Обидва дієслова — *розсідатися* [СУМ VIII 807] і *розступатися* [819] — утримали старовинні значення — хасма: пропа(ст), велико(е) *po(з)сту(п)лѣ(н)е зе(м)лѣ* [Бер. 240].

Метеорологічна лексика

Газоподібна оболонка Землі, якою дихає жива природа, в праслов'янській мові називалася *въз(ъ)духъ* (корінь той же, що й у *duxati*). Вона перейшла в давньоруську мову — *въз(ъ)духъ*: възиде на *въздусѣ*. Іако не мощи имь дострѣлити юю [ЖФ 104], а з неї — в староукраїнську: *аиръ: вѣтръ, вѣ(з)ду(х)*, повѣтръ [Бер. 172]. Багато етимологів відносять давньоруське *въз(ъ)духъ* до старослов'янізмів [Ф. I 333; Ш. I 134; БЕР I 203; ЕСУМ I 416], але для такої інтерпретації лексеми немає надійних критеріїв. У новоукраїнській мові зазначений термін зберігся тільки в діалектах: *воздух* [Чоп. 35; Ж. 116; Гр. I 248], *оздух* [Ж. 562; Он. II 139]. Обидві форми закономірні з погляду української фонетики: наголошений префікс *въз-* не переходить в *уз-(з-)* (пор. ст.-укр. *возлѣ, озлѣ, озля* «біля»).

Про автохтонність терміна *въздусъ* — *воздух* свідчить і сучасна українська мова, в якій фіксуються лексеми *дух* із значеннями «повітря», «тепле нагріте повітря» [СУМ II 444] і *продух(-а)*, *продуховина* «отвір або канал для природного провітрювання приміщень» (VIII 176; пор. *продухъ* «прохід, щілина» — Ср. II 1524), *прáдух* «протяг», *прáдухи* «густе, важке повітря» [Он. II 132], ст.-укр. *духъ* (рибний) «проруб, продуховина» [Т. 845]. Пор. також хлаби: *прáдухи* водними, водъ оупу(ст), ворота, гвалтовнаа вода [Бер. 143].

Зрідка в давньоруських пам'ятках зустрічається запозичений із грецької мови іменник *аиръ* < *ἀήρ*, *аеръ* (пор. лат. *aēr* < *ἀήρ*) «повітря»: птица(м) по *аеру* не бѣ лзѣ лѣтати [ЛС 447], «небо»: мнатьса юко *аера* достигше [ЛК 714], який вживався й у староукраїнській книжній мові: От *aira*, албо повѣтря; превъше *аера* [Т. 9, 13]. В староукраїнській мові поширення його стимулювала латинська мова. Із старої літературної мови термін *аер* потрапив в окремі говірки: *аер* [Чоп. 2], але в нову писемну мову не перейшов.

Складну семантичну історію має український термін *повітря*. Давньоруські пам'ятки задокументували дериват іменника *вътръ* — *повѣтрие* на позначення попутного вітру: На плоутье бо *повѣтриа* требоуеть кормьникъ (Ср. II 1010; пор. рос. *поветер*, *поветерье* «попутний вітер» — Д. III 151). В давнину люди вірили, що епідемії розносяться вітром, тому це слово набрало значення «пошесть»: то есмо писали докул са *поветрее* не почало [1497 р.— ССУМ II 159; пор. ст.-п. *powietrze* «епідемія» — R. 363]. Воно збереглося в діалектному мовленні: *повітра* «епідемія» [Гр. III 223], *повітре* «заразна хвороба, повальна хвороба» [Б.-Н. 288] [пор. рос. *поветрие*, діал. *поветрие* «повальні хвороби; стан повітря, що їх приносять» — Д. III 151]. Імовірно, на основі протиставлених виразів типу «моровѡе повѣтре», «недоброе повѣтре» — «чистое повѣтре», «здоровое повѣтре» сформувалася нова семантика лексеми *повѣтре* — «газоподібна речовина, якою дихає жива природа», котре фіксується, за нашими матеріалами, з XVII ст., однак, очевидно, існувало й раніше: ...*повѣтрые* [Бер. 172], агглы на *повѣтрыю* спѣвали [Гал. Кл. Чеп. 255]. Повні еквіваленти воно має в білоруській (*наветра*), польській (*powietrze*) та серболужицьких (*powětr*, *powětro*) мовах. Епіцентр інновації в семантиці досліджуваного слова не встановлено. Не виключений і зворотний напрям розвитку його: «повітря» → «пошесть, епідемія» (пор. ще серболуж. *wětrina* «повітря» — J. 115).

Давньоруські пам'ятки не відбивають маніфестанта семи «(загальний) стан атмосфери». Засвідчено тільки термін *погодье* «добра погода»: *погодья* имь не бы(с). бяхоуть бо дождеве велми мнози [ЛС 451]. Паралельно з цим утворенням, очевидно, функціонувала лексема *погода* «добрий стан атмосфери, без опадів», яка в досліджуваних текстах задокументована лише з XVI ст.: ведро: *погода* [Зиз. 36], блгоутишіе... *погода*... яснаа *погода* [Бер. 10], serenitas я(с)ност(ь), *погода*, ведро [Слав. 369], але в російських — із XIV ст.: корабль стоить и *погоды* ждеть [Ср. III 1014]. Така її семантика зберігається і в сучасній українській літературній мові, хоч основне значення в ній — «стан атмосфери» — простежується, за нашими матеріалами, на початку XVII ст. — время: ...*погода* [Бер. 162].

Термін *погода* етимологічно споріднений із давньоруськими утвореннями *годити* «догоджати», *годъ*; *година* «час». Значення «тепла сонячна погода» в українській мові набули давні темпоральні іменники, насамперед *година* [СУМ II 102], який задокументовано тільки в XVIII ст.: Хлѣбъ... возить... въ *годину*, а не въ дощъ [Т. 541]. Назва *година* фіксується і в загальному значенні «погода»: Прибыли подъ дворъ Ноздринъ

задня дощовою години [XVII ст. — Т. 757]. У частині карпатських діалектів метеорологічну семантику має за походженням давньоруський темпоральний іменник *веремя* «час» — *вѣремн'а, вѣремн'и, верем'я* «гарна погода» [Он. I 90] — в бойківських, *верем'я* «гарна погода» [Гр. I 135] — в гуцульських [див. ще АУМ II № 354].

Про лексико-семантичну диференціацію слів на позначення погоди в українських говорах карпатського ареалу спеціальну розвідку написав М. М. Онишкевич [Онишкевич 166—178]. У закарпатському діалекті із значенням «погода» використовується старовинний темпоральний іменник *час*. Подібне явище спостерігається і в інших мовах (пор. слц. *čas*, с.-х. *време*, уг. *idő* «час», «погода»). Необхідно вказати, що в діалектних мікросистемах, де *верем'я* означає гарну погоду, *година* означає дощову погоду (гуцульські говірки — Гр. I 297), а де *година* — гарну погоду, *верем'я* — негоду (деякі бойківські говірки — Он. I 90).

Успадкована з праслов'янської мови лексема *ведро* < *vedro* в давньоруській мові була носієм семи «гарна, суха, сонячна погода»: в се лѣто *ведро* баше ако изга(ра)ше земля [ПВЛ 215]. Зберіглася в українській мові, вона з часом архаїзувалася і вже в кінці XVI ст. вимагала тлумачення — *ведро: погода* [Зиз. 36], однак у писемності вживалася і в XVII ст. [Т. 203]. Тепер, як і дериват її *ведряно* (відомий із XVIII ст. — там же), функціонує в говірках, зокрема західноукраїнських [Ж. 60] та полтавських [Ващ. 19].

На наявність безхмарної, хорошої погоди вказувало давньоруське слово *ясно* < *jasъno* — дериват прикметника *ясньи*, а на процес становлення ясної погоди — похідне від нього дієслово *уяснити сна*: наиде дождь, яко не видихомъ *ясна дни* ни до зими [ЛН 213], мьгла же подьясна... и *оуяснися* нбо [ЛК 435], Бъ разгна мьглу и бы(с) *ясно* [466]. Прикметник *ясний* і присудкове слово *ясно* в українській мові збереглися без змін. Дієслово функціонує з іншим префіксом — *прояснитися* [СУМ VIII 358], діал. *роз'яснитися* [872].

Антонімом давньоруського терміна *погодьє* був його дериват із заперечною часткою — *непогодьє*: бы(с) нелюбъ путьть... зане *непогодьє* есть зимъ [ЛК 565], який засвідчується і в староукраїнській мові XVII ст. — *непогодіє* *tempestas, intemperies* [Слав.— Кор. 475]. Загалом, в українській мові він замінений давнім утворенням *непогода*, що фіксується принаймні з середини XVI ст. [Т. 756; стаття *дожжжъ*] — зима: *непогода*, студень [Бер. 43]. Судячи з словотвірної структури, давнім є також його синонім *негода*.

Несприятливий для людини процес, пов'язаний із погодними умовами, передавало нетермінологічне дієслово *казитися*

«псуватися»: видивъ оже Днѣпръ казится... бѣ бо ледь лихъ [ЛК 362], збережена в карпатських діалектах [Чоп. 141; Он. I 335].

Затяжна хмарна погода з дощами, снігом по-давньоруському іменувалася *слота* < *slota*: *Слотѣ* же бывши [Ср. III 423]. Фонетично незмінною лексема залишалася в староукраїнській мові — слана: серень, роса зме(р)злаа, *слота*; слань: *слота* [Бер. 116]. Отже, в деяких говірках у XVII ст. *слота* означало «наст, іній». У теперішніх українських діалектах назва *слота* функціонує з давньою семантикою [Гр. IV 153]. Літературна мова також зберігає первісну семантику терміна, але в діалекті, що ліг в її основу, давньоруська форма зазнала звукової модифікації — палаталізації *л* — *сьлота* [СУМ IX 390]; можливо, під впливом синонімічних *слякота*, *хлюща*, діал. *плюща* «негода» [VI 61]. Нова фонетика слова (*сьлота*) фіксується вже у П. Білецького-Носенка [332]. Контамінацією *слота* і *пл'ута* можна пояснити словотвірний варіант *сл'ута* на території північного діалекту [АУМ I № 75].

Рух повітря позначався дієсловами *вѣяти* < *vějati*, *дути* < *duti*; явище горизонтального руху повітря іменувалося *вѣтръ* < *větrъ*, а рвучкий круговий його рух — *вихръ* < *viхъ*: парусы... раз(д)ра... *вѣтръ* [ПВЛ 32], яко *вихръ* выторже [СПІ 22], подъ облакы *вѣяти* [38], вѣтру *дмущо* от пучины [И. Ф. 312]. Дієслова в українській мові залишилися без специфічних змін — *віяти*, *дути*. Зворотна форма *вѣятися* в кінці староукраїнського періоду мала сучасне значення — «носитися, мандрувати» [Т. 494]. У групах приголосних іменників *вѣтръ*, *вихръ* у староукраїнський період з'явилися вставні голосні — *вѣтер* (*вітер*), *вихоръ* (*вихор*), які засвідчуються з XVI ст. [Т. 490, 257]. В староукраїнській мові фіксується дериват *вѣяти* — *вѣялица* [Бер. 134], якому відповідає сучасне діалектне *віялиця* «завірюха» [Ж. 109]. Із поширених назв конкретних вітрів давньоруської мови в пам'ятках засвідчені *сѣверъ* < *sěver* та *югъ* < *jugъ*: Дыхающе вѣтру *сѣверу* [Ср. III 886], Вста *югъ* вѣтръ съ снѣгомъ [1141]. Обидві вони успадковані українською мовою: *borneas сѣве(р)*, вѣтръ полуночь [Слав. 104], *auster югъ*, ливъ [98], хоч у більшості говорів архаїзувалися й уже в давнину вимагали тлумачення — *сѣверъ*: *вѣтръ полночный* [Бер. 130], *югъ*: *полудный вѣтръ* [159]; тепер не є нормативними. В діалектному мовленні функціонують із старовинною або модифікованою семантикою: *сівер* (*сіверко*) «холодний пронизливий вітер» [СУМ IX 211], *сівер* «сніг» [Он. II 217], *юг* «південний вітер» [Ж. 1108], пор. також *юга* «тепліший вітер» [там же], «рід сухого туману в літню спеку» [Гр. IV 531].

Потужний вихор, що виникає в дощовій хмарі й поширюється донизу у вигляді рукава чи хобота, втягуючи в себе предмети з поверхні землі, по-давньоруському називався *смъркъ*: ідуть *сморци* мъглами [СПІ 39]. В староукраїнській мові слово засвідчується як *сморищъ* — *смерчъ*: п'явица, фуртуна. *Сморищъ*, по нѣкїи(хъ) сикавка... [Бер. 117]. Окремі натуралісти твердять, що у формі *сморч* це найменування в деяких місцях на півдні вживається й нині [Шарлемань 54—55]. Давньоруські тексти південнослов'янського походження містять інший фонетичний варіант — *смърчъ* [Ср. ІІІ 449—450], котрий у живій мові не був відомий, через що в одному з перших давньоруських лексиконів дається його тлумачення [Ковтун 424]. Він через східнослов'янські лексикони, зокрема через словники П. Беринди, Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського, Ф. Полікарпова, закріпився в старому книжно-літературному вжитку східних слов'ян. Із старої літературної мови термін *смерч* перейшов у сучасну російську мову і в нову українську.

Найголовніші назви, що позначають явища, предмети, дії, пов'язані з круговоротом води в природі, давньоруська мова також успадкувала з праслов'янської.

На явища, пов'язані з газоподібним станом води, вказували *пара* < *рага*, *мъгла* < *тъгла*, *оболокъ* < *obvolkъ (часто в старослов'янській неповноголосній формі *облакъ*): *пара* идеть ис конѣи... *паря* [!] идащеть со истоковъ... зане морозъ бахоуть [ЛГВ 873], оустрой Бъ *мъглу*. какоже не видѣти [ЛК 314], прише(д)шимъ ѿрломъ и многимъ ворономъ. како *оболокоу* велику [ЛГВ 802]. Перше слово збереглося в українській мові незмінним: варог *пара*, мгла, ди(м)... [Слав. 407]. Щоправда, спостерігається й перехід номена в категорію чоловічого роду *пар* [СУМ VI 59] (можливо, аналогія до *дим*, пор. і рос. *пар*); *Па(р)* косте(й) не ломить [К. З. 240]. Найменування *мъгла* зазнало закономірних звукових модифікацій — *імла*, але в староукраїнській мові зустрічається і ближча до давньоруської форма — примракъ... *мгла* [Бер. 98], Ѡфель: ...темно(ст) а(б) *мгла* [242], *caligo мгла*, *мра(к)*, сумракъ [Слав. 109]. Назва *оболокъ* функціонувала також у староукраїнський період — *ѡблакъ*: *ѡболокъ* [Бер. 148], гора Холмская здалася татаромъ быти високаа ажъ по(д) *ѡболоки* [Гал. Кл. Чеп. 295]. Вона зберігається і в багатьох західнополіських говірках — *ѡболок* [АУМ ІІ № 356], і в сучасній літературній мові (*оболок* «хмара»), але в ній лексикографами кваліфікується як застаріла і поетична [СУМ V 549].

Північний праслов'янський метеорологічний термін *хмага* > *хмара* [ЭССЯ VIII 42] не потрапив у давньоруську писемність. Він, як і похідне дієслово *хмаритися* < *хмарити сѣ*,

фіксується тільки в староукраїнських текстах, наприклад: *хмара... о́блакъ* [Син. 167], драселуєть: *хмаритсѧ* [Бер. 34].

Труднощі викликає етимологізування української лексики *мряка* «густий, дрібний дощ», «імла» [СУМ IV 817], діал. *мрака* [Гр. II 451]. Староукраїнські пам'ятки фіксують *мракъ* «імла» [Слав. 109, 278], пор. суч. діал. *мрак* «туман» [Он. I 455]. Можливо, назва *мрака* етимологічно пов'язана з давньоруською *мръачь*, семантика якої не відома: *мрачь*, *меггла* [Ср. II 230]. Не виключено також, що продовженням її є діалектна *мряч* «мряка» [Гр. II 451]. Малоймовірно, щоб українські народнословні *мряка* (*мрака*), *мрак* були запозиченням із старослов'янського (церковнослов'янського) *мракъ* «морок» (див. ще ЕСУМ III 528).

У пам'ятках давньоруської мови іменник *волога* < *volga засвідчується з явно вторинним значенням «масло, сметана, жири; рідка страва» [СлРЯ II 317], адже континуанти праслов'янського *volga, наприклад ст.-сл. *влага*, ч. *vlaħa* тощо, мають ту ж семантику, що й український літературний *волога* «вогкість». На давність цього значення вказує й український безсуфіксний дериват — прикметник *вологий* [пор. Еккерт 242]. Незважаючи на це, обидва слова (*волога*, *вологий*) з сучасною семантикою в нашій писемності засвідчені дуже пізно — в новоукраїнську добу.

Дуже давно фіксується семантично близький до *вологий* прикметник *вългѣкый* *vŭlgъkъ: Соухо и *вългѣко* [Ср. I 378]. Успадкований українською мовою в закономірній, близькій до старовинної фонетичній формі *вовхкий* [Чоп. 32] зберігся в закарпатському діалекті. В більшості українських говорів у формі *воўкий* сталося випадіння *ў* [пор. *вогкій* — Б.Н. 82], тому літературною є *вогкий*. Від XVI ст. засвідчується dead'ектив *вогкость* (*въгкость*) «вогкість» [Т. 294]. Фіксації східнослов'янських за походженням форм *волога*, *вовхкий* у староукраїнських пам'ятках перешкоджало вживання в писемно-літературній мові церковнослов'янців *влага*, *влажнѣй* [Слав. 220] та особливо полонізмів *вълготность* < wilgotność < прасл. vŭlg- «вологість» (*воьлгот(в)ность* — гіперизми: *о* замість *і* — ПЄ 246), *вълготный* < wilgotny [Т. 484]. Полонізи були засвоєні деякими говірками, звідки вони потрапляють і в літературну мову, в якій, крім *вільготність* «вогкість», *вільготний* «вогкий», функціонують деривати, що виникли на українському ґрунті, — *вільга* «волога», *вільгий* «вологий» [СУМ I 673].

Давньоруська антонімна пара *мокрыи* < покъгъ — *сухѣи* < сѣхъ: [вѣтри] ово же *сушешиши* другии же *мокрѣи* [ХА 304] функціонує незмінною в українській мові протягом усієї історії. Близько до описуваної мікрогрупи стоїть при-

кметник *сырыи* < сугъ(жь): ѿше... кожа *сыра* [ПВЛ 122], успадкований українською мовою.

На позначення невеликої кількості рідини, що тримається у кулястій формі, в давньоруській мові вживалися назва *роса* < *rosa* та два близькі за фонетичним складом утворення праслов'янської давнини — *капля* < *карја і *крапля* < кгарја: ще будеть по всеи земли *роса*. а на рѣнѣ суша [105], постави сосуд... под *капля* [Д. З. 22], ни дождевныя *крапли* с небеси идут ни утрення *роса* падеть [102].

Усі лексеми успадковані українською мовою — стакти: *капля*, а(б) *кράпля* [Бер. 233], *ros rosa* [Слав. 356], *stilla капля* [380], Чи ялося свин(ь)ямъ на *росу* ходити [К. З. 255]. Нормативною тепер є *крапля*, а варіант *капля* залишився надбанням окремих говорів [Гр. II 218]. Зберегла українська мова й давньоруське дієслово *капати* < *karati*: повелѣ изъмочити много ризъ и повѣсити... да *капет* из них [СлРЯ VII 61]. Розглянуті слова лише умовно відносимо до метеорологічної лексики, адже вони стосуються будь-якої рідини.

Пам'ятки XI—XIII ст. фіксують кілька орфографічно-звукових варіантів назви дощу. У південноруських текстах часто виступає форма *дѣжць* (*дожць*) [Соболевский 1903 37—38]: бы(с) *дожць* и стече снѣгъ [ЛК 319], у новгородських — *дѣжць*: Бы(с) *дѣжць* съ градомъ [Ср. I 754]. Орфограма *дѣждь*, стимульована старослов'янськими текстами, зустрічається дуже часто незалежно від місця написання пам'ятки: *дѣждь* прѣста [ЖФ 131]. Південноруський варіант *дѣжць* (вимовляється *дѣж'дж'ь*) є прямим, незмінним звуковим континуантом праслов'янської форми *dъždъ* [ЭССЯ V 195]. Староукраїнська мова повністю зберігала давню форму з *ждж* (орфографічно *ждж*, *жц*, *ждж*) у всіх відмінках на всьому ареалі поширення протягом XIV—XVIII ст.: от *дожцу*; *дожць* идетъ, *падаеть*; по... *дожци*; пустилися *дожцжы*; *дожць* ишъли; не боячись *дожцовъ*; *дожць*... *спадали* [Т. 757]. Африката зберігалася, звичайно, і в похідному прикметнику — *дожчеватый*, *дожчевый*, *дожцистый*, *дожцовый*, *дожцоватый* [756—757]. Однак із XVII ст. спостерігається оглушення кінця слова в різних місцевостях України: их *доцъ* зогналь; не хотѣль *доцъ* падати; Коли б *доцъ* не шовъ [820]. У багатьох говірках, особливо південно-східного наріччя, відбулося вирівнювання основи і в непрямих відмінках, що відзначається з XVII ст.: *доц* падал... і град [ЛЛьв. 116], з *доцу* потоки; День былъ хмарний з *доцемъ* густенким [Т. 820]. У сучасній літературній мові не тільки парадигма терміна *дощ*, але й усі похідні слова мають вирівняну основу із *щ*. Деривати з основою *дощ-* пам'ятки з Наддніпрянщини відбивають починаючи з XVIII ст. — *дощикъ*, *дощити*, *дощеватый* [819]. Проте в багатьох південно-

західних діалектах у корені зберігається давня африката *дж* [АУМ II № 111], напр. *нийє дождю*; пуд *дожджом*; великі *дожджі*, *дожджовий*, *дожджити* (закарп. говірки).

У давньоруській мові рух дощу в повітрі позначався дієсловами *ити*, *падати*, *росити* < *rositi* та їхніми дериватами *итти дождю* стр'їлами [СПІ 12], *дождь блгодѣтныи шброси* [Іл. 83]. Процес падання дощу передавався дієсловом *дѣждити* < *dъzdziti* та його похідними: оудержахъ ω(т) васъ дождь. предѣль єдинь *одождихъ* [ПВЛ 168]. Усі ці лексичні засоби залишилися і в українській мові, щоправда, дериват *дощити* [СУМ II 402] тепер вважається розмовним.

Давне слов'янське слово *ѣцикъ* у перекладних пам'ятках маніфестує сему «шум»: Гуси вночь *щюкомь* мѣста пролѣтають [Ср. III 1613]. Можливо, з ним пов'язане українське дієслово *уцухнути* «стати слабшим, затихати, припинятися (про явища природи)» (пор. блр. *уцухці* «замовкнути, перестати»).

Стабільну історію мають такі назви опадів, як *град*, *сніг*, що є континуантами прадавніх назв *градъ* < *gradъ*, *снѣгъ* < *snęgъ*: громъ и мѣлныя, *градъ* же яко яблѣко въ боле [ЛН 30], попусти... казнии [на] фараона... *градъ* [ПВЛ 95] (пор. ст.-укр. *градъ* — Т. 579; *снѣгъ* — Слав. 281; *снѣгъ* выпаль в(ъ) Рымѣ — Гал. Кл. Чеп. 305).

Стійкістю значення характеризуються також терміни *іній*, *лід* — продовження давньоруських праслов'янського походження слів *иньи* (*иниш*) < *іньпїь*, *ледъ* < *ledъ*: *иниш* на сѣно [Ср. I 1100], вступиша на *ледъ*. и обломиса с ними *ледъ* [ПВЛ 142]. Перше слово навіть у середньонаддніпряньському діалекті має різні фінали — *іней*, *іній*, *іний* [Ващенко 1968 60]. Форма *іней*, можливо, відбиває вимову ненаголошеного *и* як *e*. З погляду історичної фонетики найбільш закономірною є діалектна форма *іний* (*иний*). У говірках, котрі лягли в основу літературної мови, збереглася м'яка вимова *и* (пор. прикметник *синій* < *синиш* < *синьи*). Варто вказати, що у формах непрямих відмінків однини літературної мови у фіналі лексеми звук *e* (*інею* і т. д.) — гіперизм, бо історично тут повинен би бути *i* (*и*) (як у *вирій* — *вирію*), що зберігається в діалектних формах (пор. закарп. *інию*).

Досить складну писемну історію мають терміни на позначення тонкого шару льоду, обледеніння на поверхні предметів. У цій мікрогрупі слів є кілька одиниць давньоруського походження, що є континуантами відповідних праслов'янських.

Пам'ятки XI—XIII ст. часто засвідчують номен *серенъ* < *sernъ «тонка обледеніла кірка на поверхні снігу»: *башеть серенъ* великъ. акоже вои не можахоуть перєити [ЛК 637],

падшоу снегоу и сереноу. и не могоша ити [ЛГВ 808]. Успадкований українською мовою, він вживався в літературі: слана: *серенъ*, роса зме(р)злаа... [Бер. 116]. Тепер функціонує переважно на периферійних ареалах української мови, зокрема в закарпатському діалекті — *серен* «наст», середньополіському — *серен* [Ник. 115]. У деяких говірках давно назву перенесено на інші природно-метеорологічні явища: *серень* «легко промерзла вода на ріці», «крига» [Он. II 381], *сѣрен*, *сѣрень* «іній», «ожеледиця», «дрейфуючий лід» [Ж. 861], *серен* «ожеледь» [Ник. 120], *серена*, *серен* «замороз, великий іній» [Б.-Н. 325]. Корінь зберігається в похідних діалектних ботанічних номенах *просерень*, *просерен* «підсніжник», «крокіс» [СУМ VІІІ 281; внутрішня форма слова: рослина, яка пробивається через затверділий сніг]. У діалектному середовищі давній термін *серен* спочатку зазнав впливу іншої лексеми на позначення предмета, утворення якого зумовлюється низькими температурами, — *шерех* (*шерешень*, *шерешінь*) «сало на ріці, тонкий шар криги або невеликі крижинки на поверхні води перед льодоставом» [СУМ XI 443, Гр. IV 492], а пізніше — різних співзвучних слів: *шерен*, *шарин*, *ширін*, *шерон*, *шарон*, *шареш*, *шорох*, *черен*, *черон* та ін. «наст» [Ник. 115—116].

Термін *шерех* виник або внаслідок зворотного словотвору від *шерешень*, або є виводом *шереш* під впливом дієслова (*за*)*шерхнути*. Діалектний звуковий різновид *шереш*, що має відповідники в багатьох слов'янських мовах [Ф. IV 468; Mach. 589; Sk. III 320], можна звести до праслов'янського *serǫ, **serǫ-* (В. Махек на основі чеських і словацьких форм допускає праслов'янську *strěžь — Mach. 589, та проти неї говорять українські та інші східнослов'янські форми з повноголоссям і без *t*, пор. рос. діал. *шорох*, *шерешь*, *шорош*, *шорошь*, *шараш*, *шерех* — Д. IV 629, блр. *шарош*, д.-р. споріднений прикметник *серехъкыи* «нерівний», «шорсткий» — Ср. III 340 і пов'язаний із ним український *шерехатий*). Імовірно, через контамінацію слів *шерех* (*шараш*) і *сѣрен* виникло діалектне *шаран* «дрібні частинки льоду на ріці» [Гр. IV 485]. З діалектних назв шереху варто згадати закарпатські *шарашур* [Митр. 819], *шай* < *шерешай, пов'язані з давнім *шереш*.

Оскільки *серенъ* фіксують тільки південно-західні давньоруські пам'ятки, а континуанти його притаманні тільки українським, білоруським і російським говіркам південного й західного ареалів, Ф. П. Філін не без підстав припускає, що це слово було притаманне південно-західним давньоруським говорам [Філін 1972 540].

Лексема *голоть* < *golotь, імовірно, вже була архаїзмом у давньоруській мові; вона фіксується переважно в переклад-

них текстах — води, от них же есть снѣгъ *голот(ь)* градъ ледъ роса [СлРЯ IV 68], проте досі збереглася в слобожанських говорах — *голоть (голотечя)* «ожеледь» [Могила 19] — і степових [Яв. 149]. На Харківщині вживається також варіант *колоть* із віддаленою семантикою «грудки замерзлої грязі (на дорозі)» [Гр. II 273], що виник унаслідок деїтимологізації й зближення з дієсловом *колоти*. В «Етимологічному словнику української мови» [II 524] *колоть* чомусь віднесено до неясних лексем.

Порівняно пізно потрапило в писемні твори давньоруське слово праслов'янської доби *гололедица* < *gololedica* [ЭССЯ VI 211]. Фіксується в староукраїнських текстах починаючи з XVI ст. — *голоть*: вода замерзлая. *гололидица* [Лекс. пр. 181], *Голоть...*: лѣдъ, серень, ожеледица, *гололѣдица*: всезмерзшаа вода на землі, або вода выше землѣ помержшаа [Бер. 26]. Та й воно займає тільки діалектні ареали, зокрема на заході (*гололедица* «ожеледь» — Гр. I 304) та півночі (*гололедиц'а, оголол'одиц'а* тощо «зимова погода, коли все покрите тонким шаром криги» — Ник. 119).

Імовірно, південноруський ареал мав метеорологічний термін *ожеледь* < *желедь «льодова кірка на поверхні предметів, що утворюється від замерзання дощових крапель». Він характерний для української лексики. Зустрічається й у південних російських говорах [Д. III 657]. Праслов'янська його форма — *želdь (пор. словен. *žled, žledica* «ожеледь, дощ із градом», п. *žlodź* «ожеледь»; праслов'янське споріднене з лат. *gelu* «лід», гр. *χάλαζα* «град»). Давнім є також суфіксальний варіант (о)*желедица*. Очевидно, в одній із старовинних пам'яток списку XVI ст. *желедица написано в церковнослов'янізованій формі: *Облаки, воды, снѣгъ, жлѣдица, мльнія, громы* [Ср. I 881]. За нашими матеріалами, одну з найраніших фіксацій і тлумачень досліджуваного метеорологічного номена дає П. Беринда — *голоть*: ...лѣдъ, серень, *ожелѣдица*, *гололедица*: всезмерзшааа вода на землі, або вода выше землѣ помержшаа [Бер. 26]. Обидві структури — *ожеледь, ожелѣдица* — нормативні в сучасній українській мові. «Словник української мови» тлумачить їх як абсолютні синоніми — «тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.» [СУМ V 646] незважаючи на те, що в метеорологічній термінології *ожеледь* — «щільний лід, котрий виникає унаслідок примерзання на поверхнях переохолоджених крапель дощу або туману», а *ожеледица* — «тонкий щільний лід, що утворився внаслідок замерзання води на мокрих і вологих предметах». У говірках наявні й інші різновиди лексеми: *ожелѣд* (закарп. діалект), *ожеледа* [гуцульський і бойківський — СУМ V 646; Гр. III 43], *ожеледецъ, ожелизь* (лемківський — Гр. I

43; пор. також лемківські *ожелѣст*, *ожелѣць* «льодяні бурульки на дереві» — Гр. I 43).

Великий уламок льоду, льодова брила в давньоруській мові іменувалися *кѣра*: бѣ бо Днѣпръ въ *крахѣ* [ЛК 671], такомуво ледоу на многы *кры* раздроушившоуса яко горы ω(т) великих *корѣ* тѣ(хъ) двѣ *кры* ω(т)торгшиса приразистаса [ХА 479]. На основі старовинної фіксації форми родового відмінка множини *корѣ* та української діалектної *икра* [Ж. 322], російської *икра*, що побутує переважно в південних та західних говорах [СРНГ XII 182], у якій міг розвинутися початковий голосний перед приголосним, після якого зник слабкий *ѣ* (пор. укр. *ік* < *кѣ*, *ікла* < *кѣла*, рос. діал. *иклы* < *кѣлы*, *иржа* < *рѣжъ*, род. відм. *иржи*, *иртуть* «ртуть», *ирты* «лижі» < *рѣты* — СРНГ XII 180, 208, 210), вихідною формою лексеми можна вважати *кѣра*. Ареал російської діалектної форми *икра* «крига» заходить далеко за межі південноросійських говорів [СРНГ, карта № 232]. У свій час Ф. П. Філін пробував термін *кра* інтерпретувати як південний і східний давньоруський діалектизм [Філін 1949, 258]. Не виключено, що *икра* «крига» — пізніше зближення *кра* з *икра* (риб, жаб тощо). Майже в усіх українських говірках вживається дериват від *кра* — *крига*, що є нормативним.

Існує думка, що праслов'янською формою слова була форма *jьkга і воно етимологічно тотожне з *jьkга* «ікра (риб, жаб та ін.)» [S. III 42; ЭССЯ VII 217—218], однак при цьому виникає питання, чому в усіх заходнослов'янських, українській та білоруській мовах послідовно фонетично відрізняються початком слова *ікра* (*jьkга*, *іkга*) та *kга*, *крига* (*крьга*). В давньоруських пам'ятках також без винятків засвідчуються *икра* «ікра» і *кра* «крига». Дериват цього слова — давньоруське *крица* (укр. *криця*, рос. *крица*) — також ніколи не фіксується з початковим *и*. Виходячи з цього вважаємо, що праслов'янською формою лексеми на позначення куска, брили льоду була *къга (щодо подальших етимологічних його зв'язків пор. лат. *сигго* «біжу, плаваю, течу»). Пам'ятки української мови безперервно задокументовують дериват *крига* (*крьга*): Рыбу ловити *крьгою* съ комлею и удою [АЮЗР I 167], *крига* зимная Вислная [ЛВел. I 268].

Властивість гладкої поверхні, в тому числі льодової, передавалася прикметником *кълзъкъши* < *кълзъкъ(jь)*, *пълзъкъши* (вплив *пълзати*): летѣвшимъ. другъ на друга. бѣ бо ледъ *ползокъ* (ін. сп. — *колзокъ*) [ЛГВ 833], на неподкованѣ конѣ по голу леду (и) по *кользькому* пути [СлРЯ VII 256]. Обидва утворення успадковано. Перше на більшості українського ареалу та в писемній мові має закономірну форму *ковзкий* [СУМ IV 204], але в частині південно-західних діалектів

у ньому відбулася часткова асиміляція початкового *к* до наступного *ѣ* чи кінцевого *й* (або дисиміляція двох *к*?) — *ховзкий* [Ж. 1042]. Друге слово в сучасних записах не вдалося виявити, однак в діалектах засвідчено дієслово *повзати(ся)* «ковзатися» [667; Гр. III 210].

Лексико-семантична мікрогрупа, що включає слова на позначення температурних явищ у природі, в давньоруській мові була досить багата. Майже всі складові елементи її успадковано з праслов'янської мови.

Слова, які позначали теплові явища в атмосфері, в давньоруських пам'ятках засвідчені в помітній кількості — *тепльи* < *terpъ*, *тепло* < *teplo*, *теплота* < *teplota*, *тепльи*, *-ыня*, *варъ* < *vaгъ*, *жаръ* < *zĕгъ «спека», *знои* < *zпоѣ* «спека, духота»: пиюштааго *тепlou* воду [Ізб. 1076, 231], ста вся зима *тепломъ* и дъжгемь [ЛН 31], пор. також: а за *тепла* оуидемь [ЛК 444], Стославъ же... оублюдъса *тепльи*ни (ін. сп. — *тепльи*нѣ) [619], *Варъ* слнчныи [Ср. I 229], *жаръ* [845], са(м) ѣсмь створиль... на *зноу* и на *зимъ* [МП 251], *зноа* ради не можаху людие... ходити [ХД 59].

Утворення *теплий*, *теплота* в українській мові функціонують незмінними. Дериват *теплинь* «дуже тепла погода» має інше суфіксальне оформлення. В говірках існує також варіант *теплин'а* (*теплін'а*) (закарп. діалект). Термін *вар* «сильна спека, духота» функціонував протягом усієї історії української мови (Т. 190; СУМ I 291; пор. ще закарп. діал. *варит* (3-тя ос. одн. теп. часу) «дуже тепло, жара»). Іменник *жар* «гаряча пора, спека» в літературній мові використовується нечасто. В ній поширилася форма *жара*, яка виникла з *жар*, прийнявши кінцевий *а* за аналогією до *спека*, *зима*, очевидно, досить пізно. Іменник *знои* з давньою семантикою залишався і в староукраїнській мові — *варъ*: *знои*, горѣчость слнчнаа [Бер. 13]; в новій відійшов на південно-західну діалектну периферію з модифікацією в значенні — *зній* «робота в поті чола» [Ж. 310], пор.: *зноиний* «палючий, спітнілий», *зноити* «потіти» [Семенович 226].

У пам'ятках південнослов'янського походження, переписаних на Русі, виступає назва *сквара* «вогонь», «полум'я» та ін. Староукраїнські тексти засвідчують етимологічно споріднений з нею метеорологічний термін *скваръ*: *aestus skva(p)*, *знои* [Слав. 74; пор. також: Аеръ наполнился дымомъ и *скваромъ* — Пал. 1023], який у нову літературну мову не ввійшов і функціонує в окремих діалектах: *сквар* «спека», *скварний*, *лиқварний* «жаркий (про погоду)» [СУМ IX 257; XI 473], *скварота* «спека» (Закарпаття).

Термін *skvarъ*, *skvara* — праслов'янський [Масн. 615; цей же

корінь — у дієслові *шкварити* і його дериватах]. Імовірно, що його континуант був і в давньоруській мові (принаймні в південних говорах її).

Пам'ятки XI—XIII ст. не фіксують номена *сѣпека*, однак наявність його в білоруській мові (*сѣпка*) та еквівалента цього ж кореня в староросійській — А издять (отъ) *пеки* *растягав(ся)*, бѣ бо имъ варно... [Ср. II 893; пор. також церковнослов'янське *пекѣ* «спека» — там же] дозволяють зробити припущення, що лексема *сѣпека* була локальним південно-західним давньоруським утворенням.

На позначення спеки в староукраїнській мові вживався дериват прикметника *горячий* (*гарячий*) — *горячестъ* (*горячость*, *гарячость*) [Т. 582—583, 511].

Носієм семи «засуха, посуха» в давніх текстах виступає слово *ведро*: в се лѣто *ведро* баше яко изга[ра]ше земля [ПВЛ 215], гладо(м). или моромъ. ли *ведромъ*. ли иною казною [148]. Це значення лексеми *ведро* тепер не фіксується. Очевидно, ще в староукраїнський період поширилося утворення від прикметника *сухий* — *засуха, посуха* [пор. скварь: зной, *посуха* — Бер. 114].

Давньоруський метеотермін *сухмень* — лѣ(т). *Сухмень* бы(с). вагаракутса болота и борове [ЛС 483] — успадкувала українська мова, але він залишився поза сучасною літературною нормою — *сухмень* «засуха» [Б.-Н. 345; Ж. 938], *сухмель* «випалене місце в полі» [Чер. 214].

Стан природи при тривалій спеці називався дієсловом *горѣти*, що в цій функції вживається й тепер [СУМ II 131]. На позначення невисокої та низької температур вживалися такі давньоруські слова, як *холодѣ* < *holdѣ «прохолода», *холодѣнии* < *holdѣпъ(*ѣ*) «прохолодний», *зима* < *zima* «холод, холоднеча», *зимѣнии* < *zimѣпъ*(*ѣ*) «холодний»; *студено* < *studeno* «холод, холодно», *студѣнии* < *studѣпъ*(*ѣ*) «холодний»; *студень* < *studѣпъ* «холод, холоднеча», *морозѣ* < *mozѣ, *заморозѣ*: са(м) ієсмъ створилъ... на зною и на зимѣ [МП 251], Днь съ *зиминѣ* [СлРЯ V 389], [жельзо] *студеномѣ* да са ка^лить [Ср. III 574], облѣютса водою *студеною*. [и] тако ѡжиоуть [ПВЛ 8], оутѣха имъ въ годѣ *студѣни* [УС 263], *морозѣ* бахоуть велицѣ [ЛГВ 873].

Номен *холодѣ* та його дериват *холодѣнии* у східнослов'янській фонетичній формі в давньоруську писемність не потрапили (у перекладних пам'ятках старослов'янського походження фіксуються неповноголосні форми *хладѣ*, *хладѣнии* — Ср. III 1369). Давня семантика слів *холод* «прохолода», «холодок (у тіні)», *холодний* «прохолодний» збереглася в південно-західних діалектах [Ж. 1043] та дериватах — *холодок* (первісно — демінутив), *прохолодний* — і в літературній мові.

Невідомо, коли у цих слів розвинулося нове, специфічно східнослов'янське значення «низька температура, холоднеча». Найвпевненіше його в усіх східнослов'янських мовах промовляє за те, що воно почало поширюватися принаймні в давньоруську добу. У староукраїнських пам'ятках така семантика вже звичайна: *algor зи(м)но хла(д)* [Слав. 77], *frigus, -oris зи(м)но, хла(д)*, *мра(з); frigidus хла(д)ний, зи(м)ни(д)* (у цій пам'ятці слова з церковнослов'янським неповноголоссям, але з новою семантикою). У старій писемній мові функціонував успадкований з давньоруської мови прикметник *зимний* «холодний» та його деривати; у новій літературній мові він кваліфікується як розмовний [СУМ III 567]: *курина:... або зимно(ст)* [Бер. 216]. Залишок давньоруського значення *зима* «холод» зберігся в південно-західних діалектах: *зима* «пропасниця» [Гр. II 153; Он. I 308; Ж. 299]. Прикметник *студений* увійшов в українську мову, зберігшись на всьому її ареалі і зазнавши невеликих модифікацій у семантиці: *студений* «дуже холодний» [СУМ IX 799], однак іменник *студінь* (пор. *зима: непогода, студень... — Бер. 43, мразъ: студень — 66*) функціонує переважно в південно-західних діалектах. Його вживають письменники — вихідці з територій поширення цих говорів. У сучасній літературній мові номен *студінь* «сильний холод, мороз» — розмовний [СУМ IX 800]. У тих діалектах, де *холод* зберігає давньоруське значення «холодок», і лексема *студінь* має старовинну семантику «холод».

В окремих діалектах, наприклад закарпатському, носієм семи «сильний холод» є нове утворення *ціпнін* (пор. літ. *ціпеніті* «ставати нерухомим (від холоду, вогкості, хвороби)», д.-р. *оцѣпляти* «ціненіти»: печалми мучими зимою *оцѣплятеми* [ПВЛ 225]. Стабільною семантикою протягом усієї історії української мови відзначається успадкований від давньоруської мови метеорологічний термін *мороз*.

На процеси, що відбуваються у воді у зв'язку з температурними умовами в природі, вказувала низка давньоруських дієслів та їх дериватів — *мързнути* < *мырзпѣти, таяти* < *taјati, талыи, сътечи, стати* (*ставати*), *полонитися, рушати* та ін. слова і їхні деривати: *рѣкы са смерзываютъ* [ЛК 406], *башеть бо тала стопа. за Хороломъ* [636], *бы(с) дожъ и стече снѣгъ* [319], *река же не стала башеть и не могоша еѣ перейти* [ЛГВ 893], *доспѣвайте вси доколѣ рѣкы са оустановяють* [ЛК 359], *бы(с) вода по Волзѣ... по череву коневы на леду... юже рѣкы са рушяють* [371], *сполонилсѣ башеть Днепрѣ. бѣ бо весна* [652].

Українська мова успадкувала всі названі слова та їх значення: *мерзнути, таяти, стікати* «розплавляючись, танучи зверху, текти» [СУМ IX 712], *ставати* «покриватися кригою,

«замерзати (про річку, потік)» [625], *рушив лід, рушила крига* «про початок льодоходу» [VIII 918]: *liquo is(t)avaю*, *мякчу* [Слав. 256], *болота и рѣки стануть...* пойти воевать [АЗР II 186] та ін. Близьке до давнього дієслова (*сѣ*)*полонити(сѣ)* «вкривати(ся) ополонками» живе в діалектному мовленні: *полонити* «робити проруби в льоду» [Гр. III 287]. Воно сигналізує існування в давньоруській мові назви *полона, успадкованої українською — *полонка*, *ополонка* та білоруською — *палонка* мовами (пор. і рос. *полянья*). У російських говірках це слово локалізується на півдні [Д. III 267]. Очевидно, *полон(к)а* — давньоруський південно-західний діалектизм. Слово було звичним і в староукраїнській писемності: *Верти(т)са якъ трѣска в поло(н)цѣ* [К. 3. 217], *въ воду в поло(н)ку по(д) люд* [ДМВН 201].

Властивість поверхні льоду передавав прикметник *кълзѣкъши* < *кълзѣкъ(жъ)*: *летѣвшимъ. другъ на друга. бѣ бо ледъ ползокъ* (в ін. сп. — *колзокъ*) [ЛГВ 833].

Із станом вод земної поверхні і ґрунту залежно від метеорологічних чинників пов'язані слова: *болото* < *bolto, *лужа* < *luža* < *lougja, *наводнятися*, *розпливатися*, *розтѣнатися*, *поводь* (корінь *вод-а*), *повонь* < *поводнь* < *повопь* < *rovodny [?] [Ф. - III 249], *грязь* < *gręzъ*, *калъ* < *kalъ*, *розкальє* (корінь *кал-*): *кожухы начаша мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ* [СП I 11], *Налѣзаше лужу калъ*, *отъ дожда бывшу* [Ср. II 50], [Стugna рѣка] *бѣ бо наводнилася велми* [ПВЛ 219], *сѣмо са...* *Днѣпръ росполиваетъ* (ін. сп. — *ропливает*) [ЛК 362], *а оуже рѣкы ростѣкають(с)* [ЛГВ 889], *бы(с) поводь велика...* *пойде вода изъ Днѣстра* [ЛК 524], *Избавивыи та Гъ ѿ(т) повони* *каже при Нои* [Ср. II 1002], *перенда грязи...* *ста на ночь* [ЛК 435], *акы свинья...* *в калѣ...* *каляющесса* [ПВЛ 168], *ногама попирашеть ю въ калѣ* [ЖФ 84], *Данилови пошедшоу на воину...* *бывшо раскалью* [ЛГВ 829]. В конфесійних текстах виступає термін *потопъ*, що вживався у відомій біблійній оповіді: *По потопѣ...* *снове Ноеви раздѣлиша землю* [ПВЛ 1]. Усі названі одиниці ввійшли в українську мову. Нормативними є нині *болото* «грязь» [СУМ I 215], *наводнятися*, *розливатися*, *розтїкатися*, *повідь* (*повіддя*), *повінь* (род. відм. — *повені*; форму прирівняно до утворень із суфіксом *-инь* < *-ень*), *грязь* (із словотвірним, первинно емоційним, варіантом *грязюка*).

Очевидно, із семантикою «повінь» в XI—XIII ст. вживалася словосполука *велика(ка)* *вода*: *вода бы(с) велика* *въ Днѣпрѣ* [ПВЛ 283], успадкована українською мовою: на весні *вода великая* була [Т. 281]. Назва *калъ* з первісним значенням функціонувала в староукраїнській мові — тина: *болото*,

каль... грузкость [Бер. 132], а тепер — лише в діалектній [Гр. II 208; Б.-Н. 178] та розмовній літературній [СУМ IV 73]. За сучасною літературною нормою *кал* — евфемістична назва перетравленої їжі, викинутої кишечником.

Лексема *лужа* залишилась у діалектному мовленні окремих територій [Ж. 415], а на більшості ареалу її витіснило праслов'янської давнини слово *калюжа* < *калужа* < *kaluža* [діал. *калужа* — Ж. 415], однак фіксується воно порівняно пізно, наприклад: ст.-укр. каль...: ...*калужа* болото, грязь [Бер. 52], *калюжа* ровь [Син. 121]. У староукраїнській мові *болото* засвідчується із значенням «грязь, розмокла земля» [Т. 121], пор. тим'їніе: *грязь*, *болото*; тина: *болото*, *каль*...; тинавый: *болотный* [Бер. 132], що досі наявне в говірках [Гр. I 84]. Для уникнення омонімії з відповідним географічним терміном (*болото*) в літературній мові слово *болото* у значенні «калюжа» вживається дедалі рідше.

Номен *розкальє*, напевне, був південним регіоналізмом давньоруської мови. У модифікованому вигляді *розкаль* «розмоклий ґрунт, бездоріжжя» він зрідка використовується в сучасній художній літературі вихідцями з ареалу південно-західного наріччя української мови [СУМ VIII 689]. Пор. щодо структури: *розквась* «бездоріжжя» [СУМ VIII 692]; Стала великая *розквась*, р'ьки почали пускати [ЛСам. 181]. Лексема *потопъ* (на книжність вказує збереження звука *о* в новозакритому складі) розширила семантику; у сучасній мові позначає не тільки бібліїну повінь, але й великий розлив води взагалі, велику повінь [СУМ VII 416; первісне значення].

Група давньоруських найменувань і частина їхніх дериватів, пов'язаних із електричними, світловими та звуковими явищами, що відбуваються в атмосфері (звичайно, наукового уявлення про їх природу люди X—XIII ст. не мали), а також із явищем грози, — це праслов'янський спадок — *мълнѣна* (*мълнѣна*, *молонья*) < *mьlni*, *блискати* < *bliskati*, *блистати* < *blistati*, *громъ* < *gromъ*, *грьмѣти* < *grymĕti*, *трѣснути* < *trĕsnqti*, *шибати* < *šibati*, *гроза* < *groza*, *буря* < *bur'a*, *туча* < *tqča*, *дуга* < *dqga* та ін.: быша *громи* велици и *блискании* *мълнѣна* [СлРЯ I 243], Городень погоръ всь... ω(т) *блистаниа*: *молнѣ* и *шибениа* *грома* [ЛК 634], зразишаса... с полкомъ и *трѣсну* аки *громъ* [ЛІ 267], *молнья* освѣтиша всю землю. и в небеси *погремъ* [ПВЛ 284], *гремлеши* о шеломи мечи харалужными [СПІ 13; тут — переносно], бывши нощи бы(с) *тма молонья* и *громъ*. и дождь... и бѣ *гроза* велика [ПВЛ 148], бы(с) *буря* велика [ЛК 314], ...и розноси хоромы. и товаръ и клѣти *спаде туча* а в тои *тучи* спаде вѣверица мала [ЛІ 277], *пламень*... *яко дуга* стою *єдинѣмъ коньцѣмъ* на

вѣрхоу црквѣнѣмъ. таче и другымъ на наречѣнѣмъ мѣстѣ [ЖФ 118].

Успадкований давньоруський метеотермін *мѣлнѣа* в законмірній для української мови звуковій формі *мовнѣа* (*моўн'а*) «блискавка» побутує в окремих говірках південно-західного наріччя [Ж. 448]. Не маючи парадигматичної опори й рідше вживаючись, ніж паралельна лексема *блискавка*, *-иця*, назва *моўн'а* в діалектному мовленні піддалася різним фонетичним модифікаціям: *моўна*, *моўн'і*, *момл'а* «блискавка без грому», *мл'і* «блискавка» [Он. I 451; пор. прасл. тьlni], *мудя* [456], *молинь*, *молня*, *монія* [Лис. 254]. Пор. також: *моўніт* «блискає» [Он. I 448], *моўн'ііі* (*моўн'ірі*) с'а йграйт «блискучі спалахи на зоряному небі» (закарп. говірки). Можливо, з форми *моўн'ііа* виникла північноукраїнська *мо́н'ііа* [АУМ I № 342]. У багатьох говірках південно-східного наріччя, особливо в лівобережних і правобережних степових, фіксується форма з *л* — *мо́л'н'ііа* [там же], яка майже скрізь іде паралельно з *блискавка*. Не виключено, що приголосний *л* у слові зберігається під впливом російської мови або тут ідеться про лексичне запозичення. Давньоруський варіант із вторинним повноголоссям — *мо-лонья*, ймовірно, зберігається в північноукраїнському *малайня*, *малання*, *маловня*, *малодня* [Лис. 254], *маладн'а* [АУМ I № 342], в якому відбивається акання, а в частині говорів — деетимологізація й прирівняння до основи *молод-ий*, можливо, з жартівливих або табуєтичних мотивів. З цих же мотивів, мабуть, форму **малан'а* (пор. рос. діал. *молонья*) прирівняно до жіночого імені *Маланка* (пор. *Маланка* < *Меланія*; пор. і рос. воронезьке *молашка* «блискавка» — СРНГ XVIII 214, тобто *малашка*, пор. *Малашка* < *Меланья*) у східнополіських і деяких середньополіських говірках [АУМ I № 342; пор. *моланья* в Четї 1489 р., *маланья* в євангелії Тяпинського — Карский 1955 257].

Майже на всьому ареалі української мови відомий метеотермін *блискавка* [АУМ I № 342], який виник унаслідок заміни архаїчного суфікса *-иця* суфіксом *-к* давнього, праслов'янського утворення *блискавиця* < *bliskavica* [ЕССЯ II 117—118], що в літературній мові є паралельним із *блискавка* [СУМ I 199]. Староукраїнські пам'ятки фіксують друге слово з кореневим наголосом — *мо́лніє*: *бліскавица* [Бер. 65]. Збережене дієслово *блискати* [Т. 101] в українській мові витіснило форму *блистати* з групи метеолексики. У поодиноких говірках спостерігається деетимологізація й зближення з коренем *лѣск*: *лыскати*, *лыскавиця* [Чоп. 173].

Не знанали специфічних змін на ґрунті української мови лексеми *ґрім* (перунів: *ґромъ* — Бер. 81; див. ще: Т. 614), *ґриміти* (ст.-укр. *ґримѣти* — Т. 608). Дієслово *тріснути*

в староукраїнській мові зберігало зв'язок із старовинним значенням — *fulmīno* п е р у н о (м) *убиваю, трѣскаю* [Слав. 204], але в сучасному українському літературному мовленні стосовно грому не вживається. У закарпатському діалекті воно ще зустрічається у виразі *грїм трїснуў* «ударив грїм» (пор. літ. розм. *трїскати* «бити, ударяти (по чому-небудь)» — СУМ*Х 271).

Дієслово *шибати* «бити, битися» залишилося в українській мові [СУМ XI 449], однак із поняттям грому, принаймні в літературній мові, не пов'язується. Але воно не втратило зв'язок з метеологикою, адже *шибати* виступає також із семантикою «сильно віяти» [там же; пор. Он. II 381].

Теонім — ім'я давнього слов'янського божества дощу, блискавки, грому в староукраїнській мові — було перенесено на блискавку, грїм — прѣсновеніє: *пѣрунъ* [Бер. 134], *fulmen перунъ*, *fulmīnog перуно(м)* ударенъ биваю [Слав. 204], дощ падал... і град... і *перун* ударил на каплицу [ЛЛьв. 116]. Воно збереглося в деяких говірках південно-західного наріччя [*перун* «грїм» — Он. II 57; «блискавка» — Чоп. 257], нерідко в деетимологізованих формі: *пѣрін*, *пѣрін'* [Stud., 78; можливо, повторне зближення з дієсловом *перти*]. В літературній мові *перун* «грїм» — застарілий елемент [СУМ VI 334].

Назва *буря*, не зазнавши модифікацій, функціонує на всьому українському лінгвоаралі.

Як свідчать сучасні мови, праслов'янський іменник *groza* мав значення «жах», «загроза», «погроза», «небезпека», з яким він увійшов і в давньоруську мову (пор.: в *грозѣ* сеи створимъ миръ с ними — ПВЛ 219). Українська мова також успадкувала цю семантику — *гроза* «те, що викликає, наводить страх, жах» [СУМ II 17; тут воно кваліфікується як переносне вживання *гроза* «буря»]. Наближення бурі й сама буря викликали почуття страху й боязні перед її наслідками. На Закарпатті, коли наближаються грозові хмари, буря, й тепер кажуть: *страхотá*, *стра́х іде*. Старовинну назву *гроза*, первісно вживану на позначення предметів і явищ, які викликають страх, жах, та відповідних почуттів, перенесено на метеорологічне явище. Варто вказати, що семантична інновація *гроза* не досягла крайньої західної території України. В закарпатських говорах вживається тільки термін *бур'а*.

Давньоруське слово *туча* мало, крім старовинного значення «гроза із дощем, зливою» (спаде *туча* и в той *тучи* спаде вѣверица мала — ЛП 277), і новіше — «грозова хмара»: Чръняя *туця* съ моря идуть [СПІ 12]. Українська літературна мова і більшість діалектів успадкували саме це значення терміна *туча* — «густа темна хмара, яка приносить опади» [Мо-

гила, карта № 2]. Лише частина західних говорів зберігає давню семантику — туча «гроза» або ближчу до неї — «злива», «град», «дощ із градом» [там же].

У давньоруських текстах XI—XIII ст. зустрічається сполука *хлаби небесьнии* на позначення потоку води, зливи: посла на ны Бъ архангла Михаила. *отворити хлаби нб(с)ныя*; *хлаби бо нб(с)нии* одинако *топяхоуть и(х)* [ЛГВ 760, 761]. Не виключено, що йдеться про запозичення виразу із старослов'янської мови, в якій *хлябъ* < *хлѣбъ* — «водяна заставка», «водоспад» [пор. Мурьянов 1981 58—60], але сама давня назва *хлябъ* могла бути й питомою. У староукраїнській мові слово, очевидно, архаїзувалося, адже П. Беринда дає його розгорнуте пояснення — *хлябъ*: гвалтовнаа вода, прорв(а), окниско, мѣстце оурваное в(ъ) рѣцѣ, где вода рачей лла(т)са а не течеть [Бер. 143]. Північноукраїнський номен *хляба* «погана дощова погода, негода» [Лис. 222] етимологи пов'язують із праслов'янським дієсловом *хлѣpati* [ЭССЯ VIII 33], однак він, імовірно, тепер е континуантом старожитнього іменника (кінцевий *-а* — вплив назв *буря*, *сльота* і т. п.). Не можна заперечувати етимологічну спорідненість із *хлябъ* дієслова *хлянути* < *хлябнути* (пор. *гынути* < *гыбнути*) «хлинути» [Гр. IV 404; СУМ XI 91], «прорватися й хлинути (про велику кількість води тощо)» (Закарпаття).

Коли йдеться про інтенсивний вияв дії, особливо природних процесів, в тому числі метеорологічних, у давньоруській мові жививався атрибут *рамянии* < *гамѣпъ*: бани древены. и пережугуть е *рамяно* [ПВЛ 7], вземь рогалью нача(х) копати *рамено* [210], [на перси] съдоста удавиша и *рамяно* [261], бы(с) тойѣ ночи тепло и дождь. *рамянъ*. и оумножиса вода [ЛК 629]. Імовірно, що це давнє слово було південноруським регіоналізмом, адже засвідчується тільки в тих оригінальних текстах, що створені в Києві [Ср. III 67]. Воно споріднене з інослов'янськими лексемами: ч. *páramný* «несподівано швидкий», «запальний, гарячий (про характер)», слц. *páramný* «величезний, запальний» [див. ще: Ф. III 441; Масх. 389]. Нащадки цієї лексеми збереглися в карпатських діалектах української мови: бойк. *нарѣнно* «раптово, несподівано» [Он. I 475], закарп. *нарѣмный* «раптовий, несподіваний (про вітер, грозу, дощ, спеку)», «запальний, нестримний (про людину)» (пор. *наремный* «раптовий, запальний» — Чоп. 205). Український прикметник, напевне, зазнав впливу прикметника *ревний*.

У зв'язку з метеорологічною номенклатурою варто згадати давньоруське складне найменування — ідіому *рябинайя ночь*, що вперше засвідчується у списках XV ст. «Повісті временних літ» в оповіді (під 1024 р.) про нічну битву Ярослава Мудрого

із Мстиславом біля с. Листвена недалеко від Чернігова: И бывши *нощи рябинои*, бысть тма, и гром шибаше и дождь... и елико молния освѣщаше, тако мечи видяху... И б ъ г р о з а в е л и к а и с ѳ ч а силна [Л Нов. 115]. Ф. П. Філін, котрий першим звернув увагу на досліджуваній вираз у давній писемності, припускає, що згадана сполука була у первісному тексті «Повісті временних літ», а в Лаврентіївському списку прикметник *рябинои* опущено як одіозно-язичницьке слово, бо, очевидно, з поняттям *рябинака ночь (нощь)* у давньокиївську добу пов'язувалися культово-містичні уявлення дохристиянського часу, що збереглися до наших днів [Филин 1949 259].

Про давність виразу говорить не тільки відносно рання його фіксація, а й те, що континуанти його функціонують у всіх східнослов'янських мовах: укр. *горобина ніч* «ніч із сильною тривалою грозою» [СУМ II 135], «темна, дуже буряна ніч із дощем, градом, блискавицями» [Уд. 149], укр. діал. *оробинова нуоч*, *ребинова нуоч* [Лис. 145] та ін., рос. *воробьиная ночь* «найкоротша в році ніч; літня грозова ніч із безперервним блиском блискавок і гуркотом грому» [ССРЛЯ I 672], рос. діал. *рябиновая ночь* «душна [ніч], з блискавицею (спалахами), під час цвітіння горобини» [Д. IV 124], блр. *вєраб'іная ноч*, *рабінавая ноч* «темна літня ніч із громом, блискавкою, зливою або тільки з неперестанними блискавицями (спалахами)» [ТСБМ I 416] та ін. Поза ареалами східнослов'янських мов специфічних назв нічної грози з блискавицями типу *воробьиная ночь*, *горобина ніч* не виявлено.

Були спроби пояснити первісне значення ідіоми на основі орнітономена *горобець* — *воробей* (ночі, коли горобці внаслідок грози поводять себе неспокійно, покидають свої гнізда, жалібно цвірінькають і т. п.) чи на основі назви дерева *горобина* — *рябина* (відповідне метеорологічне явище спостерігається в пору цвітіння горобини) та ін. [детальніше — Німчук 1987 237—240]. Насправді прикметниковий елемент виразу — *рябинои* — дериват назви птаха (*о)рябъ (орябъ)* «куріпка» (менш імовірно — «рябчик»). Ключ до розгадки ідіоми треба шукати в особливостях біології куріпки (або рябчика). Куріпка й рябчик виводять пташенят у першій половині червня і пізніше — тоді, коли досягає найбільшого розвитку грозова діяльність. Для молодняка (насамперед пташат, що недавно вилупилися) рябчиків і особливо куріпок нічна гроза, злива й переохолодження можуть бути фатальними. Як відомо, птахи з ряду курячих уночі погано бачать, тому переміна яскравого освітлення від блискавок і нічної темряви може дезорієнтувати тварин при пошуках рятівного притулку. Найменування метеорологічних явищ, до складу яких входять

назви тварин, особливо тих, на котрих позитивно чи негативно впливають погодні умови, не рідкісні в слов'янських мовах.

Забуттю внутрішньої форми фразеологізму сприяло те, що на більшості східнослов'янської території назва *рябь*, *орябь* була витіснена давнім утворенням *куропатка*, *куріпка* тощо < *kurorъtu. Але в активному вжитку залишився давній ботанічний номен, похідний від назви птаха, найменування дерева *Sorbus* — *ařeβina (*eřeβina, *ěřeβina) чи *reβina, континуантами якого в російській мові є *рябина*, в українській — *горобина* (діал. *орабина*, *оробина*, *орябина*, *рябина*, *рябка*), в білоруській — *рабіна*, *арабіна*. Пор. *sorbus* *ωрабина* древо [Слав. 375].

Назва дерева в українській мові також деетимологізувалася, бо з часом перестала співвідноситися з назвою відповідного птаха. Деетимологізації сприяли, очевидно, ствердіння *p* і розвиток протетичного *e* — *орябина* > *орабина* > *горобина*. Згодом назву зближено з орнітономеном *горобець* < *оробець* < < *воробець* < *vorъbьsь, і вона стала звучати *горобица*. Відповідно й (о)*рябина* (*орабина*) *ніч* замінено на *горобина ніч*. Деетимологізований вираз (о)*рябина* *ночь* також було реетимологізовано в російській мові шляхом зближення з назвою *воробей* — (о)*рябина* *ночь* > *воробьяная* *ночь* або з назвою дерева *рябина* — (о)*рябина* *ночь* — *рябиновая* *ночь*.

Отже, первісне значення давньоруської сполуки (о)*рябина* *ночь* — «грозова ніч, коли масово гинуть куріпки, рябці» — давно забуто. На її основі розвинулася ідіома з семантикою «літня ніч із безперервною грозою, блискавицями й громом» [детальніше про історію виразу див.: Німчук 1987 236—246].

Давне *дуга* «райдуга» фіксується в говірках усіх українських наріч: в південно-східних і північних — дуже рідко [АУМ I № 343], в південно-західних — частіше [II № 355; Толстой 1976 24]. Варіант *туга* західних українських говорів [Кабайда 89; Stud. 78; АУМ II № 355] (як і п. *tega*, *tağa*, б. *tъga*) одні фахівці вважають фонетичним варіантом праслов'янського *doga*, інші його виводять із праслов'янського кореня *tqg-* (що і в прикметнику *туг-ий*). [детально: Толстой 1976 26].

На більшості українського лінгвоареалу функціонує східнослов'янська інновація *радуга*, *райдуга* (тепер нормативне) [АУМ I № 343; II № 355], у якій початковий склад *ра-* виводять із *радъ* «радий», а *рай-* вважають народно-етимологічним зближенням з іменником *рай*. Друга частина номена — старовинна: *дуга* [Ф. III 431; Толстой 1976 29]. Назва, мабуть, виникла в пізній давньоруський період: пам'ятками XI—XIII ст. не фіксується, в крайніх західних українських говорах —

закарпатських — вживається дуже рідко (можливо, під впливом літературної мови; щоправда, вокабула *радуга* фіксується і в ХІХ ст.— Чоп. 334).

Друга східнослов'янська інновація — назва райдуги з коренем *весел-* [Толстой 1976 30—32], що в дериватах *веселка*, *веселиця* поширена головним чином в південно-західних діалектах і частині північних говорів, *веселуха* — в середньополіських, *веселка* — в деяких наддніпрянських говірках [АУМ I № 343; II № 355; Stud. 78]. У частині говірок південно-західного наріччя назву *веселка* (може, табуїстично) зближено з іншими коренями — *веснівка* (з *весна*), *висілка* (з *висіти*), *перевесілка* (з *перевисати* або *перевесло*), *пересілка* (гаплоглогія складу *-ве-*), *весло*, *веслик* (з *весло*), а в деяких сема «райдуга маніфестується термінами *краса*, *краска*, *красулка* (від *красний* «гарний»), *смуга*, *градовиць'а* [Stud. 78; АУМ II № 355].

В окремих говірках Львівщини, Чернівецьщини, Тернопільщини та багатьох говорах закарпатського діалекту функціонує термін — вихідна форма *весéла* [Кабайда 90]. Проте на Закарпатті він вживається рідко, бо існує повір'я, ніби, коли райдугу називати *весéла*, вона відповідає: «такій бис' ты веселый», тому треба казати *туга*. На Прикарпатті записано протилежне повір'я: «Йіден сказаў «туга». — «Бис тужий / пок будиш жиў»,— відповіла туга. Другий сказаў «висилиць'і». — «Бис висилиўс'е / пок будиш жиў»,— відповіла висилиць'і» (с. Воротовичі Львівської області) [89], пор. аналогічні судження щодо називання журавля: «Не зви мене жураўликом / бо будеш журиць'ц'а / а зви мене весéликом / шчоби веселиць'ц'а» (с. Озерці Ровенської обл.) [там же]. Не виключено, що назви з коренем *весел-* — дуже давні слов'янські, але з якихось забобонних міркувань замінені антонімічною лексемою *tqga* «туга, печаль, сум» або ж **dqga* зближено з *tqga*. До пам'яток метеотермін *весéлка* (а також деетимологізований варіант *осéлка*) потрапив досить пізно (за нашими матеріалами, в кінці ХVІІІ ст.— Сл. Ен. 5).

Розділ III
ЗЕМЛЯ: ЖИВА ПРИРОДА

Поняття, пов'язані з фізіологічним існуванням органічної матерії, в давньоруській мові позначалися групою лексем із коренем *жи-ти* < *žiti* «жити, існувати», «підтримувати своє існування, харчуватися», *пожити* «пожити, прожити», *ожити* «ожити, поправитися» та іншими префіксальними дериватами, в більшості одержаними в спадок від праслов'янської доби, *живи* < *živъ* (жъ), *живьныи* «який оживає, живе», *живити* «оживляти», «залишати(ся) в живих», *живити сѣ* «здобувати засоби для життя, харчуватися, живитися», *животъ* < *životъ* «життя (без підкреслення протікання в часі)»; *животьныи* < *životъpъ* (жъ) «життєвий, життєдайний», *житьє* (-иє) < *žitъje* «життя (із вказівкою на тривання в часі)», *жизнь* < *žizpъ* тощо: *Живуть* же болѣ 100 лѣт [И. Ф. 255], бѣ голодъ... и привезоша [жито] и тако *ожииша* [ПВЛ 147], Дождєвною водою *живуть* вси людєе и скоти в градѣ томѣ [СлРЯ V 115], с тобою *пожити* добрѣ [ЛК 494], свазалъ кєсмь... *живы(х)* конь [МП 251], оутомиша и *оставиша* и *живного*... мертвѣ мн(а)ще... и оузрѣша како *живѣ* кєсть [ПВЛ 193], вдѣимы сѣ Печенѣгомѣ. да кого *живѣть*. кого ли оумертвѣть [127], мртвит и *живит* [СлРЯ V 100], *живящєся* ловомѣ [там же], молити за ны бѣ и при *животѣ* и вѣ сѣмьрти [МГ 33], [добра дружина] дѣть бо мужєви своему блго все *житьє* [ПВЛ 80], *животьную* силу [Ср. I 860], на пути... *животьныя* [ПВЛ 80]. Іменник *жизнь* в оригінальних давньоруських пам'ятках виступає тільки із значеннями «майно», «сукупність життєвих благ»: се есмь села и(х) пожгли всѣ. и *жизнь* и(х) всю... а поидемъ к Любчю. идеже и(х) есть всѣ *жизнь* [ЛК 361]. З семантикою «життя» лексема *жизнь* фіксується тільки в перекладних текстах, насамперед старослов'янського походження: яко *жизнь* явися, яко сѣмьртъ разорєна [СлРЯ V 109]. Словом *животъ* зрідка позначалося поняття «спадщина, майно»: пошибаньє... промежи мужемъ и жєною ѿ *животѣ* [УВ 23]. Найвність в обох лексем значень абстрактних і конкретних («життя»,

«майно, пожитки»), очевидно, вказує на те, що колись і в східнослов'янському живому мовленні функціонував дериват *жизнь* «життя». Важко допустити, що назви *животъ* и *жизнь* були абсолютними синонімами. Очевидно, в праслов'янську епоху розвиток конкретних значень у одного з двох слів викликав появу нового деривата. Структура *životъ* архаїчніша (з і.-е. *givotā — Ф. II 52), тому його можна вважати хронологічно першим, а *žizнь* — пізнішим. Термін *житиє* (*житъе*) (як такий, що вказував на протікання життя в часі) часто виступав у заголовках оповідей-біографій святих, наприклад: *житиє* прп(д)бнааго оца ѳеодосина [ЖФ 71].

Дієслівні утворення та прикметник *живий* збереглися в українській мові без кардинальних змін у їх фонетиці й семантиці — *жити*, *пожити*, *ожити*: *жили* на семь свѣтъ [Р. 154], *живѣ* да вѣмерѣ [К. З. 224] тощо; *жи(в)* останеть [Р. 37], *Живы(и)* *живое* гадаеть [К. З. 224] і ін. Дієслово *жити* зберігає й давню семантику — «мати за джерело існування» [СУМ II 532] протягом усього часу: хлѣба, которым душа... *живетѣ* [Т. 922], а *живити(ся)* — «харчувати(ся)»: *czum by sia i do zimy żywoty* [ССУМ I 358] тощо. Значення *жити* — «оживляти», «залишатися живим» — зберігалось протягом староукраїнського періоду — воскрешати мертвихъ и *живити*; Турки не *живили* нѣкого, але усе стинали [Т. 922] — і перейшло в окремі сучасні говірки [Гр. I 481]. Але пор. його дериват у літературній мові: *живущий* «який зміцнює, підживлює, надає сили, енергії», *живуща* вода «вода, що оживляє і зціляє» [СУМ V 528]; задокументований у XVIII ст. [Т. 927]. Ад'єктив *живьныи* тепер наявний тільки в південно-західному, переважно карпатському, діалектному мовленні: *живный* «поживний», «життєдайний» [Ж. 221], *живный* читвѣр' (Закарпаття, за народним повір'ям, у Страсний четвер або на Благовіщення виходять на поверхню землі тварини, що зимували в норах), *живный* читвѣр', *живник* «Страсний четвер» [Он. I 251; пор. *жилный*, або *жилавий тиждень* «перший тиждень великого посту», *жилавий понеділок*, або *жилник* «перший день великого посту» — Гр. I 484; тут деетимологізація слова *живный* і зближення його з коренем *жил-*а; варто відзначити, що в *жилный* *четвер* купаються від чорної хвороби — *там же*; в деяких місцевостях в Страсний четвер обмиваються, тому він називається *чистим* — Б.-Н. 389]. Похідний від прикметника іменник *живність* (*живность*) — також давній, та засвідчується лише з XVI ст. [Т. 922—923].

Помітні зрушення на українському ґрунті сталися в іменниках цього кореня. Впродовж усієї історії вживався на Україні номен *животъ* > *живіт* із старовинною семантикою «життя»: доколи... *живо(т)* *продолжи(т)* [ССУМ I 358],

жизнь: *живо́тъ*; живность... [Бер. 37], *живота*... могль мя лишити [Т. 925] і т. д., але поступово відійшов на діалектну периферію: *живи́тъ* [Б.-Н. 137], *живіт* [Гр. I 481], *живо́тъ* [Чоп. 92]. Як застарілий елемент допускається й у сучасній літературній мові [ССУМ II 525]. З семантикою «добро, майно, маєтки» утворення *живо́тъ* функціонувало в українській мові протягом XV—XVIII ст.: *животы* и ста т к ы... поотдавать; людей въ полонъ повели и *животы* ихъ забрали; всѣ *животы* его на государя взяти [Т. 927]. В обстежених новоукраїнських записках її виявлено. Причиною виходу із загального вжитку слова з первісним значенням був розвиток у давнього *живо́тъ* нової семантики — «частина організму людини й тварини, в якому містяться нутрощі», відомої з українських пам'яток починаючи з XV ст.: Зачнеши в *живо́тъ* своем [Чет. 1489 р.; Т. 927], младенецъ в(ь) *живо́тъ* ей [ПЄ 27], захворовалем на *живот* [Т. 927] тощо, з російських XVI ст. [СлРЯ]; ст.-п. *żywot* [R. 677]. Давня основа в похідному дієслові *животи́ти* «жити в тяжких умовах», заст. «жити» [СУМ II 527]. У зв'язку з цим же назва *жити́є* > *житьє* > *життя* (діал. *жит'є*, *жит'а*) стала головною лексемою на позначення біологічного існування: въ *житью* моемъ; у двѣстѣ лѣтъ и тридцат *життя* его; пѣклуешся о наше *житте* [Т. 934]. Конкретне значення даного слова маємо в діалектному множинному *живо́ти* «все майно, все добро» [Ж. 221]. Пор. також цього ж кореня *пожиток* «майно», діал. «достатки» [СУМ VI 776]. Воно ще на початку XVII ст. архаїзувалося — живо́тъ: *живо́т(ъ)*, *богáтство*, мешкáньє, áлбо брухъ, áлбо жолу́докъ, тáкже мáтица, и тѣжъ: *скáрбъ*, *грóшѣ* [Бер. 37]. Від контамінації синонімів *живот* і *життя* виник діалектний варіант *живоття*, *живіття* «життя» [Гр. I 482]. Старовинна фонетична форма *жити́є* [СУМ V 533] залишилася на позначення певного жанру давньої літератури. Прикметник *животный* «життєдайний, життєвий» був притаманний і староукраїнській мові: ясти ѿ(т) древа *живо́тного*; *Животная* моцъ живыѣ... члонки о ж и в л я е т ъ [Т. 925], *vitalis животни(й)* [Слав. 415]; нині функціонує в окремих карпатських говорах — *животный* [Чоп. 92].

Дериват *жизнь* засвідчується в пам'ятках української мови XVI—XVIII ст., але носить явно книжний характер [Т. 930], *vita живо́тъ*, *жизн(ь)*... [Слав. 415]. П. Беринда вводить його у церковнослов'янський реєстр свого «Лексикона» — *жизнь*: животь... [37]. У говірковому мовленні лексема *жизнь* [Гр. I 484; *жизь*, *жиздь* — Ж. 222] збереглася, мабуть, під впливом церковнослов'янської і російської мов. Основа слова спостерігається в діалектному прикметникові *жизний* «родючий» [Гр. I 484, пор. п. *žyzny*].

Зоологічна лексика

Питомий гіперномен *животина*, похідний від *животъ* «життя», в X—XIII ст. передавав загальне поняття «жива істота»: По семоу бо [по разоумоу] кромѣ ѹсмѣ всѣхъ *животинъ* [Ср. I 866]. Це ж поняття позначалося субстантивованим прикметником *животнѣ* (-нѣ) у формі середнього роду (дєриват *животъ* «життя») *животнѣ* (-нѣ): Море же Содомское мертво естѣ, не имать въ себѣ никакоже *животина* ни рыбы, ни рака, ни сколии [ХД 27]. Термін *животнѣ* засвідчується і з семантикою «скотина»: А еже... кровь рыбнѣи ѹмы? — Нѣтоу бѣды, рече, развѣ *животнѣи* и крѣве и птица [Кир. 47]. Очевидно, під впливом назви *животина* зрідка виступала субстантивована форма жіночого роду *животна* (-на): морю Понетъскому ѡкаменитиса... яко всакои *животнѣи* измерзнути [ХА 21]. Субстантивована форма середнього роду споконвіку була засобом передачі узагальненого, невиразного. Мабуть, у давньоруській мові на позначення живої істоти використовувано також форму *живо* (-нѣ) (особливо сполуку *всѣ живо*), однак в обстежених текстах її не виявлено.

Під впливом старослов'янської мови (згідно з християнським вченням про створення світу Богом) у давньоруській мові праслов'янської давнини словом *тварь* (споріднене *творити*) могли узагальнено позначатися всі матеріальні об'єкти, в тому числі живі: ба створишааго всю *тварь*, видимѣю и невидимѣю [Іл. 92], ѡца и Дѣа свого спас(с)ти [!] *тварь* [ПВЛ 112]. Із старослов'янської конфесійної літератури в давньоруську мову ввійшли нові значення праслов'янських слів *сътзданиѣ* (-нѣ) й *сътворениѣ* (-нѣ) на позначення всього матеріального, в тому числі живого, яке вважалося результатом діяльності надприродної істоти: И то имѣ творащи(мѣ) ни ту са Бѣ прогнѣва на *созданиѣ* своеѣ [Ср. III 710], Того бо естѣ *сътворениѣ* [841]. Із старослов'янської мови засвоєно семантику «життя, все, що дише» слова *дыханиѣ* (*дыханиѣ*): Бѣгъ иже сотвори нбо... и всако *дыханиѣ* [ЛІ 72; *дхнѣ* — ПВЛ 85]. У старослов'янській мові — це калька грецької лексеми *πνοή* «дихання», вживаної з переносним значенням в релігійному письменстві (зокрема, у псалмі 150).

Номен *животина* з семантикою «жива істота» вийшов із вжитку в українській мові, проте залишилася в ній незасвідчена у X—XIII ст. назва *живина* < *živina* «щось живе, жива істота» [СУМ II 524], зафіксована тільки в XVI ст.: люди, и иньшая *живина*, и марга [Т. 922]. Нині в ролі іменника використовується прикметник середнього роду *живе* [СУМ II

123; пор. в'єсаческаа: *все, що живо, все що колектъ естѣ* — Бер. 23].

Успадкувала українська мова й більшість книжних старослов'янських запозичень — *свѣданіє*: збудова(н)є, *створе(н)є* [Бер. 127], створеніє, тварь: *створе(н)є* [129], *creatura tva(r)* [Слав. 146], *тварь* [Б.-Н. 350], *створіння* «людина або взагалі кива істота» [СУМ IX 676]. Лексема *твар* «будь-яка жива стота, створіння, тварина» в сучасній нормі трактується як книжне і застаріле [СУМ X 45]. Її дериват із суфіксом *-ина* — *тварина* (за зразком давнього *животина*), притаманний живому українському мовленню, є тепер нормативним, протемантика його — «будь-яка істота на відміну від рослин і подини» [там же] — вужча, ніж давньоруського слова *тварь*.

У староукраїнських текстах XVII ст. виступає й давнє створення *дыханіє* з запозиченим із старослов'янської мови значенням: Всяко *дыханіє* и створеніє через оное слово ест створено [Т. 849], яке відійшло на південно-західну діалектну периферію — *дїхан'а* «жива істота», *дїхан'і* «жива істота; варина», *дѣхан'э* «звірі, птахи», *дѣган'е* «все живе, все, що дише» та ін. [КДА I 82; II № 11].

Старослов'янське (церковнослов'янське) слово і значення *дыханіє* ввійшли й у живе мовлення південних слов'ян — б. діал. *дыханіє* «жива істота, тварина» [БЕР I 398], с.-х. *dihanija*, *dijanije* «жива істота; людина; все, що дише» [Sk. I 374] — та східних романців — рум. *dihănie* «все живе, стота; звір», молд. *дыханіє* [СДЕЛМ 117], зберігши й давню форму фіналі *-иє*.

Субстантивований прикметник *животное* (*животно*), очевидно, ще в староукраїнську добу архаїзувався або був книжним словом, тому П. Беринда ввів його в реєстр «Лексикона» — *животное*: вшелакій свѣрь свойскій и дикій [37], але використовує слово і в перекладній частині: онагръ, дикій осель, *животно* подобное лосю [225]; пор. ще: яко *животна* возрастаю(т) [К. З. 198]. Назва *животина* продовжує функціонувати з українській мові на позначення дикої або свійської тварини, га частіше з семантикою «домашні тварини, худоба»: о(т) *животины* и о(т) гоусни ω(т) коурь... и о(т) всего приплодка ССУМ I 361; див. ще: Т. 924], ω(т) *животины*. и ω(т) жить упаханины [Чет. 1489 14], *животину* маючи, коня не держал Арх. ЮЗР I/VII 602], 1619. Месяца мая дня 5 был снег в самый двет, и не могла *животина* ходити на поле для снегу и морозу, и сено было дорого [Л. Остр. 215], *животина* pecus [Слав.—Кор. 447]. У сучасній нормі номен *животина* «свійська або дика тварина» трактується як розмовний [СУМ II 527]. Слід згадати й діалектний дериват *живло* «усе живе, жива природа» [СУМ II 526].

Загальну назву дикої (насамперед хижої) тварини *звѣрь* давньоруська мова успадкувала з праслов'янської (zvěgь): со щцмь ловиль ѳемь всакъ *звѣрь* [МП 251]. Хижа тварина в літературній мові часом позначалася старослов'янізмом *хьщъникъ* (від *хьт*-ати — *хьщ*-ати «хапати»): прииде Бонакъ... *хьщъникъ* къ Києву [ПВЛ 222; тут — переносно]. Великий або небезпечний хижак (наприклад, вовк, ведмідь) по-давньоруському йменувався *лютьи звѣрь*: медвѣдь ми у колѣна подъклада оукусиль. *лютьи звѣрь* скочиль ко мнѣ на бедры. и кола со мною поверже [МП 251]. В цьому контексті, мабуть, «ведмідь» [Сумникова 133—139; пор. ще: Graham 54, 64].

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчують кілька загальних назв птаха в давньоруській мові — *пѣтица*, *пѣтѣка*, *пѣтичь* (зрідка): почиваеть. и звѣрь. и *птици*. и члвци [МП 247], скоть, илї псы, или *поткы*... введе(т) [УВ, 23], да никоторы же *птичь*, сѣдъ, осквернить верха [И. Ф. 371]. В основі всіх цих утворень лежить праслов'янське рѣта > *пѣта*: волхвующу *пѣтою* [Ср. II 1756]. Мабуть, у праслов'янських діалектах існували його деривати-демінутиви рѣтиса > *пѣтица*, рѣтка > *пѣтѣка*, але в давньоруській мові вони не мали емоційної маркованості.

Земноводні, плазуни, комахи та інші тварини (наприклад, миші), які викликали огиду, позначалися загальним терміном *гадъ* < *gadъ*: ово змиѣ полозаху к нему. ово ли ж а б ы [и] м ы ш и. и всакъ *гадъ* [ПВЛ 197], видѣ м ы ш ь... и не вѣдѣ откоуду вѣлѣзе *гадъ* ть [ЖФ 113].

У пам'ятках часто фіксується загальна назва класу *рыба* < < гува, проте переважно як назва продукту: Море же Содомское... не имать себѣ... ни *рыбы*, ни рака, ни сколии [ХД 27]. Пор. ще: Глаголеть бо в мирских притчах: не скоть вѣ скотѣх коза; ни *звѣрь* вѣ *звѣрех* о ж ь; ни *рыба* в *рыбахъ* р а к ь; не *потка* вѣ *потках* н е т о п ы р ь; не мужь в мужех, иже кимъ своя жена владѣеть [Д. З. 26].

Тварини, що не розводилися і не використовувалися в домашньому господарстві, мали означення *дикий* < *dikъ* (jъ): конь *дики*(х) своима рукама свазаль ѳемь [МП 251]. Загального прикметника, що стосується свійської тварини, в обстежених текстах не виявлено; дериват *своиский* виступає з семантикою «свій, власний»: а погубить *своискы* конь; И *своискую* одежу хоудоу имѣти дѣлжно [мнихоу] [Ср. III 285].

В українській мові з старовинною семантикою залишилися *звір* (*звѣрь*, -ь), *птиця*, *риба* (*рыба*), *дикий*, від яких маємо і давні похідні, напр.: держати... с озеры с *рыбами*... с ловищи и со *звѣри* [Р. 127], из логвищи... з великими *зверями* [ССУМ I 391], аuis *птица* [Слав. 97], *звѣрята* розныя [Гал. Кл. Чеп.

[00], о звѣрехъ розны(х) и ѿ скота(х) и о быдла(х), и о бесті-
дхъ; Бестіями (ж) во(л)ки лвы и фи нарыцають: и инъ звѣ(р)
которы(х) кр(с)тяне мя(с) не вживаю(т); Рыба... в себѣ кро(в)
даеть [К. 3. 163, 168, 167], животное: вшелдкій звѣръ *свойскій*
и *дикій* [Бер. 37]. Як бачимо, в староукраїнську добу при-
сметник *свійський* уже мав нинішнє значення. В грамоті XV ст.
засвідчується й дериват *птичь*: *исъ птичюю...* вести не пошлю.
ССУМ II 275], який вийшов із ужитку. Продовженням не-
похідного слова *пта* є староукраїнське *пѣтя* — птица:
ітакъ... або *потя*; птенець: ...пѣта(т)ко [Бер. 103] і сучасний
діалектний (карпатський) номен *потя* «пташка» [Гр. III 384;
Чоп. 296; Он. II 127], пор. і діал. закарп. *пѣт'ка* «пташка —
(при розмові з малими дітьми)», евфемізми *пѣтка* (Закарпат-
тя), *поцька* [Гр. III 391; із *пѣт'ка* або прикметника *пѣтська*],
що в пам'ятках фіксується з кінця XVII ст. [К. 3. 219].

Очевидно, в давньоруській мові існували й деривати
птаха, *птаха* (пор. рос. *птица*, *птаха*, *пташка* — Д. III
534, блр. *пташка*) — первісно, можливо, здрібніло-пестливі
форми, утворені ще в праслов'янську давнину. Уже в україн-
ських грамотах XV ст. задокументовано похідні прикметники:
въ ловищи... *пташиными* [ССУМ I 554], з ловы... *пташими*
[Р. 128], а пізніше — й вихідний іменник із субстантивними
дериватами, напр.: взято чотыри *птахи* тетеревли [АЛ 55],
птенець: дитя... *птаха*; птиче влъхваніе: вѣшба... с(ъ)
птаховѣ [Бер. 103], Жаднаа *пташка* свой(м) носко(м) сыта
К. 3. 224], Яко *птахъ* перелетѣвъ [Гал. Кл. Чеп. 298] та ін.
Торуч із терміном *птиця* назва *птица* є нормативною, але більш
уживаною в сучасному мовленні. Від неї утворено багато по-
сідних. Давно в писемній мові вживався й варіант *птица* з
уфіксом *-акъ* (від *пта*): С ловищи... *птицами* [Р. 148], птица:
птицакъ... [Бер. 103], що залишився південно-західним діалект-
ним номеном: *птичок* [Чоп. 325]. Не виключено, що регіона-
лізм *птица* — запозичення із західнослов'янських мов (пор.
і. *ptak*, слц. *pták*). Варто відзначити ще один діалектний де-
риват від *пта* — *потач*, *потич* «курник» [Он. II 124, 125;
К. 722; Закарпаття].

З давньоруською семантикою «рептилії, інсекти» слово
гадъ виявляється в текстах упродовж усього староукраїнського
періоду: *Гади* нечисти живаху (XV ст.); Ходать чаплѣ и буслѣ
ю болоту *гадъ* хапаючи (XVII ст.), змієвъ и розних *гадов* и
первей содержащіє (XVIII ст.) [Т. 500] і тепер воно є норма-
тивним — *гад* «земноводна тварина або плазун» [СУМ II 9].
У закарпатському діалекті воно набуло семантики «змія,
адюка» [Чоп. 50]. Сучасний нормативний дериват цієї лексе-
ми — *гадюка* «отруйна змія» — задокументовано в кінці
XVII ст.: не грѣ(и) *гадюки* за пазухою [К. 3. 263].

У закарпатських говорах номен *рыба* (верхня Надборжавщина), *ичука* (південна Іршавщина, Хустщина) використано для вторинної номінації «м'ясо між хребтом і ребрами свині».

Старослов'янське запозичення *хыщникъ* > *хищник* у книжній українській мові виступає до ХІХ ст.: *garinator хищникъ* [Слав. 345], *хищний* [Ж. 1038], та воно не ввійшло в нову норму. Уже в ХVІІ ст. фіксується прислівник-дериват *хижо* «швидко, спритно, проворно»: И претожь ся так *хижо* оба тыи порочныи герстове удѣяли [Пал. 1064]. Похідним від прикметника *хижий* є і сучасний нормативний термін *хижака* та діал. *хижун* [Ж. 1037]. Існує думка, що прикметник *хижий* — дериват праслов'янського дієслова *xuzati (ху-za-ti), спорідненого з *xutati* «хапати» (пор. рос. діал. *хизь* «пристрасне бажання»), з яким пов'язують й українське дієслово *хизуватися* [ЕССЯ VII 164]. Пор. ще *хижокрилий* «швидкокрилий» [Ж. 1037]. Очевидно, до цього етимологічного гнізда відноситься й діалектний східноукраїнський номен *охиза* «завірюха з мокрим снігом» [СУМ V 821], *хиза* [Гр. IV 397]. Ф. Славський припускає, що українське слово *хижий* (запозичене польською мовою) виникло із *хижний* < *хиштний* (від прасл. *xuštja, *xuštati*) із спрощенням групи приголосних і експресивним *ш* > *ж* [S. I 96], що менш імовірно, бо група *жш* в українській мові не спрощується (пор. *дорожний* і под.), а від праслов'янської сполуки *tj слід було б чекати не *шт*, а *ч*. Контамінацією книжного *хищний* і розмовного *хижий*, мабуть, є варіанти *хижний*, *хищий* [Ж. 1037, 1039]. Уже в ХVІІ ст. церковнослов'янське запозичення вимагало тлумачення — *хищникъ*: драпѣ(ж)ца, лупѣжца, разбойникъ... [Бер. 143].

Варто зауважити, що номенами *звір*, *звірина* в сучасній мові позначаються звичайно дика хижа тварина, зрідка — тварина взагалі [СУМ III 484], пор. у ХVІІ ст. — животное: вшелакій *зѣврѣ* свойскій и дикій [Бер. 37]. Очевидно, на основі давньоруської сполуки на означення великого хижака *лютими зѣврѣ* в українських говірках у слів *звір*, *звірина* сформувалося значення «вовк» [Гр. I 132], пор. *люта звірина* «вовк» [Корнеєв 14]. Ще в ХVІІ ст. небезпечних хижаків іменували лютими звірами: *tigris* тигрѣ *зѣврѣ лю(т)* [Слав. 398].

У давньоруських списках старослов'янських пам'яток виступає лексема *стърво* (*стървь*) < *stьrvo* «труп тварини»: И дамь *стерва* ихъ надѣ птицамъ; Идеже бо, рече, *стървь*, тоу и орли, *стървь* нариче тѣло смърти дѣля [Ср. II 586]. Українська мова успадкувала форму *стерво* «труп тварини», нормативну і тепер: Громъ... коней побиль, и видель есми *стерва* конские [АЛ 96], мусѣли *стерво* исти [ЛСам. 21].

Падаль по-давньоруському позначалася також дерива-

тами, *м'ртьвчина*, а задавлена тварина — *давлена*, *удавленина*: ядять... *удавленину*, *м'ртьвчину* [СлРЯ IX 105]. Назви *мертвечина*, *мертвеччина* вживаються й у сучасній українській літературній мові [СУМ IV 679].

У сучасній мові це поняття позначається ще двома іменниками, похідними від дієслова на позначення процесу загибелі живого організму, — *падаль* [СУМ IV 10], *падло* [VI 13]; сполука *дл* не обов'язково вказує на запозичення із західнослов'янських діалектів, пор. *сідло* від *сідати*, але не виключена контамінація *стерво* і запозиченого польського *padlina* або прикметника дієприкметникового походження *здохлий* — *здохлятина* (за типом назв м'яса тварин — дериватів із суфіксом *-ятина* / *-атина* — *кураятина*, *телятина* і под., діал. закарп. *здохлинá*). Пор. у XVII ст.: на его слъду *падло* рѣзаное знайшли [АБ 106].

Загальною назвою свійської чотириногї (насамперед рогатої) тварини було слово *скотъ* > *skotъ*, яке в давньоруській мові мало збірне значення, а на окрему тварину вказував сингулятив *скотина*: крадетъ кто *скотъ* въ хлѣвъ [ПР 126], пакощами порежеть конь или *скотину* [131]. Походження праслов'янського *skotъ* (*szkotъ*?) залишається дискусійним [Ф. III 655; Маш. 548]. Видається прийнятною етимологія В. Мартинова й П. Й. Шафарика [Маш. 548; Мартынов 1963 184—186], які іменник *skotъ* (*szkotъ*) вважають дериватом дієслова *kotiti* сѣ «котитися, давати приплід».

У текстах західно південноруського походження поняття «(велика) рогата худоба» [Генсьорський 121—122] зрідка передається словом *товаръ* < *tovarъ* (?) [Sk. III 485]: пограбиша *товара* бещисленое множество и конии [ЛГВ 893]. Значення «товар, майно, скот» притаманне тюркським мовам, а яких лексему запозичено [пор. Ф. IV 67].

Гурт тварин у давньоруській мові позначався словом *стадо* < *stado*: Половць днища вдалѣ лежать и *стада* [ЛК 677]; приешмо *стада* коньска и кобыльа [ЛГВ 746].

Успадкована назва *скот* у українській мові зберегла не тільки старожитне значення, але й форму без переходу етимологічного *o* в *i* (*y*, *ŷ*, *ŷb* і т. д.) у новозакритому складі, мабуть, під впливом сингулятива *скотина*. Тексти XIV—XX ст. фіксують її здебільшого з семантикою «велика рогата худоба», напр.: купити *скотъ* и барана; от *скота* одинъ грошъ, отъ... свинїи одинъ грош... а отъ коня и отъ кобылы по два гроши [ССУМ II 350], ресус *ско(т)*, говадо [Слав. 304], *Ското(м)* праве рогаты (и) товa (р) сa нa зы вa етъ: то е(ст) в о л о в e к р a в e ы... A щo б(д)лoмь тo е(ст) сa конь іменують [К. З. 168]. У «Словнику української мови» [IX 307] вокабула *скот* тлумачиться «четвероногі свійські сільськогос-

подарські тварини», хоч з ілюстраціей видно, що йдеться саме про рогату худобу.

З цим номеном успішно став конкурувати номен *товаръ*, який, мабуть, після XIII ст. поширився з Галичини і Волині на Схід і поступово став вживатися майже на всіх українських землях, крім Закарпаття. Він також стабільно зберігає семантику «худоба, переважно велика рогата», напр.: ловити собъ рибоу и пасти свои *товар* [ССУМ II 433], *Товару* рога-тог(о), в о л о в ъ и к о р о в ъ, при стадѣ молодого *товару* четверо... вѣ чередѣ ходить коровѣ телятних три... [ДНРМ 267], *товаръ* «воли й корови» [Б.-Н. 354], *товар* «переважно велика рогата худоба» [СУМ X 159], *товар* «худоба» [AGB I № 61; АУМ II № 334]. Звичайно, слово *товаръ* зберігає й інше старовинне значення — «предмет купівлі — продажу». Крім цього, в староукраїнській мові лексема *товаръ* засвідчується з семантикою «майно»: дали есмы... татарина... пашка... и съ его челѣдми... и съ всѣмъ его *товаромъ*, що колї имаєтъ [ССУМ II 433].

Однак найбільш уживаним номеном на позначення великих свійських сільськогосподарських тварин у наш час є іменник *худоба* [СУМ XI 167]. У давньоруській мові дериват прикметника *худьи* < худѣ(жъ) «поганий, слабкий, малий, нужденний, жалюгідний, бідний, нікчемний (для вираження самоприпинення)» *худоба* фіксується зі значенням «бідність»: Ѡ (т) рыбарь... вѣ *худобѣ* жившихъ [Ср. III 1414]. Це значення виявлено і в староукраїнській мові: А вози скарбніе Козаки остали, абы *худобу* свою полатали [ЛГр. 47].

Із забобонних міркувань — щоб не наврочити [Вг. 186] — в українських та польських говірках назва *худоба* (*chudoba*) почала вживатися в розумінні «майно, домашній скарб, пожитки»: [Попаде] *Худобу* свою добре зо всѣмъ распоряди: да замы(ш)ля(й) в черницы або дома съди [К. З. 270]. У діалектному середовищі дериват *худоба* (*худобина*, *худобка*) досі означає «майно, скарб» [СУМ XI 167—168], пор. ще: *худоба* «имущество, имение», *худібка* «именьице»: у його таки є *худібка* «он довольно богат; он не беден» [Б.-Н. 379]. Варто відзначити, що й запозичення *мізерія* (лат. *miseria* «бідність») в українській мові функціонує не тільки з первинною семантикою — «бідність, убогість», але й з табуїстичною — «дрібні речі, майно» [СУМ IV 730]. Найціннішим у майні селянства, звичайно, були великі свійські тварини, від яких одержували молоко, м'ясо, вовну, шкіру, і використовували в сільськогосподарських роботах, тому номен *худоба* поступово звузив семантику до теперішньої. Можливий і інший (але менш імовірний) шлях розвитку: з давньоруського значення «слабкий» в українській мові розвинулося «який має сухорляве тіло»,

«нежирний» і под., напр.: кон... *худыи* велми, олижъ... солодою кормимъ [Т. Мат. 517 «б»], тасег *худи(й)*, с у х и (й) [Слав. 260], Ляхи... одійшли... отъ своего облежена недели мѣзерни и *худіи* на кштальтъ погребенхъ маръ [Л Вел. IV 75]. Іменник *худоба* відповідно міг набути семантики «худі, зиснажені домашні тварини» і з забобонних міркувань (щоб не наврочити), використовуватися на позначення всіх домашніх тварин (пор. також *худорба* «зовнішній вигляд хворої людини»).

Сучасне значення нормативної лексеми *худоба* простежується приблизно з XVII ст., хоч контексти дозволяють збачати в ньому ширше значення — «майно»: реєстр, колко *судобы*... так коней, волон, сукман, шапок зосталося [АП 22].

Без специфічних змін у семантиці в українській мові з найдавніших часів функціонує назва *стадо* «група тварин переважно одного виду, віку і т. ін.» [СУМ IX 636]: сѣна насьчи... на *стадо твое*; *ста(д)* конна або жеребачья [ССУМ II 378], грех *стадо*, череда [Слав. 212], при *стадѣ* молодого товару четверо [ДНРМ 267].

У «Поученї» В. Мономаха засвідчується давньоруський континуант праслов'янського слова *čerda > *череда*, але контекст не дозволяє витлумачити його значення як «гурт» або «черга» [половців] по *череда(м)* избъено. не съ с... лѣпши(х) [МП 251]. Допускається первинне значення *čerda — «стадо, ятовп», а семантичний комплекс у слов'янських мовах — «стадо», «ряд (рос. *вереница*)», «зміна, черга» та ін. — відбиває «давній звичай громадського випасу худоби й пов'язаних з цим повинностей» [ЭССЯ IV 62]. Староукраїнські пам'ятки уже з XV ст. виразно фіксують значення «гурт великої рогатої худоби»: абы... стад и *черед* не поили [ССУМ II 534], argentum *чреда*, в[і]селѣга воло(в) *чреда* [Слав. 92, 105; штучна церковнослов'янська фонетика], въ *чредѣ* ходитъ к о р о в ъ телятинхъ три [ДНРМ 267]. Проте зберігалось й інше давнє значення — *череда*: ч е (р) г а, перемѣн(а), колѣа, *череда* [Бер. 157; іє виключено, що і в цитованому тексті *череда* — «гурт великої рогатої худоби». У південно-західних діалектах засвідчується воно й тепер — *череда* «черга, розпорядок» [Ж. 1066]. Головний елемент старовинної семантики має сучасне подільське *череда* «група грибів, що виростили з одного кореня», «велика кількість ягід, що виростають в одному місці», «густа трава, бур'ян», «зграйка риб», «група сидячих людей» (усне повідомлення О. В. Никончука).

Важко ідентифікується семантика південного давньоруського деривата *отарица*: Аже господинъ переобидитъ зокоупа. і оувѣдитъ враждоу ѣго или *отарицу*. то то ѣмоу ворожити...

ПР 130]. Глоса в ѣ о б щ и м ѣ ж и т и и г л е м о ѣ

«*т а р и ц а* [Н. Ч. 296] ніби вказує на те, що йдеться про якийсь гурт людей. У калузьких говірках російської мови і тепер *отара* — «натовп, ватага народу» [Д. II 709]. Допускається, що давньоруське *отарица* — майно закупа, до якого, можливо, відносилось і стадо овець, розведене закупом, або дане йому господарем [Карський 1930, 103]. В основі слова — тюркське *отар* «пасовисько», «загорода для овець», «овече стадо» [Преобр. 668]. Лексема набула форми жіночого роду під впливом слів *ватага*, *кошара* або інших. У нинішній українській мові назва має зміст, близький до тюркського, — «великий гурт овець, кіз» [СУМ V 802; переносно, зневажливо — «безладний гурт людей, натовп, юрба»].

Ще в праслов'янській мові від порядкових числівників за допомогою суфікса *-акъ* (жіночий рід *-ака?*) творилися назви із вказівкою на вік свійських тварин-самців. Такі деривати успадкувала давньоруська мова: за корову м. коунъ. а за третьакоу (ін. сп. — *третьакъ*). л. коунъ. а за лоньшиноу. поль грвны [РП 39], а з неї — українська *а тре(т)яка* и *четвертока* и *п'ятка* хто забъеть (ССУМ II 444; варіант із *-ок*, мабуть, білоруський або північно-український гіперизм — о на місці а), и(з) жеребъце(м) с *третьако(м)* [АЖ 57] (сучасне *третяк* (розм.) «трирічна домашня тварина» — СУМ X 249). Утворення типу *третьакъ* — *третьака*, *третячка*; *четвертакъ* — *четвертака*, *четвертачка*; *п'ятакъ*, *шостакъ*, *семакъ* тощо дуже часто зустрічаються в історико-мемуарній прозі першої половини XVIII ст. [Горобець 25].

У давньоруській мові засвідчено назву *лоньщина* «тварина, що народилася торік», «дворічна тварина [?]» (від *лоньський* «торішній», пор. укр. діал. *лони* «торік» — Ж. 412) за *лоньщиноу*. поль грвны [РП 39].

У староукраїнській мові XVI ст. вона виступає з іншим суфіксом — *лонцакъ*, *лонца*: Свєрепу и *лонцаку* при ней взяли [АЛ 148], жеребцовъ — три, *ло(н)ша(т)* [I] — два [АЖ 108].

Велика рогата худоба по-давньоруському називалася *говядо* < *govędo*: даста ему... *говядъ* и овѣць доволѣ [ЛГВ 783]. Іноді це слово виступає зі значенням «віл, бик»: или оу конѧ, или оу *говяда*, или оу коровѣ татьбы [ПР 71]. Праслов'янськими є всі інші лексеми, що стосуються великої рогатої худоби, — *корова* < *korva, *быкъ* < *bykъ*, *волъ* < *volъ*, *теля* < *tele*, *тельць* < *telъsъ* «молодий бичок», *телица* < *teli-sa*: а за *корову* 40 коунъ... а за *теля* 5 [126], назвало еси сѣстроу мою *коровою* [НГБ № 531, 131], побѣже *быкъ* мимо [ПВЛ 123], [с]трашахуть и... *въломъ* [197]; *волъ* бмъ творахоу како

ітю твораше [ХА 64]; А молозива... да быша съ три дни *пашти* дакали [Кир. 48], пожру *телицама* [Ср. III 945]. До к назв додається слово *унць* (*юньць*) «молодий бичок», яке і і праслов'янське за походженням (первісне значення — жа, молода істота взагалі), але в оригінальних давньоруських текстах не виступає; очевидно, його слід вважати старорус'янським: не маю жисти *оунць* [ХА 256].

Гіперномен *говядо* зустрічається тільки в тих староукраїнських контекстах, де переказуються старозавітні оповіді, укладені церковнослов'янською мовою [Т. 540], але він був чужим і живий мові.

В архаїчних українських говорах Карпат — *говядо*, *говедо* [Чоп. 55, 54], *гов'єдо* «рогата худоба» (пор. і *говедо* «лайливе во» — Гр. I 296), *гов'ядина* «худоба; м'ясо» [Ж. 147, Чоп. — та Полісся — *гов'ядо* [Выгонная 100, при вокабулі *тнщице*] — лексема функціонує досі. Назва м'яса рогатої добри — *говядина* < *goveđina* — засвідчується й у давньоруський період: потонку изрѣ(за)въ. ко(н)ину ли. звѣрину ли. и *говядину* на оугле(х) исп(е)къ [ПВЛ 64]. Майже всі конкретні назви з цієї мікрогрупи вживаються протягом історії української мови без істотних формальних і семантичних змін — *корова: бикъ* — *бик* «самець корови; робоча тварина — бик», *волъ* — *віл* «кастрований бик, якого використовують тяглову силу» [СУМ I 672], *теля, телица* — *телиця*, напр.: пити собѣ *воли* и *коровы* [ССУМ I 497], *воловъ* — *всмъ...* *ловъ* — *се(м)на(д)ца(т)...* каждая ис *теле(м)...* *быковъ* не *овъ* — *дева(т)* [АЖ 108], *bos волъ* [Слав. 104], *крава: ко *я**; *юнець: бикъ* *молодикъ...*; *юница теличка* [Бер. 55, 159], *ли* тому пасти, не ме(д)ведѣ водити [К. 3. 218] тощо.

Оскільки лексема *бик* була (й є нині) багатозначна — «некастрований самець корови», «робочий віл» приблизно в III ст. на Наддніпрянщині поширюється тюркізм *бугай* «р. тур. *buğa*, часом *boğa* «бик» — Ф. I 228), який спеціалізується на позначення бика-плідника: А мнѣ *буга(й)* выссавъ [З. 213]. У XV ст. фіксується дериват *бугавѣ* [лсь] [ССУМ 27, 563], але, очевидно, не від назви свійської тварини, а від омонімічного орнітологічного терміна *бугай* (звуконаслідувального походження — ЕСУМ I 276). Немає підстав відносити тюркізм до запозичень давньоруського часу [275], адже найменування *бугай* не охоплює усієї території української мови і є самперед південно-східним словом. Давній номен *тельць* > *лець* дуже рідко зустрічається у творах українських письменників XIX ст., але, ймовірно, виступає як засіб арізації [Ж. 954]. Його витіснили давні утворення *бича* < *бы* < *буѣ*, *бичок* (*бычкѣ*) < *бычкъ* < *буѣкъ* (ЭССЯ II 6), котрі в обстежених матеріалах фіксуються тільки з

XVII ст.: не руште *бичати*; за корову... из *бычком* рябим [Т. 94, 166]. Давній номен *юнець* «бичок-теля» задокументовано в XIX ст. [Ж. 1109], але немає впевненості, що він був у живомовному середовищі. «Словник української мови» вокабулу *телець* «теля, молодий бичок» [Х 64] кваліфікує як застарілу, хоч точніше було б її трактувати як застаріло-книжну. Давнє слово залишилось в астрономічній термінології на позначення одного з сузір'їв зодіаку — *Телєць* [там же].

До праслов'янських слів деякі дослідники [ЭССЯ III 158] відносять *быволъ*, *буиволъ* (*буволъ*) < *byvolъ* < лат. *būbalus* < гр. βούβαλος: *быволъ* [Ср. I 202]; си (Котань) дары принесє многы: коні вельбуды и *бу(и)волы* [ЛС 504]. Запозичений номен за так званою народною етимологією було зближено з питомими словами *буи* «буйний хоробрий» та *волъ*. У такій формі його збережено в українській мові: *bubalus бу(й)во(л)* [Слав. 105], *Послали... буйволами* [Т. 152], суч. літ. *буйвіл*. У закарпатському діалекті функціонує й давніша форма — *бувол* (*бувійл*, *бувол*) [Чоп. 20], *буйїл* (род. *буйгола*) < *бувійл*. Часом у пам'ятках трапляється й форма *бавол* (пор. п. *bawól*) [Т. 47].

Коні в Київській Русі використовувалися для сільськогосподарських робіт, як засіб пересування, у військових діях та ін. Тому лексика, пов'язана з кінями, була ще диференційованішою, ніж назви великої рогатої худоби. Основні терміни й тут праслов'янські — *кобыла* < *kobyła*, або *комоница* < *komopisa*, *конь* < *копъ* < *копопъ* (скорочення, за зразком двоскладового *вопъ* — Маш. 307), *жеребць* < *žegbъsь, *оръ* < огъ «жеребець» (фіксується дуже рідко), *жеребна* < *žegbę «лоша»: За *кобылу* 60 коунь, а за *вопъ* гривну [ПР 126], всадеть на чюжь *конь* [125], за *жеребець*, вже не всьдано на нь [126], а за *жеребл* 6 ногать [там же], *конь* еже... ѳздиши на не(м) [ПВЛ 38], жен(ь)скаго (ж) прелога *любаща* в *оръ* [ХА 414]. Часом у пам'ятках XI—XIII ст. виступає нескорочена форма *комонь*, вживана переважно стосовно військових верхових коней. Дуже рідко засвідчується номен *комоница* < *комописа* «кобила»: ту... сходатса... из Урогъ (ін. сп. *Угрь*, *Угорь*) *серебро* и *комони* [ПВЛ 67], а *комони* подъ нами [ЛК 414], И *комониць* стада [Ср. I 1266].

Характерним давньоруським новотвором є назва *лошадь* (*лошадька*, здр.), якою позначався робочий кінь: вже на весну начнет смердъ тотъ врати *лошадью*; Половчинь... поиметь *лошадьку* [ЛК 265], даю... два села. съ обильемъ и съ *лошадьми* [КГ 55]. Пор. ще: Ино ти есть... людя, а инъ ти есть *корабль*, а иное *конь*, а иное *лошедь* [Д. 3. 73]. З XII ст. фіксується й дериват *лошакъ* «молодий кінь, лошак»: пришлеть *лошакъ* [СлРЯ VIII 289], останеть са. или *лошакъ*. или *оружькъ*

[КГ 56]. Звичайно слова *лошадь*, *лоша* пояснюють як давнє запозичення з тюркських мов [Ф. II, 225—226; S. V 214—215; пор. чув. *laša*, тур. *alaša* «кінь»]. Однак звукова подібність тут може бути випадкова. Термін *лошадь* удається тлумачити і як дериват слов'янського кореня *лош-* (пор. рос. *лошій* «поганий» — Д. II 270, с.-х. *лош* «поганий», пор. семантичну паралель: *мершанка* «корова», *мершник* «худоба, зб.» — Ж. 435; Гр. II 419 при *мерша* «падаль» — Гр. III 419), утворений за допомогою суфікса *-ядь* (пор. цсл. *ослѣдъ* «дикий осел», переносно — *ослад-ище* «велика жердина, шибениця [?]» — Ср. III 727; ст.-рос. *ослядъ* (*оследъ*, *ослѣдъ*) «будівельна колода» — СЛРЯ XIII 111; позначення предметів — вторинні; антропонім Петръ *Осладюковичъ* — ЛС 462; *чърнядь* «назва птаха», корінь *чърн-ьш* «чорний»). Дериват *лошакъ* з назвою *лошадь* має спільний корінь, але не утворений від неї. Дієслово *играти* стосовно коней означало «гарцювати». Необ'їжджений кінь (кобила) мав означення *стадньши* (корінь *стад-о*), тягловий, обозний кінь — *товарньши*, *сумньши*, запасний кінь, якого ведуть на повіді, — *поводньши*, військовий — *воискъши*: *заграбиша... ста[да] в лѣсѣ*. в Порохни. кобыль *стадньхъ* ≠ *г* в конь. ≠ *ѣ* [ЛК 332], проче *поводнь(х)* конии. и *товарньхъ* [448], *ѡ(т)яша ѡ(т) него коня соумньша* [ЛГВ 726], *погоубить воискъши конь* [ПР 130]. У «Поученіі» В. Мономаха згадуються *кони дикьши* — очевидно, — тарпани: *ималъ кѣсмъ своима рукама тѣ же конѣ дикѣ* [МП 251]. Кінь, що ступає спочатку обома лівими, а потім обома правими ногами, іменувався *иноходъ* < *ьпоходъ*, *иноходьць* (від *ипъ «один» і *ходити*), а скакун — *скокъ*: *Кони его тоучьни иноходи* [Ср. I 1106], *Святополкъ по[л]елѣтя отца своего между Угорьскими иноходцы* [СП-16], *тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ. играхуть на Ярославли дворѣ* [ЛК 416]. Дієслово *играти* стосовно коней означало «гарцювати». Породистий кінь-скакун позначався також запозиченим словом *фарь* < гр. *φάριον*, *φάρης* «арабський кінь» < араб. *faris* «кінь» [Ф. IV 187]: *спадшу змоу с фара* [ЛГВ 737]. Слово *кляска* фіксується тільки в текстах південнослов'янського походження [Ср. I 1230] і є, можливо, старослов'янізмом (див. ще: *Одинцов 16—102*).

Назва *осьль* < *осьль* «осел», *осьла* < *осьлѣ* «осля» зустрічається тільки в описах чужих країн, бо відповідна тварина, здається, не була поширена на східнослов'янських землях, а слово *мѣскъ* (*мѣскъ*) «мул», *мѣска* (*мѣска*) «самиця мула» фіксується майже виключно в текстах південнослов'янського походження і, мабуть, є старослов'янізмом [Ф. II 607]: *йдятъ желви, и дикыя кони, и ослы* [КП 190], *на осля всѣль* [ХД 17].

Питома давньоруська гіпологічна лексика в найголовніших елементах увійшла до складу української, хоч доля термінів не була однаковою. Номен *кобила* (*кобыла*), *кінь* (*конь*), *жеребець*, *жереб'я* «лоша» [СУМ II 520], діал. *жеребл'а* [AGB I № 69], *іноходець* виявили найбільшу стабільність і сьогодні є нормативними: *шисть кобыль* і стада *жеребець* [Р. 52], тридцять *коний*; *имееть жеребята* неюуки; *уделиль... пять кобыль* *стадныхъ* [ССУМ I 358, 483], *пограблено... коне(и) моихъ ста(д)ныхъ... жеребцо(в) дорослыхъ... кобыль* — *два(д)ца(т)*, *из жеребятъ... кобы(ль) ста(д)ныхъ* — *десе(т)* [АЖ 110], *клюса: конь*, *шкапа* [Бер. 53], *equus конь*, *клюся; equa кобыла* [Слав. 182]. *Твоя кобыла* [К. 3. 248], повернувшись *от них конми*; *въ полъ дикого коня*, *убитого[о]* *обнимали* [ДНRM 207, 208] тощо. Як бачимо, в староукраїнських текстах виділялися особливості життя чи використання тварини (дикі коні — тарпани, необ'їжджені, неробочі коні й кобили). Первісна форма номена *комонь* зустрічається у фольклорі [Гр. II 276], у сучасній літературній мові вона відноситься до застарілих, як і похідні структури *комонний* «кінний», *комонник* «вершник» [СУМ IV 248]. Прикметники *комонний* та *охочокомонний* «вільний воїн, що служив на своєму утриманні» [Б.-Н. 190], напевне, були в активному вжитку до кінця XVIII — початку XIX ст. Нормативним є дериват *комонник* — лікарська рослина «*Succisa M. et K.*» [СУМ IV 248], пор. *teu-manthes комоница* *вонная* [Слав. 267]. Чимала кількість дериватів від основи *комонь* функціонує в українських діалектах — *комонниця* «безплідна кобила», «рослина *Trifolium argense*», *команиця* «конюшина» [Гр. II 276, 274], *команка*, *комана* «конюшина» [AGB I № 157], *комонне* «податок із верхового коня у XIX ст.», *комониця* «похитлива кобила», *комінник*, *комонник* «вершник» [Ж. 362—363], *закарп. заст. комон'іти* «виявляти величезну життєву енергію (про молоду людину)».

Дериват *комоница* «кобила» в стягненому варіанті *коница* функціонував в українській мові принаймні до XVII ст. — *занѣпа: рыжаа коница* [Бер. 225]. Останній контекст ніби вказує на те, що номен *коница* був евфемізмом. За аналогією до *коница* було утворено слово *жеребиця* «кобила», засвідчене в XVI ст.: *коней стадныхъ шестеро, жеребцов три... жеребиць три* [Арх. ЮЗР I/1 241]. Пор. також *рідк. кобилиця* «кобила» [СУМ IV 201].

Старовинний номен *орь* в українській мові набув закономірної звукової форми — *гуц. вір* (род. відм. — *ворá*) «жеребець» [Гр. I 239], *закарп. вїр'* (род. відм. — *вор'á*) «жеребець; (перен.) дорослий хлопець, але ледачий», — однак залишився на діалектній периферії; пор. ще *вор* «молодий жеребець»

[Ж. 120], *ворій «дикий жеребець»* [Яв. 124]: где чорний *воръ* недорегочеть (Т. 494; в словнику вокабула помилково пояснюється як «вир»).

У староукраїнській мові вживалася словосполука *стадний конь*, але фіксується в ній і дериват *стадник* — оревъ: *стадникъ* [Бер. 79], *стадникъ конь* *admissarius, emissarius equus*; *стадникъ, возждь стада* [Слав.— Кор. 511], *admissarius equus ста(д)ны(й) ко(н)* [Слав. 70]. Сучасні говірки зберігають старовинний дериват: *стадник* «жеребець при табуні кобил», «бик при стаді коров» [Гр. IV 195].

Мабуть, лексема *лошадь* була також успадкована українською мовою: татари... бывало пасуть свои верблюди, *лошади*, скотъ рогатий и овци [ЛСам. 325], *caballus лоша(т)*, конь [Слав. 106], але рано почала витіснятися іншим позначенням робочого коня — *кляча* (первісно, очевидно, емоційно забарвленим), яке зводять до прасл. *klekja (корінь *klek* «згинати, ламати» — ЕСУМ II 471): *клячъ* трое, а волю три [ССУМ I 478], *кля(ч)* десе(т) робочихъ [АЖ 101], проминял *клячу* сивую... на коня бѣлого [АБ 25]. Та й це слово збереглося тільки в говірках — *кляча*, *кляч* «кобила» [Ж. 351], *ка́ака «шкапа»* [Лис. 98]. Його витіснило тепер нормативне багатозначне слово *шкапа* (допускаються різні етимології, зокрема із *skapa від *skopiti* «каструвати» — Mach. 611; не виключено, що це дериват від *(*сь*)*karati* «здохнути», «пропасти», пор. укр. закарп. *здых'ак* «поганий, слабий кінь», переносно — «хвороблива людина»): *Шкапу* шерстю половую... зоставую [АБ 14]; *Шкапа* робленая [Син. 170]. У «Лексиконі» П. Беринди номен *лоша(д)* виступає в тлумачній частині статті *подъяремни(к)*: Помѣстною бесѣдою м о с к о в с к и мѣринъ... конь просты(й). *Лбша(д)*, самка простая кляча [85—86], тобто поросійськи *подъяремникъ* діалектно іменується *мерин*, кінь «простий» — *лошадъ*, а «проста» самка — *кляча*, тому цитований текст не може бути свідченням функціонування в українських говорах слова *лошадъ*, як гадають деякі історики мови [Винник та ін. 374]: Можливо, як запозичення з російської мови це найменування коня виступає в актах XVIII ст. з Лівобережжя: не продавши *лошадеи* [ДНРМ 268; в акті є й інші русизми]. Зате давньоруський дериват *лошак* «молодий кінь» [СУМ IV 550] став надбанням української мови: Козак... Стигаєт татар, бы могл допасти *лошака* [VII 323], Кобыли... зъ *лошачком* [Горобець 23]. Шляхом зворотного словотвору від назви *лошак* утворено загальноукраїнський номен *лоша* (*лошатко*) «маля коня», а від нього — *лошиця* «молода кобила»: Кобыла за дѣломъ, а *лоша* и такъ [К. З. 229], тое *лоша* взял [АП 293], *лошата*; кобыли... зъ *лошичкою* [Горобець 23], діал. *лошук* «лошак» [AGB I № 69].

Давній композит *иноходъ*, *-ць* в українській мові зберігся повністю — *иноходець* [СУМ IV 32], *иноходець* [Ж. 324]. Відомий і народно-діалектний деетимологізований варіант його — *винохід* [Гр. I 174], *виноход* [Ж. 81], *виноходець* [ЕСУМ I 378], котрий фіксується з XVIII ст.: сѣдлал... *виноходца* [Бов. 121]. Існує припущення, що така форма виникла під впливом *вино* або *в* тут — протетичний [ЕСУМ I 378]. Більш імовірно, що початковий *в* — результат впливу прислівників *водно* (діал. *вйедно*, *вйідное*), *воднораз*, *водночас*. У староукраїнських текстах зустрічаються також варіанти назви з суфіксом *-ник*, у тому числі й деетимологізовані, — *иноходникъ* [Арх. ЮЗР IV/1 350], *занято... нахо(д)никовъ* два [АЖ 101]. Від XVI ст. фіксуються також етимологічно прозорі назви *еднохода*, *едноходникъ* [Т. 388; пор. п. *jednochoda*, *jednochodnik*], *единоходникъ* [В. 31], із якими споріднена нинішня нормативна *однохідь* «біг коня, оленя і т. ін., при якому тварина ступає спершу обома правими ногами, а потім обома лівими» (СУМ V 640; пор. і синонімі його — *інохідь*).

Повного лексико-семантичного континуанта давнього *скокъ* не вдался виявити, однак в українських говірках наявне аналогічне утворення *скачбк* «коник (етном.)» [Ж. 871]. Немає слідів старовинного книжного *клюся* (ще в XVII ст. його тлумачать — *клюся*: конь, шкапа — Бер. 53), але в українській мові вживаними є лексеми, що мають цей праслов'янський корінь: *крус* «рись» (навіть чи це полонізм — ЕСУМ II 467); *клюсити* «нидіти, похнюпити голову» [Он. I 359], *клюсити* «перебувати у напівсні, мучитися півсонному» [Чоп. 150], сучасне закарп. *к'л'ус'іти* «перебувати у напівсні, сидячи й нахиливши голову», «перебувати з заплющеними очима, опустивши або нахиливши голову, при хворобі (про курей)».

Давньоруське запозичення *фарь* в українській мові не виявлено.

Континуантами відповідної давньоруської лексеми в українській мові є назви *осел*, *ослиця*, *осля*, наприклад: *asinus оселъ*, *asellus осля*, *asella осличка* [Слав. 93]. Книжне *мескъ* у ній витіснене новим запозиченням — *мулъ* < лат. *mulus* (можливо, через польське посередництво — Ф. III 7) — *мескъ*: *мулъ*, с(ь) *кона* и з(ь) *ослицъ* сплужений [Бер. 63]. У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького *mulus ме(с)къ* [274] — церковнослов'янський еквівалент *вокабули*.

Давньоруські назви інших свійських сільськогосподарських тварин, зокрема назви малої рогатої худоби, — праслов'янські — *овьца* < *овьса*, *овьнъ* < *овьпъ* «баран» (очевидно, вже в XI—XIII ст. слово архаїзувалося), *баранъ* (*боранъ*) < *вагапъ*, *нарна* < *јагаѣ*, «ярка, молода однорічна вівця»,

ягниа < *agnę* *ягница* (*ягница* — старослов'янська форма) < *agnica*, *ягньць* < *agnьсь* (*ягньць* — ст.-сл. форма), *коза* < *koza*, *козьль* < *kozьль*, *козьла* < *kozьлę* «козеня» та ін.; *вепрь* < *verьgь* «самець свині, кабан», *свинья* < *svinьja*, *svini*, *пороска* < *poręgę: Аже крадеть... *овци*, или *козы*, или *свинья* [ПР 126], вирьникою взати... *овьнъ* любо полоть [123], за тела 5 коунъ, а за *свинью* 5 коунъ, а за *пороса* ногата, а за *овьцю* 5 коунъ, а за *баранъ* ногата [126], за *кря* ногата, за *баранъ* ногата [80], не возри на мя... яко волкъ на *агня* (в ін. сп.— *ягня*) [Д. 3. 39], повель купити собъ *козелъ* [ПВЛ 192], *ягница*; *ягньць* [Ср. I 5, 6], *свинья* метана по полугривнъ, а з *вепри*... 40 и 5 ръзанъ [СЛРЯ II 79]. На позначення самця свині спеціальне слово — *боровъ* < *borъgъ — фіксують північні давньоруські тексти (пор. рос. *боров* «кастрований кабан»): а и свинеи. из моихъ... даите *боровъ* лоутышин [КГ 55], «тварина з породи овецъ і кіз» [Ср. I 152].

Абсолютна більшість розглянутих давньоруських назв стала надбанням української мови — *вівця* (*овця* і т. д.), *баран*, *ягня*, *ягниця*, *коза*, *козел*, *козля* (рідк.), *вепр*, *винір'* «кабан» (закарп. говірки), *вепрук* «кабан», «кастрований кабан» (північні говірки — ДАБМ № 292), *вепър'*, *віпер*, *веприк* «кабан» [AGB I № 67], *свиня*, *порося*: скоть или *бараны* [ССУМ I 86], да(л) емоу *овцю* во стадо; сто кожи *ягнячїихъ*; десять *свинїи* [II 74, 578, 329], ему вз(л) *вепрь* [Р. 95], из обору конъ, волю, *овць* у бѣдныхъ подданныхъ волочите [В. 54], побрали *порося(т)* [АЖ 101], взято... *барановъ*... *свине(и)*... *вепровъ* [109], сарег *козелъ*, сарга, сарелла *коза*, *ко(з)ка* [Слав. 111], *порося* [115], *Барая* стрыгу(т), а *козлу* навъ(ш)ки даю(т); Якъ *козе(л)* сме(р)дячь та(к)же и *коза* нечиста [К. 3. 217, 167], Удариль... *козлятко* [Т. Мат. 324; див. ще: Горобець 22—23].

У дитячому мовленні на основі слова *порося* виникло *паця* «порося, свиня», звідси — розмовне *паця* «маля свині» [СУМ VI 103], а на цій основі — дериват *пацюк* «щур»: *пацуки* и *пауки* [К. 3. 191]. Пор.: *паця* «свинья», *пацюк* 1. «поросенок», 2. «большая крыса» [Б.-Н. 274].

Давній апелятив на позначення барана зустрічається тільки в тих староукраїнських текстах, де дуже помітна церковнослов'янська стихія, напр.: *aries ове(н)*, *agietinus овны(я)* [Слав. 91]. Як церковнослов'янізм, його дериват — прикметник *овній* — використовувався в писемності XIX ст. [СУМ V 611]. Лише в ролі назви одного з сузір'їв зодіаку — *Овѣн* [УРС III 80] — цей старослов'янізм функціонує досі. В староукраїнській мові дане сузір'я позначалося й живорозмовним словом *баран*: На нбѣ естъ зодїакъ, албо звѣринець, в(ъ) которомъ то левъ, то быкъ то *баранъ*...; знайдуются [Гал. Н. 244].

Відповідником старовинного *карка* в українській мові є дериват *ярка* «молода вівця, яка ще не ягнилася» [СУМ XI 648], а основа лексеми *кагньць* зберігається в діалектному карпатському терміні *янчар* < *ягньчарь* «пастух ягнят» [Гр. IV 541].

Назву свійської тварини *вепр* приблизно з кінця XVI — початку XVII ст. починає витісняти тюркізм *кабан* [< *kaban* «кнур» — ЕСУМ II 330]: *кабанув...* кормних [АП 81]. Уже у віршах 1622 р. К. Саковича фіксується похідне найменування м'яса — *кабанина*: Бо не завше в обозь свъжая волина. Добра зъ саламахою подчас *кабанина* [УП 335]. У сучасній літературній мові номен *кабан* — активне слово [СУМ IV 198], а *вепр* — рідковживане найменування дикого або свійського самця свині [I 325], проте в говірках, особливо в закарпатських, давня назва поширена: *вытир* [Он. I 105], *веперь* [Чоп. 27], *вепер* [Гр. I 133] тощо.

Поруч із давнім *козел* [СУМ IV 211] тепер загальноживаним і нормативним є термін *цан* < рум. *țan* [Ф. IV 288], відомий принаймні з початку XVII ст. — ящерь: остраа скоря, которой оуживають до рукоаа шабелного, *цапа* [Бер. 161; пор.: Ящерь... Pellis higcina, тобто «шкіра козяча» — Слав. — Кор. 540], *Цанъ* бородагий [К. З. 254], Сеголь(т)ни(х) *цанко(е)* 2 [Горобець 23]. Здається, в давнину слово *цан* мало також значення «шагрень» (що виготовлялася із спинної частини шкур кіз, овець або коней — УРЕС III 776): Кубковъ... пять вь *цану*, крайки тилко золоченіе [ЛВел. IV 112].

Назви *кінь*, *кобила*, *баран*, *коза*, *козел* (*цан*) дуже придатні для метонімій, через це вони тепер вживаються на позначення людей за характерними ознаками, різних предметів тощо, напр.: *коза* «жвава, рухлива дівчина» (розм.), *коза́* (діал. закарп. заст. *кази́ца*) «волинка (розм. рідк.)», «в'язниця (розм. заст.)» [СУМ IV 209], *козел* «гімнастичний прилад для перестрибування...», «метал, сплав, який застиг під час плавлення й прилип до стінок печі, ківша і т. ін.» [211], *козла* (*козли*) «сидіння для погонича брички», «колода на чотирьох похилих ніжках, що використовується в парі з іншою як підставка для чого-небудь», «підставка для різання дров» [213], діал. *козел* «хлопчик-слуга і пастух» [Гр. II 265], закарп. *козёл* «кроква»; *козлі* «невеликі кроковки, якими скріплюється гребінь солом'яної покрівлі, стіжка, скирти» [Лис. 100], *козёл* «таран», «довга жердина, якою керують плотами» [Он. I 365], *козел* «назва гриба», «рід гри», «підставка гончарної черіні» [Гр. II 265], *цан* «рід гри — довга лоза, чехарда» [IV 422], закарп. діал. «підставка для різання дров».

Слідів давнього *бороць* в українській мові не вдалося виявити.

Деяких диких і свійських копитних тварин стосуються дієслово *бости* < *bosti* й сполука *мести* (*метати*) *рип'ями*; (*рип'ями*) «брикати(ся)» (прасл. *gĭtŭ* «зад» — Sk. III 147) «олень ма... *болъ* .а. в. лоси ѿдинъ ногами топталъ, а другиѣ рогама *болъ* [МП 251], осель бо *меча* *рип'ями* на пространъ твсною улицею не можетъ проити [СлРЯ IX 110]. Дієслово *бости* «колоти рогами» було в ужитку в писемній мові принаймні до XVII ст. включно: [Козел] почаль другихъ козь *бости* [Т. 129], але тепер фіксується в крайніх західних діалектах — закарпатському й лемківському [Гр. I 90]. У давнину ця лексема мала також семантику «колоти чимось гострим (взагалі)» [Т. 129]. Старовинний синонім *бости* — *колоти* повністю витіснив у більшості говорів давнє слово в обох значеннях. Нині нормативне *колоти* — «проколювати» і «бити рогами». Давнє *бости* витіснила і словосполука *бити рогама*: *arĭeto bĭo*, аки бара(н), *рогама* [Слав. 91]. Але й у тих говірках, де збереглися прями континуанти старовинного дієслова *бости* і його деривата *бодливый* < *бодливый* < *boďlivŭ* (ж), виявилася тенденція до деетимологізації лексем: *быстй*, *быдливый* (Іршавський р-н, Закарпаття). Очевидно, така тенденція існувала в багатьох діалектах, тому давні слова злилися з іншими співзвучними, передавши їм свою семантику: *буцати(ся)* «бити(ся), колоти(ся) рогами» [СУМ I 268], *битливий* «який колеться рогами» [Гр. I 58]. У закарпатському діалекті з *бысти* (*бости*) асоціюється назва *быдло* (*былб*) «рогата худоба». Насправді лексема *быдло* «воли, корови, телята; домашні тварини взагалі», що фіксується в українських пам'ятках із XV ст. (а пізніше й численні її деривати — Т. 160—161) є запозиченням із польської мови [S. I 52; ЕСУМ I 182; корінь *byti* — *być* «бути» і суфікс *-dŭo*, який відповідає українському *-л-о*].

Давньоруський вираз, вживаний стосовно копитних тварин, має прями континуанти також у карпатських діалектах — кінь *ритю ударив* [Ж. 803], *кїjn' (кун') рѣт' ѿѣ мѣче, бїе* [Закарпаття; пор. і *ритми* «назад» — Он. II 175]. Сучасне нормативне дієслово *брикати* засвідчується в XVIII ст. [Т. 141].

Поняття «каструвати» в давньоруській мові передавалося дієсловом *скопити* < *skopiti* [Ср. III 380]. Лексема збереглася в українській мові [СУМ IX 296]. Пор. ст.-укр. *verges* *вепрѣ нескопле(н)* [Слав. 410]. Дериватом дієслова є зооном *скоп* < прасл. *skorŭ* «кастрований баран» [Гр. IV 139]; *ове(н) ско(н)* или *бара(н)* [Бер. 79]. Можливо, запозиченням із старослов'янської мови був дериват *скопѣць* «кастрована людина», засвідчений і оригінальними давньоруськими творами [ПВЛ 208; пор. і специфічне давньоруське утворення *скопѣчина* «скопець» — там же]. Як історизм назва *скопець* використо-

вуеться в сучасній українській мові [СУМ IX 206]. Здавна в цьому значенні вживалися слова *рѣзати* (пор. *castro скоплю, рѣжу, треблю* — Слав. 114; ст.-п. *trzebić* «каструвати» — R. 511), а також *валашити, валашати* — каженикъ: *валашаный* человекъ. зри евнухъ. *рѣзанецъ, валахъ*; *требенный: валашаный* [Бер. 52, 133], *Старъ да не валашанъ* [К. З. 229, 244]. Пор. з XVI ст.: *валахъ* «кастрований кінь, баран» [Т. 180; із нім. *Wallach*, можливо, через західнослов'янське посередництво; < *Wallache* «східний романець», бо кастровані коні надходили до Німеччини з Румунії, Молдавії, Угорщини й Русі — ЕСУМ I 323]. Вони залишилися в діалектному мовленні [Гр. I 123; СУМ I 283]. Праслов'янським за походженням є дієслово *холостити* < *cholstiti, що в карпатських говорах виступає у варіанті *хорошати* (Закарпаття), пор. *хорошений* «кастрований» [Он. II 345].

Із праслов'янської мови давньоруська дістала в спадщину назви негосподарських свійських тварин — *котъка* < *коцька, котъ* (тексти XI—XIII ст. не зафіксували) < *коць, пьсь* < *рьсь, сука* < *suka, пьскъ* < *рьсѣ, щенка* < *ščenę*, пор. і *щенити сна* < *ščeniti sę* «приводити щенят», *хъртъ* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили) < *хъртъ* «мисливський пес», *хъртица* < *хъртица: надаху скверну всаку... коткы. змиѣ* [ПВЛ 235], *льстива соука* [Пч. 424], *въ пса мѣсто* [ПР 126], *сниде идеже са пси щенятъ оу хортицѣ взати щеня* [ХА 542]. Пам'ятки фіксують і характерну східнослов'янську форму *кошька* < *коцька* [?] (пор. ч. *kočka*, ст.-п. *kozčka*): *ядяху... псину, кошкы* [ЛН 70], *с кошкыма* [КП 190], *фата* [ПА 167].

У пізніших списках давньоруських пам'яток виступає номен *собака*: *Почто ястребов и собакъ собра, а людей не судяше* [Ср. III 455]. Зустрічається за межами східнослов'янських мов — у польських діалектах, але немає впевненості, що це не запозичення із східнослов'янських. Переконливої етимології не запропоновано (пор. тюрк. *köbäk* «пес» — Ф. III 702—703).

До праслов'янських слів деякі етимологи відносять і давньоруське *гриць* < *gritjъ «пастуший собака», але це пояснення дискусійне [Трубачев 27]: *оузгна же и гриць лака и скача* [ХА 482].

Усі розглянуті назви негосподарських свійських тварин існують в українській мові — *кіт, кітка* (розм.) «кішка» [СУМ IV 171], *кішка, пес, собака, сука, щеня, щенитися* «народжувати щенят» [ХІ 581], *хорт (хірт), хортиця* «самиця хорта», напр.: *солганъ яко песь; собака его укоусила* [ССУМ II 140, 365], *своры хортовъ две* [АЖ, 120], *с хортом козака... шлетъ* [ЛСам. 4], *собакъ и кошокъ выели* [215], *кота(мъ)* миши уловляти; *Ѡ фахъ, або те(ж) о собакахъ; злы(х) Ѱ(в), куда лажу-*

вали *кошки*: а тепе(р) лазя(т) *собаки* [К. З. 169, 237], сквумни: *дешата* лвовы, лвената [Бер. 232], *felis ко(т)*, *ко(т)ка* [Слав. 195], *catellus пся*, *песикъ*, *псищъ* [115], брехала, як *сука* старая [Інт. 105]. У закарпатському діалекті номен *собака* має значення «сука» [пряме й лайливе — Чоп. 369]. В говірках зберігається й давнє утворення — *пся* [Гр. III 148], закарп. *пс'а* (род. відм. *пс'ате*) «щеня». Південно-західний діалектизм *котюга* «собака» [Ж. 372; СУМ IV 312] фіксується вже в XVI ст.: *букоуси(т)* скаженаа *котюга* [Трв. 54], Ста(р) якъ *котюга*, а бреше(т), я(к) щеня [К. З. 247]. Етимологічно він пов'язаний із слов'янським коренем *kit-* звуконаслідувального походження (пор. рос. *кутёнок*, *кутя* «щеня» — Ф. II 433; укр. діал. *кутьонок* «молодий вовк, якого виховують батьки» — Дей. 51; запозичення з російської мови). Звуконаслідування лежить також в основі слова *цуцик*, «малий собака, щеня» [Ф. IV 304, пор. вигук, яким підкликають псів: *цу-цу!*].

Засвідчене в перекладних текстах XI ст. слово *гричь* на українському ґрунті не прослідковується. Спроба пов'язати давню назву з російським лайливим *хрыч* («старий» шкарбан» [Трубачев 27] непереконлива. В українських говорах *хрич* «пітет свині; перен. йолоп» є синонімом назви *хрунь* [Ж. 1047]. Обидва слова — із звуконаслідувальними основами [пор. Ф. IV 280].

На Русі X—XIII ст. знали свійських і приручених ссавців далеких географічних зон.

Привізною прирученою твариною був *пардусъ* < гр. *πάρδος* «гепард» (із східних мов), якого використовували при полюванні [ССПИ IV 56—58]: да *Стославъ* Ростиславу *пардусъ*. и два коня [ЛК 504].

З давніх-давен слов'янам відомі *вельбудъ* (*вельблудъ*) < *уельбѣдъ* < гот. *ulbadus* < гр. *ἐλέφας, -ντος* «слон» (із східних мов), що його розводили кочівники, та *слонъ* < *slōpъ* (невідомого походження; припускають запозичення з тюрк. *arslan*, *aslan* «лев» — Ф. III 674—675) — екзотична східна тварина: *взаша... скоты и ѿвць и конъ и вельбуды... и замша Печенъгы. и Торки* [ПВЛ 279], [як трофеї у половців] *взаша... кони и вельблуды* [ЛІ 255], *могиы слона* пожерти *цъла* [ХА 49].

Очевидно, після навали Батия на східнослов'янських землях гепардів для полювання не тримали, тому слово зникло. Лексикографи XVII ст. *пардусъ*, *pardus* «леопард» перекладають як *рысь* «рись» [Бер. 228; Слав. 300], а *leopardus* — *леопа(р)дъ звъръ* [Слав. 253, але пор. *леопард(ъ)*: *звъръ з(ъ) парду* и *лва урожо(н)*... Бер. 219]. Термін *гепард* (< франц. *guopard* < італ. *gatto pardo*, буквально: кіт-леопард — СІС 154) увійшов в українську мову не раніше середини XIX ст., коли з'явився в мові-посереднику — російській [Ш. I/4 57].

Проте інші зоономени пройшли до новітньої доби: *elephas* *слонъ* [Слав. 176], *camelus* *ве(л)блю(д)* [110], *вельблюдъ*, *верблюдъ* [Т. 213, 215]. Нормативна тепер форма *верблюд* — наслідок дисиміляції двох л у формі *вельблюд*.

Усі назви свійського птаства давньоруської мови успадковані з праслов'янської доби — *кура* < *куга*, *курица* < *kurica* (демінутив), *куръ* < *кугъ* «півень», *кура* < *куге*, *ути* (род. відм. *утѣе*) < *oty, *утица* (демінутив), *селезьнь* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили) < *selzъnъ, *гусь* < *gъsъ*, *голубъ* < *golъbъ, *голубица* < *golъbica*, напр.: оуоставляю... по. к. *коуръ* [ЛГВ 932], іако же *коурица* гнѣздо свое [Ср. II 1378] а *коуръ* по двоє на день [ПР 124]. Назви відповідної дицини засвідчуються пам'ятками повніше: Аже кто оукрадетъ въ... перевесе... за *голубъ* 9 коунъ, а за *кура* 9 коунъ, а за *оутовъ* 30 коунъ, а за *гусь* 30 коунъ [131; слово *кура* тут означає, очевидно, «куріпка»; на Закарпатті в цьому значенні досі вживається сполучення *діка кúриц'а*], ювивъшия ми ся *голубица* [Ср. I 545], *Vtisce* (назва річки на Закарпатті, засвідчена в XIII ст. — Gубrf. 537). У легенді про помсту княгині Ольги згадується спеціальне приміщення для голубів — *голубникъ* [ПВЛ 59]. Мабуть, специфічно східнослов'янською інновацією є дериват від назви птаха діслово *голубити* і префіксальні похідні від нього: братья... плакашеса по нем [Мьстиславъ] вса земля Роускаа. не може забыти доблести его. И Чернии Клобоуци вси не могоуть забыти *приголоублений* его [ЛК 612].

Нічне співання півнів у давнину було орієнтиром у часі, тому зоономени *куръ* унаслідок елізії першого елемента сполуки *пѣнье* (*пѣванье*) *куръ* «співання півнів» або в результаті метонімічного вживання назви домашнього птаха став позначати певну частину доби — час перед кінцем ночі, перед світанком: и бѣ ему оуже вечерѣ. и леже у Болшевѣ. и іакоже бы(с) убо кѣ *куромъ*. и пригна дѣтський из Галича к Петрови [ЛК 463], на ночь поча изнемагати. и іако бы(с) в *куры*. и позна в собѣ дѣх изнемогающъ ко исходу дши [ЛГВ 917], в II час починають вечернюю и до *куръ* доспѣть отпушение [ССПИ III 37], дорискаше до *куръ* Тмуроканя [СПІ 36], тои ночи... не дождав *коуръ* и не поспавъ [Кир. 57].

У неоригінальних давньоруських пам'ятках зустрічаються й інші найменування курки (квочки) — *кокошь* < *кокошь* та півня — *кокотъ* < *кокотъ*: *Кокотъ* хода въ *кокошехъ* [Ср. II 1248].

Усю розглядану групу термінів одержала в спадщину українська мова, хоч доля конкретних лексем була різна. Без змін досі функціонує тільки назва самця — *голуб* — птаха,

що не мав помітного господарського значення, напр.: *columbus голубъ*; *columbatim* наподобие *голуба* [Слав. 130], достат(ь) *голуба* живого [Т. 557] та суплетив *селезень*, напр.: пропав мой *селезень* ... аж... лежить *утка* на лавъ оскубленная [АП 287], *селезень* [Горобець 22]. Та останнє слово в сучасній літературній мові вживається поруч із новішою назвою — *качур* [СУМ IV 124; IX 116; пор. і діал. *селех* — IX 118].

Безсуфіксні назви *кура*, *гусь* протягом усієї історії у формі множини вживаються на позначення сукупності відповідного стаття, напр.: *придаю... о(т) животины и о(т) гусиш о(т) коуръ* и *о(т)т [!]* *оутича и о(т) всего приплодъка* [ССУМ II 491], *воловь. еі. гоуси и коуры* [I 530], *И куры* (б) *загребли* [К. З. 228], *гусиш* *патеро* *курица* [Арх. ЮЗР I/VII 178]. У закарпатському діалекті множина *кури* має давню флексію називного відмінка множини іменників чоловічого роду колишніх *-о*-основ незважаючи на те, що в говірках зберігається давній звук *ы*; отже, тут форма множини іменника *куръ* «півень».

У зв'язку з тим, що птахи мали дедалі більше значення в домашньому господарстві, виникла потреба у чіткій диференціації назв самок, яких тримали у більшій кількості для одержання яєць, та назв самців. Оскільки форми множини від назв *кура* і *куръ* — *кури* (*куры*) (замість давніх *куры* — *кури*) збіглися, поширення набувають дедемінітиви *куриця* і *курка* — первісні демінутиви, які витісняють безсуфіксну стару форму *кура*. Витісненню її сприяло також вживання словоформ від номена *кур(ъ)* на позначення відрізка нічної пори (*у кури, до кур* і под.). Тепер старожитня назва самки залишилася в окремих діалектах і говорах — *кўра* [Б.-Н. 201; Лис. 110; Дей. 49; Гр. II 328; Чоп. 164; Stud. 90; Он. I 396; МСБГ IV 110]. Але через загальну тенденцію до витіснення суфікса *-иця* старовинний дериват *куриця* також залишився лише в говірковому середовищі [Гр. II 329; Чоп. 164; Ж. 391; Stud. 90], зокрема в закарпатському діалекті. Найбільш поширеним і тепер нормативним став дериват *курка*: *спечи ку(р)ку* [К. З. 268].

Назва *кокош* не мала широкого розповсюдження уже в XVI ст., тому до неї в євангельських текстах часто дається глоса: *кѡкошь* або *курица* [ПЄ 283]. Вона виступає в пам'ятках, в яких церковнослов'янський елемент дуже сильний: *gallina кокошь* [Слав. 206]. Та, очевидно, на певних територіях слово було живомовним: Нѣмаш там каплунов, анѣ глустьх *кокошій* [УП 335], *Кокош...* щодня по яйцу ей носила; пашок Трохилос, албо *Кокошка* болотная [Рад. Б. 119, 123], рокош был под Илвовом, назвали его *Кокошию* войною, иже дома сидели [ЛОстр. 209], на колку звичайно... возми лайко *кокоше* [ЛГП 32]. Тепер *кокошка* «курка» — південно-західна діалектна лексема [СУМ IV 215; пор. ще: *кокошка* зеленонога

«*Gallinula chloropus*» — Ж. 357; *кокоська* «курка» — В. Б. 23]. Допускається можливість запозичення слова з польської мови, оскільки в ньому немає $o > i$ [Булаховський 1978 194]. У деяких закарпатських говірках Мукачівщини курку іменують *сл'іпін'а* (від *сл'іпій* — кури вночі погано бачать; пор. аналогічно в чеській мові — *šlepiče* — Mach. 553).

Давній номен *кур* принаймні до кінця XVII ст. був добре відомий: *індійський кур* «індик» [В. 26], *сріста* гребен(ь) у *кура*, *чубь* [Слав. 147], *гребень* у *кура* испо(д)ній — *palea* [Слав. — Кор. 441], *куръ*, *кочеть* *gallus, gallinaceus* [461], *Мавь* хто(с) інші родитса да *куры* запъли [К. 3. 232], *где чорный куръ* не допоеть [Т. 494]; пор. також метонімічні *курѡкъ* у *рушницы igniarium bombardae*; *курѡкъ на домъ triton* [там же].

У XIX—XX ст. *кур* «півень» засвідчується тільки на окремих територіях, особливо західних [Б.-Н. 201; Ж. 390; Он. I 396; пор. ще: *Ще кури не піли* — кажуть люди день білий (нар. пісня), *кури піють* «півні співають» — Ж. 390], *куропіння*, *курспів* «співання півнів» [Гр. II 330]. Стійко зберігався номен у складі сполук на позначення частини доби — *ночі: з недели на понеделокъ, о курех*, *приехал* [Арх. ЮЗР 8/III 398], *патлоглашеніє: ѿ куръхъ, пъвнєво пънє* [Бер. 104], *коли кури першии спъвають* [Кн. 67]. В окремих південно-західних говірках такі сполуки вживалися в XIX ст. і функціонують як архаїзм понині: *Опівночі застогнала*, *а о курях сконала* [Гр. II 328], *прийшоу быу у кур'іх* «повернувся на світанку» (Закарпаття).

Очевидно, різні причини — загальна тенденція в мові до називання особин різної статі одного виду свійських тварин словами різних коренів (пор. *корова* — *бик*, *бугай*; *кобила* — *кінь*, *жеребець*; *вівця* — *баран*; *свиня* — *вепр*, *кабан*; *коза* — *цап*; *качка* — *селезень* тощо), вживання номена *куръ* в темпоральних конструкціях, що вказували на відповідну частину нічної пори, різні вірування, пов'язані з самцем курки, — призвели до того, що на позначення півня в праслов'янських діалектах виникли інші лексеми — *kokotъ, kočetъ*, навіть *kogutъ* < *kokotъ* [ЭССЯ X 107—108; звуконаслідувальні корені], *рѣльь* (від *рѣти* «співати») та ін. Пам'ятки української мови фіксують деякі їх континуанти, напр.: *пътель : пъте(л)*, *ког(т)*, *пъве(н)*, *петухъ* [Зиз. 67]; чеськи і руски, *когѣтъ*, *волынски, пъвень*. литовски, *петѣхъ* [Бер. 104], *куръ, кочетъ* *gallus, gallinaceus* [Слав.—Кор. 461], *gallus, gallinaceus* *пъте(л)*, *алекторъ* [Слав. 206], *алектрво(н): пъве(н)ь, пътель* [Бер. 174], *сарус* — *пъте(л)*, *каплунъ* [Слав. 112].

Уже П. Беринда в цитованій вище статті говорить про ареали окремих лексем: *когутъ* — у тодішньому Руському воеводстві, *пъвень* — на Волині, *петух (нітух)* — на Поліссі

(й у Білорусії). Тепер найбільш поширеним є нормативний номен *півень* (усі південно-східні говори, більша частина північних — у різних фонетичних варіантах, частина західних, зокрема волинські, — АУМ I № 319; II № 331). Для південно-західних характерною є назва *когут*, для північних — *петух* [АУМ I № 319; II № 331]. Номен *півень* — дериват старовинного дієслова *п'вати* «співати», утворений за аналогією до назви самця качки — *селезень*, а *петух* — похідний від *п'вти*. У східних говорах, де поширена назва *півень*, стосовно птаха вживається дієслово *співати*, в західних — старовинне *п'ти*: *когут п'їє* [Stud. 90], «П'ють півні» (нар. пісня з Поділля).

На початку нашого століття вчені занотували: «В селі час уночі визначається за співанням півнів: *перші півні* приблизно о десятій вечора, *другі* — одинадцятій, *треті* — о другій годині ночі» [Гр. III 156].

На території південно-східного наріччя — в поселенні Панчеве Кіровоградської області — відзначено номен *кокош* [АУМ I 67], а в одному селі на Полтавщині й Дніпропетровщині — *кочет* [там же]. Назва *кокош* «півень» засвідчується і в деяких говорах південно-західних, зокрема закарпатських (Чоп. 152; СУМ IV 215; Гр. II 267; у закарпатських говорах *кокош* також — «кукурудзяний баранець», «спеціально закручене у вигляді чубка пасмо волосся на голові»). У волинських зрідка вживається *кóкуш* «півень» [Корз. 141, ненаголошений $o > y$].

У закарпатських говорах через відсутність $o > i, y, ʝ$ в закритому складі *кокош* можна б трактувати як мадяризм (уг. *kakas* «півень» < слов'ян. *кокошь* — MNTEsz II 311), на Кіровоградщині — як молдаванізм (молд. *кукош, кокош* «півень», із південнослов'янських мов — СДЕЛМ 215). Проте нормативне дієслово *кокошотися* «бундючитися, чванитися хизуватися» [СУМ IV 215] — дериват іменника *кокош* — має порівняно великий ареал. Цей факт і вживання слова на Волині, де не може йтися про іншомовний вплив, свідчить про питомість назви *кокош* в частині говорів української мови. Похідні від найменування птаха (метафори) назви предметів — *кочет* «гніздо для весла» [315], *кочет, кочеть* «кілок, який з'єднує гряділь і колішню» [Гр. II 295] — вказують на те, що в ареалі української мови в давнину справді міг функціонувати відповідний зоономен (хоча в ньому немає сподіваного $e > i$). Мабуть, у цитованих вище пам'ятках лексема *п'втель* — церковнослов'янськ.

Засвідчена в XV—XVI ст. збірна форма *утиць* (щодо структури пор. д.-р. *п'тиць*) вказує на те, що в цей час ще зберігався давній дериват *утица*: о(т) *гуси* о(т) *коурь* и о(т)т [!] *утица* [ССУМ II 491], гусей деветнадцатеро, *утичу* дванадця-

теро [АЛ 210]. Зберігалася й давня безсуфіксна форма *утва*: *Вутовъ* старих п'ять, малых утенят двадцать [Т. 355; у словнику за ред. Є. Тимченка введена помилкова вокабула *вутьъ* «качур» — там же]. Пор. ще: $\omega(t)$ тоє руди к *утвишу* гаю [Р. 168]. В ході витіснення суфікса *-иця* суфіксом *-ка* звичайним став дериват *утка* (*вутка* з протетичним *в*); але в основі назв малят зберігається первісний корінь — *утята*, *утенята* [Горобець 21], ут $\acute{o}$ к з *утятами* восмеро [ДНРМ 267]. Не зазнавши змін, функціонував і термін *селезень* [Горобець 22].

Приблизно з XVI ст. давні номени *утва*, *утвиця*, *утка* і *селезень* починають активно витіснятися іншими — *качка* і *качур* (*качор*), напр.: *apas* *качка* [Слав. 82], *качка* по три чеха [АП 157]. Фіксації в пам'ятках і «Атлас української мови» [I № 321; II № 333] вказують на те, що зазначені слова поширювалися з заходу на схід. Сучасний нормативний номен *качка* вживається на всій території української мови, крім північних лівобережних, де панівними є *вўтка*, *вўтва* [див. ще: ЛАНП № 95]. Старовинний зоономен *утка* має суцільний ареал на півдні Лівобережжя приблизно до річки Псел і середньої течії річки Ворскла, але відомий і в багатьох говірках Правобережжя. Варіант *утва* в основному локалізується на території коло нижньої Десни. Нормативна лексема *селезень* та її варіанти мають більший ареал, ніж *утка*, *утва*. Він або діалектні варіанти *селез'ін'*, *селез'ун'*, *селах*, *селех*, *селек*, *селег*, *сел'ох*, *сел'ах*; *сел'ух*, *сал'ух* тощо [АУМ I № 322; II № 333; II 74], *селех* [ЛАНП № 96], поширені на всьому Лівобережжі, вживаються на Правобережжі широкою смугою вздовж Дніпра, заходячи далеко на захід у степових говорах, виступають у середньо- та західнополіських [АУМ I № 321; II № 333]. Відповідно менший ареал має його нормативний синонім *качур* — в основному правобережне слово, вживане в окремих поселеннях Лівобережної України. Нові назви запозичено з польської мови [Ф. II 214]: *качка* < *kaczka*, *качур* < *kaczor* (назву селезня пристосовано до української дериваційної системи через заміну суфікса, є й діалектні варіанти: *качор*, *качер*, *качир*, *качар*, *качук*, *качкур*, *качура*, *каш'ур* та ін.— АУМ II 74). Закарпатські говірки ці номени могли запозичити і з словацької мови. Поширенню західнослов'янських, крім позамовного фактора — торгівлі сприяло прагнення уникати омонімії з формами слова *уток* (*утік*) «поперечні нитки тканини, які переплітаються з основою» (а на Закарпатті й прислівником *ўтки*, *вўтки* і под. «звідки»). Варто підкреслити, що назва качки, яка була об'єктом торгівлі, бо розводилася в більшій кількості, ніж селезень, має й значніший ареал.

Західнослов'янське *качка* (ч. *kačice*, *kačena*, сл. *kačka*, *kačica*, п. *kaczka* і под.) виводиться від вигука *кач-качі*, яким

кличуть до себе цього птаха; вигук наслідує голос качки — *kačh!* (Mach. 234). Нижньолужицькі форми *каса*, *каска* дозволяють реконструювати діалектну (західну) праслов'янську форму *katjьka, *katjisa — дериват дієслова *katjati se «ко-лихатися» (пор. рос. *качаться*, укр. розм. *качатися*). І слов'янське звуконаслідування *kačh-kačh!* (укр. *кач-кач!*) могло стати мотивуючою основою найменування птаха — *каъька. Але в цьому разі важко пояснити приголосний *č* у дериватах. «Етимологический словарь славянских языков» не містить праслов'янської форми, континуантами якої були б форма *каъка* і под. Очевидно, автори цієї праці західнослов'янські, українську та білоруську (*качка*) назви не вважають продовженням праслов'янської. Однак деякі наші етимологи твердять, що пояснення східнослов'янських форм як запозичених із польської мови недостатньо обгрунтоване [ЕСУМ II 409]. Все ж таки географія поширення номена *качка* в ареалі української мови, не загальнослов'янський характер слова є серйозними, але не кінцевими аргументами на користь запозиченості його в українській мові.

У міру розведення гусей виникла потреба у формальній диференціації назв на позначення самиці й самця птахів. Безсуфіксальний номен *гусь* засвідчується ще в XVII—XVIII ст. [Т. 633]. Та вже в кінці XVI ст. задокументовано суфікс *-к-* у дериваті на позначення самиці — *гуска*: *еще еси... гускоюд* [В. 38]. У XVII ст. лексема *гуска* зустрічається частіше: *chenalorpeses гуси*; *chenissus гуска* [Слав. 120], *гуска* по два шаги [АП 150]. В цей час задокументовано й новий дериват на позначення самця з маскулінізуючим формантом *-ак* — *гусак*: *вклепавшись у гуску... и гусака купленого* [Т. 630]. Пор. ще *гусыня* у XVIII ст. — очевидно, русизм: *гусаковъ два, гусынь девять* [Т. 633]. Нові деривати *гуска*, *гусак* тепер нормативні. Давня непохідна форма *гусь* «гуска» залишилася в поодиноких говірках [Гр. I 343; AIDL № 126].

Єдиною комахою, діяльність якої людина використовувала з прадавніх часів, була *бъчела* (після занепаду *ъ* — *пчела*) < *бъсела*. Серед бджіл відрізнялися *матъка* < *матька* (від *мати*), *трутъ* < *тrotъ*: *поустишася яко...пчелы к матицѣ* [ЛГВ 777]; *тpоутъ* *тpоудъ* *бъчелинъ* *нсть* [Ср. III 1013].

Старовинна назва *бъчела* в українській мові має кілька звукових континуантів на початку слова — *бджола*, *бжола*, *пчола* (ареали див. АУМ I № 122; II № 110; *e* > *o* перед твердим приголосним — загальноукраїнська закономірність). Нормативна тепер форма *бджола* — результат часткової асиміляції (за проривністю) приголосного *ч* до початкового *б*, — за нашими матеріалами, засвідчується вже в «Енеїді» І. Котляревського: *забувь и бджолы пиддерать* [Котл. Ен. II 25]. Проте вимова

з африкатою *дж* може ховатись (хоч і не у всіх випадках) і за традиційним написанням *бчола*, яке спостерігається в текстах XIV—XVII ст. [ССУМ I 133; Т. 159]. Нині діалектний варіант *пчола* виник у результаті асиміляції (оглушення) початкового *б* до *п* — також давній (у старовину — й *пчела*); задокументується від XV ст. [ССУМ I 133; Слав. 86].

Збереглися в українській мові *матка* «бджола, що відкладає яйця» і *трут* «самець бджоли», які є нормативними [СУМ IV 651; X 302]. Проте для уникнення омонімії з назвою *трут* «гриб-трутовик», «гніт або висушений гриб-трутовик... який використовується для викрешування вогню» [X 303], назву комахи було ускладнено маскулінізуючим суфіксом *-ень*. Дериват *трутень* в досліджених матеріалах зустрічається з XVII ст.: *трутий*: *трутень* [Бер. 134], *трутень* — *tabanus* [Слав.— Кор. 519]. В окремих говірках, в яких кінцеві приголосні оглушуються, зокрема в лемківських і закарпатських, виник гіперичний варіант із кінцевим *д* — *труд* [Гр. IV 268].

У лісах, лісостепах і степах Київської Русі водилося багато диких звірів. Майже всі назви диких ссавців у давньоруській мові є праслов'янськими (оскільки велика частина ссавців була об'єктом полювання заради хутра й шкіри, низка таких номенів засвідчується в омонімічних назвах хутра) — *туръ* < *turъ*, *зубръ* < *zъbrъ*, *лось* < *olsъ, *медвѣдь* < *medvѣdъ* (буквально, «той, що мед їсть», табуїстична лексема), *медвѣдица* < *medvѣdica*, *олень* < *elensъ, *лань* (*ланья*) < *olnъ, *сьрна* < *srъna*, *вепрь* < *verpъ*, *свинья* < *svinъji, *одинць* (*єдинць*) < *edipъsъ* «старий самотній вепрь», *вълкъ* < *vъlkъ*, *вълчица* < *vъlčica*, *лисъ* < *lisъ*, *лисица* < *lisica* (дедемінітив), *псьць*, *рысь* < *ryсъ*, *стбль* < *stъbjъ «дикий кіт, кішка» [Трубачев 92—94], *закаць* < *zajęсъ*, *дѣхорь* < *dъxorъ*, *ласица* < *lasica*, *куна*, *куница* < *kuna*, *куница*, *соболь* < *soboľъ*, *горностай* < *gornostajъ, *вѣверица* < *vѣverica*, *крѣтъ* (*крѣторьна*) < *krѣтъ*, *єжь* (*ожь* під впливом *ожикъ*, де початкове *о* закономірне — Ф. II 10) < *jeъъ*, *бобръ* < *bъbrъ*, *мышь* < *myъъ*, *сусълъ* < *susъlъ*, *нетопырь* < *netopyrъ* та ін.: *тура*. в. ма метала... *олень* ма одинъ болъ. а в. *лоси* одинъ ногами топталъ. а другыи рогама болъ. *вепрь* ми на бедръ мечъ ω (т)талъ. *медвѣдь* ми у колѣна подъклада оукусилъ... и конь со мною поверже [МП 251], їжъте... *тоуръ*, *зоубръ*, *лось* [Ср. I 998]; Доити *ланика* [II 8]; яко *сьрна* отъ тенета [ЖФ 85]; оустращеть... *єдинецъ*. ли *свинью* [ЛЛ 170], начаша *волци* выти [ПВЛ 271], *лисици* брешуть [СПІ 9—10], сердить же бы(с) яко и *рысь* [ЛГВ 716], Мухи многи и *стеблеве* [Ср. III 583], выбѣгнаше *закаць* на поле [ЛГВ 817], имше: *дохорь* живъ

[СлРЯ IV 346], волхвующе... моухами же и ласицами [ХА 169], Кроторыи си нечיתה суть [Ср. I 1340], имаху по бѣльи вѣверицѣ ω(т) дыма [ПВЛ 19], вѣверица млада [ЛІ 277], даров. мнози. да бо Ростиславъ Стославу соболми и горностаими и черными кунами, и песци и бѣлыми волкы [ЛК 504], чего восхочешь. воску ли. бѣли ль бобровѣ ли черныхъ кунѣ. се-ребра ль. мы рады дамы [ЛГВ 879], въ звѣрех *ожь*... ни потка в потках *непотырь* [Д. З. 26], видѣ *мышь* въпадши въ не [ЖФ 113], хомѣки и *сусолы* [ПВЛ 16].

Старовинне протиставлення *чърнака куна* та *бѣлака вѣверица*, *бѣлыи вѣлкѣ*, мабуть, здійснювалося не за кольором (в забарвленні кунци переважають бурі й коричневі тони, забарвлення білок варіює від яскраво-рудого до сірого й чорного, забарвлення вовків сіре — БСЭ XIV 8; III 110; V 307), а за якоюсь іншою ознакою. Деякі вчені [Чурмаева 223—233] допускають, що *бѣлыи* означав тут зимове хутро тварини або сіру масть. Давньоруські оригінальні тексти фіксують і термін *бѣль* «шкурка білки»: пойма на нихъ дань *чърныи* коуны и *бѣль* сребро [ЛГВ 835]. Варто при цьому вказати на дієслово *білувати* «обдирати шкуру із забитих тварин» [СУМ I 185]. Можна припустити, що прикметник *бѣлыи* у сполучі з назвою тварини вказував на те, що йдеться про вичинену шкурку, хутро, а *чърныи* — що мовиться про шкурку невичинену.

Очевидно, на *вѣверицю* було перенесено назву шкурки з цієї тварини. Є ще одна можливість етимологізувати назву: *бѣла* (*бѣлка*) — це тварина з білою ознакою (плямою). У вивірці на грудях спостерігається саме така пляма. Пор. с.-х. *біжелка*, *белка* «самка тварини білої масті або з білою плямою» [ЭССЯ I 81, 82]. Дериват *бѣлка* засвідчується у творах Данила Заточника, хоч не відомо, чи таке слово існувало вже в XII ст. або його вставлено замість іншого (*вѣверица*, *бѣль*) при переписуванні пам'ятки у XVI ст.: коли иметь свиню на *бѣлку* лаяти [Д. З. 24]. Деякі дослідники вважають, що давнє спільнослов'янське *вѣверица* в писемну добу було в основному південно-західним словом, а на півночі і північному сході Давньої Русі поширювалося *вѣкѣшиа* (*вѣкѣшица*), запозичене, ймовірно, з фінно-угорських (мар. окса «гроші», чув. *vakša* «білка») мов. На південь *вѣкѣшиа* розповсюдилася в процесі торговельно-господарських зв'язків [Филин 1972 559—560]. Справді, цей термін як назва грошової одиниці виступає і в пам'ятках південноруського походження: в метелникоу 12 *векѣши* [ПР 124], ни единой *вѣкѣши* давъ убогомоу [СлРЯ II 55]. Та чуваське слово *пакѣшиа*, діал. *вакѣшиа* «білка» пояснюється як запозичення з давньоруської мови [ЭСЧЯ 142]. Припущення про те, що *вѣкѣшиа* — здрібніла форма від *вѣверѣка* (*вѣверица*) [Ср. I 287], ймовірно. Можливо, вживане

в деяких надужанських закарпатських говірках слово *вашч'ірка* (*ваштьрка*, *вашкірка*, *машч'ірка*) «білка» [ЛАЗ № 126] є видозміною (внаслідок метатези й деетимологізації) форми *вбкѣша* і свідчить про загальнодавньоруський ареал його.

Хутро (шкірка) куниці й білки дуже цінувалися, тому назви *куна*, *выверица*, *вбкѣша* стали термінами на позначення дрібних грошових одиниць у Київській Русі.

Характерними східнослов'янськими назвами звірят є *хом'як* (*хомѣкѣ*) «хом'як» (< *homjstorъ* — ЭССЯ VIII 67—68; Мурьянов 1985 103—106; п. *chomik* — запозичення із східнослов'янських мов — S. I. 75, 76), *псьць* «дикий хижак із родини собачих» (дериват від *псь* «пес»): *ядуще*... нечистоту... *хомѣки* и *сусолы* [ПВЛ 16], *дарове мнози*... *песци* и *бѣлыц волкы* [ЛК 504]. Поруч із терміном праслов'янського походження у поданій нижче старослов'янській цитаті *казвѣць* < *jazvъсь* (*jazva* «печера») давньоруські оригінальні тексти уже фіксують слово *борсукъ*, запозичене з тюркських мов (*borsuk*) [Ф. I 128]: *прилбичѣ ихъ волчьѣ и боръсоуковыѣ раздраны быша*... *якоже рече приточникъ*... *бобрь и волкъ. и казвѣць снѣдаться* [ЛГВ 794].

Варто вказати на зоономен, який зустрічається в порівняно пізніх церковнослов'янських текстах східнослов'янської редакції, — *пѣлхъ* < *рылхъ*: *ядуши*... *оуже, пол(ѣ)ха*... [Ср. II 1752]. Значення точно не встановлено. Допускається, що це «звірок із родини сонь» [там же].

За винятком архаїчного номена *стѣбль*, вся група назв ссавців продовжує функціонувати в складі української зоологічної номенклатури, хоч ареал і статус конкретних лексем зазнали змін, а звуковий склад деяких загальнопоширених номенів відбиває специфічні модифікації.

Закономірними континуантами старовинних зоономенів були *тур* і *зубр*: *tarandus ту(р)* звѣрь; *bison зубръ*; *urus зубръ* звѣрь [Слав. 393, 103, 419]. У Європі, в тому числі й на Україні, турів винищено в другій половині XVII ст. [УРЕС III 535], тому нині назва цієї тварини вживається тільки тоді, коли оповідь історична. Тур був улюбленою твариною в народі, тому часто згадувався у фольклорі. Навіть після винищення тварини назва та деривати фігурують у колядках, народних піснях кінця XVIII — початку XIX ст. Унадився гнідий *тур* в рокитник, Наважилися два ловчики на його; *Тури* і елені будут скакати; Із калинового луга гнідий *тур* вибігає; Ходило, блудило гнідое *турятонько* по боропьку; Ходила *туриця* по крутій горі, Загубила *туренятко* в шовковій траві [Д.-Х. 84, 130, 161, 195, 345]. Можливо, вже в середині XVII ст. турів було дуже мало, тому під цією назвою могли розуміти й зубра, пор. *Зубрь*. *Urus*; *Bison*;

Туръ. Urus. Bos sylvestris Tarandum [Слав.— Кор. 452; 520]. Навіть через двісті років лексикографи фіксують: *тур* «ди- кой быкъ», «зубръ», *турій ригъ* «рог дикого быка» [Б.-Н. 359]. Та в живій мові лексема функціонує внаслідок перенесення назви дикого бика на інші об'єкти — *тур* «жук-олень» [Гр. IV 295], *тури* «кошик, наповнений глиною» [Ж. 993]. Корінь давнього номена зберігається в народному мовленні: у фразеологізмі *тура дати* «говориться про плоти, коли з розгону вдаряються в берег» (Гр. IV 295; первісно, мабуть, малося на увазі, «вдаритися, як тур рогами»), в прикметни- ковому дериваті — частині діалектного найменування росли- ни — *турі язики* (Ж., 993; пор. діал. закарп. *турйазык, пўлй- азычок*), іменнику *турко* «віл із рогами, які розходяться від основи, а від середини загнуті так, що кінці їх майже-сходять- ся» [Гр. IV 296], в дієсловах *турати* «звертати увагу» [295], *турігати* (*турігати*) < *турикати* «розкидати рогами сіно, солому (про волів, корів)» (Закарпаття), «рити, копати, копір- сати» [Чоп. 399], розмовному утворенні *турити* (*турнуги*) «гнати» [СУМ X 326], нормативному *потурати* «не проти- діяти чому-небудь» (деякі аналогічні дієслова є і в інших сло- в'янських мовах — Ф. IV 123). Назва самки дикого бика — *турійця* — вживається не тільки в прямому значенні. В на- родній мові її перенесено на неживі предмети й рослини [Гр. IV 296; щоправда, деякі іменники із суфіксом *-иця*, можливо, утворені від кореня назви самця]. Дериват *буйтїр* «дикий бик», який чи не вперше зустрічається в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського [Ж. 48] з покли- канням на П. Куліша, очевидно, не є давньоруською спад- щиною [ЕСУМ I 284], а утворений письменником на основі *буи туръ* — епітета князя Всеволода Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім», хоча діалектний дериват від *буи* — *буйак* «бик» [Гр. I 118. пор. п. *bujak*], відомий із XVII ст. [Т. 159], може свідчити, що відповідний прикметник — епітет стосовно тура справді часто вживався у народному мовленні. Інші деривати з коренем *тур-* — і апелятиви, і топоніми — можна впевнено датувати, більшість їх виникла до середини XVII ст. Пам'ять про вищезнену тварину зберігається в чис- ленних топонімах України, зокрема гідронімах [СГУ 575]. У новітні часи входить у вжиток запозичений омонім *тур* «міс- цева назва диких кіз на Кавказі» [БС 487].

Зубри в Україні були винищені, тепер їх розводять у спе- ціальних заповідниках, але згадку про широкий у минулому ареал цих тварин несуть багато топонімів, в основах яких виділяється *Зубр-* (діал. *Дзубр-*, *Дзюбр-*) [СГУ 217—218].

Протягом усієї історії функціонували терміни *олень* і *лось* та похідні від них утворення: о лову *оленьемъ* и *лосіномъ*

[ССУМ I 554], *онагръ*: дикій осель, животно подобное *лося* [Бер. 225], *Съва*: ...*блънь* [232], аще *ло(с)* [Слав. 76], *олень* [С. I 125] тощо. Всупереч фонетичним закономірностям у цих термінах зберігаються голосні *e, o* в новозакритих складах під впливом основ непрямих відмінків, та дериватів, де для цих етимологічних голосних у відкритих складах немає умов переходу в *i* (наприклад, *олениця, лосиха* і под.), а може й за аналогією до іменників із суфіксом *-ень*, але в південно-західних говорах перше слово функціонує у закономірній формі *блнь* [Гр. III 52]. Збереженню *o* в номені *лось* сприяло також прагнення уникнути співзвучності з назвою *ліс* < *лѣсъ*.

Слово *лань* в українських говорах зберігає значення «самка оленя», пор. сегма *еленица, лани* [Слав. 118], *лань, ланя* (аналогія до *олениця, корова* і под.) «самка оленя» [Ж. 397]. Фіксується і з семантикою «самець козулі» [396]. Проте, мабуть, уже в XVII ст. номен уживався рідко. Лексикографи давнє *лань* ототожнюють із *серна* — *лани: сернѣ*; ТавіѠа: *лан(ь)ка*, або *серна* [Бер. 57, 236], *дана лань, се(р)на* [Слав. 151]. В новоукраїнській літературній мові *лань* — окремий підрид ссавців із роду оленевих, який на Україні розводиться тільки в заказниках [УРЕС I 294]. Батьківщина його — Середземномор'я та Мала Азія [СЭС 695].

На позначення самки оленя вживається прадавній дериват *олениця* < *elepica: сегма *еленица, лани* (Слав. 118; *e* — церковнослов'янський елемент), *Оленица* і Кабан [С. I 141].

Як свідчить більшість сучасних слов'янських мов, праслов'янське слово *sr̥na* мало семантику «козуля». Воно фіксується в українських пам'ятках — саргеа *се(р)на* [Слав. 111] — і з старовинною семантикою зберігається в діалектах, насамперед карпатських, — *сернѣ* «козуля» [Ж. 862; Чоп. 361]. Самець відповідно позначається термінами *сернюк* [Гр. IV 116] та *серн* [Ж. 862]. На Україні цю тварину здавна іменують *дика коза* [К. З. 168]. Дериват *козуля* «Саргеа» нині є нормативним, хоч із таким значенням він не засвідчується ще на початку XX ст. Його видозмінений синонім — варіант *косуля* [СУМ IV 213], — мабуть, запозичений з російської мови, в якій виник не раніше середини XIX ст. [Ш. II/8 356]. Нормативний номен *сарна* (*a* замість *e*, початковий наголос — вплив польського *sarna*) — це назва роду антилоп (*Rupicapra*), що живуть на Кавказі й у Закавказзі й існували в Українських Карпатах до XIX ст. [УРЕС III 219]. Її також називали дикою козою: *гурісарга коза дивая* [Слав. 358]. Співзвучність терміна *сарна* «рід антилоп», еквівалентом якого є рос. *сёрна*, з українським діалектним *сернѣ* «козуля» призводить до плутання їх людьми, не обізнаними з діалектними особливостями, що призводить до помилкового ототожнення номенів на

позначення різних тварин. Пор. *Сарна́*, рідше *сёрна* «гірська коза з невеликими, загнутими на кінцях рогами» [СУМ IX 59; на помилковість такого поєднання вказує й цитатний матеріал]. Мабуть, на розповсюдження терміна *козуля* замість *серна* (*сарна*) та закріплення за номеном *сарна* значення «Rurisagra» вплинула українсько-російська міжмовна взаємодія.

Ранні староукраїнські тексти засвідчують етимологічно закономірні континуанти давньої основи *медвѣдь*, напр.: *Медвижа* могила [ССУМ I 582]. У пізніших пам'ятках етимологічно правильне написання виступає лише в називному відмінку однини, де виник новозакритий склад, а у відкритих складах непрямих відмінків на місці ъ — і фіксується е (за аналогією до закономірного чергування і — е). *ursus медвѣдь*, *ursa медведица*; *arctomys звѣрь ме(д)ведови* и *мыши подобны(й), ме(д)ведомыши(й)* [Слав. 418, 90], арктось: *свѣ(з)да що ме(д)веде(м)* зову(т) [Бер. 180], *Ме(д)вѣдь* не вмиває(т)са [К. З. 233] тощо. Та й цей варіант залишився надбанням говірок — *медвідь*, *медвѣдиця* [Ж. 432, AGB II № 100], *мѣвід'*, *мѣвіт'*, *мидвід'* та ін. [Stud. 84]. Повні етимологічні відповідники давній формі досліджуваного слова зустрічаються в закарпатських говірках — *медвідь* (род. відм. *медвід'а*, *мидвід'а* поруч із *мидвід'а*), *медвици'а* (поруч із *медведиц'а*; пор. *медвѣдь*; *медведиця*, *медвѣдиця* — Чоп. 181, 182). На більшості ареалу української мови і в літературній нормі функціонують форми *ведмідь* (род. *ведмедя*), *ведмедиця* і под., що виникли в результаті метатези приголосних *м* — *в*. Нові форми писемні пам'ятки засвідчують тільки в XVIII ст.: як *ведмѣдь* сидит; на низ яру *ведмежого* [Т. 203]. В окремих крайніх західних говірках виступає форма *недвід'* [AGB II № 100] під впливом п. *pieńdzwiędź* «ведмідь», в якому спостерігається дисиміляція губних.

Без модифікацій у семантиці й без специфічних звукових змін функціонують в українській мові такі давні назви ссавців: *вепр*, *одинець* «стара тварина, що веде самотній спосіб життя» [СУМ V 629], *вовк*, *вовчиця*, *лис*, *лисиця*, *песець*, *рись*, *тхір* < *дхір* < *дъхорь* (оглушення *д* після занепаду *ѣ*), *ласиця* (варіант — *ласка*), *куна* [рідко — СУМ IV 399], *куниця*, *горноста́й*, *соболь*, *бобр* (в останніх двох словах етимологічний *о* зберігається в новозакритому складі за аналогією до основи в непрямих відмінках та дериватів, де *о* залишається у відкритому складі: *соболиця*, *соболя*, *соболевий*, *бобриха*, *бобреня*, *бобровий* і под., але пор. діал. *бібр* — Гр. I 59), напр.: *побилъ... вепровѣ* диких; *ударил рогатиною на вепра* [Т. 215], и *куницы* [ССУМ I 528], *куповати* и *продавати... соболи*, *куницы* и *тхоры... бѣлку*, *горностая* *лисицу*

и *норицу* [АЮЗР I 136; тут — як назви хутра], арег *вепрь дики(й)*; *lupus во(л)кѣ*; *lupa волчица*; *vulpes лисѣ*; *vulpecula лиси(ч)ка*; *lynx острозря*, *ри(с)*; *mustela лисица*; *martes куниця звѣря*; *castor бобрѣ* [Слав. 86, 258, 419, 260, 274, 264, 114]. Боявшися *вовка...*; І дорогоцѣнные таковы бывають... іме(н)но *го(р)ностаи соболѣ лисицы*: *ме(Ѡ)ведѣ* і бабаки и знову жѣ *куницы*. Та(к) теж дикіе козы, и впя(т) же *сугаки*, *рысѣ пѣски* и коты, и еще ко(р)саки особливе (ж) надобны хорошіе *тхорѣ* выдры, *бобры* добры, и тые (ж) *соболя*; Боявшися *вовка...* [К. З. 168, 216], назвав *кунку* в дереві [Д.-Х. 137]. Давня форма *заяць* (род. відм. *заяця*; мн. *заяці*), що залишилася на діалектній периферії [Ж. 282; Чоп. 115; Stud. 82; Он I 295; AJDŁ № 135], засвідчується пам'ятками української мови з різних територій, наприклад: *lepus*, *lepusculus заяц(ѣ)*, з а (й) ч и к ѣ (ін. сп — *заячикѣ*) [Слав. 254], шубка ветха, подбита *зайцями* [ДНРМ 317]. Як бачимо, в частині говірок ненаголошений *а*'в результаті пересунення артикуляції трохи наперед (до наступного *й*) перейшов в *е*. Так виникла нова, нині нормативна форма *заець*, фіналь котрої було прирівняно до дериватів із суфіксом *-ець* < *-ьць*. Не виключено, що спочатку в непрямих відмінках *а* після *й* повністю зредукувався, *зайац'а* > *зайц'а*, *зайац'і* > *зайц'і* і-т. д., а називний відмінок уведено в парадигму іменників із суфіксом *-ець* < *-ьць*. Пор.: *заяць*, мн. *заяці*, *зайці* [Ж. 282]. Аналогічні модифікації праслов'янського терміна відбулися в багатьох слов'янських мовах [див.: ЕСУМ II 223]. В українських говірках спостерігаються й інші фонетичні зміни *а* після *й* — *зайиц'*, *зайіц'*, *зайц'* [Stud. 84].

Виявлено контамінацію фіналі *-яць* давньої форми та нової з суфіксом *-ець* (*-ьць*) — *заяець* [Stud. 84; Он. I 295, окремі закарпатські говори]. Пор. ще *зайайац'*, *зайейц'* [Он. I 295; AGB II № 101], *зайанець* < *зайайаець* [Stud. 84]. Існує й стягнений варіант назви *зац'*, *зац* [AJDŁ № 135], *зайц'* [AGB II № 101].

Старовинна форма номена *заяць* на території південно-східних українських говірів засвідчується ще в XVIII ст., але в цей же час у непрямих відмінках виступає нова, напр.: *Заяц* вискочил; бѣжал за *Зайцем* [Байки 148], пугливи, як *зайци* [ДЛ 539]. Та вже в кінці XVII ст. тут маємо сучасну форму: Не волочиса... якѣ солонь(й) *заецѣ* [К. З. 264].

Після занепаду кінцевого *ь* з давньоруської форми *тежъ* закономірно розвинулося українське *їж*, що орфографічно передається як *ѣжъ*, хоча зустрічається й етимологічне написання *ежъ*; у відкритих складах непрямих відмінків та дериватів інколи фіксується закономірна форма *еж-*, напр.: *хирогрель*: *ѣжъ*, остисты(й) земны(й) [Бер. 240], *chirogilius*

ежъ зе(м)ны(й); echitrometra родъ ежеевъ; echinatus наеженн(й) [Слав. 120, 173], мошку, ѳжъ, та(р)каны [К. З. 191], Ежееве не даются поймати [Т. 889] тощо. З плином часу територія поширення форми їж звузилася і вона стала діалектною [Ж. 326], бо, можливо, для уникнення омонімії з наказовою формою дієслова їсти — їж — або формами іменника їжа чи взагалі для увиразнення структури однокореневого слова до давньої основи додано маскулінізуючий суфікс -ак — їжак (нині нормативне). Оскільки це сталося порівняно пізно, на початку слова спостерігається нова фонетика (i, а не e). Щоправда, на початку досліджуваної лексеми можна вбачати перехід йотованого e > i й таким чином пояснювати наявність нового звука у всіх відмінках і дериватах. Але цей шлях менш імовірний, бо початковий i в даному корені наявний у говірках, для яких явище йе- > йі- не характерне: їжовина «скупчення дозгастих папіл на вим'ї корови» (Закарпаття). У північних говірках, де в ненаголошених складах, як відомо, етимологічні e, o зберігаються, внаслідок вирівнювання основи називного відмінка за формами непрямих відмінків, в котрих наголос падає на флексію, а склад залишається відкритим, досі зберігаються давні форми початку лексеми: ож (род. ожа), ожик, еж-ук [Лис. 143, 71] яжук [256], ейжак [АУМ I № 45]. Пор. ще їжб [ЛАЗ]. Поширення набув у карпатських говорах східнороманізм йарич «їжак» [ЛАЗ № 11; AGB II № 105] (рум. arici, молд. arич — континуант лат. ericius — СДЕЛМ 35).

Назва *мишь* в українській мові тривалий час не зазнавала специфічних змін, напр.: тус *мишь* [Слав. 275], А пови(н)-но(сть) бы ко(т)а(мъ) *мишы* уловляти [К. З. 169]. У сучасній мові варіант *миш* вживається рідко, нині звичайним є *миша* [СУМ IV 722], який з'явився під впливом *мишка* або внаслідок прагнення увиразнити родову характеристику номена типовою фемінізуючою флексією. Цікаво, що в деяких південно-західних говірках (напр., західних закарпатських) номен *миш* (*мыш*), не оформлений типовою флексією жіночого роду -а, став іменником чоловічого роду.

Старовинний термін *непопир* продовжував функціонувати в українській мові з давньою семантикою «кажан» і зберігся в окремих говорах — *непопир*, *непотір* (метатеза) [Ж. 519, 525]. Повністю деетимологізоване слово, корінь якого не входить у парадигму продуктивних утворень, воно зазнало різних деструкцій і зближення з поширеними коренями: *топир* (Ф. III 68; усунення початкового не-, сприйманого помилково як заперечної частки; пор. прізвище *Кифорак* < *Никифорак*; *Кипоренко* < *Никипоренко*), *недопирок* [В. Б. 24; Дз. 235], *куцупір*, *недохпир* [Stud. 84], *пергач*, *попергач*, *перегач*, *пере-*

хач, пирхаль та ін. [Ж. 609, 632; Дз. 235; Stud. 84; АУМ II 75] (пор.: пареніє... перханьє, пы(р)ца(н)є — Зиз. 69, пирхати «пурхати» — Он. II 62). На ґрунті сполуки миш пергач [пиргач — Гр. II 429] виникли деетимологізовані універбальні варіанти мешпергач, неспергач, нешпергач та чипиргач, чіпіргач, моспергач, нічпегач та ін. [Stud. 84; Дз. 235; АУМ II № 75; пор. діал. чепера, чеперга «розсоха» — Гр. IV 451]. Частина таких варіантів зазнала зближення з ніч у зв'язку з тим, що тварини якраз у цю пору виявляють активність: нічпергач; нічвіт, нічвид, а далі — ничвітть, нечвіт [Он. I 493; AGB № 78].

Проте найістотнішим у XVII ст. поруч із *нетопир* вживається неологізм *кожан* (від *кожа* «шкіра», пор. *шкурат'ана* миша, *миш*; *шкурот'ана* миша, *шкурат* «кажан» — Ник. 156, пор. *шкурат* «шматок шкури, обробленої шкіри»; *раменик* «кажан» — АУМ II № 336, пор. *ремінь* «оброблена шкіра, шевський товар»): *Нетопырь. кожанъ. Vespertilio* [Слав.— Кор. 476], *vespertilio* ношни(й) *нетопи(р)* [Слав. 411], *кожаны* [К. 3. 191], який у такій формі тепер є надбанням говірок [Ник. 156; АУМ II № 336]. Однак і цей новотвір деетимологізувався, що призвело до асиміляції *о* до *а* — *кажан* (приблизно в XVIII ст.; тепер нормативний термін): Чи миш, чи *кажан*, чи перепелиця [Інт. 100], зближення назви в деяких говірках з коренями інших слів — *коржан* [Ник. 156; АУМ II № 336], *каржан* [АУМ I № 132; II № 336; пор. *коржавий* «висохлий і жорсткий (про шкіру)», *коржавити* «робитися жорстким, твердим» — (Гр. II 283; автори АУМ I № 132 чомусь вважають, що варіант *каржан* виник унаслідок появи вставного *р* у слові *кажан*), *казанок*, *казанчик* [Дз. 234, пор. *казан* «металева посудина»].

Давнім терміном *нетопир* у сучасній літературній мові іменується один із представників родини гладконогих кажанів — *Pipistrellus* [УРЕС II 612; щодо співвідношення номенів *кажан* — *нетопир* пор. аналогічно в російській мові: *летучая мышь* — *нетопырь*).

Багатом південно-західним говорам притаманна ще одна дуже давня, праслов'янська назва кажана — *лилик* (*лел'ік*, *лилєк*) [Stud. 84; Чоп. 169; Гр. II 359; Он. I 409; АУМ II № 336]. Пор.: сіцита *лиликъ* [Слав. 122], *ночний воронь* и *лелетъ*... то в(ь)се *ночным* *потята* [Т. 311], *леліт* «сич» [Гр. II 534].

Мабуть, номен *крѣторыѧ*, засвідчений у давньоруському тексті південнослов'янського походження, був невідомий в живому мовленні, де вживався термін *крѣтъ*, закономірним континуантом котрого є український діалектний *крот* [Ж. 382]. Нормативна форма *кріт*, род. *крота* і т. д.— наслі-

док аналогії до іменників, у яких *i* в новозакритому складі закономірно чергується з *o* у відкритих складах непрямих відмінків (типу *кінь* — *коня*). Проте й форми непрямих відмінків перед цим, напевне, зазнали впливу називного *крот*, бо в них слід було сподіватися форми типу *крита, адже в українській мові давня сполука *-рѣ-* у відкритому складі перейшла в *-ри-* (пор. *кривавий* < *крѣвави*, *чорнобривий* < *чѣрнобрѣви*): А по поляхъ буваю(т) *кротѣ* [К. 3. 191].

У частині південно-західних говірок відбулося, можливо, вирівнювання форм називного за формами непрямих відмінків типу *крета* < *крита* < *крѣта* — кроторѣя: *кретѣ* [Бер. 56], *крета* [Ж. 378; AJDL № 139], *керт* [AJDL № 139], але в цьому випадку не виключений вплив польського континуанта прасл. *krъtъ* > *kret*.

У деяких говірках зазначеного ареалу і тепер функціонує праслов'янський фемінний варіант номена *кертїц'а*, *киртїц'а*, *кыртїц'а* < *krъtisa*, а в частині їх на тварину перенесено найменування купки ґрунту, яку вона вигрібає з землі, — *кертїна*, *киртїна*, *кыртїна* < *krъtina* [Ж. 341; Чоп. 147; Он. I, 349; AGB I N 71; рефлексія *рѣ* перед споконвіку відкритим складом — закономірна, пор. *кривавий*, *чорнобривий*]. Композит *talra кроторія* в «Лексиконі латинському» [393] Є. Славинецького є, ймовірно, церковнослов'янізмом.

Щоб уникнути омонімії непрямих відмінків континуанта давнього зономена *суслъ* > *сусол* і назви проміжного продукту при виробництві пива, квасу *сусло*, в говірках старовинний термін увиразнено суфіксом *-ик* — *суслик*, хоч старовинне найменування функціонує й у формі *сусол* [Дз. 284; Корз. 233], *сусел* (род. *сусла*), *сѣсил'* [Гр. IV 231; Ник. 156; очевидно, повторне утворення від *суслик* із незакономірним вставним *e*]. Нормативним еквівалентом давнього *суслъ* у сучасній літературній мові є термін *ховрах*, що в XVII ст. засвідчується у формі *еврашокъ*: гусениця буваєть и *ев(ъ)рашки* [К. 3. 191]. В говірках побутують такі варіанти цієї назви: *евра́х*, *евра́шок*, *бвра́х*, *бвра́щок* [Ж. 213, 552], *евра́шка* [Дей. 28], *йевра́шбк* [Ник. 156], *овра́х*, здр. *овражбк*, *оврашбк* [Гр. III 34]. Номен *ховрах* відносять до тюркізмів (пор. *чагат* — *çuḡan* «кріт» — Ф. II 6), незважаючи на велику віддаленість звукового складу східнослов'янських (рос. діал. *евра́шка*, *овра́шка*, *овражек*, *оврак* — Д. I 513) і тюркського слів. Нормативна форма *ховрах*, мабуть, виникла внаслідок контамінації *еврах*, *оврах* із найменуванням іншої тварини цієї ж родини — *хом'як* [однак пор. рос. *хóвра* «зівака» — Ф. IV. 252] — чи появи приставного *x* під впливом кінцевого приголосного.

Південно-західним діалектам притаманний зономен *повх* < *рѣхъ* «ховрах», «водяний щур», «польовий щур

(пацюк)», «опух» та ін. [КДА 84 № 14]. Корінь його зберігся і в середньонаддніпрянських говірках у дериватах *повшонок*, *повшуук* «маленький хлопець» [Гр. III 229].

Прямого континуанта зоономена давнього *стыбль* «дикий кіт, кішка» в українських говірках не виявлено. Можливо, він лежить в основі численних карпатських топонімів з коренем *Стеб-*, зокрема гідронімів: *Стебне*, *Стебний*, *Стебник* і ін. [СГУ 529], хоч пор. *стебник* «приміщення для зберігання вуликів із бджолами в зимовий час» [Гр. IV 201].

Лексеми *б'влиця*, *б'влка* в староукраїнських текстах ранньої доби ще вживаються як номінація шкурки (хутра) тварини [ССУМ II 148; Т. 170], однак пізніше виступають лише в ролі зоотермінів. Словотвірний варіант *білиця* тепер — діалектне найменування [Гр. I 65; ЛАЗ I № 126; АУМ II № 330]. Нині визнаються нормативними континуанти обох давньоруських номенів — *білка* < *б'влъка* та *вивірка* [СУМ I 365] < *ѡвверица*. Обидва характеризуються типовим фемінним формантом *-ка*, який і в багатьох інших словах витіснив суфікс *-иця*. Старовинну структуру в деяких південно-західних говірках зберігають й номени *вів'єриця* [Гр. I 206], *вів'єриц'а*, *вєвириц'а* і под. [АУМ II 74, № 330]. З погляду історичної фонетики давньому *ѡвверица* ідеально відповідає перше діалектне слово. Форма *вивірка*, що, ймовірно, виникла із *vivirka (*ѡ* > *i*; *e* > *i* в новозакритому складі) шляхом дисиміляції голосних двох однакових складів, засвідчується вже в XVII ст.: *sciugus viv'irka* (Слав. 364; *ѡ*, звичайно, тут передає *i* < *e* в новозакритому складі). Пор. і діал. *вів'єрка* (ЛАЗ I № 126; *e* на місці ненаголошеного *u* < *i* або збереження давнього вокалізму *e*). Не маючи опори в дериваційній парадигматиці, етимологічно темне слово в народній мові зазнало різних модифікацій і деформацій через зближення з дещо співзвучними лексемами, які можуть мотивувати назву: *лав'ірка*, *лав'ір'ка*, *лов'ірка*, *лов'ір'ка*, *лав'ірка* [АУМ II 74, № 330; ЛАЗ № 126] — можливо, зближення з *ловкий* «вивертливий» [Чоп. 171], «спритний», *йав'ірка* [АУМ II № 330], *в'єв'єрка*, *в'єв'єрка* [ЛАЗ № 126; самі мовляни пов'язують із дієсловом *ув'єртатис'а* «вивертатися», там же; коментар]. Особливо багато змін спостерігається на початку зоономена. Крім поданих вище, відзначимо: *вов'ірка*, *вав'ірка*, *ов'ірка* та ін. [АУМ II 74; № 330; AJDL № 136, 137]. В ареалах південно-західних діалектів, особливо на території колишньої Галичини, під впливом польського *wiewiórka* давнє слово в українських говірках набуло форм *вів'їрка*, *фав'їрка*, *йав'їрка* та ін., причому вони дуже часто вживаються паралельно з питомими *вів'ірка*, *вів'ірка* та ін. [АУМ II 74, № 330].

Ми вже говорили, що в частині північно-західних закар-

патських говірок білка іменується *ваши́рка*, *вашти́рка*, *ваши́рка* [ЛАЗ № 126], що, можливо, є континуантом давньоруського *вѣкъша* [ЕСУМ I 342], який зазнав впливу структур *визірка*, *ловирка* і под.

На увагу заслуговує етимологічно затемнений діалектний номен на позначення білки, поширений у верхньонадужанських закарпатських говорах: *косты́р'*, *косты́р'а*, *косты́р'ка*, *кашти́рка*, *кашти́рка*, *касты́рка*, *кашти́рка* [ЛАЗ № 126; АУМ II № 330; АГВ № 102]. Висловлено припущення, що вона етимологічно пов'язана з д.-р. *вѣкъша* [ЕСУМ I 342]. Слово співзвучне болгарському *катерица* «білка» (яке вважається фракійським запозиченням — БЕР II 272), проте етимологічний зв'язок із ним *косты́р'* і под. проблематичний.

Специфічні давньоруські зоонімени *хомякѣ*, *псыць* та *борсукѣ* із закономірними звуковими змінами є надбанням української мови — *хом'як*, *песець*, *борсук*. Нині терміном *песець* позначається хижак із родини собачих, поширений у північних широтах — тундрі, лісотундрі тощо [УРЕС II 782], але ще наприкінці XVII ст. на Україні водилися якісь дикі тварини (з котрих добували хутро), що іменувалися *песок* (суфікси *-ок* та *-ець* у багатьох випадках були синонімічними, причому демінутивний формант *-ець* протягом історії активно витіснявся суфіксами *-ок* < *-ѣкъ*, *-ик* < *-икѣ*): члвѣка... приоздобляють... рысьѣ пѣски и коты [К. З. 168], Дароваль Святославу соболи, горностаи, куны черныи, пѣски, бѣлыи волки и рыбиѣи зубы [Т. 295]. Сучасна семантика номена *песець*, мабуть, прийшла з російської мови.

На Русі знали про деяких диких ссавців, що водилися в теплих краях — *львѣ* (слово наявне в усіх слов'янських мовах; джерелом його вважають д.-в.-н. *lěwo* < лат. *leo* < гр. *λέων* — Ф. II 471), *тигрѣ* < гр. *τίγρις*, *опица* (*опыни*) «мавпа» (слово є в інших слов'янських мовах; допускається запозичення з д.-в.-н. *affo* «мавпа» — III 144; фіксується лише в текстах південнослов'янського походження), *трьпастѣкъ* (*трьпастѣкъ*, *-ыць*) «мавпа» (корінь *трь-* і *пкасть* «кулак», тобто «в три кулаки заввишки», пор. ч. *trpaslik* «карлик» — IV 99), *уяна* < гр. *ὑίνα* «гієна», *китѣ* (*кытѣ*, *китосѣ*) < гр. *κῆτος* (можливо, через старослов'янське посередництво): ту суть *львоѣ* [ХД 23], *видѣхъ... тигры* [Ср. III 212], *еже соуть опицѣ* [II 262], не точію... *псомѣ*. и *трьпастѣко(м)* угодити [III 1080], *Оуяна* же плодащеса [1159], *Кити* и вся... въ водахъ [II 1211]. Якийсь вид мавп називався *котель*: *псом же и котеламѣ*... оугажаху [ХА 64].

Тривалими виявилися лише терміни *лев*, *тигр*, *кит* — хімера: коза спереду *ле(в)*, а з(ь)заду смій [Бер. 241], Осел и Лисица з *Лвом* прийняли товариство [Рад. Б. 126], *cetus*

ки(т) рыба мо(р)ская; leo *левъ*; tigris *тигръ* звѣрь лю(т) [Слав. 119, 253, 398] тощо. Як книжне слово на старій Україні був відомий номен *уена*, але приблизно з XVI—XVII ст. стала поширюватися його латинська форма — *сіена* — *гуаена уена* звѣря округное (ін. сп.— *сіена*) [Слав. 221], що й нині є нормативною. Через шкільне навчання (особливо з другої половини XVII ст.) увійшла вжиток латинсько-польська форма *тигрисъ*, котра в поодиноких південно-західних говірках засвідчується і в XIX ст.— *тіґрис* [Ж. 962] (у закарп. діалекті — *тіґриш* — латинське запозичення через угорське посередництво). На позначення екзотичної тварини *кит* у староукраїнській мові вживався й полонізм *вельориб* — китъ рыба *вельорибъ* [Бер. 216].

Прямах континуантів назв мавпи в XI—XIII ст. в українській мові не виявлено. Можливо, старовинний мотив іменування, що відбився в давньому зоономені *котель*, певним чином зберігався в староукраїнській мові — пієникъ: *котъ* морскій, *ма(а)па*, *ко(ч)коданъ*, *обезяна* [227; пор. *callithrix пифинъ* [!], *обе(з)яна* [Слав. 109; ін. сп.— *обизяна*]. Найменування *морський котъ* утворене за зразком ст.-п. *morska kotka*, що є калькою ср.-в.-н. *mer(e)katze* (S. II 323; буквально «морська кішка»). Номен *кочкодан* вважається запозиченням із польської мови, а в польському *koszkodan* у першій частині вбачають корінь *koszka* «кішка» [там же]. Лексема увійшла в південно-західні говірки, де нині має значення «дивно одягнена, гидка особа» [Ж. 373]. Сучасний літературний термін *мавпа* — також полонізм (*maŭpa*) німецького походження (з нім. *Maulaffe*; *Maul* «морда, рот». *Affe* «мавпа» — Вг. 320). Приголосний *в* на місці *л* указує на те, що запозичення йшло усним шляхом через польські говірки, в яких *l > џ* або в українській формі своєрідно відбивається специфічна вимова *l* у польській мові. В південно-західних діалектах найменування зберігається у формі, ближчій до етимологічної, — *малпа*, а також із гіперичним *ф* на місці *п* або із первісним збереженням *ф* у прямому запозиченні з німецької мови (*Maulaffe*) — *малфа* [Ж. 425]. З турецької чи персидської мови (можливо, через російське посередництво) українські говори засвоїли ще одне найменування екзотичної тварини — *обезяна* (із *abuzine* «мавпа» — Ф. III 98).

Праслов'янської епохи сягає основна давньоруська термінологія з галузі дикої орнітофауни: *орль* < *огьль*, *соколъ* < *sokolъ*, *кастрабъ* < *astrębъ, *канка* < *kan'a*, *тетеревъ* (*тетерка*) < *teteręvъ, *перепелъ* (*перепелица*, *перепелъка*) < *perpelъ, або *pelpelъ*, *perperъ*, *голубъ*, *голубица* < *golqъbъ*, *golqъbica*, *гърлиця* < *gъrdlicа*, *рабъ* (-*бъ*) (*орнабъ*, -*бъ*; *ѣркабъ* — старослов'янський фонетичний варіант) < *гѣбъ*

(гѣбъ; *агѣбъ, *егѣбъ, ѣгѣбъ, јагѣбъ; вихідна праслов'янська форма реконструюється по-різному — Ф. III 156; ЭССЯ I 73—76, тому давньоруську вихідну форму даємо умовно) «журипка», сова < sova, воронъ < *vornъ, ворона < *vorna, галица < galica, сорока < *sorka, ивѣлга < јвѣylga або *vylga [ЭССЯ VIII 251; Ф. II 114], соя < soja, вѣдодъ < *vѣdodъ, зѣззица < zegza «зозуля», дятль < deťylъ, жѣлна < žylna «жовна (різновид дятла)», косъ < kosъ «чорний дрізд», ластовица < lasta, lastovica, щуръ < šcigrъ «стриж», воробьи (-ии) < *vorbъjъ, синица < sipica (звуконаслідувальне, пор. цинь-цинъ; цинькати — про звуки цього птаха, рос. зинька «вид синиці», теж, мабуть, звукоподражання — Ф. II 98; висловлено також думку про те, що синица — дериват прикметника синици у значенні «чорний» — Павлюченкова 126—128), чаица < čaja (čajica), чьрндъ, гоголь < gogolъ, жеравль, -авь < žeravľ, лебедь < *elbedъ (*elbēdъ), стьркъ < stьrkъ «лелека» та ін., напр.: прише(д)шимъ орломъ. и многимъ ворономъ. яко оболокоу велику [ЛГВ 802], Воронъ пса(л) [ЖС 287; тут — прізвисько], Аже кто оукрадетъ въ... перевесе или соколъ или кастрабъ, то продаже 3 гривны... а за лебедь 30 коунъ, а за жеравль 30 коунъ [ПР 131; журавлі були й своїськими птахами, як твердять деякі історики — Воронин 267], перешедше Канинъ [ЛЛ 338; тут — топонім], Брашно много и различно: тетеря, гоуси, жеравие, рѣбї [Ср. III 229], Ты же яси тетерѣви, и гоуси, и ѣряби [I 833], перепелъка па(ре в)ъ доуброве [ДННСС 148], акы горлица на сусть деревъ [ПВЛ 254], Не яжьте... совы [Ср. III 457], шедъ я ворона [ПВЛ 195], яко се соколъ сбиваетъ галицѣ [271], сорокы не троскоташа... дятлове тектомъ путь... кажутъ [СПІ 43], полечю, рече, зѣззицею [38], Славие же поюше; косы же и сое, ивѣлгы и ж(ь)лѣны, щоуры [Ср. III 1615], И вѣода, и ношного нетопыря [СлРЯ II 39], ластовицѣ бо и жерави... настающи зимъ [ХА 169], собраша ѡ(т) двора по .г. голуби. и по .г. воробьи [ПВЛ 59], ѣмлемына животины... ѡ(т) орла, или ѡ(т) иноу птицѣ [Іо. 3], пожреть синица орла [Д. 3. 24], стрежаше е гоголемъ на водѣ, чаицами на струяхъ, чьрндьми на ветрѣхъ [СПІ 42]; да позратъ на стьрки [Ср. III 587]. Це досить поважний набір праслов'янських назв птахів, що добре збереглися в слов'янських мовах [Булаховський 1978 244].

Специфічним давньоруським орніотерміном можна вважати слово *кречеть*, яке пов'язують із праслов'янським діал. *krečecъ* [S. III 213; п. *krzeczot* та ін.— запозичення з укр. або блр. мови]: ни соколу, ни *кречету*, ни тебъ чьрный воронъ [СПІ 11].

Здається, давньоруським новотвором є *чєрндь* «чєрнь, водоплаваючий птєх» (корінь *чєрн-ьи*).

У старослов'янських текстах східнослов'янської редакції XI—XIII ст. частина орнітономенів праслов'янської давнини виступає тільки в неповноголосних формах *гавранъ* < *ga(jь)-vogъ < *ka-vogъ «ворон або грак», *крагуи* < *korgujь (одні фахівці вважають, що слово звуконаслідувального походження, інші — що це праслов'янське запозичення з тюркських мов — S. II 176; ЭССЯ XI 69), *кратель* < *korsteljь: А ядушеи *гаврана* и врану галицу кукувицу *крагуя*... да каутся...; препита *крателми* [СлРЯ IV 5; VIII 24]. Давньоруські списки старослов'янських біблійних текстів або пам'яток, що в них спостерігається їх вплив, засвідчують орнітономен *выпелица* «нічна сова» [Ср. I 449], пор. *выпелиции* «совиний» [СДЯ II 247]. Корінь його праслов'янський — *вурь* [Булаховський 1978 264; Ф. I 369].

До термінів, пов'язаних із птаством, належать *гнѣздо* < gnězdo та його дериват *гнѣздити сѣ* < gnězditī sę: голуби же и воробьева полетѣша в гнѣзда своя [ПВЛ 59], *птицамъ*... *гнѣздитисѣ* [ЄМ 156].

Задокументований в XI—XIII ст. орнітолексикон майже без втрат дійшов до наших днів. Із закономірними звуковими характеристиками в сучасній українській мові є нормативними *орел*, *сокіл* (у діалектах з первісним наголосом — *сѡкѣл* — Закарпаття; *соків* — Он. II 235; пор. ще: *сѡкіл*, род. відм. *сокіла* — Ж. 893), *каня* (деривати — *канюк*, *канюка* — СУМ IV 91), *тетеря* (*тетерев* і дериват *тетервак*) [СУМ X 102], *перепел*, *перепелиця* (*перепілка*), *горлиця*, *голуб*, *сова*, *ворон*, *ворона*, *сорока*, *дятел*, *жовна*, *щур* «стриж» [СУМ, XI 611], *синиця*, *гоголь* (відсутність *o > i* під впливом іменників із суфіксами *-оль* < *-ьль* типу *щиголь*), *лебідь*. В українських текстах XIV—XVIII ст. вони засвідчуються здебільшого в етимологічних формах: гѡѣъ: *орѣлъ* великій, или семпъ; Аквла... *орѣл(ъ)*, Аквліна: *брлица* [Бер. 199, 173], aquila *орелъ*; falso *соколъ* птица [Слав. 89, 193] смыча рароговъ — пару, *соколовъ* — пару [АЖ 120], *кречетъ*. ...подобень *соколу* [Бер. 56], *Соколъ* з мѣсца *сова* на мѣсце [К. 3. 247], Асидеи: ...*канъ*, *рарѡги*... [Бер. 182], *miluus* пилюкъ, *каня* [Слав. 269], чотири птахи *тетеревли*; сѣтокъ *тетеречихъ* [АЛ 55; Т. Мат. 889], *тетервак* [С. I 515], *Перепеличенка* я невеличенъка [К. 3. 251; тут — переносно], *Зовуть* тыхъ [птаховъ] яромбками albo *перепелицами* [Т. Мат. 577], двоє *гор(ь)личокъ*. ал(ь)бо двоє *голубать* [ПЄ 214—214 зв.], Аасѣиръ: ...квалливость *горлицъ* [Бер. 170], *горлиця* прилѣтаючи [Ізм. 6], *aegipios* го(р)лица [Слав. 72; пор. ще: *синегорлиця*, або *голубят* — Т. 557], *palumbus* *голубъ* лѣсний [Слав. 298], *Ворон* *ворону* ѡка не клѡетъ; *Сорока* бо *сороцъ*, а *ворона* *воронъ* скажетъ [К. 3. 218, 246], *aegolios* пуши(к), пугачъ, *сова*; *postuo* *сова*; *cornix* *ворона*;

piša сорока птица; *picumnus* дятелъ птица; *apiastra жо(л)на* птица; *supnis лебедь* [Слав. 72, 281, 144, 315, 316, 87, 151], онокроталь...: гупало, пта(х) подобный лебедю [Бер. 225], *жовна* [Т. 936, пор. діал. *жовна* «зелений дятел» — Чоп. 93; «чорний дятел» — КДА 84, № 15; *жовна* з метатезою *в — н* — КДА № 15; ін. діал. видозміни див. ЕСУМ II 202].

З плином часу в зоономенах, як і в інших назвах, відбувся процес витіснення суфікса *-иця* суфіксом *-ка*. Це помітно з XVI ст., напр.: *голубица* моя; *голубка* служила [Т. 556, 557], *голубица*: *голубка* [Бер. 26], Птаковъ *галиць* [Т. 503], *hirundo ластовица*; *рага ча(й)ка* [Слав. 219, 300], О презацные *Ластовки!*.. віелемовност *Ластовици* [Рад. Б. 116], *Ластовки* знашли зълье [Т. Мат. 387]. Новіші форми стали нормативними в новоукраїнській мові: *голубка*, *галка*, *ластівка* (діал. *глатівка* — Ж. 143; народноетимологічне зближення з *гладити?*), *чайка*, але в говірках ще зустрічаються деривати з суфіксом *-иця*: *голубиця*, *галиця*, *ластовиця* [Гр. I 306; 268; II 346]. З назвою відповідного птаха нині асоціюється *чайка* «бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами...» [СУМ XI 264]. В різних мовах Європи, особливо середземноморського басейну, подібними словами іменується барка, човен (с.-х. *šajka*, б. *шайка*, рум. *șaică*, уг. *sajka* пор. і староіталійське *saica* та ін.). Одні етимологи вважають джерелом перелічених слів турецьке *şaiса* «барка», причому в українському *чайка* вбачається перехід *ш у ч* [Sk. III 378] або вплив назви птаха [Ф. IV 312; щоправда автор подає тільки рос. *чайка* «човен»], інші допускають староіталійську етимологію (у тому числі турецького слова) їх — із *saica*, *saicca*, *şaiсо*, хоч походження італійської лексики невідоме (допускається зв'язок із лат. *sagitta* «стріла») [MNTESz III 472].

Натуральніше вбачати джерелом турецького слова *şaiса* українську назву човна, що виникла через перенесення на засіб пересування на воді назви водоплавного птаха.

Протягом історії орнітономенклатури спостерігається тенденція до демінутивізації, особливо в назвах, котрі позначають невеликих птахів, із наступною втратою здрібніло-пестливої конотації: *соловей* (діал. *соловій* — СУМ IX 611) — *соловейко*, *сойка* (діал. *сійка* із закономірним *o > i* — Ж. 867; *суйка* — Закарпаття; в говірках зберігся давній безсуфіксний номен *соя* — Ж. 898; AGB II № 107), *горобець* (існує припущення, що дериват *вогьсь виник ще в праслов'янській мові — ЕСУМ I 570). Такі словотвірні модифікації в обстежених пам'ятках зустрічаються з XVIII ст., але, без сумніву, існували далеко раніше, пор.: Айдонъ: *соловей* [Бер. 172], Жайворонок меж садами, *соловейко* меж садами, *Соловеечку* сватку [С. II 25; I 513], птица: *воробей* [Лекс. пр. 189], офіровали... горлицы,

воробѣ [Т. 309], вrabій: *воробѣць*; кўра: ...*воробѣй*...; птїчищѣ: птїчка, *воробликъ*, -чикъ, птица: *воробѣць* [Бер. 17, 55, 103]. Вважається, що нормативна форма *воробець*, яка фіксується тільки у XVIII ст. [Т. 574], з'явилася, мабуть, в результаті помилкового сприйняття *в* у слові *воробець* як протетичного й заміни його протетичним *з* [ЕСУМ I 570]. Проте ймовірнішим видається інший шлях: усунення (відпадиння) початкового *в* й виникнення варіанта *оробець*, який функціонує й тепер у деяких говірках (пор. також *оробей*, *оробух* — АУМ I № 38; II № 144, блр. діал *арабей*), а далі — розвиток у ньому протетичного *з*.

В українських говірках вживаються різноманітні фонетичні й структурні варіанти номена (старші й нові): *воробѣй*, *горобѣй*, *вербѣй* [АУМ I № 145; II № 144], *воробѣць*, *воробень*, *воробок* [Гр. I 254], *воробок* [Чоп. 87], *воробѣл'* [Stud. 84], *воробѣл'*, *горобѣй*, *воробок*, *воробій*, *горобу́х*, *горбц'у́х* та ін. [АУМ II 34, № 144] тощо.

У мові функціонують деривати від давніх безсуфіксних назв деяких птахів, засвідчених в давнину чи в пізніші часи з деминутивними формантами, пор.: *ластівка* — *ластовиний* «ластівчин» — *ластовиноє* гніздо [Т. Мат. 357] — *ластів'я*, *ластовеня* «пташа ластівки»; *чайка* — *чайний* — *чаєня*; *горобець* — *горобиний* — *горобеня* — *гороб'я*; *соловей* — *солов'я* «пташа солов'я» [СУМ IV 452; XI 262, 263; II 134, 135; IX 445].

В історії української мови відома тенденція до усунення омонімії слів на позначення дрібного гризуна-шкідника: *щуръ glis, mus maior* [Слав.—Кор. 539], *Щуровъ* или [Т. Мат. 1020 зв., тобто «їли» — В. Н.] та птаха (*щур*) шляхом модифікації орнітотерміна деминутивним суфіксом: мугали *щуро́къ* [Бер. 223], арус пта(к) *щуро́къ* [Слав. 89], що спостерігаємо й тепер — *щур*, *щурик* «стриж» [СУМ XI 611].

Орнітономен *зегзица* фіксує пізній список «Слова о полку Ігоревім». Напевне, в давньоруській мові функціонував незасвідчений у текстах дериваційний варіант *жєгъзуля < *žegъzul'a*. На його основі в українській мові закономірно мала розвинутися звукова структура *жозгуля (перехід після *ж* голосного *е* в *о* перед споконвіку твердим складом). Відпадиння *з* й асиміляція початкового *ж* до наступного *з* призвели до виникнення нині нормативної форми *зозуля*, що з початковим *з* у східнослов'янських пам'ятках засвідчена з XIV ст.: *Зогуля* в чожа гнізда янця своа мечеть [Ср. I 994].

Континуантами давнього *жєгъзуля* є також численні діалектні фонетичні варіанти слова: *ззў́ля* [Ж. 246; Чоп. 101]; Stud. 84; АУМ I № 14; II № 12; пор. *залізо* < *желъзо*), *зезў́л'а*, *зизў́л'а*, *з'єў́зў́л'а*, *з'азў́л'а*, *з'аў́зў́л'а*, *з'озў́л'а* та ін. [АУМ I № 14; II № 12] тощо.

Старовинна форма *ястряб* залишилася тільки в частині діалектів [Чоп. 440; Он. II 405; АУМ II № 338]. Через контамінацію номенів *ястреб* і *кібець* [кобець] або під впливом прикметника *рябий* виникла говіркова форма *р'ябець* «яструб» [АУМ I 323]. Проте в більшості діалектів у номені зазнав змін кінцевий голосний — *йяструб* (нормативна форма), *йястроб*, *йястреб*, *йястриб* [АУМ I № 323; II № 338; АГВ II № 106]. Такі модифікації засвідчуються вже староукраїнськими пам'ятками: крагуй: ...*ястробъ* [Бер. 55], *ascipiter ястребъ*; *aesalon дрѣмли(х)ъ* птица $\omega(t)$ рода *я(с)требъ*; *triorches яструбъ* [Слав. 65, 73, 403], з... *яструбомъ*... козака шлеть [ЛСам. 4]. Українську форму *яструбъ* і словен. *jastrob* деякі етимологи виводять із праслов'янського словотвірного дублета *astrqbъ [ЭССЯ I 86; Bez. I 221]. Варіант *йястроб* виник, із *йяструб* у результаті переходу ненаголошеного *y > o*, *йястреб* — із *йястр'аб* унаслідок переходу ненаголошеного *'a > e*, а *йястриб* — із *йястроб*, *йястреб* через аналогію до слів, де чергування *o*, *e* з *i* закономірне.

Давній термін *въдодъ* у староукраїнських пам'ятках виступає з закономірним звуком *v* або *y* на початку слова: *ероръ вдо(д)* птица, *ирц(р)а вдовъ*, *удодъ* [Слав. 181, 418]. Не маючи опори в словотвірчій парадигмі, цей номен звуконаслідувального походження в українських говірках зазнав різноманітних модифікацій: *вудвод*, *удуд* та ін. [Дз. 236], але в діалектах виявляється й фонетично закономірний континуант давньоруської форми *въдодъ* — *удід* (род. відм. *удѣда* — Гр. IV 319). Нормативна форма *одуд* — мабуть, результат метатези в лексемі *удод* (*удід* — род. *удѣда*, пор. діал. *одід* — Дей. 63). Досліджуваній номен давно втратив мотивацію, повністю деетимологізувався. При пошуках нової внутрішньої форми слова його було наближено до різних продуктивних коренів, через що в говірках давня назва має низку варіантів: *вудко*, *вудкало*, *вудвудок*, *вудвудка*, *вудток* (звуконаслідування), *дудок*, *дудко*, *дудлик* (наближено до *дуд -а*), *гидко* (наближення до *гидк-ий*: у птаха є смердюча захисна залоза, через що його називають і *смердюх*, *воняк*), *футко*, *хутко*, *хуток*, *худко* (зближення з *хут-кий*), *худотут*, *ходутут*, *одитут* (зближення з прислівником *тут* у другій частині), *авдотка* (ідентифікація з жіночим ім'ям *Авдотка* «Євдокія»). [Дз. 236].

Закономірним звуковим континуантом давньоруського найменування *ивълга* є закарпатський діалектний номен *івбўга* (*івбўга*). У більшості українських говорів у слові розвинувся протетичний *v*; крім цього, термін з непродуктивною основою *v* зазнав різних модифікацій унаслідок аналогій до продуктивних коренів і нових звуконаслідувань, а також у результаті «десуфіксації» — усунення фіналі *-га*, яка нагадує суфікс:

виволга; вільга, вільга (відпадіння початкового *i* чи *u*), *вольга, воловіга, іговна, іговда, єговда* (пор. *ѡгоудати, ѡгоудати* «товктися» — Он. I 243), *івуд, гивига, ивола, ивіль* [Дз. 236], *ивоа̄* [Чоп. 128], *гивир, гивінь, ивиль, ивова, ивол* [Ж. 140, 320], *івал, ілова, іволниця* [Лис. 87] та ін. Варіант із початковим приголосним, на основі якого виник сучасний нормативний термін *вивільга* [СУМ I 364], задокументовано вже в XVII ст.: *galbula виво(л)га* пtiца [Слав. 205]. Ближчою до давньоруського є другий український нормативний варіант — *іволга* [СУМ IV 9; л, можливо, не давній, а вторинний; він з'явився на місці закономірного *ѡ* внаслідок дисиміляції або під впливом *вивільга*]. Пор. ще в XVII ст.: *chlorigon иволга* пtiца [Слав. 120; щоправда, тут не виключене етимологічне написання, як у *жолтий* замість *жовтий* і т. ін.]

У староукраїнській мові давньоруський номен *жеравль* закономірно набув вигляду *жоравль* (*жоравель*): *Жоравъники* (топонім) [ССУМ I 363], валчать з *жоравлями* [Т. 941], *viripnes жоравль* молодий [Слав. 414]. Але досить рано — приблизно з XV—XVI ст. — етимологічно вже темне слово було наближене до продуктивного кореня *жур-итися* й набуло сучасної форми *журавель* (*e* — вставний): *журавлювъ* осмь вихованыхъ [Т. 943]; *grues журавли; grus жураве(л)* [Слав. 212], прислав... пару *журавлювъ* [Т. 943], як *журавель* у прось [Інт. 121]. Пор. ще: Тафеѳа...: *жураве(л)*, кол о в р о [т ѳ]... [Бер. 236; назву перенесено на предмет]. З XVI ст. фіксується також варіант із спрощенням кінцевої групи приголосних *жоравъ, журавъ* (пор. і п. *žogaw*): *Жорав хованый* [Т. 941], *Журавовъ крикъ* [К. З. 225], дериватом якого є назва *журавка* «самка журавля». Цитований матеріал вказує на те, що журавлів тримали і в домашньому господарстві. Про пов'язування в народі назви *журавель* із *жур-итися* свідчить табуїстичне найменування *веселик* «журавель; журавель, що повернувся з вирію» (СУМ I 339; ЕСУМ I 362; АУМ II № 339; за повір'ям, людина, котра назве весняного птаха *журавель*, буде весь рік журитися).

Без змін в українській мові функціонує орнітономен *кречет*.

Контекст не дає підстав точно визначити семантику давньоруського зоономена *чърнядь*. Принаймні лексичним, якщо не лексико-семантичним, континуантом його вважаємо діалектну назву дикого птаха з родини качиних — *чърнядка* «*Apas oedemia*» [Ж. 1068]. Очевидно, зв'язок із давньою назвою мають і сучасний літературний термін *чърнь* «рід птахів родини качиних» (*Aythia*) [УРЕС IV 749; СУМ XI 312], діал. *чере́нь, черни́ха, черни́ця, черни́ш, черни́ха, черни́шка, черни́ха, черня́, черня́к, чорни́ця, чорни́ха, чорно́к* «*Aythia fuligula* — чернь чубата» [Дей. 100].

Континуант праслов'янського *ga(jь)voгпъ > *гайворонъ* фіксується в українських пам'ятках лише на початку XVII ст. — врань: *воронъ, крукъ, гайворонъ* [Бер. 17], *spertologus ga(i)воронъ* птица, суєсловъ [Слав. 377].

Діалектному мовленню деяких західних районів України притаманні усічена форма *гайвор* [Ж. 134] та форма з архаїчним початковим *к* — *каворон* [Ж. 329; проте не виключено, що перед нами новіша контамінація *гайворон* та *кавка* «галка»]. До діалектних відноситься й утворення *грайворон* [Гр. I 321] — результат зближення першої частини з наказовою формою *крати* або давнього *крати* «каркати» (пор. *воронограй* «назва книги для ворожіння за криком ворона» — СлРЯ III 33; *згера*). Діалектний варіант *гавран* [Гр. I 263] — запозичення із словацької мови.

Надбанням українських діалектів стали давні номени *коростель > *коростіль* «*Crex pratensis*» [Ж. 368], еквівалентом якого є нормативний термін *деркач*, та *косъ* > *кіс* «чорний дрізд» [Гр. II 245—246]: *крастель*: препюра... *коростѣль* [Бер. 56], *merula ко(с)* птица [Слав. 268].

Співвідносний із давньокнижним *крагуи* закарпатський діалектний орнітономен *крагулець* «яструб» [Гр. II 297] можна тлумачити як запозичення з словацької мови. Мабуть, із діалектологічних записів термін *крагулець* був відомий письменниці Дніпровій Чайці [СУМ IV 319, з поміткою «діалектне»]. Інші говіркові різновиди давньої назви — *крогуй, крогулець* [Ж. 382] — польського походження [Ф. II 363; Š. III 118] фіксуються вже в староукраїнських писемних джерелах — *крагуй: крогуле(ц), яструбъ* [Бер. 55]. Українським південно-західним говіркам властиві й такі варіанти найменування: *скригулець* [Ж. 878; Гр. IV 143], *скрегулець, скригилець* [Ж. 878], що виникли в результаті народно-етимологічного зближення форм *крагулець, крогулець* із дієсловом *скреготати* (діал. *скриготати*), та *кригулець* [Он. I 387], який з'явився внаслідок спрощення групи приголосних початку лексеми.

Континуант праслов'янського орнітономена *вуръ* нині зберігається в окремих українських говорах — *веп* «птах бугай — *Botaurus stellaris*» [Дей. 17; обниження *и* в *е* в деєтимологізованому слові; пор. рос. *вып, выль*]. Його літературний еквівалент *бугай* також звуконаслідувального походження [ЕСУМ I 276].

Нормативне найменування білого журавля *стерх* нагадує давньоруський термін *стыркъ* «лелека». Однак *стерх* на Україні не водиться; він — рідкісний залітний птах [УРЕС III 393], тому гадаємо, що в літературну українську мову в цій формі термін увійшов із російської зоономенклатури. Очевид-

но, назву *стерк* успадкувала була й українська мова, на що ніби вказують закарпатські топоніми *Стерковець* (Sterkovec), *Стирковиць* (у с. Страбичеве Мукачівського р-ну), *Стирковиц* (у с. Комарівці Ужгородського р-ну) [Петров 52, 206].

Давньоруський варіант назви *рябь* «куріпка» — *оркабь* засвідчується порівняно пізно (XVI ст.): Тетеревъ, гоуси, жерави, гълоуби, *вяроби*, коури, заади. олени [Ср. II 712]. Його органічним продовженням був староукраїнський термін із демінутивним і разом з тим демінізуючим суфіксом *-ка* — *рябка*: *вярбка*, *куропатва* [Бер. 110], *lagois врябка* и родъ риби; *lagorus врябка* [Слав. 249]. В діалектах української мови функціонують і нині назви *р'ябка*, *ра́бка*, *бра́бка*, *бре́бка*, *бробка*, *вбробка* (*в* — протетичний) [Ник. 149], але позначають не куріпку, а *рябчика*.

Назва птаха **reǫbъ* (*-ь*) (**ereǫbъ*, **areǫbъ* і под.) ще в діалектах праслов'янської мови мала синонім-комполит **kuroǫtŭ* (род. відм. **kuroǫtŭve*) чи **kuroǫta*, до складу якого входять корені *kura* «курка» і *ǫta* «птаха» (виглядом куріпки нагадують маленьких курей). Продовженням першого є діалектний варіант *куропатва* [СУМ IV 412; друга частина слова деетимологізована, а замість закономірного *о* — результат впливу кінцевого *а* — пор. S. III 408; або якогось іншого орнітономена, напр. *птаха*, *птаха*, *пташка* тощо, навіть варіанта *куропта*]: розбери тье *куропатвы* [Розм. 13 «а»], *рябка*: *вярбка*, *куропатва* [Бер. 110], сокол *куропатву* несе [Д.-Х. 130, пор. *рябка корупатва* — Слав.— Кор. 503], а другого, засвідченого староукраїнськими текстами: *коурпта*, а в тої кровъ силна [Friedlówna 74] — нормативний *куріпка* < **куропка* < *куроǫta*, в якому кінцевий *t* асимілювався до початкового [к, що тепер сприймається як здрібніло-фемінізуючий суфікс. Не виключено, що *куріпка* < **куропотка* < здр. *кугорьтѣка*, із справжнім суфіксом *-ка* й гаплогологією складу *-от-*. У діалектах функціонують інші численні варіанти, більшість яких пов'язана з деетимологізацією другої основи давнього композита: *курáпка*, *курѣнка*, *кору́пка*, *куропи́ця*, *куропáта*, *курупáта*, *коропáта*, *куропáтка*, *курапáтка*, *курупáтка*, *коропáтка*, *куропáтва*, *куропйá*, *курапйá* [Ник. 148—149], *куропáтла* [Ж. 392], *корóтва*, *курóтва* (с. Довге Закарпатської обл.), *курупáтва*, *курупья* «куріпка» [Б.-Н. 20]: пѣр(ъ)ямь *куропљимь* [ЛГП 47]. У народній мові зустрічаються *куріпка* «курка», *куріп'я* «курча» [Гр. II 330]. Нормативне *куріп'я* — «пташа куріпки» [СУМ IV 409].

Мабуть, ще в праслов'янській мові від назви *reǫbъ*, *-ь* (*ereǫbъ*, *-ь* тощо) за допомогою демінутивних і маскулінізуючих суфіксів було утворено лексеми *reǫbъsъ* > *рябьць*, **ereǫbъkъ* > > *орябъкъ*. Перший дериват маємо в давньоруському відпе-

лятивному антропонімі: Левъ посла... Василка... и *Рябца* [ЛГВ 889]. Континуант його здавна засвідчується в українській мові: И знашли есмо пана Несецкого на поли з *рябцемъ* ходячи [АЛ 160], *рябець* «Tetraх bonasia» [Ж. 845], *рябець* «рябчик» [СУМ IV 920], пор. і діал. *рябок* [IV 921]. Дериват із суфіксом *-ик* — *рябчик* — сьогодні відноситься до нормативних термінів. Продовженням варіанта *орябѣкъ* є діалектне слово *брябок* (*брябка*; фемінізація за допомогою суфікса *-к-а*) [Ж. 576; Гр. III 64; Он. II 25; Ник. 149], що фіксується у формах *яробок*, *яробок* (очевидно, під впливом п. *jażabek*) та *оробок* (асиміляція *a < 'a* в другому складі до *o* після втрати усвідомлення зв'язку з коренем *ряб-ий*): *atagen яробокъ* птица [Слав. 95], *яробокъ attagen* [Слав.— Кор. 540], прислать *оробковъ* [Х. 27].

У творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління державою» (X ст.) говориться, що один із дніпровських порогів «по-слов'янському» іменується *Несаѣтъ*, бо там на скелях гніздяться пелікани [ИБИ 201]. Давньоруський топонім відбиває апелютив-комполит *некасыть* < *pejęsyть* (буквально «той, що не може насититися»). Невідомо, хто давав візантійцеві тлумачення давньоруських назв порогів. Коли це був русин, то треба вважати, що колись у названій частині Дніпра справді водилися пелікани, котрі тепер на Україні зустрічаються лише як залітні птахи [УРЕС II 756]. Проте не виключено, що пояснення давньоруських топонімів давав хтось із південних слов'ян (на цей факт, мабуть, указує й те, що давньоруський географічний термін *порогъ* у К. Багрянородного передається через неповноголосну форму *лрѣх* — ИБИ 201). Гадаємо, не зайвою буде констатація факту, що в староукраїнських пам'ятках XVI ст. засвідчено топонім *Ненасытець* — назву «уходу» на Дніпрі [Арх. ЮЗР VII/1 85]. Можливо, старовинний живомовний номен *некасыть* означав іншу тварину. У сучасних східнослов'янських мовах *неясыть* (рос. *неясыть*) — «сова сіра (*Strix*)» [УРЕС III 280]. Однак у давньоруській писемній мові лексема *некасыть*, безумовно, означала пелікана. Це значення вона зберігає і в староукраїнській літературній мові: *pelesanus неясытъ* птица [Слав. 304; різночитання до основного списку, де фіксується *ненасы(т)*, — зближення маловживаного книжного слова з розмовним прикметником *ненасытний*). Досить рано слов'янський термін витісняється латинізмом грецького походження *пеликан* (лат. *pelicanus*) [Ф. III 230] — *неясы(т) пеликанъ*, бусель [Лекс. пр. 186], продовженням якого є сучасний нормативний номен *пеликан*.

Закономірними континуантами відповідних старожитніх лексем є українські *гніздо*, *гніздитися*: о сокольее *гнѣздо*

[ССУМ I 246], нырише: ...гнѣздо [Бер. 79], nidus, nidulus гнѣздо, гнѣздечко; nidifico гнѣжджуся [Слав. 280].

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчили порівняно невелику кількість назв інших хребетних тварин (плазуни, земноводні, риби). Всі вони були ще в праслов'янській мові — зми < зпъјь, змиа (змиа) < зпъја, кщерь < *ащегъ «ящірка», *жель (род. відм. жельвєе) < *žely «черепаха», жаба < žaba, осетръ < esetръ, мнь < тпъь «меньок» [Арциховский 60—70], сомъ < somъ, щука < ščuka [Mach. 626], лець < leščь, угорь < oqogъ, коропъ (коропиць «невеликий короп» — суфікс здібності -иць) < *когръ (вважається запозиченням із д.-в.-н. kâgr(f)о або навпаки — Sk. II 179): змиа оуморать [Усп. зб. 148], выникнувши змиа (ЛІ — змѣя) ...оуклююу в ногу [ПВЛ 39], кщерьъ, кроторыа си нечиста суть [Ср. III 1676], разоумеють жельви же и жабы [ХА 139], [Латини] ядятъ жельви... и бобровину [КП 190], лъющемъ оукропъ... обръте са тоу жаба [ЖФ 112], двѣ лисици и осетръ [РГ 8], сколько и оугрове [Ср. III 1142], рыба та... образомъ же есть яко коропиць [ХД 49], Сомино же далъ есмь [ЛГВ 904; топонім, можливо, походить від іхтіономена]. Пор. ще: послале два клѣца да щука [НГБ № 169]. У порівняно пізніх (XVI ст.) церковнослов'янських текстах східнослов'янської редакції задокументовано термін праслов'янського походження ужь < оъъ: юдуци котку, оужа, пол(ъ)ха [Ср. III 1167]. Лексемою змиа (зми) позначалася її міфічна потвора — дракон: зми видѣша лѣтъши [СлРЯ VI 37]. З грецької мови запозичено назву рептилії коркодиль < гр. κροκόδειλος «крокодил»; [погануя] ...гоубаше яко коркодиль [ЛГВ 716]. У давньоруських списках старослов'янських текстів виступають лексеми грецького походження ѣхидна (та її деривати) < гр. ἔχιδνα «змія», аспидъ (-ида) «отруйна змія» < гр. ἀσπίς, -δος: змиа иштадия ехиднова [СО 215], въметати тоу аспиды и ехидны [Усп. зб. 147].

Зоономен змій в староукраїнський період зустрічається переважно в пам'ятках високого стилю, слов'яно-українських текстах [Винник та ін. 366]: саесilia врте(л)ница, зми(й) слѣпы(й), prester зми(й); serpens пре(с)мыкающи(й)ся, гадина (в ін. сп. — зми) [Слав. 107, 330, 370]. Цим же словом позначалася міфічна істота: draco зми(й) [171], хімера: коза спереду... а з(ъ)заду змій... [Бер. 241]. Показовим щодо сприймання лексеми змій є тлумачення П. Беринди — смій: оужъ, ѳиць гадина, змиа, драговъ, змій, земний смокъ, морській смокъ [Бер. 39]. Із семантикою «змія» слово змій рідко використовується і в сучасній мові. Частіше воно вживається як найменування казкової істоти — дракона — та з переносними значеннями [СУМ III 620—621].

Активнішим був і залишається номен *зм'я* (у південно-західних діалектах і *змійя* — Stud. 85): племена *з(в)міинь* [ПЕ 218 зв.], неасы(т)... которому *змій* вьрогую(т)... [Зиз. 61], *anguis змия*; *anguiculus зми(й)ка* [Слав. 83]. Проте і з ним успішно конкурував дериват давньої назви *гадъ* — *гадина*: *гадинь* и вьсъ нечисто(ст) гадачжж выганья(т) [Трв. 52], *кєрасть: гадина* рогатаа [Бер. 215], *гадина* смія [Син. 106], *Аще кого гадина* в(ъ)куси(т) [ЛГП 109] та ін. Приблизно з XVII ст. простежується нормативний нині дериват *гадюка*: Не гръ(и) *гадюки* за пазухою [К. З. 263]. Семантики «зм'я», яка виявляється вже з XVI ст., в південно-західних говорах набуло й кореневе слово *гад* [Ж. 133]: нечисто(ст) *гадичь* [Трв. 52], *гадѣй*, *гадячий* «зміїний» [Т. 500]. Тут же простежується зближення семантики й номенів *гадина* та *уж* [Stud. 85]: *Оужовни(к)е(с)[т]* ...добро коли кого *оужь* а(л)бо *гадина* вкоуси(т)... я(д) из члка выганаеть [Твр. 52], аспіда: *оужь* малы(й) ъ до в и т ы (й) ...або *зм'я* [Бер. 182]. У закарпатському говорі значення «гадюка» набув номен *гид* [Чоп. 62], що, як і *гадъ*, первісно передавав почуття огиди (пор. літ. *гид* < *гудъ*). У народному мовленні назви *гад*, *гадина* — *вуж*, *уж* за семантикою чітко не протиставляються [Дз. 244]: коли кого *оужь* а(л)бо *гадина* вькуси(т) [Трв. 52], Сірахъ: ...кшиканье *оужовъ* [Бер. 232]. Ще одне слово, вживане для вираження негативних почуттів (огіда, бридкість), виступає синонімом гадюки — *паксуда* < *paskuda* (префікс *pa-* і *skqdъ* «бідний, мізерний») [Stud. 85; центральні закарп. говірки]. Та в більшості українських говорів і сучасній літературній мові слово *вуж* (діал. *уж*) зберегло старовинне значення — «неотруйна змія середнього розміру», яке відбивають і писемні пам'ятки, напр.: *асопіае верете(л)ница, ужь* [Слав. 67].

Очевидно, номен *ящєръ* > *ящір*, як і назва *змій*, протягом історії в живому мовленні на більшості ареалу української мови активно витіснявся давніми дериватами *ящєриця* < *ащєгїса* та *ящїрка* < *ящорка* < *ящєрѣка* < *ащєгѣка і кінець кінцем став книжним словом на позначення вимерлих плазунів і земноводних і схожого на них за будовою тіла ссавця, котрий водиться в Азії та Африці [СУМ XI 662].

Континуант праслов'янського дериваційного варіанта номена з фіналлю *-уръ* — *ащєгїгъ > *кащуръ* > *ящур* «ящїрка», мабуть, також був притаманний окремим говіркам староукраїнської мови, пор.: Савроматїа: *ящуроочнаа* [Бер. 230]. Тепер термін *ящур* (полевий) «ящїрка» виявляється в говірках української мови [Дз. 243].

У південно-західних говорах *ящїр* < *ящоръ* < *ящєрѣ* та давній варіант слова (гадають, словотвірний) — *ящур* < *кащуръ* < *ащєгїгъ позначають саламандру (на Україні

цей плазун поширений саме в Карпатах) [Ж. 1117; Гр. IV 547; Дз. 244]. Звуковий різновид номена *йашчїр* «саламандра» *ў*-каючих закарпатських говірок є або закономірним континуантом давнього терміна *йщєрѣ* або гіперистичною реакцією на сусідні укаючі говірки, через те що у відкритих складах маємо: род. відм. одн. *йашчера* — *йашчїра*, наз. мн. *йашчєры* — *йашчїры*.

Зоономени *ящєр*, *ящур* було перенесено на різновид шерехатої шкіри — шагрекь, яку використовували для рукоятки шаблі; або піхов до неї, пор.: *Ящєрѣ*: остраа скоро, котороу оуживають до рукоаста шабелного, цапа [Бер. 161], Въ Яська Бабенченка шабля подь *ящуромѣ* [Т. Мат. 1026]. Це староукраїнське значення в сучасних діалектних матеріалах не простежується.

З давнім зоономеном *ящур* пов'язаний термін на позначення інфекційної хвороби, яка виявляється в пухирцях, зокрема на слизовій оболонці рота. Пор.: *ящур* «болезнь на языке у животных; язва, отъедающая языкъ» [Б.-Н. 416].

Староукраїнські пам'ятки засвідчують дві основи — *ящєр* (*ящєр*-) та *ящур* — в дериватах із демінутивними і разом з тим фемінізуючими суфіксами *-иця*, *-ка* (з пізнішою втратою коннотації здрибності): *lascerta ящєрица*; *sauga ящєрица*; *virega ехидна, ящєрица* [Слав. 248, 362, 414], *єхидна: ящєрка...*; *саламандра: бєстїйка вє(л) я(к) ящєрка* [Бер. 206, 230; у лексиконах XVII ст. відбивається помилкова традиція ототожнення старослов'янського *єхидьна* «гадюка» з ящіркою], *ящєрка lascerta* [Слав.— Кор. 540], *гниды пљєки и ящурки* [К. 3. 190], *кидал на него ящєрки и жаби* [Ізм. 6] та ін. Нормативною стала найпоширеніша форма — *ящїрка*. У діалектах засвідчується й варіант *ящурка* [Б.-Н. 416], звідки він та похідний від нього прикметник *ящуриний* проникають у художню літературу [СУМ XI 662; щоправда, в закарпатських укаючих говірках *йашчурка* < *йашчєрка* < *ящєрѣка*, пор. *jaščurka* або *jaščerka* — AJDŁ III № 145]. Очевидно, й ветеринарний термін *ящур* у літературну мову ввійшов із тих південно-східних діалектів, у яких функціонує співвідносний зоономен *ящурка*, а не *ящїрка*. Уже П. Білецький-Носенко, словник якогось базується на ікаючих південно-східних говорах, подає вокабулу *ящєрѣ* із перекладом «Болезнь на языке животных. Язва, отъедающая языкъ» [Б.-Н. 416]. Закріпленню терміна сприяли контакти з російською термінологією (рос. *ящур*).

Без специфічних змін в українській мові функціонують такі давні зоономени, нині нормативні: *жаба*, *вугор*, *осетєр* (вставний *є*), *сом*, *щука*, *короп*: *гана жаба* [Слав. 344], *Кона кують, а жаба ногу пу(д)ставляє(т)* [К. 3. 229; див. ще: Т. 895], *glanes сомѣ рыба*; *alabes уго(р) рыба*; *anguillae угри* [Слав. 209,

76, 83] *щука* *lucius* [Слав.— Кор. 539], на *осетри* и ставляють *сети*; *рыбъ*: яко *щукъ*, *короповъ*, *лещовъ*, *сомовъ*... старсте *осетръ* [Арх. ЮЗР VII/1 85], зварить... *коропи* [Інт. 35].

Староукраїнські тексти задокументували й діалектні варіанти іхтіотермінів: *carpio ka(p)nъ* рыба; *chrombus кара(с)* или *ка(р)nъ* рыба; *surgunus кара(с)*, *кар(нъ)*, *erythinus язъ ка(р)nъ* [Слав. 113, 121, 151, 183; пор. *карп* «короп» — Ж. 336, п. *карп*], *acipenser оствтръ* (ін. сп.— *осятръ*) [Слав. 66]. Форма *оствтръ*, імовірно, відбиває перехід *e > i* в закритому (історично — відкритому) складі за аналогією до випадків із закономірним чергуванням *e — i*, але в новоукраїнських говорах континуанта *її* не виявлено.

Л. А. Булаховський [Булаховський II 244], який пояснює *e* в іхтіономені *ляц* < *лещ* < *leščь* [задокументовано вже П. Бериндою — Росским(ъ) азыко(м): и рыбъ сіе има естъ *ляцъ* — Бер. 61; пор. *рыбъ*... *лещовъ* — Арх. ЮЗР I/VII 85] впливом акаючих південноросійських говорів, де в непрямих відмінках виступають форми типу *ляца*, *ляцу* і т. д., схильний ставити в якийсь зв'язок із російськими діалектами півдня також виникнення української діалектної форми *осятёр* [Гр. III 74; СУМ V 796]. Проте не можна ігнорувати також можливості відбиття у формах *ляц* (род. відм. *ляці* і т. д.), *осятер* гіперичного відштовхування від північноукраїнських говірок, у яких праслов'янський *e* під наголосом рефлексується як 'а, а в ненаголошеній позиції — як *e* (типу *пѣат'* — *пѣтй*, пор.: *лещѣвка*, *лящѣвка* «підляц» — Лис. 114, а також блр. *асяцёр* — ЭСБМ I 167).

У пам'ятках із XVI ст. фіксується *лещ*: даивали... *щукъ*, *короповъ*, *лещовъ* [Арх. ЮЗР I/VII 85]. З характерним українським переходом *e > i* в новозакритому складі континуант *лищ* виявлено в говірках [Ж. 410].

Закономірний фонетичний континуант давньоруського нomen *мьнь* наявний в українських говірках — *мень* [Гр. II 417; СУМ IV 673; пор. і *меньок* — там же]. Сучасна нормативна форма *минь* (род. відм. *миня*) [СУМ IV 712] виникла з *мень* під впливом вокалізму непрямих відмінків та паралельно вживаної *миньок* [там же]; де *и* з'явився на місці ненаголошеного *e*. В говірках функціонують численні назви — деривати давнього слова: *мнюх*, *мнух*, *ментус*, *ментуз*, *ментюк*, *ментюх*, *менькус*, *минтус* (уже в XVII ст.: *alause* — *минтус* — Слав. 76; із п. *miētus*, діал. *mietur*, *mintus*) [Коломиец 83; Ж. 434, 448; Чоп. 187].

Говірковий варіант *мнюх* (*мнух*) виник у результаті народно-етимологічного зближення старовинної форми *мень* < *мьнь* (род. відм. *мня*, дав. *мню* і т. д.) з дієсловом *мн'яти(ся)* (щодо структури пор. *лінюх*, *сплюх* і под.):

ця в'юнка риба влітку (її переважно тоді й ловлять) ховається під камінням, корчами, в норах; аби миня піймати, треба коло нього довго м'ятися. Назва *мніус* виникла, очевидно, через контамінацію *мнюх* і *минтус* і под. з народно-етимологічним зближенням із *м'яти* (наказова форма 2-ї особи однини — *мни*) та слова *ус*: у риби під ротом є непарний «вусик».

Упродовж усього староукраїнського періоду у пам'ятках зустрічаються зоонімени *желвъ*, *жолвъ*: по(р)фіра єсть (*жо(л)въ*, албо риба... [Зиз. 68], *желвъ*: *testudo*, ч е р е п а х а, ч а ш а ч е р е п а ш а ѿ Хелѡνη, *жолвъ*...; порф ура: шарлат(ъ), а(б) *жолвъ* а(б) рыба... [Бер. 36, 228], *testudo же(л)въ*; *testudineus же(л)вий*; *echinophora* родъ *жел(ъ)вий* с(ъ)корупа *желви(й)* [Слав. 396, 173], называлъ его *жолвію*, ч е р е п а х о ю; курей, гусей, утокъ, слѣмаковъ, *жолвовъ* [Т. 973], Вжївѣється й нині в поодиноких говірках *желв* [Ж. 219], фітькало *желва* «черепаха» [Дз. 244]. Однак у давнину це було книжне слово, функціонування якого підтримувалося контактами з польською мовою (п. *żółw*, пор. безумнівний полонізм — *жульв* — чрв'леница: *жульв* морскій — Бер. 156), на що в деяких пам'ятках вказує вживання при ньому як глб'си — назви *черепаха*. Як бачимо, здавна задокументовано інший термін праслов'янського походження (нині нормативний) — *черепаха* < *сєграха. Пор. ще: взяти черепкѣвъ з слимака або зъ *черепахи* [Кн. 69]. Старовинний корінь *желвъ* зберігається в медичному терміні *жовно*, мн. *жовна*, *жовни* «затверділі хворобливі пухлини у вигляді гуль на тілі людей, тварин, на рослинах» [СУМ II 539; ЕСУМ II 203 — тут див. і діалектні деривати й варіанти].

Давні запозичені назви екзотичних рептилій увійшли в українську мову, але тільки слово *крокодил* (пор.: *crocodylus ko(p)кoдыль* — Слав. 147] зберегло первісну семантику.

Про плазуна *аспида*, назва якого нерідко зустрічається в конфесійній літературі, особливо Псалтирі, за котрим у старовину навчалися й письму, староукраїнські церковні письменники розповсюджували легенди (очевидно, почерпнуті із середньовічних бестіаріїв): якъ *аспидъ* глухий, затикали уши свои [Пал. 779], ...*аспидъ* долгий, сердитий, который вѣтру и шумлѣна лѣсного ненавидит, затыкает оуха свои хвостом [Т. 38]. Про цю тварину існували й об'єктивні відомості — *аспида*: оужъ малы(й) ѡдовиты(й)... або змія [Бер. 182]. З конфесійного письменства назви *аспид*, *гаспид* (є — протетичний) перейшли в живу мову, в якій є синонімами слів чорт, біс, дідько, а також лайливими словами [СУМ I 68; II 40]; пор. діал. *аспида* (про жінку) «аспид», «гаспид» (Он. I 36), *ашпед*, *йашпед* «зла людина, особливо жінка», *ашпедиц'а*, *йашпедиц'а* «зла, підступна жінка» (закарп. говори).

У конфесійному письменстві поширені були й назва *ехида* (в Псалтирі), і дериват — прикметник *ехиднов* (у Євангелії). Трої носія також ходили легенди — ехідна: ящорка, зр(и)мій... Сей звѣрь, растлѣвающъ рождшую и прогρίζающъ древо еа, сице глетса происходити на свѣтъ [Бер. 206]. Мабуть, на основі легенди в народній мові назва *ехидна* стала означати лиху, злу, жижу, лукаву, в'їдливу людину [СУМ II 499]. Унаслідок помилкового сприйняття іменника *ехидна* як прикметника жіночого роду із суфіксом *-н-* (пор. *ехидний* «злий, витрий, підступний (про людину)») у розмовній мові іменник прийняв «безсуфіксну» форму *ехида* [там же].

Зоологічний термін *ехидна* «савець підкласу однопрохідних» (поширений в Австралії, Новій Гвінеї, Тасманії — УРЕС I 715) є новим міжнародним терміном, створеним на латинсько-грецькій основі (*Echidna aculeata*).

У пам'ятках XI—XIII ст. фіксується помітна кількість давньоруських назв безхребетних тварин, особливо комах. За поодинокими винятками це — праслов'янська спадщина: *муха* < *тиха*, *оса* < *osa*, *сършнь* (*шършнь*; асиміляції *с* до заступного *ш*) < *съгъпъ*, *овадъ* (*оводъ*; асиміляція *а* до *о* або зближення з *вод-а*, *вод-ити*) < *ovadъ* < *obvadъ* (корінь *vad-* «заважати, перешкоджати, шкодити»; інші етимології — Д. III 114; ЭСБМ I 68; Mach. 423), *стръкъ* (*строкъ*) < *stŕkъ* «овід, гедзь», *усѣница* (*усѣница*), *гусѣница* (*гусѣница*) < *qse-nica* (*qsēnica*), *gqse-nica* (*gqsēnica*) (із *qsenica*, початковий *g* — протетичний — Š. I 266) < *qseнь* або *qse-na* (*qsēнь* чи *qsēna*; корінь *qъkъvusъ*), *метыль* (*метыль*) < *motylъ* (*metylъ*; корінь *motati* — *metati*, чергування голосних), *моль* < *molъ*, *пругъ* < *prqgъ* «сарана» (той же корінь, що і в рос. *прыгать*, чергування (ц > у — ū > ы), *свърчкъ* < *svŕgъ* «коник, двіркун», *въшь* < *vъшь*, *блѣха* < *blѣха*, *кльщъ* < *klěščъ*, *раукъ* < *raŕkъ*, *моровъи* (фіксується і в неповноголосній старослов'янській формі *мравии*) < *motgvъjъ «мурашка», *чървъ* < *čŕgvъ*, *поноровъ* < *ponorovъ «вид черв'яка», *пъжавица* < *pijavica* (*pyjavica*), *хрустъ* < *xrŕstъ* «хрущ», *ракъ* < *rākъ*: адаху скверну всяку. *комары* и *мухы* [ПВЛ 235], *овадоу* соудоу многоу и *комаромъ* въ ноци [ЖФ 87], Еллини съжижю(т) не сущаа образы *сършнь(м)* и *осамъ* [Ср. III 817], и акы ѡсеующеса, и акы *строкомъ* устречени [И. Ф. 439], паде *метыль* густъ по земли и по водѣ и по хоромомъ [ЛН 21], *Молеве...* ризы ѣдятъ [Д. З. 13], пояша... *хрустоуе* [ПВЛ 169], придоша *прузи* на Руськую землю [226], Да не ѡжъте... *сверчекъ* и *прузи* [Ср. III 288], Множьство *въши* и *блѣхъ* и малого прочаго гада [I 118], спадоша *кльщъ* с нбсѣ [ЛК 278], посадника *Паоука* [546; тут — відапелятивний антропонім], *Стославъ* же

оста Чернигову. а Дюрги оста оу Моровишска [ЛК 478; топонім], жерави и *мравия* [ХА 169], Море же Содомское... не имать в себѣ... ни рыбы, ни рака, ни *сколии* [ХД 27], есть въ древци томъ *червь* великъ, яко *пonorovъ* въ болъ есть [6], *пишавица* [Ср. II 947], казнить Бѣ... *гусъницею* [ПВЛ 168].

Імовірно, в основному південний ареал на Русі мали слова *сколиа* (*скольна*), *сколька*, *сколъка* < *skoľja* (-ji), *сколька* [пор. б. діал. *скойка*, с.-х. *школька* «черепашка, скойка», словен. *skoljka*; П. Скок с.-х. назву помилково відносить до романізмів — Ср. II 219—220]: Море же Содомское... не имать в себѣ... ни рыбы, ни рака, ни *сколи* [ХД 27; ін. сп. — ни *сколки* — Ср. III 378]. Пор. ще в Уставі студійському XII ст.: ...врлагають въ вариво зелиныиа *скольки*... съ лоукъмъ и съ зелиємъ [Ср. III 378].

Дериват від етимологічно спорідненого з ним кореня *скала* — *скалъка* — виступає в пам'ятках XV—XVI ст. із інших східнослов'янських територій: Яко... бисеръ в *скалке* скрыіся [364]. Не з'ясовано, в цитованому тексті відбивається живе російське мовлення чи вплив церковнослов'янської мови (в словнику В. Даля такої семантики слова *скалка* не відзначено). Очевидно, переважно південноруським словом було *площица* < *ploščica* < *ploska* «блошиця» (корінь *пlоск-*и): Видяхъ толико *площиць* вхходяще въ келию мою... обрѣтахъ все тѣло мое обѣдено [II 970].

Лише в перекладних текстах південнослов'янського походження фіксується лексема *изокъ* < *ĵzokъ* «коник, цикада; місяць травень або червень» (корінь *ок-*о, тобто комаха з виряченими очима — Ф. II 123; ЭССЯ IX 55; Орол. 338]. Від назви комахи в давнину дістав найменування місяць червень — *изокъ*: мсца иуния *изока*; славие же поюще, косы же... и *изоки* [СлРЯ VI 196]. Тим часом існує думка про те, що назва *изокъ* «коник», «червень» в південнослов'янській тексті кінця XII—XIII ст. потрапила з давньоруських [Gošić 21—26]. За матеріалами «Етимологического словаря славянских языков» [IX 55] досліджуване слово мало північнослов'янський ареал.

У порівняно пізньому тексті — творі Г. Цамблака, письменника болгарського походження, певний час київського митрополита, який жив на Україні на початку XV ст., фіксується назва *вермиє* — здрібніле від *вѣрмь* [?] «сарана»: Кая пища Іоанова? *Вермиє* дубное и медъ дивии [Ср. I 245].

В євангельських цитатах давньоруських текстів зустрічається зоономен *тъла* < *тъ'а* з старослов'янської семантикою «міль»: слыша бо... еу(г)лъє чтомо... не скрываите собѣ сокровищъ на земли идеже *тъла* глтиь [ПВЛ 125].

У прісних водоймах України найпростіші багатоклітинні

безхребетні тварини — губки (Spongia) — представлені тільки кількома видами бодяг [БСЭ VII 430]. М'який пористий кістяк, що добре вбирає вологу й використовується в побуті, добувається з тих видів цих тварин, які водяться в морях, особливо теплих, тому нам здається, що губки були привізним товаром на землях праслов'ян. Вони своєю фактурою нагадували м'якуш' dorosлого гриба-трутовика, тому, як і трутовики, позначалися словом *goba*, континуантом якого було давньоруське *губа*: [княгиня Ольга] стоюше. аки *губа* напаяюма. внимаючи оученью [ПВЛ 61]. Деякі етимологи вважають, що «зоологічна семантика у іменника *губа* могла з'явитися в результаті сприйняття даної тварини як водяного гриба» [Ш. I/4 192], але це малоймовірно, бо фактуру, подібну до грибів, мають саме морські види зазначених безхребетних, а не річкові види — бодяги. Навпаки, пізніше назву м'якого ніздрюватого скелета, вживаного в побуті, перенесено на організм, з якого він здобувався. Губки як водні організми, безсумнівно, були відомі давньоруським мореплавцям і мешканцям приморського Тмутороканського князівства.

З неслов'янських слів, які вживалися в XI—XIII ст. на позначення безхребетних, укажемо на номени *скор(ъ)пица*, *скор(ъ)пици* < гр. σκωρπίος: ищезнуша из града *скорпица* и комари [ХА 305]. Давньоруські пам'ятки засвідчують народно-етимологічне зближення його із *скора* «шкіра» — *скоропици*, *скоропица*: множество змии и *скоропица* [ЛІ 30], подастя ѣмоу *скоропицу* [Ср. III 383]. Зустрічаються гіперичні — штучні неповноголосні форми, що також посередньо вказують на існування форм із *-оро-*: *скрапици* дѣла и змии [390].

Досліджувана група зоономенів в українському континуумі збереглася повністю, хоч поодинокі назви або давні звукові чи дериваційні форми відійшли на діалектну периферію. Фонетично закономірними є загальнонародні слова *муха*, *оса*, *комар*, *міль*, *кліщ*, *павук* (приголосний *в* розвинувся з призвука після *а* перед *у* — уникнення зіяння), *рак*, які функціонують протягом усієї історії, напр.: *tusca муха*, *vespa оса*; *culex комаръ*; *tinea мо(л)*, тля; *ricinus*, *ricinum* риза четвероугляная, *клѣщицѣ*, че(р)въ; *araneus паукъ*; *scorophium ракъ* [Слав. 235, 411, 149, 398, 355, 89, 144], ка(р)[к]инъ *ракъ* [Лекс. пр. 184], Форось...: блоха, а(б) *комаръ*, а(б) плод) *молевъ* [Бер. 239], *комарами* и верблюдами [Гал. Кл. Чеп. 99], я(к) *муха* ув окропѣ; Якъ *ракъ* з кошела вып(а) [К. 3. 264, 259].

Українська мова успадкувала обидва варіанти слова на позначення личинки метелика, але основним і найбільш поширеним континуантом є форма *гусениця* (нормативна): *усеница*: *гусеница* [Бер. 140], *egusa гусеница* [Слав. 183], *Vruchus*

усениця [105], *гусениця* буваєть [К. З. 191]. Від XVIII ст. фіксується варіант *гусень* (сучасне — *гусінь*) [Т. 631] без суфікса *-иця*. Важко сказати, чи так пізно фіксується дериват праслов'янської давнини (*gōsenъ, gōsĕnъ*), чи перед нами назва, утворена шляхом вторинного, зворотного, словотвору від *гусениця* (пор. аналогічно в блр. *вусень* «личинка метелика» — ЕСБМ II 231). У народному мовленні *гусінь* має збірне значення [Гр. I 342]. До поширених діалектних варіантів назви належать слова з елементом *-і(е, и)льниця*: *гусільниця* [СУМ II 198], *гусельниця* [Чоп. 62; Гр. I 342], *усільниц'а* [Закарпаття], *осільниця* [Он. II 26; перехід ненаголошеного *у > о*], *восільниці*, *вусільниці*, *вусел'ниці*, *вусилниц'а*, *вусіл'ниц'а*, *вус'ільниц'і*, *гусел'ниц'і*, *гусел'ниц'а*, *гусилниці*, *гусил'ниці*, *гусіл'ниці*, *гусіл'ниц'а*, *осел'ниці*, *оселниц'а*, *осіл'ниці* та ін. [Stud. 86], вживані головним чином у південно-західних діалектах. Вони, мабуть, виникли з *гусениця* (*усениця*) і под. під впливом назв тварин із суфіксом *-ел*, пор. *ушіл*, *ушійл*, мн. *ушелі* «воша, яка водиться у пір'їптаства» (Закарпаття) < *зъшелъ; суфікс *-ел* < прасл. *-elъ* [Sławski 108], пор. ще: *вошал* «кінська воша» [Он. I 148]. Існують говіркові варіанти, що прямо вказують на вплив утворення *ушіл*: *вушіл'ниці*, *ушіл'ниці* (пор. і *вушиниці*) [Stud. 86], *ушілниц'а* (Закарпаття). Пор. ще діалектне *вошеніця* — контамінація *восе(ль)ниця* і *воша* [ЕСУМ I 431]. Не виключено, що варіант *(г)усельниця* є продовженням давнього деривата з суфіксом *-ельниця* — *(*г*)*усельниця*. У варіантах *усінниця* [Гр. IV. 356], *усенниц'а* [Stud. 86] можна вбачати асиміляцію *л* до *н*. Структура *гусельниця* засвідчується з XVII ст.: *egusa guselnicia* [Слав. 183; список], на згубу *гуселницѣ* [Т. 631]. Напевне, шляхом зворотного словотвору від *(г)усельниця* утворено діалектні номени *гусельня* [Гр. I 342], *гусіль* [Ж. 1016] і под. (інші варіанти див. ще: Дз. 248; ЕСУМ I 431). Діалектні слова з початковим *у-* є континуантами відповідних давніх варіантів. У деяких говірках перед *у* розвинувся протетичний *в*, напр.: *вусень* [Дей. 21].

Зоономен *сършенъ* в етимологічно закономірній формі в сучасних українських говорах не виявлений. Але вживаються його континуанти з початковим *с* — *с'єршен'*, *сєршєн'*, *сєржен'*, *сєршун'*, *сєршун'* [КДА I 93], *серсінь*, *саршін*, *саршон* [Дз. 247], *серсєнь* [Он. II 211]. Великого поширення набув старовинний, нині нормативний варіант *шершень* (діал. *шершін'*, *шєршел'* — КДА 93). Тривалий час у слові зберігався суфікс *-єнь* (пор. закономірний діалектний континуант *серсінь*): *sgabropes шершенѣ* [Слав. 145], проте структуру назви було прирівняно до більш поширених утворень із суфіксом *-єнь* < *-ьнь*: *буваю(т)...* в лѣтнее время *шершнѣ* [К. З. 191], Многїя *шершнцї* [С. II 139]. В частині говорів, зокрема закар-

натських, номен зазнав впливу утворень із суфіксом *-ун* — *шершун, сєршун* [Дз. 247]. Цілком імовірно, що первісно форма зазначених діалектних варіантів була *сєршенъ* < *сєгєпє* [Sk. III 323, пор. с.-х. *сришен*, словен, *sršen*], прямим континуантом якої можна вважати діалектне слово *саршон* (пор. і *саршін* — Дз. 247). Етимологічно непрозорий термін у деяких говірках реетимологізовано на ґрунті співзвучного *шерсть* (комаха вкрита ворсинками, що нагадують шерстяний покрив) — *шерстенъ, шерснюк* [Дей. 105].

Загального поширення набув давній варіант *оводъ*, закономірною звуковою формою якого в українській мові є нормативна *овід*: све(р)шки *оводы* и *мотылъ* [К. 3. 190]. Континуант давнішої форми *овад* [Ж. 552; Чоп. 227; Гр. III 33], *бват, вбвад*, пор. і *овадня* «комашня» [Он. II 13; AGB I № 79], — надбання південно-західних діалектів. В окремих закарпатських говірках поруч із формою множини *овады* вживається форма *оводы*, хоч в однині відома тільки *овад (бват)*.

У пам'ятках української мови найчастіше зустрічається номен *мотыль (мотиль)*: *рапілю моти(л)...* [Слав. 299], *мотылъ рапілю* [Слав. — Кор. 468], *оводы и мотылъ* [К. 3. 190], *мотылюв красныхъ...* множество [Т. Mat. 389], проте на позначення ряду метеликів він залишився тільки на діалектній периферії, насамперед південно-західній і північній: *мотиль* [Ж. 454; Ник. 163], *мотильок* [Он. I 454]. Говірковими звуковими системами зумовлені різноманітні фонетичні варіанти слова — *мотыль* [Чоп. 190], *матыл', матіла', матіл', матіл'* тощо [Ник. 163], *мутіл'* [Stud. 86]. Зближення назви з основами, що мають більші дериваційні можливості, прирівняння фіналі номена до співзвучних суфіксів, а також фонетичні модифікації призвели до виникнення багатьох діалектних варіантів: *мот'іл', мутель, муталька, моталь, мотовиляк, мутавель, мутіл', мітіль* [Дз. 248; Stud. 86], *матуль* [Он. I 163], *метіль*, род. відм. *-еля* [Гр. II 420].

Інший давньоруський варіант номена — *метыль* — лежить в основі сучасного нормативного *метелик*, другий голосний у якому, мабуть, з'явився на місці ненаголошеного *и* < *ы*, спочатку в непрямих відмінках у ненаголошеній позиції (*метиля, метилю* і под.), а потім за непрямыми відмінками було вирівняно основу називного. Умови для переходу ненаголошеного *и* > *е* були й у здрібніло-пестливій формі *мотильок*, пор.: *мотельок* [Он. I 454]. Не виключене й зближення зономена з метеорологічним терміном *метелиця*.

Кінець кінцем і сама форма *метелик* могла виникнути із *мотелик* унаслідок асиміляції *о* — *е* або зближення з *метелиця*, без безпосереднього зв'язку з давньоруським варіантом *метыль*. Давня словоформа *мотиль* у сучасній літератур-

ній мові позначає личинок деяких комах, зокрема дзвонарикових, які використовуються як корм для риб.

З інших старовинних назв виділимо діалектний номен *віщиця* «п'ядак бузковий» [В. Н. Зн. 35]; що є продовженням праслов'янського *veštica* «відьма» (пор. с.-х. *vještica* «відьма», «нічний метелик» — Sk. III 603). На тварину перенесено назву у зв'язку з повір'ям, ніби відьма перекидається в нічного метелика (таке вірування побутувало на Закарпатті; пор. також Sk. III 603; характерно, що в закарпатському діалекті *bosorkán'a* — 1. «відьма», 2. «нічний метелик»). Малоймовірно, ніби ентомономен мотивується тим, що згідно з народним віруванням поява метелика віщує нещастя [ЕСУМ II 322]. Детенімологізація найменування призвела до вторинного зближення його з дієсловом *ис(ь)кати* «шукати» (там же) й виникнення різновидів слова: *іщевици*, *іщерици*, *іщици* «метелик; нічний метелик» [В. Д. 104], *іщиця* «нічний метелик» [Ж. 326], *йіщиц'а* «метелик» [Stud. 86].

Континуантом давньоруського номена *въшь* у пам'ятках української мови звичайно виступає лексема *вош*: *pediculus... вошь* [Слав. 304], Де(р)жися... як *во(ш)* кожуха [К. З. 262], причому вже в XVII ст. спостерігається вирівнювання основи за формою називного відмінка однини: З тѣла его... *воши* и черви плинули [Т. 317], Їлѣ *воши* да стали и г(ь)ниди [К. З. 258].

Фонетично закономірна форма у множині спостерігається в частині діалектів, у першу чергу південно-західних: *вош*, наз. мн. *уши* [Он. I 148; Закарпаття], де *у* розвинувся із початкового *въ-* (пор. *въ > у*, *въз- > уз-*) перед складом із голосним повного утворення. Вона засвідчується порівняно пізно — з XVII ст.: *вуши* нас идыт, гниди помагают [Т. 355]. Форми *уши* можна було сподіватися й у непрямих відмінках однини. В поодиноких говірках зустрічається *уш*, *уш* < *въшь* навіть у називному однини [ЕСУМ I 431; пор. с.-х. *уш* «воша»]. На більшості ареалу української мови за аналогією до назв *блоха*, *блошиця*, *комаха* і под. старовинне слово *вош* одержало закінчення *-а* в називному відмінку однини, тепер форма *воша* — нормативна [СУМ I 740]. Та цей іменник (як і назва *миша* < *мышь*) не повністю ввійшов у парадигму іменників першої відміни, зберігаючи в родовому множини давню флексію (*вошей*, пор. *мишей*).

У звуковому відношенні закономірним континуантом давнього номена *блѣха* є діалектні (переважно південно-західні) форми *блиха*, *блѣха* [Stud. 85; Чоп. 14: АУМ II № 66, 169, 406], на основі яких виникли варіанти *бвѣха*, *блѣха* [Stud. 85]. Вони засвідчуються дуже пізно — з XVIII ст.: *блихи*... вискакають; *блѣшка* [Т. 104]. У родовому відмінку множини розвивалася закономірна форма *блѣхъ* (вона існує і в деяких

говорах, де вживаються *блиха, бльха* — Закарпаття). Вважається, що форма *блѣхи* < *блѣхы* є правомірною і в називному множині, оскільки *ѣ* тут під наголосом був сильний [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 187]. За звуковою формою основи у множині було вирівняно основу і в однині на більшості української мовної території. Очевидно, на закріплення варіанта *блѣха* мала вплив деминутивна форма *блѣшка* < *блѣшка*. Нормативна тепер форма *блѣха* задокументована з XVII ст. — Форось...: *блѣха*, а(б) *комарь*... (Бер. 239), *рулѣх блѣха* [Слав. 338], *Есть и в него блѣхи*... [К. 3. 223]. За вихідною формою *бльха* в говірках вирівняно деминутив *блѣшка* < *блѣшка*, що відбивають вже тексти XVIII ст.: *бльшка*... мушка скаклявая [Т. 104].

Українські пам'ятки з XVII ст. показують, що в цей час на надокучливі інсекти, насамперед воші, перенесено старовинну назву *нужа* < *пѣдѣ* (корінь той же, що й у *нудити* і под.; літ. *нужда* — запозичення з церковнослов'янської мови, на що вказує сполука *жд* замість *ж*), котра в давньоруських текстах виступає з розгалуженою семантикою, в тому числі із значеннями «необхідність», «примус», «утиск», «біда»: Землю вашу з'їдять пружи, мшица... усеница и иные *нужи* [Хрон. 128]. Тепер *нужа* «воші», «мухи» — факт розмовного мовлення [СУМ V 453]. У деяких південно-західних говорах слово виступає в полонізованій формі *нендза, ненза* (п. *пѣдѣ* «убозтво, бідність, злидні») «нужа, воші», «гусінь та ін. шкідники», «злидні, клопіт, хвороба (зруб.)», «дріб'язкова, набридлива, непорядна людина (знев.)» [МСБГ VI 48—49].

Помітних структурних і звукових модифікацій зазнав давній номен *морѣви*. Етимологічно неспорозий, він дуже рано був зближений із співзвучним словом *мурава* «трава, моріг» [Ф. III 11, пор. рос. *муравей*, блр. *мурашка*]. Структурно близькими до давньоруської є діалектні варіанти, котрі функціонують майже на всьому ареалі української мови, утворюючи суцільні масиви, але не єдиний діалектний континуум, — *муравей, муравел'* (очевидно, *л* з'явився на місці *й* після губного *в* спочатку у множині: *муравл'и* < *муравйи* тощо; пор. рос. діал. *муравель*, але не виключається і вплив структур із суф. *-ель*, у тому числі орнітономена *журавель*) [АУМ I № 326 і коментар; II № 340 і коментар; Stud. 86]. Форму *муравель* виявлено в російській пам'ятці XVI ст. «Назиратель», позначений українським впливом [Наз. 67—69]: *муравли лѣзут* [495]; пор. ще збірну форму *мурав'я*: А особно *муравю* мошку... та(р)кань [К. 3. 191].

Крім цього, на величезній частині ареалу української мови давній термін зазнав впливу назви *комаха* (*комашка*) і збірного *комашня*, що в різних діалектах, особливо в пів-

денно-східних, має це ж значення [АУМ I № 326], і виникла форма *мураха* [там же; II № 340; Stud. 86], похідною від якої є сучасна нормативна форма *мурашка*. Очевидно, це сталося до XVII ст., коли фіксується тепер діалектний варіант *муращка*, який, мабуть, виник із *мурашка*, *мурашок* під впливом *сверцок* «коник (комаха)» — кóха: *мура́щникъ*, в(ь) которимъ *муращкы* живуть [Бер. 55], мравій: *муращокъ* [66], Сви́нья с *Мурашкою* спорили [С. II 112]. У південно-західних діалектах вживаються й інші континуанти давньоруського *морови*: *моранділ*, *мораха*, *мура́йка*, *мурал'*, *мурандел'*, *мурах* [Stud. 86], *мурянюк* [Чоп. 192], *мур'анка* та ін. [АУМ II № 340], що виникли в результаті втрати етимології й аналогій до інших слів і структур (зокрема, з коренем *мур-*).

Протягом усього староукраїнського періоду функціонує зоотермін *черв* (кінцевий *в* утратив палатальність), яким звичайно позначалися м'якотілі *безхребетні* тварини, але часом він уживався на позначення членистоногих [Винник та ін. 368], напр.: *vermis червь*; *vermiculatio червицеъ* раждєніє; *vermīno червиє* мя снѣдаю(т), точатъ; *coerythia че(р)вленіца*, *че(р)въ* мо(р)ски(й)...; *oniscus стоногъ червь*; *ricinus... клѣщъ че(р)въ*; *scarabeus кровка*, еленецъ *че(р)въ* [Слав. 410, 148, 291, 355, 363] тощо; тла: ...плѣсн(ь), або *черв(ъ)* [Бер. 167]. Давня форма збереглася в літературній мові тільки у формі множини — *чѣрви* — як збірна назва групи безхребетних тварин, що поділяються на п'ять типів [СУМ XI 295; УРЕС III 736]. У староукраїнській мові слово *червь* мало збірне значення й у формі однини: *че(р)въ*; блохи и воши [К. З. 190], проте за аналогією до утворень типу *комашня*, *мурашня*, *мурашва* воно прийняло кінцевий *а* — *черва* «черви, личинки комах, схожих на червів». Нині вона кваліфікується як розмовна лексема [СУМ XI 295]. Старовинна форма однини *черв* із давньою семантикою та збірним значенням «личинки бджіл» [Ж. 1064; Гр. IV 452] притаманна сучасним народним говорам.

Оскільки лексема *черв* у староукраїнській мові позначала як окрему тварину, так і сукупність (збірність) тварин, виникла потреба формальної диференціації однини і збірності. Її було досягнуто шляхом увиразнення давнього кореня за допомогою суфікса *-ак* (*-ак*) — *черв'як* (розм. *червак*). Нове утворення в обстежених текстах засвідчується з XVII ст., хоч могло виникнути й раніше: *червяки* черніє, а зростом як гусениця [ЛСам 142], *Червячками* и то(и) живы(т)са [К. З. 255].

Немає жодних підстав думати, що в староукраїнській мові слово *червь* було книжним [Винник та ін. 368]. І в сучасній українській мові функціонує прикметник-дериват давнього кореня *червивий*.

Успадкований номен *п'явиця* із старовинною структурою широко вживався приблизно до XVII ст., коли суфікс *-иця*, як і в інших назвах, активно витіснявся суфіксом *-ка*: *півівиця* [Слав. 219], гниды *п'явки* и ящурки [К. З. 190], стави(т) *п'явки* з(ь) банками на крижахъ [ЛГП 61]. Сьогодні старовинна структура функціонує в окремих говірках, зокрема закарпатських: *п'явиця* «п'явка» [MRSz 361], *п'явиця* «кінська п'явка» [Гр. III 504]. Перенесений (за подібністю забарвлення) на іншу тварину, давній дериват із суфіксом *-иця* є літературно-нормативним: *п'явиця* «жук зеленувато-синього кольору, шкідник сільськогосподарських рослин» [СУМ VIII 416].

Давній зоономен *хрустъ* не зберігся, однак в українській мові функціонують інші слова звуконаслідувального походження, які мають тотожний звуковий склад: *хруст* «вергун, смажене солодке печиво», «хрускіт», діал. «хмиз» [XI 159]. Йому відповідає старовинний дериват того ж кореня *хрущ* < *хрущъ* < *хгѣщъ* [ЕССЯ VIII 105], котрий, однак, у писемності з'являється порівняно пізно, напр.: *хрущъ* *scarabaeus* [Слав. — Кор. 527], в садахъ *хрущъ* [К. З. 191].

Номен *сколька* без модифікацій фіксується тільки в одиноких українських говірках — *ско́лка* [КДА I 91]. На більшості території, де слово збереглося (південно-західні діалекти), воно виступає з *л' > й* — *скойка* «перлівниця (Unio)» [Ж. 875; КДА 91, № 24]. «черепашка, устриця» [Гр. IV 138]. Очевидно, з південно-західного діалектного ареалу назву використано при формуванні зоологічної номенклатури літературної мови — *скойка*, «стулка черепашки двостулкових молюсків», «двостулковий молюск, черепашка якого вкрита перламутром...» [СУМ IX 291]. Ареал поширення лексеми *ско́йка* в українських говорах щільно прилягає до ареалу східнороманських мов, у яких на позначення черепашки й устриці вживається слов'янізм *scóicǎ* [DLRM 749], *ско́йка* [СДЕЛМ 383], тому не можна виключити того, що перед нами переадаптація з цих мов. Можливо, від зоономена походить урбанізм *Сколе* на Львівщині. Ширший ареал має континуант давньоруського варіанта лексеми, який виявлено в частині південно-західних, насамперед карпатських і північних, говорів: *скалка* «перлівниця», «черепашка» [КДА 91 № 24; Ж. 870; Гр. IV 130], «молюск» [Дей. 84].

Напевне, давню назву молюска *скала* перенесено на більмо [СУМ IX 248] — за подібністю до забарвлення внутрішньої частини черепашки (пор. і *скалоокій* «більмастий» — там же).

На українському ґрунті давній зоономен *площица* деетимологізувався і був зближений із *блоха* (*блиха*, *блыха*): скніпы ...мѣшки, комаръ и те(ж) *блѣщицѣ* [Бер. 232], сітєх *блѣщица*, сме(р)доха, кло(п) [Слав. 122], пор. ще: коріандра: ...бло-

щи(ч)ни(к)... [Бер. 217], че(р)въ блохи и воши и блощицы [К. 3. 190; див. ще: Т. 102]. Деякі етимологи допускають існування варіанта *bloššica* вже у праслов'янську добу [ЕССЯ II 125; ЕСУМ I 212], але гадаємо, що початковий *б* на місці *п* з'явився на ґрунті окремих слов'янських мов, бо етимологізація лексеми на основі прикметника *ploskъ* (*jb*) найімовірніша. У зв'язку з цим вторинним видається *б* і в українському діалектному варіанті *блоска* «блощиця» [Ж. 33; Гр. I 75], який окремі етимологи вважають праслов'янським *bloska [ЕССЯ II 124].

Прямим континуантом давньоруського зономена *пругъ* є південноукраїнське (херсонське) діалектне слово *пруз*, *прузик* [Ж. 785; Гр. III 493; Дзензелівський 1975 79]. М. Фасмер твердив, що з на місці *г*, можливо, узагальнено з давньоруської форми множини — *прузи* [Ф. III 387]. Допускаємо також розвиток форми з закономірної *пружик. Назва збереглася в степовій частині України й Росії (рос. діал. *прузик*, *прус* «дрібна сарана, коник» — *Gryllus italicus* — Д. III 529) через те, що сарана найчастіше нападала на ці райони: перелітна сарана розмножувалася в плавнях Дунаю, Дністра, Дніпра та деяких інших річок [УРЕС III 216]. Кінець кінцем із давньоруського *пругъ* походить і термін *прус* (*Calliptamus*) на позначення роду комах родини саранових — шкідників сільськогосподарських культур у степовій смузі [68; СУМ VIII 362]. Терміном став, власне, фонетичний варіант народного номена *пруз* із оглушенням кінцевого приголосного [пор. Ф. III 389], але він, імовірно, прийшов в українську літературну мову з російської, у діалектах якої фіксується ця форма від XIX ст. [Д. III 529].

На позначення комахи *Tettigonia viridissima* майже на всій території української мови вживається номен *коник* (метонімічне перенесення демінутива від *конь* — *кінь*), що став нормативним. Очевидно, це також старовинна назва [Дзензелівський 1975 71—72, 82], хоч засвідчується лише з XVI ст.: *прузи*, *коники* [Зиз. 69], *сверць: коникъ, скочокъ...* [Бер. 111], *asanthia(e)* [sicadae] *коники* по(л)ные [Слав. 64], *коники* све(р)шки оводы [К. 3. 190] тощо. Старовинним (пор. ст.-сл. *кобылица* «сарана» — SJStSl II 33) є й інше народне найменування комахи — *кобилка* (*кобылка*; перенесення демінутива від назви ссавця *кобыла*) — *прузи*, *пружіе: к ó н и ч к и, к о б ы л к и, саранча...* [Бер. 103], яке в літературній мові, переважно в множині — *кобилки*, є збірною назвою багатьох видів комах родини саранових [УРЕС II 134; СУМ IV 201].

Північноукраїнська діалектна назва коника *скачок*, *скочок* [Дей. 84; Дзензелівський 1975 70], мабуть, сягає сивої давнини, бо має відповідники в різних слов'янських мовах

[Дзензелівський 1975 70, 82]. Нагадаємо, що кінь-скакун давньоруському називався *скокѣ*. Від XVI ст. починає поширюватися тюркізм *саранча* < *сарунча* — дериват від *сару* «жовтий» [Ф. III 560]: ядаль акрыды *саран(ь)чо* и ме(д) дикый [ПЕ 129 зв.], Агавь...: *саранча́*, або кони(к) [Бер. 172], *саранча* великая была, иже поела гречки и проса [Л Остр. 214], черепахи *сара(н)чу* ясколки [К. 3. 190]. Унаслідок усунення фіналі *-ча*, яка нагадує український суфікс, вживаний для творення назв молодих і малих істот (типу *циганча*), виникла форма *сарана* (нині нормативна), котра засвідчується з кінця XVIII ст.: И першу *сарану* зазнаю [Котл. Ен. III 12], *сарана* «саранча» [Б.-Н. 322].

Континуант давньої назви *сверчькѣ* — *сверцок* (<*сверсчок* < *сверчок*, вставний *с* під впливом початкового приголосного), *сверщ* (без демінутивного форманта) у староукраїнських текстах зрідка виступає синонімом до *коник* — *сверщѣ*: *кбникѣ*, *скочбкѣ*, *сверщбкѣ* [Бер. 111], *сїcada све(р)щѣ*, *коникѣ* [Слав. 122]. Але в цей же час засвідчується *сверщ*, *свершок* (із *сверчок*; асиміляція *ч* до *с*) із давньою семантикою «цвіркун»: *gryllus све(р)щѣ* [212], *коники све(р)шки...* *мотыль* [К. 3. 190], яка в слова *сверцок* (*сверчок*, *сверщик*, *сверщук*) в діалектах спостерігається донині [Ж. 854; СУМ IX 70; Гр. IV 105]. У народній мові західних областей *сверщик* не втратив і значення «коник»: *Сверщики* в травах трїцать [СУМ IX 70].

Прямого континуанта давньої назви втарини *изокѣ* «коник» на сучасному східнослов'янському ареалі не виявлено. Вважається [Орел 339; ЭССЯ IX 55], що тотожну основу має північноукраїнський діалектний прикметник *зоки*, *-а*, *-е* «косоокий» [Никончук 83]. З давньою основою зближується [Орел 339] також українське діалектне слово *зизоокий* «косоокий» [Гр. II 151], пор. ще діал.: *зиз* «косоокість», *зизий*, *зизуватий*, *зизувато* «косооко» [СУМ III 566; Ж. 299; Гр. II 151]. Варіант цього слова — *зізий* «косоокий» [Гр. II 151] — має паралелі в російських говорах — *зызый* «косоокий», *зыз* «косоока людина» [Д. I 679] (пор. і п. *zeg* «косоокість», *zegowaty* «косоокий» і под., блр. *зыз* «наклеп», *зызы* «стан обурення, злості» — ЭСБМ III 351). Деякі етимологи твердять, що джерелом українського *зиз* і однокорінних є польська мова [ЕСУМ II 261], в якій у давнину *zeg* означало «шістка в грі в кості» (із нім. *ses*, *die Sechs* «шість») [Вг. 652, ЕСУМ II 261]. Коли виходити з давнього *язокѣ* (*изокѣ*), важко пояснити голосний у першому складі в російській, білоруській і польській формах. Поліське *зоки* легко виводиться з композита *зизоокий*. Однак слов'янська етимологія кореня видається більш прийнятною, ніж німецька, в якій відсутня мотивація перенесення назви. Прикметник *зизуватий* фіксується в українській мові досить

пізно — косвѣный: оукосый, кóсый, *зызовáтый*, к р и в о к і й [Бер. 55].

Очевидно, із давньоруським зоономеном *стрькѣ* пов'язаний українській діалектний *стрєжень* «муха жигалка осіння» (*Stomoxys calcitrans*) [Дей. 88; із **стречень?*; пор. і діал. *стрикнути* «ужалити» — Гр. IV 216].

Давнє слово *губа* як назва домашнього предмета функціонує протягом усього староукраїнського періоду: а вони напльнив(ь)ши *гоубоу* щц(ь)то(м)... принесли до оусть его [ПЕ 433], *spongia губа* [Слав. 378], *губою*... всѣ начинна ...кропиль; купиль *губу*... [Т. 624]. Та звуковим комплексом *губа* позначалися три різні предмети — «частина людського або тваринного організму», «гриб або види грибів», «побутовий предмет, вживаний для миття чи натирання», тому приблизно з XVI ст. дедемінутивована структура *губка* починає вживатися переважно із значеннями «рослина з родини грибів «*Polyporus*» і виготовлений із неї трут, вживаний при викрешуванні чи перенесенні вогню»: Показовали намъ три стрелы з *губками* и з огнем и поведили иж тыми стрелами з огнем на дворъ стреляно [АЛ 137]. Видно да не пу(д) пенкомъ *губка* [К. З. 218] та «морська істота» — губа: *губка морска(а)*, *spongia* [Бер. 28], «скелет цієї істоти уживаний у побуті і в церковному ритуалі»:

Щенік ховаєт потребл(ъ)ши дары *губки* [Т. 625]. У XIX ст. лексема *губка* остаточно закріплюється і як назва тварини, щоправда, з означенням — *губка водяна* [Гр. I 336]. Після того, як було доведено, що природні об'єкти із роду *spongia* є не рослинами (грибами), а тваринами, назва предмета побуту *губка* стала зоономеном на позначення живої істоти, м'який скелет якої людина використовує для побутових потреб.

Зоономен *тля* в староукраїнських пам'ятках фіксується із семантикою «міль», та вона не живомовна, а церковнослов'янська: *tinea мо(л)*, *тля* [Слав. 398]. У сучасній номенклатурі *тля* — «дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин» [СУМ X 156].

Континуантом давньоруського зоономена *поноровѣ* є південно-західне діалектне найменування *понура* «личинка хруща» [Ж. 701; Гр. III 312; із *понорув — укання], а можливо, дериватом його — гуцульський прикметник *понористий* «зритий, нерівний (про дорогу)» [Гр. III 312].

Зоономена, який був би продовженням старовинного *вѣрмь (-иѣ)*, в українській мові не виявлено. В говорах функціонує його дериват *вѣрм'яний* «рум'яний» [ЕСУМ I 356].

Староукраїнська мова успадкувала давньоруське запозичення з грецької мови *скорпія*: наступити на змію и *скорпию* [В. 29], *скорп'я* [Слав. 364], причому були спроби ідентифі-

кувати екзотичну тварину з місцевою — *скорпіа*, -й (тобто скорпій. — В. Н.): *недвѣдокъ*... [Бер. 232, полонізм], *scorpiopus медведковий*, *scorpiurus медведокъ че(р)въ* [Слав. 365], пор. діал. *медведюх*, *медведик* «Eupreia — eusa» [Ж. 234], *медвѣдюк* «*gryllotalpa*» [Чоп. 182], *ведмедік*, *ведмедка*, *ведмьбѣдѣк*, *ведьмедік* «капустянка звичайна (*Gryllotalpa gryllotalpa*)» [Дей. 17]. Сучасна нормативна форма назви отруйної екзотичної членистоногої тварини з родини павукоподібних — *скорпіон* — засвоєна в ХІХ ст. [Ж. 877] як міжнародний зоо-гермін на латинській основі (лат. *scorpio*, -onis), хоч до минулого століття зберігався й прямиий грецизм *скорпій* [там же].

Залишався в ужитку й народно-етимологічний варіант *скоропій*: а змии и *скоропѣи* и гади [Ізм. 7]. Дальшою модифікацією назви є діалектні слова *шкурופея* (зближення із *шкура*) «за народним повір'ям, цариця змій» [Гр. IV 503] та *скоропуха* «тварина, вкрита шкаралупою» [Ж. 876; Гр. IV 140].

Ботанічна термінологія

Характер пам'яток ХІ — ХІІІ ст., які збереглися до наших часів, не сприяв широкій фіксації зазначеної групи лексики. Але й на основі фактів, що виявляються в давньоруських текстах, свідчень пізніших пам'яток та сучасних східнослов'янських мов можна твердити, що давньоруська мова одержала багату праслов'янську спадщину в галузі ботанічної номенклатури. І. В. Сабадош реконструював понад 350 давньоруських ботанічних номенів [Сабадош 1986 17].

Нижче вивчається тільки термінологія, зафіксована писемними пам'ятками. Кількість таких термінів менша, але разом із діалектними записами засвідчені слова дають змогу ґрунтовно вивчити історію давньої рослинної номенклатури.

Загальною назви рослини в давньоруських текстах виявити не вдалося. Іменник *растенъѣ* фіксується із значенням «виросування»: въ оградѣ копахоуть зелинаго ради *растеника* [ЖФ 87]. Невідомо, чи така назва існувала і в праслов'янську добу. Принаймні сучасні слов'янські номени не дають підстав вивести одну чи дві лексеми для передачі семи «рослина». Але в давньоруській мові широко функціонувало дієслово *рости* (нерідко фіксується в старослов'янській формі *расти*) < *orsti, яке вживалося стосовно всіх живих організмів. Воно дало кілька дериватів: отроча же *ростѣше* [ЖФ 73], ниви *поростѣше* [ПВЛ 224] та ін. Усі слова з коренем *рост-* стали надбанням української мови — *рости*, *виростати*, *обростати*, *наростати* і т. д., *ріст* та ін. Серед дериватів-іменників в українській мові спостерігаються утворення (іноді паралельні) віддієслівні та віддіеприкетникові із суфіксом -л-: *зарості* —

зарослі [СУМ III 290], водорості, літорост, -ок «однолітній пагієн» [Гр. II 372], наріст, обрость; поріст, порість — поросль, парость, рость «рослинисть» [IV 81]. Пор.: твої поля пашніє и заросли ту(т) є(ст) [АКПС II зв.]. Отже, віддієслівні утворення з фіналями -т, -ть переважають і узагалена назва фітосвіту — дериват *ростина* — до початку ХХ ст. вважався основним, принаймні в найбільш відомих словниках — Є. Желехівського й С. Недільського [Ж. 389] та за ред. Б. Грінченка [Гр. IV 79], а *рослина* — паралельним [Ж. 840; Гр. IV 70], однак уже в словнику В. Дубровського 1909 р. *рослина* виступає головною вокабулою [Дубр. 227]. В 30-х роках кодифікувався варіант *рослина* [напр., РУС 1937 687], і тепер термін *ростина* є застарілим [СУМ VIII 885]. Коли виникли утворення *ростина* і *рослина* — невідомо, але можна припустити, що раніше ХІХ ст. Поширеність їх у діалектному мовленні не вивчена. Ми записали номен *ростина* на Закарпатті.

Досить добре засвідчені в пам'ятках ХІ — ХІІІ ст. успадковані з праслов'янської мови давньоруські терміни на позначення типів вищих рослин, їх будови, частин: *трава* < trava, *мурава* < murava, *дърнъ* < dьrnъ (корінь *дърати*), *быль* < bylъ «трава, билля, билина», *зельє* < zelye «трав'яниста рослина; лікарська цілюща рослина, отруйна трава», *дерево* < *dervo, *лядина* < lędina «бур'ян, трава», *корень* < korenъ, *стыбло* < stьblo, *стыблье*, *солома* < *solma, *паздеръ*, *паздерие* < pazderъ (префікс paz-, корінь derq), *стрижьнь* < strьzъnъ «стрижень, серцевина», *кора* < koга, *лыко* < lyko, *лубъ* < lubъ, *лутъ* < lqtъ «лико липи», *бересто* < *bersto (< *berzto) «верхній шар березової кори, берест», *мѣзга* < mѣzga «сік, слиз під корою дерева», *сокъ* < sokъ, *кѣльи* < *kьlьjъ «глей, густий сік на деяких листяних деревах», *смола* < smola, *листь* < listъ, *вѣтѣъ*, *вѣть* < vѣtvъ, *лѣторосль* (*лѣторасль*) < *lѣtoroslъ, *пруть* < prqtъ, *розга* < rozga, *рождьє* (*рожчьє*) (зб.), *розъсоха* < *ozъsoxa, *сукъ* < sqkъ, *тырнъ* < тыrnъ, *дуп(ь)ло* < dup(ь)lo, *пуръ* < purъ, *цвѣтъ* < kvѣtъ, *колосъ* < *kolsъ, *сѣмка* < sѣmъ, *зърно* < zьrno, *ядро* < jѣdro «ядро горіха», *плодъ* < plodъ, *овочъ* (фіксується тільки в старослов'янській формі *овощъ*) < *ovotъjъ, *ягода* < agoda, *луca* < luska, *луска* < luspa, *шишька* < šiшьka < šiша та ін., їхні деривати: пружи... ядуща *траву* и проса [ПВЛ 229], жита еси ѡколо города *потравилъ* [ЛК 458], Поле все красно и *мурав(ь)но* и цвѣтно [Ср. II 195], *дърнъ* въскроушь [I, 654], Земля ...раждаѣшти *быль* благѣ [203], дай емоу поухати *зелья* (є)вшанъ [ЛГВ 716], *зельє* съваривъше... ядухоу [ЖФ 87], Агапить, давъ тому *зеля*... здравъ сътвори его [КП 129], Села на(ш)[а] *лядиною* поростоша

[Ср. II 99], Аже борть потънеть... за *дерево* поль гривнѣ [ПР 31], Есть же дуб-оть... и есть около *коренія* его... помощено *мраморомъ* [ХД 34], *Стьбло* и листвие; Того бо *корене стьбло* [Ср. III 583], есть дуб-оть... вельми часть *вѣтми*, и многъ *плодъ* не немъ есть [34], ядыху люди *листвъ* липовъ, *кору* березову [ЛН 22], Доубови *стръженіе* [Ср. III 562], нога своя видети в *льченицы* [Д. 3. 60] «взуття з лика, личаки», имѣя *лубяи* умъ [72; тут — переносно], не видал есмь неба польстяна, ни звиздъ, *лутовяныхъ* [24; тут — іронічно], твердъ же яко *бересто* свертися [СлРЯ I 146], изъ *древа* исходитъ аки *мегза* [ХД 5], испоуштають... *сокъ* [Ср. III 460], яко *клей* вышневыи [ХД 6], медь ω (т) ω гна яко *смола* ползоущъ [ЛГВ 845], возмуть на са *прутье* младоє. [и] бьють са [ПВЛ 8], *древа лѣторасли* испущають [СлРЯ VIII 220], не смѣяше ни *розгы* оуломити [ЛГВ 817], Азъ есмь *лоза*, а вы *рождиє* (в Галицькому евангеліі 1144 р.— *рож(ь)чыє*) [Ср. III 143], И врываваше двѣ *древъ*, яко *рососъ* [И. Ф. 303], *соукъ* въ оцъ брата [Ср. III 614],

Церкви же исподи *дупляста* [ХД 31], *цвѣткы*, иже глетса *лѣпокъ* [ПВЛ 190], аки *цвѣтъ цвѣтми* [ЖБГ 58], *смоковница* ω (т)метаетъ *пупы* своя [Ср. II 1725], крадуть снопы, или *колосъ* [СлРЯ VII 251], *зерно* пшенично падъ на земли [Ср. I 1011], помысли... въ *сѣмени* льнанѣмъ изби(т)и *масла* [ЖФ 113], коутиа... съ орѣховы *кадрьци* [УС 260], ту... сходатса. ω (т) Грекъ... вина [и] *овощеве* [ПВЛ 67], въ томъ островѣ ражається... *овощ* всякій [ХД 4], Доубъ высокъ скотоу да адъ *желлоудъ* [Ср. I 849], межи ими *шишкы*, яко *дрѣва*... [ЛН 48, тут — вторинне значення], ω въ нагъ пло(д) зрѣе(т)... а друггы в *лоуска(х)* покры(т) [Ср. II 55], тънкыя *луспы* [56].

Розглядаюча група лексичних одиниць, протягом усієї історії української мови була досить стабільною, дійшовши через старовинну добу [Винник та ін. 347—355] до нашого часу. Без помітних модифікацій у будові й семантиці, зберігаючи закономірну фонетичну структуру, в літературній мові функціонують: *трава*, *мурава* «густа молода трава», *зілля* «різноманітні, здебільшого запашині трав'янисті рослини», «лікарська рослина» (втрачено значення «істівна, городня рослина»), *дерево*, *корінь*, *ствбло*, *солома*, *стриженъ* «серединна частина рослини» [СУМ IX 769], *кора*, *лико*, *сік*, *луб*, *смола*, *листв*, *пруть*, *розсоха*, *сук*, *дупло*, *колос*, *плід*, *зерно*, *ядро*, *ягода*, *шишка*. Напр.: таково... якoby коли члкъ насьна оуврѣгль в(ь) землю... а сѣма в(ь)зыиде и в(ь)зрасте... бо земля плоди(т). напередъ *траву*, а потомъ *колосъ*. пото(м) наплънае(т) п(ь)шеницоу в *колосъ*. а коли зоз(д)рѣеть *плодъ* бор(ь)зо пошле(т) сер(ь)пъ бо есть пос(ь)пѣла жатва...; е(ст) яко зрѣно гръчи(ч)ное [ПЄ 141 зв.], *листвъ* букви(ч)ного то(л)ци; сѣкль

(тобто соку.— В. Н.) букви(ч)ного надави [Трв. 53], р'ѣпа(к) є(с)[т] з'ѣла добро; хто кор'ѣ(н) кропи(в)нии гризе(т) [54], злакъ: зеленость на травѣ или на былинах(ѣ) любо на листехъ деревѣ... albo ярина ѿгороднаа, паша, трава з розмаиты(м) с'ѣльемъ. або всакаа трава квітнучаа, сельє [Бер. 43]. Стахвй: колосъ [224], стеблїе: солома, стеб(л)є [121], grap-та зє(р)но [Слав. 211], ругєп ядро ма(с)ли(ч)ное [340], pissasphaltas смола клиеватая, липкая [317], Еше то цвѣтъ; а ягоды будуть [К. 3. 233], будут гладѣти якъ в дупли [Т. 840] тощо.

Історія інших успадкованих давньоруських лексем потребує коментарів.

Старовинне утворення *дєрнѣ* фіксується 'протягом усієї історії української мови, та майже виключно в непрямих відмінках [Т. 701—702]. У XVII ст. в називному відмінку функціонує ще в формі *дєрн* [дєрнь — Слав. 108]. Невідомо, коли тут поширився вставний *є*, тобто виникла сьогodнішня нормативна форма *дєрен* (род. -рну). Діалектний варіант *дєрно* [Он. I 209; закарп.] в наших матеріалах задокументовано в XVIII ст. [Т. 701].

Назва *быль* була рано увиразнена сингулятивним суфіксом *-ина*, й нині дериват *билина* нормативний: яко п'льнии *былины* ѿ(т) вѣтровъ колеблемы [ПЄ 482], взми б'ьлон вєнедикты коре(н) или *былину* [Трв. 52], на травѣ или на *былинах(ѣ)* [Бер. 43]. Вихідна форма збереглася в закарпатському діалекті: *был'* «товсте, тверде стебло (зокрема, кукурудзи)». В частині південно-західних говорів старовинна форма зазнала впливу близького за значенням *стебло* — *біло* «стебло рослини (коноплі, кукурудзи)» [Гр. I 56]. Цим говіркам властива й давня збірна форма *биля* [там же], *был'а* [Закарпаття]: *быліє*, з'ѣл(ь)є, *быльє* [Зиз. 28].

І тепер функціонує в українській мові успадковане з давньоруської доби дієслово *(по)травити* «попсувати, знищити посіви, трави (тваринами)» [СУМ VII 420].

Нам не вдалося виявити в українській мові старовинного значення апелятива *лядина* «бур'ян, трави». Вже в староукраїнських пам'ятках він виступав як маніфестант семи «поле»: сатрус поле, *лядина*, побоіовиско [Слав. 110]. І вживався він, мабуть, щоразу рідше. П. Беринда вважав за потрібне ввести його у свій «Лексикон» як вокабулу — *лядина*: поле [Бер. 61]. Тепер слова з цим коренем живуть у діалектах, переважно північних як номени на позначення оро- і фіторельєфу: *ляда* «грудка в низовинній місцевості, на якій вирощують городину» [Лис. 119], «сінокісний острівець на болоті», «поляна в лісі, поросла травою», «поле на місці вирубаного лісу» [Чер. 130], *лядо* «занедбана, поросла травою й чагарником місцевість» [Лис. 119], «невелика (переважно кругла) площа

серед лісу, вільна від дерев» [Ник, 98], «острівок на болоті, суха сіножатя», «поляна в лісі, заросла травою», «підвищення, поросле чагарником», «города недалеко від болота» та ін. [Чер. 130].

Слова *солома*, *паздеръ* до ботанічних назв ми відносили умовно, оскільки відповідні предмети здебільшого пов'язані в господарською діяльністю людини. Перше слово протягом історії залишалося без змін. Друге — *паздеръ*, що фіксується в давньоруських списках старослов'янських пам'яток, де виступає еквівалентом грецького слова із значенням «солома» [Ср. II 860], донині функціонує в частині південно-західних говірок, але з праслов'янською семантикою «костриця» *паздеро* (закарп. діалект; кінцевий -о під впливом *стебло*), зб. *паздіря* [Чоп. 246], *паздіре* [Ж. 596].

Давнє слово *лутъ* збереглося в українській мові, але залишилося поза сучасною нормою, як і його деривати — *лут* «лико» [Гр. II 383], *луток* «молоде липове деревце», «лико молодій липи», *луття* «віти, пруття молодій верби (для кошиків)», «липова кора для личаків», «лико» [там же], *лутина* «лико» [Чоп. 172], «верба корзинна», «липове лико» [Ж. 416] та ін.: Гдѣ Иванъ обручѣ рубаль... въ пушѣ и лутины где лыка липинѣ драль [Т. Мат. 363].

Старовинну, близьку до етимологічної, форму *березто* «березова кора» знаходимо в діалектному мовленні [Ж. 24]. Але на більшості ареалу функціонування лексема має форму *берест* (нормативну) через втрату зв'язку з первісною формою *берез-* (що вже в давньоруській мові вимовлялася *бересто*) й реетимологізації її в свідомості мовців на ґрунті дендронамена *берест* (*Ulmus*).

Старовинний зміст і закономірну звукову форму (повністю або тільки вокалізму) зберегло давнє слово *мъзга* в деяких українських говірках: *мізга* «м'яка, підкірна оболонка дерева» [Ник. 81], *міска* «слизька заболонь або слизька рідина на спідній частині кори, особливо добре виражена весною», «слизький ґрунт на стежці після дощу» (Закарпаття), «шар, жила в дереві», «лико без кори» [Он. I 444], *мізко* «верхній шар деревини під корою» [443], пор. ще: *мізка* «міздря (на шкірі)» [Гр. II 430]. Відомі й інші звукові варіанти його: *мизгá*, *мизкá* (перехід ненаголошеного *і* в *и*), *мезгá*, *мезкá* (перехід ненаголошеного *и* в *е* у формах *мизга*, *мизка*), *мозка* (вплив терміна *мозок* або гіперизм із *о* замість *і*) «м'яка підкірна оболонка дерева» [Ник. 81], *мезгá*, *мезкá* «заболонь» [Ж. 433], *мезгá* «сік, зскоблений із свіжооблупленого дерева» [Б.-Н. 222], «м'яка кора під твердою на сосні» [Гр. II 416], *мездра́* «деревна ендодерма навесні» [Лис. 125; вплив співзвучного й семантично спорідненого *мездра* < *męzdra*]. І в літературній

мові фіксується лівніцький термін *mězdá* «заболонь» [РУС I 662], не введений до реєстру одинадцятитомного «Словника української мови». Ймовірно, на давньоруському слові *mъzgd* ґрунтується нормативний термін *м'язга* «м'яка подрібнена овочева маса, підготовлена для переробки», котрий, мабуть, з'явився внаслідок контамінації лексем *mizgá* (*mezga*) та *м'яздрá* (пор. *м'яздра* «внутрішня сторона шкіри, кори» — Ж. 461, закарп. *мн'яздрб*, *мн'язг'рб* «м'яка внутрішня частина гарбузів, огірків, помідорів»; усі з прасл. *mězdra*). Мабуть, під впливом *м'ясо* давній термін *mъzga* > *міска* в поодиноких говірках дістав вигляд *м'яска* «камбій, деревний сік» [Ж. 461]. Існує припущення, що в праслов'янських діалектах функціонував і варіант *mězdra*, що виник шляхом зворотного впливу — *mězga* на *mězdra* [Ф. III 29, пор. літ. *мізеря*].

У закарпатському діалекті від давнього іменника утворено прикметник *міска́вий* «вкритий після дощу слизьким верхнім шаром (про ґрунтову дорогу, стежку)», *міска́вити* «вкриватися після дощу слизьким шаром (про ґрунтову дорогу, стежку)».

Давню форму зберегло найменування *кле́й*: *gluten kle(ǫ)* [Слав. 210], *gesǫna kle(ǫ)* древно(й), смола... [362]. Однак унаслідок одзвінчення початкового *к* старовинне слово в деяких говорах вимовляється *гле́й* (тут, імовірно, не обійшлося без впливу *гле́й* < *glǫǫ* «пластична глина»): Як засіб маніфестації семи «загуслий сік на стовбурах фруктових дерев» *гле́й* стає окремою лексемою [ЕСУМ I 521; вимовляється і *зг* < *к*). Нове слово *гле́й* засвідчується вже у XVIII ст. [Т. 643]; у розмовній мові *кле́й* «гле́й» зустрічається й нині [СУМ IV 178].

Вживане здебільшого у формі множини *віти* — давнє слово *віть* < *вѣть* (вживане зрідка в літературній мові — СУМ I 690) за аналогією до здрібнілого *вітка* набуло форми *віта* [687]. У народному мовленні функціонувало також *віть* — Купрґ: ...*вѣтви* дуба... [Бер. 216] або *вітьва* < *вѣтвь* [Ж. 108].

Звичайно, у східнослов'янській формі успадковано назву *лѣторосль* — пародокь: *лѣторосль*... [Бер. 80], пружіє: *лѣторосльки* з(ь) дерева [103], розга, *лѣторосль*, голь...; рождіє: ...дере(в) *лѣторосли*, форо(ст) [109]. У старовинних текстах зустрічається й у старослов'янському вигляді — *ω(т)расль*: пруть за рокь оуросльий, *лѣтора(с)л(ь)* [Бер. 146], *germen* пародокь, *ω(т)ра(с)л(ь)*, *лѣтора(с)л(ь)* [Слав. 208], і навіть у новоукраїнських лексиконах подається *літора(с)ль*, *літорасль* [Ж. 410]. У народній мові функціонують давньоруські модифіковані форми *літо́рость* [Ж. 410], *літоро́ст* [Гр. II 372] (аналогія до дериватів кореня *рости* з фіналями *-сть*, *-ст*), *літорі*

[Ж. 410; занепад кінцевих груп приголосних *-ль* або *-сть*], *літоросток* «однорічний пагін» [Гр. II 372].

Зміна *o* на *i* в старому закритому складі, прирівняному до новозакритого, і субституція *z* через псевдосуфікс *-к-* (уже в Луцькому євангелії XIV ст. фіксується *розка* — Соболевський 1884 68) призвели до різкої відмінності українського *різка* від свого давньоруського предка (ще П. Беринда вважав за потрібне стару форму пояснювати — *розга... голь, рощка* — Бер. 109). Ближче до нього — діалектна форма *різга* [Ж. 806] — контамінація *різга* < *розга* і *різка* (або вторинне одзвінчення *к* — *г*): *ferula* «палица, *розга*» [Слав. 196]. В історії відоме й зближення слова з *рѣзати* — *резочка* [Винник та ін. 353].

Давньоруська семантика («гілка») лексеми збереглася в староукраїнській мові: *розька* не може зростити плоду [ПЕ 414 зв.] і наявна в сучасних діалектах: *різка* «вітка тонка, прут» [Гр. IV 22], *рѣска (рѣска)* «гілка, вітка, відламана або відрізана від дерева» (Закарпаття). Дуже близьке значення має й літературний континуант *різка* «зрізаний гнучкий прутик» [СУМ VIII 564] (у модифікації семантики відіграла роль асоціація української форми слова з *різати*). Уже в XVI—XVII ст. лексема *розга, розка* виступає із новим значенням — «прутик, яким карають» (суч. *різка*): *virga* жезль, *розга* [Слав. 414], отець *розки* на покараньє сыновѣ зажилъ [Пал. 858], допрошувати *ро(з)ками* [ДНРМ 239]. У південно-західних, особливо карпатських, діалектах наявний континуант давньоруської збірної форми *рождѣе (рожчѣе)*, котра має нове значення. — *рѣща* [АУМ II № 359; Он. II 178; Гр. IV 25], *рѣще* [СУМ VIII 852], *рѣждѣ'а* (деякі говірки Закарпаття) «хмиз, сушняк». Привертає до себе увагу написання слова із сполукою літер *жч* у XVII ст., що, очевидно, передає африкату *дж* у структурі з *к*: зь *рожчкою* палмовою [Гал. Кл. Чеп. 254]. В закарпатському діалекті *рѣщча (рѣщча, рѣщча)* означає також «чагарники, зарості молодого лісу».

У пам'ятках української мови успадковане з давньоруської слово *тернѣ* (частіше в збірній формі — *терньє, терне, терня*) позначає як колючки на рослині, так і різні конкретні колючі рослини, напр.: Белсаѣіміѣ: ...Плачь *терня* [Бер. 198], рамна: ку(ст) *терновий* зри бодене(ц) [229], бодене(ц): рамнѣ: *терньє* острое и простое... по нашему ш и п ш и н а [187], *carduus* осеть, кардось, *те(рн)нѣ* [Слав. 112], *dumus* *терние* [172], *spina* *тер(н)*, *spineoli* ягоди *терновиш*; *spinetum* *тернина* [377], *rubetum* *те(р)нище*, *ожинище* [356], [дерево] *те(р)нина* [К. З. 226], Возми мху *тер(ѣ)нового*, который на *тер(ѣ)ню* растет [ЛГПІ 103]. У сучасній мові функціонують назви *терен* (вставний *e*), *терн, терни, тернина, терня* [СУМ X 85, 91—93].

Значення ботанічного номена *пупъ* розвинулося з анатомічної семантики слова. Для усунення омонімії ботанічний термін було увиразнено демінутивним формантом *-ъкъ*: Сьмоковница издѣ(н) *поупкы* своа [Ср. II 1725], однак ще в XVII ст. свідчитьсся давня безсуфіксна форма: *гетто пупи* прозябаю [Слав. 207] поруч із *пупокъ* — *пупъ*: *пупокъ* на деревѣ гды са роспускати хоче(т), *пупышка* недозрѣлая... [Бер. 103], на липѣ *пупки* сотри мѣлко [ЛГП 108]. Демінутивами *пупчик* [Он. II 161; СУМ VIII 390], *пупицѣ*, *пупецѣ* (Закарпаття) сема «пуп'янок» передається в карпатських діалектах. Літературно-нормативний номен *пуп'янок* — також дериват терміна *пуп* (пор. ще діал. *пуп'яшок* — Гр. III 500, *пуплішок*, *пупель* — Ж. 788; *пуплех*, *пупняк* — Он. II 161). Незважаючи на праслов'янське походження, назва *брунька* < *brun'ka* [ЕССЯ III 47] в українських текстах фіксується тільки у XVIII ст. [Т. 144].

Українська мова успадкувала давньоруське слово *цвѣтъ* > *цвіт* в обох значеннях — «частина рослини, що розпускається в пору цвітіння, після запилення якої утворюється плід (насіння)» і «квітка», напр.: *flos цвѣтъ* [Слав. 199], *Есть того цвѣту* по всему свѣту [К. З. 223], але з другою семантикою вважається застарілим і діалектним [СУМ XI 188; Чоп. 422]. Зрідка *цвіт* в розмовному діалектному вжитку виступає із старовинною семантикою «колір» [СУМ XI 188]. Давньоруський номен *цвѣтъкъ* — *цвіток* «квітка» залишився в розмовній мові [189]. Функціонує й інший діалектний дериват від *цвіт* — *цвітка* «квітка» [Ж. 1051; СУМ XI 189; АУМ II № 120], котрий широко вживається в південно-західних говірках, головним чином наддністрянських і бойківських.

У фонетично закономірних формах зберігалось в українській мові дієслово *цвистити* і його деривати, в яких відбулося вирівнювання фонетики в парадигмах (*цвиту*, *процвиту*): *видел есми пшеницу... которая... почала цвистити* [АЛ 179], *процвил* и сѣдинами [Тіт. 119]. Тепер континуант прадавньої форми функціонує в деяких діалектах, принаймні південно-західних, — *цвистити* [Ж. 1050; Чоп. 422; Он. II 350].

Дуже рано в східнослов'янських мовах дієслово зазнало впливу іменника *цвѣтъ* — *цвѣсти*, *процвѣсти* [Ср. III 1436; II 1605]. В староукраїнських пам'ятках такі форми зустрічаються нерідко, напр.: *floresco цвѣту*; *reflogeo процвѣтаю* [Слав. 199, 348]. В новоукраїнській мові форми з *і* — *цвістити* та ін. — нормативні.

Уже в XV ст. у східнослов'янських текстах засвідчуються фонетичні варіанти з початковим приголосним *к* — *квѣтъ* «цвіт» [Ср. I 1203], в українських — також *квитнути*: *Сади квитнули* [АЮЗР II 111]. Вони часто зустрічаються в пам'ят-

ках української і білоруської мов XVII і наступних століть, напр.: *квѣтъ* красный [Син. 121], Подска *квитнет* лациною Литва *квитнет* русчизною [УП 321]. Тепер *квіт* вживається переважно у множині, а в однині здебільшого функціонує дериват *квітка* [СУМ IV 134, 135]. Від обох слів утворено багато похідних, в тому числі власне українських.

Про походження вихідних форм з початковим *кв-* існують різні думки. Одні вчені відносять їх до праслов'янської спадщини, інші пояснюють західнослов'янським впливом [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 121—122; ЕСУМ II 418].

Беручи до уваги те, що форми з *кв-* у східнослов'янських пам'ятках виступають порівняно пізно і кількість фіксацій їх інтенсивно зростає в міру розширення східнослов'янсько-західнослов'янських міжмовних зв'язків, а також той факт, що протягом історії на всьому ареалі української мови активно вживається варіант *цвѣт* — *цвіт*, вважаємо, що контакти з польською й словацькою мовами сприяли збереженню початкового приголосного *к* — *квѣт* (*квіт*). Отже, не йдеться про лексичне запозичення. Форми з початковим *к* закріпилися завдяки тому, що два давні звукові варіанти стали засобом вираження різних сем — «цвіт» і «квітка». Очевидно, ранні фіксації *квитнути* (без *ѣ*) відбивають повне (лексичне) запозичення польського *kwitnąć*, продовженням якого є вживане паралельно з *цвісти* дієслово *квітнути* (*і* на місці сподіваного *и* — вплив слів *квітка*, *цвісти*).

В окремих південнокарпатських говірках поняття «квітка» передається назвами *чічка* (*чійчка*), *чячка* [ЛАЗ II 125; АУМ II № 120], в основі яких лежить слово дитячого лексикону *чіча*, *чяча* «щось гарне, приемне» (має далеко більший ареал, ніж *чічка* «квітка»), в близьких звукових формах представлене в багатьох слов'янських (пор. укр. *цяця*, *цяцька*; рос., блр. *цаца*, ч. *šač*, *šačka*, слц. *šača*, *šeče* «щось гарне» тощо) [Ф. IV 292; Mach. 92] та неслов'янських (уг. *csece*, діал. *csicsa*, *csicse* «гарний, цяцька» — MNTESz I 389; тур. *çiçek* — вимовляється *чічек* — «квітка», тат. *чячэк* «квітка») мовах. Діалектне слово *чячка* фіксується з кінця XVI ст. [Зиз. 88].

У багатьох говорах центрального і східного Закарпаття, частині говірок Івано-Франківщини давнє слово на позначення квітки було витіснено назвою *косиц'а* [Чоп. 157; ЛАЗ II № 125; АУМ II № 120], первісне значення якої — «квітка, що нею прикрашають дівчата коси», пор.: *косиця* «городня квітка, якою дівчата прикрашають волосся» [Он. I 380], *закосичувати* «прикрашати, убирати волосся або головний убір квітами, стрічками і т. ін., заквітчувати» [СУМ III 160]. Між закарпатськими діалектними дериватами лексеми є й ад'єктива-

ний дієприкметник *косічаний* «вкритий намальованими квітами».

Закономірний континуант давньоруського *сѣмя* фіксується протягом усієї історії української мови з стародавньої семантикою, напр.: *насѣяль доброе сѣмя* [ПЕ 62], *semen племя*, *родъ сѣмя* [Слав. 367], *halicastrum сѣмя* трим'сячне; *harmula сѣмя* рутяное [214] тощо. Але з терміном *сім'я* (діал. *с'імн'я*) у цьому значенні успішно конкурував дериват *масіння*, який потіснив його на другий план. Нині в літературній мові назва *сім'я* вживається насамперед стосовно тварин [СУМ IX 224], а відносно рослин — зрідка. У зв'язку з великим поширенням посівів коноплі як технічної культури (джерело текстильного волокна та олії) прадавнє найменування *сім'я* (*с'імн'я*) у багатьох українських говірках закріпилося за насінням цієї рослини [Ж. 868; Чоп. 388; Гр. IV 127]. Напевне, проміжною ланкою у звуженні семантики лексеми *сім'я* було значення «насіння олійних культур (коноплі, льону тощо)». Пор.: *сѣмя конопляно(є)[о]* [ЛГПО 20], *сѣмя льяного* [49], [Олійники] Перше(й) бо *сѣмя* в ступа(х) толкуть и просѣвають; а вбоги(й) працює(т) гды на *сѣмя* са споможеть [К. 3. 147, 148], бувши в ольїниць ... хвамовавъ в ступѣ сѣмя на олью [ДНРМ 326]. Майже по всій Україні від основи *сім'я* (род. *сімені*, -и) вживаються деривати на позначення характерного візерунка оперення курей та півнів — сіре з темними цяточками, рябе, пістряве. Темні цятки, крапки на пір'ї справді нагадують насіння, особливо конопляне сім'я: *сіменатий* [Гр. IV 126; Он. II 218; Закарпаття], *сіменястий* [Гр. IV 126], *сіменастий*, *сіменистий* [Ж. 868], пор. і назви курей за цією ознакою: *сіменя* «ряба курка» [Он. II 218], *с'іменка* «семенаста курка» [Закарпаття]. Деяким говорам Наддніпрянщини притаманні континуанти давньоруського слова з ненаголошеним *e* замість сподіваного *i*: *семенѣ* «насіння, сім'я конопель» [СУМ IX 121; Гр. IV 113], *семенастий*, *семенистий* «з темними дрібними цяточками; пістрявий (про оперення курей)» [СУМ IX 121]. Це явище можна пояснювати по-різному: 1. асиміляція *i* до наступного *e* в деетимологізованому слові; 2. відбиття фонетики північних говорів української мови, для яких характерна рефлексіяція ненаголошеного *ъ* як *e*; 3. найімовірніше, що перед нами — збереження прадавнього чергування *ъ < ѣ* з *e < ѣ* аналогічно до чергування д.-р. *тѣло* — *телеса* (мн.), пор. діал. закарп. *нителѣсний* «слабкий, тендітний», *телеса* «нутроці», *телесоватий* «товстий, череватий» [Ж. 954].

Приблизно з XVI ст. у пам'ятках української мови на позначення сім'я рослин засвідчується дериват давнього дієслова (точніше — пасивного дієприкметника) *насѣти* < *насѣти* «насіяти» — *насѣньє* — *насіння*: *пасты(р)наково[г]ю на-*

се(н)я [АЖ 77], набери припоу(т)никового *насьна* [Трв. 51], відповідники якого є в білоруській (*насенне*) та польській (*nasienie*). У XV ст. фіксується іменник *насеєньє*, який деякі лінгвісти пояснюють як «насіння»: ролю оре(т) алюбо сееть... *насеєньє* истрати(т) [ССУМ II 25], щоправда, контекст не дозволяє однозначного тлумачення (його можна розуміти і як «посів, насіяне»).

Протягом усього староукраїнського періоду лексема *овочъ* (-ѣ, -и) (*овощъ* — церковнослов'янське, *овоць* — полонізм) мала значення і «овоч(і)», і «фрукт(и)», напр.: *овощникъ: ѡгоро(д)*, або *сад(ѣ)*, где *овощ(е)* са родить... [Бер. 79], *fructus* плод), *ѡвощъ* [Слав. 203], ргипит слива *овощъ* [336], шипокъ: *овоць* е(ст), грановитое яблко... [Бер. 158]. У XVIII ст. з німецької мови через посередництво російської входить в українську термін *фрукт* (з лат. *fructus*) на позначення плодів садових дерев і кущів. У зв'язку з цим назва *овоч(і)* починає спеціалізуватися на позначенні плодів городніх культур і самої городини. У XIX ст. лексема *фрукт* зустрічається вже в художньому письменстві [СУМ X 647]. У сучасній літературній мові чітко диференціюються функції іменників *овоч(і)* і *фрукт(и)*, але в ній зрідка вживається *овочі* з семантикою «фрукти, садovina» [СУМ V 612].

Українська мова зберегла старовинну форму *луска* «тверде покриття насіння» [СУМ IV 557]. Під впливом дієслова *лузгати* < *luzgati* (тепер діалектне, літературне — *лузати* < *лузгати*) в ній поширилася форма *лузга*, що також є нормативною.

Континуантом давньої назви *луска* є українські слова *лушпина*, *лушпайка* (з модифікованим афіксальним складом і асимілятивним або експресивним переходом *с > ш*): *лушпина* «шкаралупа, шкірка плода» [Б.-Н. 214].

Розглянемо історію інших слів, що стосуються будови й життя рослин, зокрема північнопраслов'янських регіоналізмів, східнослов'янських інновацій, прадавніх номенів, засвідчених писемними текстами після XIII ст.

Порівняно пізно (XVI ст.) у східнослов'янській писемності засвідчується праслов'янське давнини лексема *натина* < *пать*, *natina* [СлРЯ X 285], що збереглася в деяких говірках української мови — *пать* «листя картоплі, буряків, моркви, огірків» [Он. I 479], *надь* «листя картоплі» [Чоп. 199].

Східнослов'янською інновацією є назва *мурогъ* (етимологічно споріднена з *мурава* — Ф. III 13), континуанти якої функціонують в російській (*мурог* «луг, дерен»), білоруській (*мурог* «лугове сіно») та українській (*моріг*, род. -огу «густа молода трава»; у слові гіперичний ненаголошений *о* на місці *у*, пор. діал. *муріг* — Гр. II 455; пор. також *мурог* «луг» — Чер. 138, *моріг* «низинне, вкрите дерном місце, низинний луг» —

Б.-Н. 228) мовах. Незважаючи на давність, слово *мурогъ* у східнослов'янській писемності задокументоване тільки в XVII ст. [СлРЯ IX 310]. Можливо, воно зафіксоване й раніше — в XIV ст. — в спотвореній формі *маругъ*: Покривъшаа *маругомъ* оукоризнъству вѣка настающаго [Ср. II 113].

Північний праслов'янський номен *кѣгъ (-ь) «кущ» у пам'ятках XI—XIII ст. засвідчується не прямо, а тільки як основа прикметни *краковатыи* (*кряковатыи*) «крислатий» [пор. рос. діал. *кряковистый*, *кряковистый*, *кряковастый* — СРНГ XV 367], континуантом якого вважаємо закарпатський діалектний *крѣчкѡватый* «кремезний, низькорослий (про людину)» (пор. також *крячати* «сидіти на п'ятах» — Он. I 392). Давній іменник *кряк* (*крак*) «кущ» та інші його деривати функціонують в окремих карпатських говірках [СУМ IV 322; Гр. I 316; Он. I 384]. Існує погляд, що з коренем *кѣг-* пов'язане [Ф. II 341] і слово *корч* «пень, викорчуваний з корінням; розгалужене коріння дерев, кущів», «кущ» [СУМ IV 302; діал. *кори* «кущ», «коріння смереки» — Он. I 379]: Атадь: *корчъ*, або терн а [Бер. 185], межі *корчовѣмъ* наши [Арх. ЮЗР 3/VIII 381]. Очевидно, східнослов'янською інновацією є назва *кустъ* (її порівнюють із лит. *kuokštas* «кущ, чагарник», *kúokšta* «пучок» — Ф. II 432), можливо, пов'язана з коренем *кук-*, пор. *кукса* «заплетена і закручена на голові жіноча коса» [Лис. 109]; кланалъса *коустоу* [ЛГВ 807]. Вона зберігалася в старовинній формі в староукраїнській мові, напр.: по калиновъ *кустъ* [Р. 167], рамна: *ку(ст)* терновы(й) [Бер. 229] і функціонує в деяких теперішніх говірках [Ж. 392]. Сучасна нормативна форма *кущ* виникла внаслідок фонетичних змін у групі пригლოსних: *ст* > *шт* > *шч* (пор. також д.-р. *хрустъ* і укр. *хрущ*): *сгипоніа кущъ* кри(н)ни(й) [Слав. 147]. Характерно, що інновація не поширилася на крайній східнослов'янський захід — Закарпаття.

Давньоруські тексти південнослов'янського походження й перекладні твори містять лексему *стоборъ* у збірній формі — *стоборыѣ* (-иѣ) «ряд стовпів, колонада» — праслов'янське слово, єдиної вихідної форми якого не встановлено: можливі і *стѣбъгъ (пор. лит. *stūburas* «пень, обрубок»), і *stobogъ* (лит. *stabaras* «сухий сук дерева») [Ф. III 762]: придосте къ *стобрию* золотъмъ покровену [Ізб. 1076 691]. Мабуть, від контамінації слів *стобор* і *стовп* < *стѣлпъ* < *стѣлръ* утворилося характерне українське слово *стовбур* (з переходом ненаголошеного *o* в *y* або прирівнянням фіналі до слів із суфіксом -*ур*) «основна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки». При цьому варто вказати на те, що в закарпатському діалекті *стоўп* означає не тільки «стовп», але й «стовбур», «велика товста гілка», «гілка» [Чоп. 380].

Не вдалося виявити в українській мові прямого континуанта давньоруського деривата *голомка* (род. відм. *голомене*) < *golmę «стовбур без сучків, відгалужень»: [дуба] *голомя* в́звыше до в́твѣй его полуторы сажени [ХД 34]. Не виключено, що потомком давньоруського слова є закарпатське діалектне *гол'ін* «стовбур без гілок», котре можна трактувати і як дериват із суфіксом *-ін'* від *гблый* (пер. *правін'* «пряма дорога, стежка», *ширін'* «широчінь», і т. д.), і як стягнення **голомін'* < *голомень*.

Незважаючи на те, що лексема *голь* < *golv* (корінь *гол-ыи*) виникла ще в праслов'янську добу [ЭССЯ VII 17], семантику, з якою вона функціонувала в староукраїнській мові XVI — XVIII ст., — «вітка» (напр.: в́твѣ, *голь* — Зиз. 32; часто в збірній формі *голье* — Т. 559); слід, мабуть, вважати новою. В староукраїнській мові фіксується й здрібніло-пестливий дериват *гольця* [Бер. 125], але на більшості ареалу української мови закріпився дериват із суфіксом *-к-*, що в XVII ст. виступав в сучасній звуковій формі — *гѣлка*, тобто *гілка* [Т. 634]. Дериват *гольця* під впливом утворення *дереvence* набув форми *гільце* «прибране квітами й стрічками деревце, навколо якого під час святкування Купала співають обрядових пісень», «обрядове деревце на українському весіллі» [Гр. I 285]. Видозміною назви *гільце* є *вильце*, що виникла внаслідок асимілятивної зміни *г* — *в* у виразі *вити гільце > *вити вильце* «робити гільце» [Гр. I 169]. Існує думка про те, що *вильце* — результат контамінації слів *вити* і *гільце* [ЕСУМ I 376], але контамінація лексем різних класів малоймовірна.

Тільки через давньоруську українська мова могла успадкувати праслов'янське утворення *галузь*, *галуза* < *galqzъ*, *-а*; що, як і його дериват із демінутивним суфіксом *-к-*, у тексті потрапило тільки в XVII ст. — вѣѣа или вѣтвѣ, росчка, *галу(з)*, *голь*, или *голца* з(ъ) листамъ; сучецъ: сучокъ... *галузка*, *голца* [Бер. 24, 125], *дерево... з(ъ) галузями* зелеными [Гал. Кл. Чеп. 350]. Очевидно, в деяких південно-західних говорах це слово вторинно було прирівняне до прикметника *голий* — *голуза*, *голузка* [Он. I 183; Чоп. 57].

Північне праслов'янське пайменування *živica* «смола», дане предметів за лікувальні властивості [Mach. 728], функціонувало й у давньоруській мові, але у східнослов'янських пам'ятках задокументоване тільки в XVI ст. [СлРЯ V 100], а конкретно в українських — у XVII ст. — Львѣтъ: ...*живица* дорогаа [Бер. 220]. За П. Білецьким-Носенком, *живиця* — «чиста смола, що сама витікає з дерева», «каніфоль» [Б.-Н. 138].

У східнослов'янських пам'ятках від XV ст. фіксується демінутив *костка* [Ср. II 1296], а від XVI ст. — *косточка*

[СлРЯ VII 370] «насіння з твердою оболонкою м'якого плода»: *ругenes ко(с)тки сливнии* [Слав. 340]. Принаймні дериват *костька* таке значення мав уже в давньоруську епоху, якщо не в праслов'янську (слц., ст.-п. *kostka*, мак. *коска*, с.-х. *коштица*; пор. Budziszewska 267]. Давньоруський список старослов'янського біблійного тексту містить лексему *плюска* (очевидно, слово із звуконаслідувальним коренем) «чашечка жолудя»: Егда испадеть (желудь) ис *плюскы* свояя [Ср. II 978]. У фонетично відмінній формі і з відмінним значенням вона засвідчується в староукраїнській мові: *сіссит шипчана пли(с)ка* или *ко ж а* [Слав. 122]. Тотожну з *плюска* семантику має старовинне слово *плѣска* в П. Беринди, але воно введене в реєстр як таке, що потребує тлумачення, — *плѣска*: *лушинка з(ъ) которой жолуд(д) або орѣ(х) выпадаеть* [Бер. 83]. Нині *пліска* «чашечка жолудя або горіха» [Гр. III 196] — діалектний елемент української мови. Давні пам'ятки з цією семантикою фіксують і дериват *лупина* (від *лупити*): *ligneum лупина* «шкаралупа, лушпайка» — Гр. II 382). Мабуть, із основою *пліска* пов'язані деривати *(за)плішка* < *(за)пліска* (від *(за)плішити* < *(за)плісчити*) «невеликий дерев'яний клін» [СУМ VI 588].

У порівняно пізніх східнослов'янських списках старослов'янських пам'яток зустрічаються три назви на позначення твердого природного покриття плодів — *скорлупа*, *скоролуца*; *скоролупля*: *ω(т) кости до скорлупы*; *древо процвѣтаеть мигдала*, *три соугубо иматъ естество*, *первое чешоук на скоролоуци*, *а внутрь ядро*; *Како скоролупля* родін [Ср. III 381, 382]. Принаймні перші два утворення треба вважати праслов'янськими композитами, у склад яких входять корінь *skora* > *скор-а* «шкіра» та відповідно *lupiti* (*lupati*) > *лупити* (*лупати*) й *luščiti* > *лущити* (від *luska* > *луска*) — *skor(o)lupa*, *skor(o)lušča*, але вважається, що первісним був дериват *skorupa* [Ф. III 652].

На існування в давнину такого деривата від кога вказують українське діалектне слово *шкорупа* < *скорупа* «шкаралупа» [СУМ XI 482] та похідні від його старішої форми слова *скоруп-ити* «покриватися шкіркою, шкаралупою», *скоруп-ити*, *скоруп-ицна* земля «що легко вкривається кіркою, шкарубне». Власне основу *скоруп-* маємо в дієслові *шкарубнути* (*шкарубіти*) «братися цупкою шкіркою, ставати цупким» та похідних від нього — *шкарубкий*, *зашкарубнути*, *зашкарублий* тощо. Приголосний *б* на місці *п* пояснюється асимілятивним одзвінченням перед сонорним *н* або зближенням основи *з-рубець* (на *зашкарублій* поверхні часто спостерігаються складки). Висловлено також думку про те, що за вихідну прасло-

в'янську форму треба вважати *sko(r)-lupa* (відповідник першої частини в німецькому *Schalle* «шкаралупа, лушпайка») з праслов'янською дисиміляцією $l - l$ у $r - l$ [Mach. 548]. Очевидно, здавна назви *скор(л)упа*, *скор(о)лупа*, *скор(о)луца* вживалися не тільки стосовно плодів, але й на позначення твердого, цупкого природного покриття в тваринному світі (черепаха, слимак, яйце).

Пам'ятки української мови засвідчують різні континуанти старожитніх утворень: *acrodrua* «овощі в *ско(р)лупа(х)*» (ін. сп. — *шкаралупа(х)* [Слав. 67], *echinophora*... *с(ъ)корупа* желви(й) [173], в(ъ)ложи до *шкаралупи* орѣха воло(с)кого [ЛГП 47], возми *шкаралупи* яечнихъ [48]. Пор. ще: скуделничный: *скорупляный*, глиняный, гончарский [Бер. 115].

Етимологічний зв'язок досліджуваних утворень із етимологом *скора* давно втрачений, тому в них спостерігається заміна *о* на *а* (може, асимілятивна, спочатку до флексійного *-а*); до того ж приголосний *с* перед *к* у багатьох говорах перейшов у *ш* (часткова асиміляція або емоційно-психологічний елемент наслідування звуку, що видають шкаралупа і зашкарублі поверхні). Унаслідок цього виникли нормативні форми *шкаралупа*, *шкарубнути* та похідні [СУМ XI 470; одзвінчення *-н* в *б* перед *н*], розмовні *шкарлупа*, *шкаралупа* [471], діалектні *шкарупина*, *шкарлупина* [MRSz 167], *шкалубина* (закарп. говори; із *шкаралупина* і под. або *шкарупина* з одзвінченням інтervoкального *п*; можливий вплив слова *луб*). У діалектному й розмовному літературному мовленні функціонують форми із збереженням давнім *с* у корені: *скаралупа* [Ж. 871; Гр. IV 131], *заскорублий* [СУМ III 313], *скорлупка*, *скорлупастий*, *скорупковатий* [Ж. 876] та ін.

Дедемінутив *головка* < *головѣка* споконвіку вживався на позначення плодкових частин деяких городніх рослин: *geligos* ядра че(с)никовіє, *головки* [Слав. 206], *головки* маковіє; капусти *головок* 20 [Т. 551], цибуль до неѣсколько *головок* [ЛГП 40].

На початку XIV ст. фіксується архітектурний термін *маковица* — «опуклий дах, що має форму півкулі» [СлРЯ IX 11]. Первісне значення його — «головка маку», очевидно, існувало в давньоруській мові XI—XIII ст. З заміною суфікса *-ица* на *-ка* лексема *маковка* «голівка маку» залишилася в українській мові: *маковка* *сарут* *paraveris* [Слав.—Кор. 466]. Як архітектурний термін слово *маковица* засвідчується і в стару добу: *маковиці*... обиті білим залізом [Лт. Остр. 132]. У сучасній літературній мові зберігаються обидва значення й передаються дериватом *маківка* — «плід маку», «опуклий дах, що має форму півкулі» [СУМ IV 602; також «квітка маку»].

Імовірно, що південнорусизмом було слово *щеполѣкъ* (*щеплопѣкъ*, *щеплопѣкъ*): І на потребу ему быша *древянные щеполѣкы*

(ін. сп. — *щеплзкы*), и акриды и медъ дивии [И. Ф. 258]: Давньоруська лексема в наведеному прикладі — препозитивна глоса до грецизму *акриды* (одн. *акрида*) «сарана». Цитований уривок — переказ євангельської оповіді про Іоанна Хрестителя, їжею якого були сарана і мед диких бджіл. У відповідному місці старослов'янських текстів виступають слова *акриды* або *прѣзи* (мн. від *прѣгѣ*) [SJStSl III 506]. Очевидно, давньою була традиція, за якою грецизм *акридѣ* (мн. *акриди*) та його слов'янський переклад євангельського тексту *прѣгѣ* (д.-р. *пругѣ*; зб. *прѣжитє* — *пружитє*) тлумачаться по-різному, що засвідчують староукраїнські лексикографи: *пружитє*, ве(р)шки дереваный пуча, и ты(ж) коники [Зиз. 69], *пружитє*: лѣторосльки з(ь) дерева, вершки драваныи, пуча, си єсть, оwoщїє дивїє; *прузи*, *пружитє*: конички, кобылки, саранча. вершки дерева, сѣла. або трава, єдиноиме(н)на саранчи, бо на тую цвѣ(т) єи подобе(н)... [Бер. 103], *Акриды*: трава а(б) зѣ(л)є котрогѣ коре(н) в(ъ)коло себе ины(х) зелї(й) сма(к) притагає(т), вѣдачный до вкуше(н)а и трвалый в(ъ) сытости є(ст). Тога зри и *Пружитє*. А *пруси* того (ж) имене, коники за подобообразїє цвѣта и корене оногѣ сѣ(л)а... [173], *пружитє* гетта(є) арвогит [Слав. — Кор. 497; тобто «бруньки дерев»]. Щодо можливих причин різного тлумачення євангельського тексту пор. співзвучність гр. *ἀκρίς*, *-ίδος* «сарана», *ἀκρίς*, *-ιου* «гірська вершина, висота», *ἀκρον* «вершина», «кінець, край», ст.-сл. *прѣгѣ*, д.-р. *пругѣ* «сарана» і д.-р. *пругѣ* «жезол, скіпетр»; (укр. діал. *пружок* «стебельце листка» — Гр. III 493). У зв'язку з цим назву *щеползкѣ* у цитованому тексті можна також сприймати як «верховїття, верхні гілки». Мабуть, континуантом давньоруського слова є українське діалектне *щолопок* (*чолопок*) «вершина», «вершина гори» [Гр. IV 529, 469; СУМ XI 604—605, 351], безсумнівну етимологію якого не встановлено (від *čelorokъ* — *čelo* «лоб» і **pekti?* або від *čьlрѣ?* — див. ЭССЯ IV 47 144).

До запозичень у давньоруській мові належали номени на позначення смол, які привозили з Близького Сходу: *мастика* «смола мастикового дерева» (гр. *μαστίχη* «жувальна смолка»), *ладанъ* < гр. *λάδανον*, *темианъ* (*темянъ*), *тиміанъ*, *тьмянъ*) < гр. *θymiαα*, *ливанъ* < гр. *λίβανον* «ладан», *смирна* (*сморна*, *змурна*) < гр. *δμύρα* «мирра»: вь томъ остовѣ ражаєтся *мастика* [ХД 4; в ін. сп. — *мастига* — СлРЯ IX 39], И тако ражаєтся *темянъ* черныи [5], И ту ражаєтся *темианъ ладанъ* [СлРЯ VIII 160], на той горѣ *Ливанъ* ражаєтся *ливанъ темианъ* бѣлыи [Ср. I 20], принесоша ємоу дары... *ливанъ* и *змурну* [ЄМ. 243]. Благовонна смола фініам мала й слов'янську назву — *кадило*: приноса *кадило* молитвеное. *темянъ* блговонныи [ПВЛ 214].

Оскільки смола мастикового дерева вживалася при виготовленні ліків, назва її проникла в народне мовлення й дійшла до наших днів. Форма, зафіксована в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, — *mastiche мастиховая* смола [Слав. 264], — очевидно, книжно-вчена. У сучасній українській мові назва *мастика* полісемічна. Серед її значень є й найдавніше — «ароматична смола мастикового і деяких інших дерев» [СІС 426]. У деяких західних діалектах слово зближене з дієсловом *мастити* й набуло значення «мастило, коломазь» — *мастига* [Ж. 181], *мастера* [Чоп. 180], *мастига* (закарп.; г — результат одзвінчення інтервокального к).

В українській мові безперервно функціонує назва *ладан* [пор. ССУМ I 536]. Звукова форма *темьянъ* (*темиянъ*), мабуть, увійшла в давньоруську мову через старослов'янське посередництво. Вона зберігалася в староукраїнській мові [II 427]. Тепер зустрічається в закарпатському діалекті — *тимн'ан*, особливо у виразі «бойиц'я'а, ги (йак) чорт *тимн'ану*» [пор. *тиміам* «фіміам» — Чоп. 393]. Але в східнослов'янських мовах досить рано почала поширюватись середньогрецька вимова *ϕ* — *ф* у слові: *фимиканъ* (*фемиканъ*) [Ср. III 1355]. Форма *фіміам* — нормативна в сучасній українській мові.

Лексему *ливанъ*, очевидно, ще в староукраїнську добу витіснили слова *ладанъ* та *кадило* — *ладанъ*: *кадило* [Бер. 57], *Ліванъ*: бълый(й), а(б) *кадило* [Бер. 219]. Тепер лексема *кадило* (крім назви церковного посуду) вживається на позначення рослини *Melittis* з дуже запашними квітами [СУМ IV 68]. З цим значенням фіксується уже в XVII ст.: *thus кадило* трава [Слав. 398].

У словеноукраїнських пам'ятках трапляється давнє запозичення *смирна* — *туг҃на смирна* [Слав. 276]. Воно перейшло з неї в новоукраїнську [СУМ IX 405], в якій здавна функціонує також *мирра* < лат. *туг҃на* < гр. *μύρον* [IV 715]: *принесли емоу дары. злото и кадило и мир(ь)роу* [ПЄ 24 зв.],

Дієслівна лексика, пов'язана з функціонуванням рослинного організму, обставинами росту, загибеллю рослин, здебільшого наявна і в інших лексико-семантичних макрогрупах, пов'язаних із живою та неживою природою: *рости* < *orsti, *зърѣти* < *zъrĕti* (споріднене з *зърно* — Ф. II 106) й похідні; *сѣхнути* < *сѣхnѣti*, *родити(ся)* < *roditi* (se), *убити* < *ubiti*, *горѣти* < *gorĕti* тощо та їх деривати: не порѣжете лозы не... *възрастьша*; не пожьнѣте класа не... *сѣзърѣвши* [ЖБГ 52]; *древу*... скоро *исѣхнеть* [КП 101], в землѣ нашей жито не *родилося* нынѣ [ЛК 676], стоя всѣ лѣто ведромъ и *пригорѣ* все жито, а на осѣнь *уби* всю яръ морозъ [ЛН 31]. Пор. ще: *яко цвѣты добродѣтели пуцающе* [ХДУЛ 41].

До специфічної ботанічної термінології належать дієслова *проростати*, *проростати* < *proorstatī, *прозябати* < prozeḃati, *прошибатися* < prošibati seḡ (останні два — у списках старослов'янських текстів), *цвісти* (1-ша ос. одн. теп. часу *цвѣту*) < kvisti та його деривати, зокрема *процвісти* (1-ша ос. одн. теп. часу *процвѣсти*) < prokvisti: видять плоди *проростаюча* [Ср. II 1561], листвіє *прозябнеть* [1530], смокві, кгда *прошибаються* [1609], акы цвѣтъ *цвѣтны* [ЖБГ 58], нако цвѣту нову *процветишу* [ЛЛ 253; тобто *процвѣт-шу*], цвѣти благоуханія *процвѣтають* [Ср. II 1605].

Окремо стоять похідне від прикметника дієслово на позначення процесу росту плісені — *плѣснѣвѣти* — та похідні від нього: на ни(х) *плѣснѣвѣть* [Ср. II 977], *Исплѣснѣвшиа* житица [I 1127].

Майже всі одиниці досліджуваної групи залишилися і в українській мові, напр.: ст.-укр.: двѣ лѣторосли *выростають* [Т. 443], просябаю: *проростую*, выникаю [Бер. 101], germino ω(т)расли пушаю: *просябаю* [Слав. 208], вино... *роди(т)* сѣ или не *роди(т)* сѣ [ССУМ II 295], *вродитъся* лен [Т. 328], Купріанъ: плодъ *зрѣлъ*; Купрь: *созрѣнїе* [Бер. 216], *зрѣлъ*: годный, *дозрѣлый* ...достигль [44], сѣврѣшенно растуть: *дозрѣвають* [126], *maturesco зрѣю* [Слав. 264], *maturitas созрѣнїе дозрѣло(с)т(ѣ)* [там же], сучасні *рости*, *сохнути*, *родити(ся)*, *побити* «знищити, пошкодити рослини, посіви і т. ін.» [СУМ VI 612], *погорїти* «засохнути на пні від пекучого сонця, засухи (про рослини)» [VI 721], *пригоряти (пригорати)* «висихати, в'янути від спеки» [VII 598], діал. *прозябати* «рости» [VIII 187], *прошибати* «пронизувати» [350]. Варто зауважити, що давній корінь *зрѣти* «спіти, доспівати» з характерним для народного мовлення *зр* > *здр* спостерігається в діалектних композитах *скороздра* «скороспілка», *скороздрій* «скороспілий» [Гр. IV 140], *скѣлбѣдр'ий* (закарп. говори; дисиміляція *р* — *л*), *скороздря* «кукурудзя, що рано достигає» [Чоп. 364], пор. заурній: ранній, *скороздрій*, або досталий, *зрѣлы(й)*, *узрѣлы(й)*, дорослий... [Бер. 42]. Дериватом складного слова *скороздрій* є назва рослини *скороздрист* (*склолоздрист*) «підсніжник; різновид підсніжника», вживана в частині закарпатських говірок, зокрема центральних. Це субстантивовий нечленний прикметник із суфіксом *-ист-*. Мотивацією називання була рання поява рослини. Та в багатьох інших українських говірках найменування зазнало деетимологізації й наближення до співзвучних слів (основ) — *скорозріст* «підсніжник» [Ж. 876; зближення з *ріст*, *рости*; усвідомлення мотивації «той, що рано зростає» [пор. Mach. 272], *козодриск*, *козьодриск*, *козодрист*, *козьодрист* та ін. [Мак. 160], *конодрист* [там же]. Р. В. Болдирев твердить, ніби в основі номенів *козодриск*

і под. лежать основи іменника *коза* і дієслова *дристати*; назва ніби мотивована тим, що підсніжник містить у собі отруйні речовини [ЕСУМ II 500]. Проте подібна мотивація неймовірна, бо отруйні речовини містяться в цибуліні рослини, недоступній ні козі, ні іншим травоядним тваринам. Шляхом деетимологізації структури *скороздрій* і под. виникли діалектні *колоздря* «сорт вишень — лутовка», *колбздрий* — *колбздре* *яблуко* «сорт скороспілих яблук» [Яв. 369], *колоздравий* «скороспілий» [Ж. 359], *коноздря* «жовті квіти, що цвітуть на болоті ранньою весною» [Ващ. 49] [див. ще: ЕСУМ II 518, 552].

Як зазначалося, дієслово *цвісти* рано підпало під вплив спорідненого іменника *цвѣтъ* та його дериватів і набуло форми *цвѣсти* > *цвісти*, напр.: *floro* *цвѣту*, *floro* *процвѣтаю* [Слав. 199]. У частині західних українських говорів досі зберігається прями́й континуант старовинної форми — *цвісти* (*цвѣтеш* і т. д.) [Ж. 1050], *цвісти*, *цвѣсти* (під впливом *цвету* < *цвьту*? або ненаголошене *и* > *е*) [Он. II 350], *цвісти* [Чоп. 422; див. ще: АУМ II № 120]. Напевно, в написаннях типу *квітнучая* [Бер. 224] відбивається не *ѣ* > *і* [Жовтобрюх, Русанівський, Склярєнко 224], а вплив давньої форми *цвісти* або фіксується континуант *квісти < *kvisti із збереженням праслов'янської групи *kv* перед *і* (пор. також *квилити*).

Для сучасної літературної мови характерне дієслово *пліснявіти* — дериват прикметника *пліснявий*. У діалектах зберігається дериват *плѣснь* — *плісніти* [Ж. 659; Чоп. 262], *спл'іс'н'іти* < *исплѣснѣти* (Закарпаття). Імовірно, дієслово *цвѣсти* > *цвісти* здавна мало також значення «вкритися дрібними водорослями; позеленіти, вкритися пліснявою (про стоячі води)» (вода стає зеленою внаслідок масового розвитку мікроорганічних водоростей). Згодом у частині діалектів цим словом стали передавати поняття «пліснявіти», і в сучасній літературній мові *цвісти* поруч із іншими має значення «вкриватися пліснявою».

Дериватом ад'єктивованого дієприкметника, утвореного від *цвісти*, є іменник *цвіль* «плісень» (пор. *цивилій* «заплеснелый», *цвиль* «плесень», *цвісти* «цвѣсть... плеснеть, гнить» — Б.-Н., 380).

Своєрідну історію має мікрогрупа дієслів на позначення процесу дозрівання плодів, насіння.

Оскільки ще в праслов'янську добу дієслова *зьрѣти* «бачити, дивитися» і *зьрѣти* «ставати спілим» мали дуже близький звуковий склад, виникла потреба в більш виразних лексичних засобах. Для цього було використано дієслово *спѣти* > > *спѣти*, первісно — з іншою семантикою (пор. д.-р. *спѣти* «поспішати (швидко йти)», «поспішно готувати» та його дерив-

вати), особливо дериват із префіксом *do-* > *до-* (пор. д.-р. *доспѣти* «встигнути», «приготуватися», «прийти, встигнути прийти», «закінчити» — СлРЯ IV 331; *приспѣти* «підоспіти, приспіти, прийти (своєчасно)», «настати (про пору, час)»). Через це континуанти праслов'янського *doस्पѣti* в більшості слов'янських мов поруч із первісними мають похідне значення «дозріти» [ЕССЯ V 83]. Це давнє значення задокументовано в українських говірках лише від XVII ст.: Другіє (овощи) зрѣють и *доспѣвають* [Т. 800; пор.: Когда *доспѣетъ* [тісто], вынять; Возми орѣховъ волоскихъ не *доспѣлихъ* — там же].

В українській мові для передачі понять «зріти, дозрівати» використано семантично близьке до *спѣти* дієслово *стигнути* (*стичи*) < *stignqti* (*stigti), первісне значення якого — «доходити, доїжджати, досягати (особливо — вчасно)» (пор. д.-р. *достигнути*, *достичи* «дійти, доїхати», «добратися» — СлРЯ V 335). Це явище задокументовано принаймні з XVII ст. — зрѣль: ...дозрѣлый ...*достигль* [Бер. 44]. Пор. і ст.-п. *dościgać* «дозрівати» [ЕССЯ V 85]. Тепер дієслово *стигнути* і похідні утворення (*стиглий*, *достигнути* тощо) нормативні (пор. і діал. закарп. *пристігнути* «дозріти»).

З кола дієслів на позначення поняття «йти, їхати» в семантичну групу на позначення поняття «зріти, дозрівати» в українській розмовній мові перейшло також дієслово *доходити* «дозрівати (переважно після збору)» (пор. і *доходити* «ставати цілком готовим (про те, що печеться, смажиться)» — СУМ II 398). Дериват його — прикметник *дійшлий* «дозрілий (про людей)» [II 303; в закарпатському говорі — *дүйшлиый* (*дүйшлиый*) «дозрілий (про фрукти, насіння, зерно)»]. Аналогічне явище спостерігається в російській мові, в якій *доходити* «визрівати» зафіксовано в XVII ст. [СлРЯ IV 346], та польській (*dochodzić* «дозрівати»). Характерно, що в літературній нормі деривати *дозрілий* [СУМ II 349], *дійшлий* [303] стосуються як рослин, так і людей, але *доспілий* [387], *достиглий* [388] — тільки рослин (зерна, насіння, овочів, фруктів), тоді як у староукраїнській мові такої чіткої диференціації не було: В дитинномъ возрастѣ *недоспѣломъ* [Т. 800].

З праслов'янської мови успадковано давньоруські назви, пов'язані із зрубаним або упалим деревом, пошкодженими деревами: *пнь* < *ръпъ*, *колода* < *kolda, *бръвньо* (*бръвьньо*) < *brъvъno*, *сукъ* < *sqkъ*, *ломъ* < *lomъ*, *хворостъ* < *xvorstъ, *порохнѣти* < *porxnѣti (дериват від *порох(ѣ)но* < **porx(ѣ)no*, корінь *порохъ*), *чървоточина* < *čьrvotočina*: єсть *пень* древа того [ХД 40], толь много лѣтъ стоящу древу тому... ни *испорохнѣти* [34], пор. ще: в лѣсѣ. в *Порохни* [ЛК 332], оубиєноу же глѣбови и повърженоу... межю дѣвѣма *колодама* [ЖБГ 53], носаша *бръвно* [СДЯІ 352], *сукъ* въ оцѣ [Ср. III 614],

инна же. ис *хвороста* ведоущоу. съчахоуть ѿ [ЛГВ 834], стоахоу на гора(х) во пропастьехъ. и *ломо(х)* ако же нѣлзи их дойти полкомъ [ЛК 619], точить древце то черв-еть и исходитъ изъ дрѣвца того *червоточина* [ХД 6].

В українській мові більшість перелічених лексем не зазнала суттєвих семантичних і звукових змін: *пень* (тепер часто вживається демінутив — дедемінутив *пеньок* — пізніе утворення, на що вказує *о* після м'якого *н*, пор. діал. закарп. *пник*; *caulis пни(к)*, *пе(н)*... — Слав. 116), *колода* (*caudicagiус пнєвий*, *колодяный* — Слав. 115; на *колодѣ* сосновой — Гал. Кл. Чеп. 310; Щасливому сыр на *колодѣ* — К. 3. 257), *сук* (*podus сукѣ*... — Слав. 281), *хворост* (мвра: *хворостѣ* а(б)о пруть — Бер. 223), *порохніти* (поруч із *порохнявити* — дериват прикметника *порохнявий*; *imputresco*... *порохнѣю* — Слав. 229, [дерево] *порохнавое* — Т. 867), *червоточина* (пор. діал. закарп. *червотѣк* «червотока, червоточина»). Варто зауважити, що поряд із прадавнім утворенням *порохно* (с'єгнитіє: *порохнѣ* — Бер. 126) в українській мові функціонують пізніші утворення — *порохнява*, *порохня* (можливо, контамінація *порохно* і *порохнява*) і діал. *порохонѣ* [Гр. III 354], *пѣрѣхѣн'* (закарп. говори; очевидно, наслідок вторинного виведення іменникової основи з дієслівної *порохніти* чи прикметникової — *порохнявий*).

Іменник *хворост* «хмиз» утратив, здається, одну з коннотацій — «зарості, чагарник». У літературній мові та говірках Наддніпрянщини із словом *хворост* активно конкурує, витісняючи його, інша старовинна лексема — *хмиз* < *хмзѣ* [ЭССЯ VIII 45—46], яка має й одне з давніх значень слова *хворост* — «дрібні лісові зарості» [Гр. IV 405].

Найменування *бервено* «колода» дійшло до наших днів, проте функціонує тільки в говірковому середовищі [СУМ I 157; Гр. I 50; Чоп. 11; Он. I 49]; слѣма: брѣвно, трамѣ, *бервено* [Бер. 117].

Старовинна семантика й історично закономірна звукова форма спостерігаються в діалектному слові *лім* «бурелом» [Гр. III 369], «хмиз» [СУМ IV 515]. Під впливом форми основи більшості відмінків, де споконвіку був відкритий склад і зберігався звук *о*, в літературній мові і в називному відмінку в новозакритому складі залишилася стара форма — *лом* «хмиз», «поламані предмети» [СУМ IV 543].

Давньоруські тексти донесли до нас порівняно багато назв конкретних рослин, особливо вищих. Найкраще представлена в них лексика, пов'язана з культурною флорою.

Текстові свідчення про давньоруське садівництво нечисленні, але праслов'янський характер термінології, що відноситься до цієї галузі господарства, свідчить, що в Київській

Русі з сивої давнини вирощували садові дерева (деякі назви дерев зафіксовані через омонімії найменування плодів, страв, продуктів): *садити* < *saditi* (корінь той же, що й у *сѣд-ати*), *садъ* < *sadъ*, *яблонь* < *ablony, *яблѣко*, -а < *ablъko, -а, *груша* (*хруша*, *круша*) < *gruša*, *krūša* (корінь той же, що й у *крушити*, *крѣха*), *слива* < *sliva*, *черешня* < *čeršnja, (*сѣгашъ*, *сѣгашъ*), *вишня* < *višnja* < *višnja*, *орѣхъ* < *orъchъ* < *orъchъ*). Назви дерев і їх плодів, за винятком *яблонь* — *яблѣко*, збігаються: *посади* же *садъ* красень [ЛГВ 845], дерева овочнаа стоять... и *яблони*, и *черешни* [ХД 35], зва... во *Вишню* [ЛГВ 762], яко клей *вишневыи* [ХД 6], дерева овочная безъ числа ту суть...: *смокви*, *орѣшье* [46], вѣложать *орѣхы* тѣлчени [УС 260], нача торгати *яблоки* и яся за *вѣтвь* [КП 136], градъ же яко *яблѣковъ* боле [ЛН 30], купити... *сливы*, *смокви* [СУ 126], Овощъ же патриарховъ всякии: *дыни* и *яблоки* и *груши* [СлРЯ IV 147], капоуста же солоная... и *хроушѣ* и по пати *смокъвъ* [УС 259]. Здається, *груша*, *орѣхъ*, *слива* та ін. — первісно назви плодів, а не дерев.

Цю термінологію повністю успадкувала українська мова — *сидити*, *сад*, *яблуня* (перехід ненаголошеного *o* > *u* певним чином зумовлений асиміляцією щодо лабіальності до попереднього *b*; можлива аналогія до іменників із суфіксом *-уня*; за нашими матеріалами, безсумнівні випадки з кінцевим *-уня* засвідчуються з XVIII ст.: прищепу *яблуню* и три дички *груши* викопаю — ДНРМ 114), *груша*, *слива*, *вишня*, *черешня*, *горіх* (діал. *оріх* — Гр. III 63; АУМ I № 142; II № 125; *г* — протетичний): *черешен* сухихъ... пригорщы 5 [АЛ 213], *ceras(us)* *вишня* древо [Слав. 118], *арія груша* древо [87], *арина(е)* *орѣхи* младыи [87], *пих*, *pusula* *орѣхъ*, *орѣшо(к)* [284], *grunus* *слива* древо [336] [див. ще: Винник та ін. 330—332]. Старовинні тексти тривалий час фіксують форму *яблонь*: *яблонь* межи деревіемъ [ПП 50], *arbutus* *ябло(н)* лѣсная [Слав. 90], *malus* *ябло(н)* [261], пор. ще: *ω(т)* того ку(р)гана на две *ябло(н)цы* [АКПС 97], що є нині здобутком українських говірок — *йаблінь* [Мак. 274; Гр. IV 534], *яблінка* (здр.) [Гр. IV 534; у закарп. діал. *йаблунка*, *йаблінька* втратило демінутивність]. Назва плода яблуні у фонетично закономірному варіанті *яблыко*, що фіксується уже в XIII ст. в житії Сави Освященного [Булаховський 1954 133], функціонує тепер у частині південно-західних говорів української мови — *йаблыко* [Stud. 82; АУМ II 67], *яблыко* (ненаголошене *и* > *e*) [Ж. 1110], *яблыко* [Чоп. 438; АУМ II № 67]. За аналогією до закономірної форми родового множини *яблок* < *яблѣкъ* або до старовинної *яблоня* у частині українських говорів виник варіант *яблоко* [Stud. 82; АУМ I № 84; II № 67]. Найбільш поширена тепер нормативна форма *яблыко* [АУМ I № 84; II № 67] фіксується принайм-

ні від початку XVII ст.: Ревонь: *яблука* роздѣл(н)е [Бер. 229]. Л. А. Булаховський твердить, що спочатку *у* з'явився на місці ненаголошеного *о* у формі родового множини *яблук* < *яблок* < *яблѣкъ*, а згодом така вимова поширилася на інші форми — *яблуко*, *яблуня* [Булаховський 1954 133]. Вважаємо, що подібно до того, як варіант *яблоко* — результат аналогії до старовинної форми *яблоня*, так форма *яблуко* — аналогія до *яблуня* < *яблоня*. Деякі діалектні звукові різновиди назви — *йабко*, *япко* [Stud. 82; АУМ II № 67] — з'явилися під впливом західнослов'янських мов [пор. слц. *jablko*, діал. *jabko*, п. *jablko*; пор. Гафѳоріим(ъ): ... *яблка* — Бер. 198]. Серед похідних із коренем *слив-а* маємо й композит — старовинну назву *тернослив*: Видел есми подле гаю *терносливъ* [АЛ 145].

Невідомо, чи в давньоруських оригінальних текстах ідеться про волоські горіхи, чи про ліщину. Культура волоського горіха (*Juglans regia*) прийшла в Європу з Азії — спочатку в Грецію, потім у Рим, звідки рослину завезли в Іспанію, Францію, Німеччину. На німецьких землях посадки волоського горіха відомі з VIII ст. і раніше [Культурная флора СССР 60; Need. 49]. Сприятливі природні умови для культивування волоського горіха були на південноруських землях, тому не виключено, що номеном *орѣхъ* позначався не тільки плід ліщини, але й дерево *Juglans regia*. Очевидно, інтенсивно культура цього дерева поширювалася із земель східних романців, яких називали *волохами* (пор. *волѣхва*, *волохове*, *волѣхове*, *волѣхи*, *волохи* «східнороманські племена» — ПВЛ 4,25, *волоский* «щостосується Молдавського князівства», *Волохи* «Молдавія», *волохове* «жителі Молдавського князівства» — ССУМ I 192, 193). Для розрізнення горіха та ліщини дерево названо *волошьскыи орѣхъ* [пор. Культурная флора СССР 60]. Номенклатурна словосполука *волоский орѣхъ* засвідчується пам'ятками української мови з кінця XVI ст.: *орѣхи волоские сухие* [Т. 229], *орѣхъ волоский Juglans* [Слав.— Кор. 533]. Така ж сполука вживається в мовах російській (*волошкии орех* поруч із *грецкий*, бо плодами цього дерева здавна торгували греки) та білоруській (*валоскі арэх* — фіксується з кінця XVII ст.— ГСБМ IV 142). Важко сказати, чи ці найменування є давньоруською спадщиною, чи запозиченням із української. Варто вказати, що по-польському волоський горіх іменується *orzesh włoski* — буквально «італійський горіх», а по-німецькому — *Welsche Nuß* — «французький горіх» [пор. Need. 49].

Галицько-Волинський літопис згадує прізвище одного з польських князів на прізвище *Лѣсконогыи* [ЛГВ 822] (пор. п. *laskonogі* «який має тонкі, довгі ноги»), перша частина якого містить апелятив *лѣська* < *лѣська* (споріднене з *лѣсъ*, *лѣса* «ліса»), збережений українською мовою з двома значеннями:

1. «прут, палиця» [Гр. II 371] — жезль : посохъ, палцать, лѣска, палица, кій [Бер. 36], 2. «ліщина» [Гр. II 371; Мак. 112; СУМ IV 523] — согуillus... лѣска [Слав. 145], пор. colurnus лѣсковий [там же]. Дериватом його є дендронімен лѣщина — ліщина (діал. ліщана — Чоп. 174, ліщаниця, ліщанник — Ж. 410, ліщанка — Он. I 416): согуillus лѣщина древо... [Слав. 145], лѣщйна [К. 3. 266]. Плоди ліщини у народі називаються (г)оріхами лісковими [Ж. 409; Чоп. 174; Гр. II 370, Мак. 112; МСБГ V 32].

Напевне, у південних областях Русі вирощували й виноград, бо письменники XI—XIII ст. виявляють знання цієї назви культури й її плодів: *виноградъ* < ст.-сл. *виноградъ* (про запозичення говорить неповноголосся в *-градъ*), *лоза*, *грезнь* (*грѣзнь*, *грезновье*), *гроздь* (*гроздьѣ*) < *grezdьpъ*, *grozdъ*: ниви суть и *виногради* добрії [ХД 54], *Висяхуть же над тѣми враты лозы златы, а от них грезни златы* [И. Ф. 370; див. ще: Ср. I 595]. Відзначимо, що сушений виноград — родзинки іменувалися *сушеною вино*: коупити... *соушеною вино*. сливы. смокви [СУ 126]; це вказує на те, що в народі виноград міг називатися просто *вино*, як і досі він іменується в деяких говірках (напр., закарпатських), у фольклорних творах [Гр. I 173]. У текстах старослов'янського походження номен *виноградъ* уживався і з семантикою «сад» [Ср. I 260].

Номени *виноград*, *лоза* (виноградна) поширені в більшості українських діалектів і є нормативними, а *грезн*, *грезен*, *грезно*, *грозно*, «гроно, виноград» є надбанням південно-західних говорів [Гр. I 324, 329; Чоп. 60]. Літературний термін *гроно* зводиться до праслов'янського *grono* [ЕСУМ I 601], але фіксується тільки з XVI ст. [Т. 614—615] поруч із *грезно*, *грезинъ* [Т. 604, 611]. Фіксація слова з початковим проривним *г* (зберігається і в деяких теперішніх говірках — Гр. I 351) від XVII ст. — *гроно* [Бер. 28; Т. 649] — сигналізує про вплив польської мови (п. *grono*).

Давнє значення «виноград» номена *вино* зберігалось протягом усього староукраїнського періоду (XV—XVIII ст.): Не ядый ни масла ни *вина* [Т. 253], *винничѣ: винная матица* [Бер. 15], *гроно вина* [28], *винная лоза vitis* [Слав.—Кор. 433] тощо, але тепер залишилося в окремих говірках, зокрема південно-західних [Гр. I 173; закарп. діалект].

Тривалий час [до XVIII ст.— Т. 254] у пам'ятках фіксується *виноградъ* із значенням «виноградник». Для уникнення омонімії з *виноград* «рослина», «плід цієї рослини» від народної назви *вино* «виноград» утворено лексему *винниця* «виноградний сад», «виноградний кущ» (пор. н. *winnica*, слц. *vinica*), яка засвідчується з XVI ст. [252]. Тепер дериват *винниця* — над-

бання говорів, зокрема закарпатських [Чоп. 30]. У зв'язку з остаточним закріпленням за назвою *виноград* сучасного значення за зразком назв місця-із суфіксом *-ник* утворено новий іменник — *виноградник* «ділянка землі, де вирощується виноград» (пор. і рос. *виноградник*), який із повноголоссям — *виногородник* — виступає вже в XVII ст. [Т. 254]. Щоправда, тотожний дериват (*виноградникъ*) у XVI—XVII ст. зустрічається із значенням «робітник на виноградній плантації» [Т. 254; Слав. 414; див. ще: Винник та ін. 333—334].

Плодами багатьох субтропічних культур в середньовіччі велася торгівля, тому в активному вжитку заможних шарів східнослов'янського населення могли бути назви рослин, яких абсолютна більшість споживачів ніколи не бачила. Такі рослини спостерігали паломники та мандрівники, наприклад відомий ігумен Данило. А це забезпечувало живучість назв і їх спадковість.

У текстах XI—XIII ст. виступають назви садових дерев і фруктів, які, можливо, широко не культивувалися на Русі, але зустрічалися в садах або навіть у здичавілому стані. До таких відносно ботанічні номен *смоки* (род. відм. *смокъве*) < *smoku, *смокъвница* < *smokъvnica*, *ягодичина* (*ягодина*, *ягодичьє*) < *agodičina [?] «шовковиця»: овочная древесна многоплодовита: *смоква*, и *ягодина*... [ХД 20], аки она *смоковница* проклятая [Д. З. 5]. У доісторичні часи смоковницю вирощували навіть на околицях сучасного Парижа [ПЭРСХ VIII 1216]. Невідомо, водилася ця рослина на слов'янській прабатьківщині чи плоди її привозили торговці з європейського півдня, але назви відповідного дендро зомена й плода — праслов'янські. Про походження лексеми *smoku в слов'янських мовах висловлено кілька думок. Одні етимологи відносять її до запозичень із готської мови (*smakka*, *smakkô — Ф. III 689), інші вважають, що в південнослов'янські мови й готську лексема ввійшла, можливо, із давніх мов Балканського півострова, хоч для цього немає переконалих доказів [Sk. III 294]. Заслужовує на увагу припущення В. Махека, що *smoku — праслов'янська назва ягоди іншої рослини, перенесена на Балканах на плід фігового дерева [Mach. 561], та В. М. Ілліча-Світича, який вважав, що праслов'янське *smoku — питоме слово з первісною семантикою «соковита ягода» [Иллич-Свитыч 71].

Здогади В. Махека та В. М. Ілліча-Світича видаються правдоподібними (пор. укр. діал. *смоква*, *смоква шовкова* «біла шовковиця», *смоквиня* «абрикос» — Ж. 889). Але не виключено, що назва плода фіги — *смоки* — та його деривата на позначення відповідного садового дерева — *смокъвница* — приїшли на Русь із слов'янського півдня.

Українська мова успадкувала розглядані слова, але відсутність переходу в них $o > i$ в новозакритому складі, ймовірно, свідчить про їх книжний характер — *смоквина* [К. З. 267], *смоква* «фіга, фігове дерево», *смоковниця* «інжир, фігове дерево» [СУМ ІХ 414]; хоч трапляється й повністю адаптована форма *смоківниця* [там же].

Старовинну слов'янську назву плодів цього південноєвропейського дерева досить рано почав витіснити германізм латинського походження [Ф. ІV 192] *фікга*, *фіга*, *фвіга*: *фікгоу* [ПЄ 303 зв.], *смоква*: *фіга*; *смоковниця*: *дерево фігове* [Бер. 117, пор. також *свкоморь*: *плоннаа фіга* — 234], що функціонує й у сучасній українській мові — *фіга* [СУМ Х 583], діал. *хвига* [Гр. ІV 391]. Приблизно з кінця ХVІІІ ст. через посередництво російської мови почав поширюватися тюркізм *інжир* «смоква, смоковниця» [ЕСУМ ІІ 304]. Розповсюдженню його, напевне, сприяло прагнення до однаковості номенів на позначення дерева і фрукта, бо лексема *фіга* має емоційно забарвлене значення «дуля».

Номени-варіанти *ягодичина*, *ягодичиє* і навіть специфічний давньоруський *ягодина* [Русанівський, Німчук 1983 202], очевидно, не були поширені в живому мовленні, бо й сама рослина не часто культивувалася на Русі в ХІ—ХІІІ ст. Вони фіксуються лише в біблійних текстах й описах чужих південних країн [Ср. ІІІ 1639; ХД 20]. Однак українські лексикографи ХVІІ ст. латинську вокабулу *mogus* влучно перекладають — *черничіє*, *ягодичіє* [Слав. 273], що може вказувати на функціонування давньої назви й у староукраїнському середовищі, адже шовковиця відноситься до так званої біблійної флори, добре відомої книжникам старожитньої доби. У давньоруських текстах *ягодичина* виступає і з семантикою «смоковниця» [Ср. ІІІ 1639]. Характерно, що в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького номен *ягодичіє* дається як синонім терміна *черничіє* [Слав. 273], а в «Лексиконі» П. Беринди реєстрове *чръничіє* перекладено: *фігъ* дикихъ дерево [Бер. 156]. Це вказує на певну неусталеність вживання терміна *ягодичіє*. І в деяких сучасних українських говірках в складні найменування шовковиці входить слово *смоква*: *смоква-ягода*, *смоква шовкова* [Мак. 234]. Мабуть, у говірковому номені *ягодове дерево* [там же] зберігається зв'язок з давньою назвою рослини. Приблизно з середини ХVІІ ст. на східнослов'янських землях, у тому числі на Україні (пор. у тексті 1667 р.: *Прислано съ Києва съ садовникомъ... 6 деревъ тутовыхъ* — СЛРЯ ІХ 264), починають розводити тутове дерево для потреб шовківництва (личинки шовкопряда, як відомо, годують листям цієї рослини) [ПЭРСХ ІХ 1349]. У 1724 р. вперше на Україні — в Києві засновано шовковий завод [УРЕ ХVІ 356].

Нове основне призначення насаджень стало мотивом для нової номінації дерева, тепер нормативної, — *шовковиця*, котра засвідчується в кінці XVII — на початку XVIII ст. в «Рахубі деревам розним» К. Зиновієва: *шовковица* [К. З. 267]. А у пам'ятках російської мови дериват *шелковица* «шовковичний черв'як» зустрічається вже в XVI ст. [Ср. III 1585; див. ще: Москаленко 1969 11]. Ботанотермін тюркського походження *тут* [Ф. IV 127] засвоєно в XIX ст. У народних говорах побутують й інші номени іншомовного походження — полонізм *м'орва* [Мак. 234; СУМ IV 800] (з лат. *morus*), мадяризм *е́перя*, *і́пір'а*, *е́перка* (Закарпаття; уг. *eperfa* «шовковиця», буквально: «ягідне дерево»).

Беручи до уваги те, що на Україні й у Молдавії зустрічається дикий абрикос [ПЭРСХ I 2], можна припустити, що в деяких районах слов'янської прабатьківщини росло зазначене дерево і мало назву *porſky, *porſkъvъ або *borskъvъ, запозичену з латинської (*pers(i)ca*) або грецької (*μῆλον περσικόν*, буквально: «персидське яблуко») мов; пор. б. *праск(о)ва* «персик», с.-х. *braskva*, *praskva* та ін. «персик» [Sk. I 198], укр. діал. закарп. *бороскв́а*, *пороскв́а* (*бороцкв́а* під впливом уг. *barack*) «абрикос, персик». У пам'ятках південнодавньоруського походження задокументовано неповноголосну форму назви: родіа, черниця, *праскви* [Ср. II 1372]. У староукраїнській мові виступає форма з польським неповноголоссям: *persica* *бросква* древо [Слав. 311], сага *бросквина* по(л)ная [112], що вказує на її запозиченість (п. *broskiew*). Вона та похідні від неї назви на позначення абрикоса збереглися в говорах української мови [ЕСУМ I 263].

У перекладних творах XI—XII ст. з історіографії іноземних країв зустрічається назва фрукта *гду́нка*: обрѣтоша плоды древес... *гду́нѧ* и гроздьѧ [Ср. I 512]. Щодо значення *гду́нка* в давніх контекстах у лінгвістів немає одностайної думки — «диня[?]» [там же], «рід груші» [СлРЯ IV 16]. На відповідному місці в Біблії (Книга Чисел XIII 24) зустрічається номен на позначення смоковниці. Ймовірно, в давньоруських текстах ідеться про плід айви.

Кліматичні умови дозволяють розводити айву на досить широкому ареалі — аж до Прибалтики [ПЭРСХ I 5]. Очевидно, айвовоє дерево було знане праслов'янам і називалося *kъdunja. Деякі етимологи допускають існування в ній варіантів **gdun'a* (малоймовірно) та *kъdulja < *kъdunja* < *krdunja*, *gъdulja [напр., S. I 269; БЕР I 469; ЕСУМ I 487]. Праслов'яни запозичили культуру дерева з Південної Європи, а назву — з латинської мови — *Cydonea* (*mala*) < гр. *Κυδώνια* (*μῆλα*) (буквально: «яблуко з Кідонії — міста на о. Крит»). Не виключається й пряме запозичення з грецької мови.

В обстежених пам'ятках континуанти давнього *гдуля* виявляються дуже пізно (XVIII ст.) у формі *дуля* (результат відпадиння початкового *г* у групі приголосних, прирівняння слова до утворень із суфіксом *-уля*). Оскільки назву перенесено на сорт великих довгастих груш, що нагадують формою айву, ідентифікувати матеріал за наявними контекстами важко: *кухва... зъ дулями налита вином* [Я. М. I 52]. Звичайно лексему *дуля* текстів XVIII ст. пояснюють як сорт груш [Т. 839; Винник та ін. 331], а дериват *дульвка* (*дульовка*) тлумачать як назву «наливка, настояна на відповідному сорті груш» [Т. 839]. Однак недвозначні пояснення *дуля* «велика груша», *дульвка* «горілчана наливка на грушах» походять тільки з XIX ст. [Б.-Н. 126]. В «Енеїді» І. Котляревського є пряма вказівка на те, що у XVIII ст. дулею називали й айву: «Пылы... деренивку и крымську вкусную *дуливуку*, Що то айвовкою зовуть» [Котл. Ен. IV 32]. Отже, тут маємо одну з ранніх фіксацій нової назви дерева й плоду — тюркізму [ЕСУМ I 53] *айва*, що тепер є нормативною. У говірках зберігається давня назва айви — *дуня*, *гдуля*, *гдуля* та н. [Мак. 121].

Староукраїнські пам'ятки засвідчують ще одне запозичення на позначення айви — *пигва*, *пигва* (з п. *pigwa* < д.-в.-н. *figa* «фіга» < лат. *figus* або через тюркське посередництво з іранської, пор. новоперське й курдське *beh* — Ф. III 259); *сотопеит пигва* «овощь» [Слав. 145], наявне і в сучасних українських говірках — *пигва*, *пигва*, *пигва*, *пигва* [Мак. 122].

Привізними плодами на Русі були *рожць*, або *рожькѣ*, *маслина* (*маслиця*, *масличье*), *финикѣ* (*фоникѣ*, *фоникѣсѣ*) < гр. φοῖνῖξ: «овощная дрeвеса...: ...масличіе, и рожци [ХД 20], маслицѣ... да не ѣдят [СлРЯ IX 33], смовки приносяще ему, иногда *рожки* [Ср. III 144], пор. і назву дерева: *финици* мнози стоять висоци [ХД 25].

Давній ботанічний термін *рожць*, *рожькѣ* (демінутив від *рогѣ* «ріг») є калькою грецького *κέραιον* (демінутив від *κέραια* «ріг»), але шляхи його поширення в слов'янських мовах не з'ясовані (пор. ст.-сл. *рожць* «плід ріжкового дерева», б. *рожков*, *рожковец*, п. *rožek*, *góžek*, ч., слц. *rohovník* «ріжкове дерево»). В сучасній українській мові функціонує континуант давньоруського словотвірного варіанта *рожькѣ* — *ріжки* (тільки мн.) «плід ріжкового дерева» [СУМ VIII 560], але в староукраїнській вживався й варіант *рожець* [Слав. 118]. Відомі й інші позанормативні найменування з коренем *rig-* (*рог-*): *ріжковець*, *рогівник* [Мак. 89]. Староукраїнські тексти фіксують ще одну назву плоду ріжкового дерева — *seratium*, *seratonia* *рожец*(ц), *хлѣбъ стго Іоа(н)на* [Слав. 118], що, мабуть, з'явилася під впливом західнослов'янських мов (пор.: п. *chleb świętojański*, ч. *svatojanský chleb*), у яких вона, ма-

буть, є калькою із слів західноєвропейських мов (пор. нім. *Johannisbrot*). Продовженням її є діалектні українські найменування — *хліб святоіванський* [Мак. 89], *с'атбого Івана х'ліб* (Закарпаття; пор. уг. *szentjánoskenyér*, буквально: «святого Івана хліб»). Найменування пов'язане з оповіддю про Йоана Хрестителя, який ніби харчувався фруктами ріжкового дерева [MNTESz III 725].

Лексема *маслина* та інші слова цього кореня наявні в інших слов'янських мовах: ст.-сл. *маслина*, *маслиница*, *маслица*, б. *маслина*, с.-х. *маслина*. Вони можуть вказувати на праслов'янський характер утворення. Номен, імовірно, утворено під впливом грецького *ἐλαία* «оливкове дерево, маслина (плід)» (пор. гр. *ἐλαίον* «оливкова олія і прасл. *maslo* < *maz-slo* «масло, олія»). Українська мова успадкувала давньоруський термін: *olea маслина*, *oliuarius масличний* [Слав. 290], який і нині є нормативним [СУМ IV 638]. Приблизно від XVI ст. з ним активно починають конкурувати назва латино-італійського походження *олива* [Ф. III 135] та дериват *оливка* — маслина: *оливное* дерево, и ягода; масличіє: *оливки...* и дерева [Бер. 62], який і тепер вживається паралельно з *маслина* [СУМ IV 638].

Плоди фінікової пальми були предметом торгівлі протягом усієї історії, і давньоруське запозичення збереглося в українській мові, пор. *финиѣ*: *финиковое* дерево, и ягода е(г)[о]... [Бер. 239]. Фонетично адаптована форма *финик* [Ж. 1028], *фійник*, *фійниг* (закарп. говірки) збереглася в діалектному мовленні. Сучасна літературна форма *фінік* [СУМ X 599] наближена до грецького звучання.

Пам'ятки старослов'янського походження фіксують назву *кляпышь* < *klępyšь «мигдаль»: процвете(т) *кляпы(ш)* [Ср. I 1235], але навряд чи вона була відома поза колами освічених людей. Уже в староукраїнську добу замість неї вживався номен *мигдаль*, запозичений прямо з грецької (*ἀμύγδαλον*, *ἀμυγδάλη*) мови або через латинське (*amygdalum*) посередництво — *кляпышь*: дерево *мигдаловое* [Бер. 53], нормативний і в сучасній українській мові. В «Лексиконі латинському» Є. Славинського зустрічається ближча до етимологічної форма з початковим *a* — *amygdala* орѣха, *кляпы(ш)*, *амигда(л)* [Слав. 81]. Зафіксоване тут слово *кляпыши* слід кваліфікувати як старокнижне.

На Давній Русі вживали привізну спецію — плоди чорного перцю, які йменувалися *пъпърь*: оуха съ кропѣ(м) и *пъпърьмь* [УС 259]. Дерево, яке давало ці плоди, позначалося атрибутивною словосполучкою *пъпърное древо* [Ср. II 1760]. На основі давньоруської й сучасних інослов'янських назв спеції (пор. п. *pięrgz*, ч. *perř*, ст.-ч. *perřě*, с.-х. *papar*) реконструюється

праслов'янська форма *pъpъbъ* [пор. Маш. 444], джерелом якої є гр. *πέπερι* < д.-інд. *pīpālī*. Деякі етимологи вважають джерелом слов'янських слів латинське *pipere* < гр. *πέπερι* [там же; Sk. II 601]. Немає сумніву, що в давньоруській мові існував дериват-демінутив *пъпърьць*, який тексти Х—ХІІІ ст. не задокументували. Проте українські пам'ятки, починаючи від ХІV ст., засвідчують форму *перець*, що виникла через гаплогологію одного з початкових складів давнього *пъпърьць* (пор. рос. *перец*, блр. *перац*): *dwa funty percu* [ССУМ II 140], *лзе(р)нь пе(р)цѣ* сто(л)ци [Трв. 53], *pipere перець* [Слав. 317]. Продовженням давньоруського прикметника *пъпърянъ* є нинішнє слово *пряний*, але з іншою семантикою, а від *перець* утворено новий прикметник *перцевий*, який входить у склад найменування рослини — *перцеве дерево*.

Старовинне найменування перенесено на іншу рослину, плоди якої також дають гірку спецію, — *Capsicum*. Вона завезена з Америки і набула поширення з ХVІ ст. в Європі [Need. 136]. З часу культивування її на східнослов'янських землях (ХVІІ—ХVІІІ ст.) стали розрізняти привізний *чорний перець* і культивованій дома *червоний перець* (пор. аналогічно англ. *red pepper*), діал. *попер чорний* і *попер червоний* [Мак. 271, 78].

Давньоруські пам'ятки засвідчили звуковий різновид старовинної назви чорного перцю — *пъпърь* (дериват — *пъпърянъ*) [Ср. I 1760] (дисиміляція *ь* — *ъ* в *ъ* — *ь*?). Маємо підстави вважати, що його континуантом є карпатські діалектні назви спеції, насамперед закарпатські і лемківські: *попѣр* (род. відм. *пѣпру*) [MRSz. 55], *попѣр'* (західне Закарпаття), *пѣпер* (род. відм. *пѣпру*) [Ж. 702], *пѣпер*, *пѣприк* [Гр. III 321; Мак. 270—271]. Звук *о* в першому складі виступає в верхньолужицькій (porjeŕ) і словенській (porog, род. відм. porga) мовах та в окремих говорах сербохорватської мови (porag, porog, род. відм. porga — Sk. II 601). П. Скок схильний пояснювати це явище не *ъ* > *о*, а наслідком схрещення (контамінації) з *коръ* [там же]. Великий ареал форм із *-о-* може вказувати на їх давність. Одним із осередків поширення овочевого червоного перцю є Угорщина, тому угорська назва рослини *paprika* < с.-х. *паприка* (утворене за допомогою суфікса *-ika* від *папар* < *пъпърь* [пор. MNTESz III 93]) була прямо або через посередництво запозичена багатьма мовами Європи, в тому числі українською — *паприка* [СУМ VI 58], очевидно, через молдавську й румунську (пор. рум. *paprică*). Безпосередньо з угорської назва запозичена закарпатським діалектом: *попріґа* < *попріка* < *paprika* (початковий *о* замість сподіваного *а* зберігся під впливом *попер*; *г* — результат одзвінчення інтервокального *к*). У якомусь зв'язку

в закарпатській формою перебуває бойківське *папрыга* [Он. II 40].

У конфесійних пам'ятках Київської Русі засвідчується назва плоду гранатового дерева — *шипъкъ* [Ср. III 1593], етимологічно споріднена з українським ботанономеном *шипшина* (корінь *шипъ* < *širъ* «колючка, шип»). Номен фіксується в перекладній частині латинсько-словеноросського лексикона Є. Славинецького: *balauſtium цвѣ(т) шипка, balaustinus ши(н)ковы(й), ши(н)чаны(й), malum Punicum шипокъ* [Слав. 100, 261], та навряд чи він побутував поза середовищем учених людей. Уже П. Беринда вважав за потрібне пояснити старовинне слово — *шипокъ*: *овоць е(ст), грановитое яблоко полное зернатъ...* [Бер. 158]. Прикметник на означення кольору *гранатовый (кгранатовый, гранатовый)* фіксується в українських текстах з кінця XVI ст. [Т. 599, 647]. Невідомо, чи існував у цей час однослівний термін *гранатъ*, який задокументовується в середині XVII ст.: *гранатъ* древо *malus punica*, пор. також *гранатъ* *susupa* [Слав.— Кор. 441]. З середини XVII ст. засвідчується словосполучення *гранатовое яблоко* *malum punicum, malum granatum* [Слав.— Кор. 441; пор. тут же: *гранатовы(х) яблокъ цвѣтъ* *balauſtium*], на основі якої шляхом регресивної деривації утворено іменник *гранатъ* [пор. Ш., 1/3 159]. Вважається, що складний номен *гранатовое яблоко* — калька німецького *Granatapfel* [ЕСУМ I 584], хоч він може бути прямим напівперекладом латинського *Malum granatum* (буквально: «зернисте яблуко»). Староукраїнський варіант *грановитое яблоко* відбиває народно-етимологічне зближення прикметника *гранатовий* із українським *грановитий* «гранчастий», оскільки плід граната не має округлої форми.

Освіченим людям Київської Русі була відома назва екзотичного дерева *нарда* < гр. *νάρδος*, з якого одержували запашну речовину: *Кто нарда стварит и блгоухает зелие* [СлРЯ X 206]. Номен знали й староукраїнські вчені: *нар(ь)да* [ПЕ 183 зв.], *нарда* пістіки: *муро... з нардового корене* [Бер. 224]. Ботанічний термін і назва ароматичної речовини *нард* існують і в сучасній українській мові [СУМ V 169].

Праслов'янською спадщиною давньоруської мови були назви зернових рослин, посівів, злаків: *нарь* < *jaгъ* «яровина», *озимица* < *ozimica*, *жито* < *žito* «хліб у зерні, на корені, зернові культури», *пшеница* < *ръпеница*, *ръжь* < *гъжь*, *качмы* (род. відм. *качмене*) < *ješьту*, *бъръ* < *въгъ*, *просо* < *proso*, *овъсь* < *овъсь*: *на осьнь уби всю ярь морозъ* [ЛН 31], *на осень уби морозъ вьрьшь всю и озимицѣ* [21]; *стада моя... заяли жита пожьгли* [ЛК 332], *пошли г(с)не к намъ жито свое проданъ* [ЛГВ 879], *да имъ шрютъ пшеницю и проса* [792], *Рожь* не родиса по всеи нашей земли и дорого бы(с) *жито*

[ЛС 451]; насыпаша *качьмени*, даша свиньямъ [ХА 360], крестити на блюдь ...вса: горохъ бобъ (у всіх ін. сп. — *боръ*), *сочевица* [Кир. 32], 7 лоуконъ *овса* на 4 кони [ПР 134].

Без специфічних змін у фонетиці й семантиці протягом усієї історії української мови функціонують ботанотерміни *пшениця* (ст.-укр. *п(ѣ)шеница* — ССУМ II 270, *triticum пшеница* — Слав. 404), *ячмінь* (вирівняно основу за непрямыми відмінками, ст.-укр. *ячмень* — ССУМ II 587, *hordeum ячме(н)* — Слав. 219), *проса* (пор. ст.-укр. *проса мѣ(р)* сорокъ — АЖ 76; *millium просо* — Слав. 269), *овес* (пор. ст.-укр. *овесъ* — ССУМ II 73, *avena ове(с)* — Слав 97).

Сальна залоза, розташована біля кореня вії, при гострому гнійному запаленні набуває форми, яка нашим предкам нагадувала зернину злака, тому на це захворювання перенесено найменування насінини рослини — *ѣшпу* > *качьмы* > *ячмінь* (*ячмінець*): брадавка на в'їздахъ, *ячмене(ц)* в оку [Слав. 119]. Значення «ячмінь на оці» в континуантів *ѣшпу* наявне в більшості слов'янських мов, але етимологи не виключають поширення його книжним шляхом під впливом лат. *hordeum*, що позначає і рослину і хворобу [ЕССЯ VI 63].

Ячмінь — яра культура. Цим мотивується поширена в середньозакарпатських і суміжних лемківських говорах його номінація *йáрец'* (*йáриц'*) [ЛАЗ I № 71; АГВ № 56].

Закономірна форма *бор* (род. відм. *бру* — Гр. I 86, пор. карпатські топоніми *Бри́це*) «мишії, вид проса» залишилася в говірках. У літературній мові вживається дериват-дедемінутив *бриця* [СУМ I 237], що в східноукраїнських актах виступає в XVII ст. [Т. 141]. Етимологи допускають існування утворення *вѣгиса* ще в праслов'янську добу [ЕССЯ III 125].

Ранні староукраїнські пам'ятки фіксують лексику *жито* з давнім значенням — «хлібні злаки, збіжжя»: *ω(т)* животины. и *ω(т)* *житъ* оупаханины своее [Чет. 1489 14] (див. ще: ССУМ I 361), але від початку XV ст. в них виступає й нова семантика слова, яке стало вказувати на конкретну зернову рослину, — «*Secale*, жито»; напр.: ходать *жита* жати и сено косити; и съ *жита* и съ пшеници и съ овса... [ССУМ I 361]. Протягом XVI—XVII ст. назва *жито*, витіснивши на периферію мовної системи номен *рож*, повністю переходить у клас ботанічних термінів і з старовинним значенням у пам'ятках виступає дуже рідко [пор.: Т. 933, 946]: стерни плесо немалое, где *жито* пожато [АЛ 195], Сиверь: ...а(б) *жито*, збожьє [Бер. 231]. Характерно, що термін *жито* та похідне від нього слово *житница*, які в церковнослов'янських пам'ятках та староукраїнських конфесійних текстах мали давню семантику, вводяться в реєстри лексиконів або пояснюються в глосах: зобраль *жита* мои а б о п а ш(ь) н ю [ПЄ 274], *жи(т)ница* стодола,

клуна [Зиз. 46], *житниця*: гумно, шпихлърь, спѣжарна, сто-
дола, клуня; *жито*: имѣніе [Бер. 38]. В «Синонімах словено-
роських» українська вокабула *збоже* має церковнослов'янський
еквівалент *жито* [Син. 117]. Є. Славинецький у своєму ла-
тинсько-словеноукраїнському лексиконі вокабулу *frumentum*
«зерновий хліб» перекладає конкретними назвами *пшеница*,
ро(ж), *жито*, однак до дериватів латинської назви, що в лек-
сиконах класичної латинської мови перекладаються за допо-
могою сполук, у які входить іменник «збіжжя, хліб», він дає
еквіваленти, куди входить слово *жито*: *frumentor жито* со-
бираю; *frumentatio жита* собирате(л), пор. ще: *frumentarius*:
mercator прекупецъ *жи(т)ни(й)*; виняток — *frumentaceus*,
відповідником якого подано *ржани(й)* [Слав. 203]. У багатьох
статтях нова і старовинна назви рослини *Secale* стоять поряд
у низці відповідників: *augica* ро(д) *жита*, *рожу* [93], *edor*
пиро, *жито*, *рожъ* [174], *for жито*, *ро(ж)*, *мука* [194], *siligo*
мука, *жито*, *р(о)жъ* [372], *zea* *оркишъ*, *родъ жита*, *рожка*
[420], але *fargeus* має тільки один відповідник — *житный*
[194], *fruges* (у класичній латині — «овоч, фрукт») *жито*
[203], Пор. ще: *жито siligo*, *frumentum...* [Слав.— Кор. 447].
Усе це дає підстави вважати, що в творі Є. Славинецького в
основному представлене теперішнє значення номена *жито*.
Напевне, при перекладі вокабул із основною *frument-* учений
прагнув дати чисто церковнослов'янський еквівалент латин-
ських слів, хоч це не можна твердити категорично.

У розкопках міст і сіл домонгольського періоду житні
зерна зустрічаються найчастіше. Серед виявлених залишків
злакових культур на місці східнослов'янських поселень дру-
гої половини XIII—XV ст. жито також займає перше місце.
Його роль у цю добу зросла [Древняя Русь 220]. Уже в XIII ст.
на півдні Русі — в Києво-Печерському патерику — лексема
жито виступає з семантикою конкретного злака — *Secale*:
Жито и пшеница [Ср. I 879], на що звернув увагу Ф. П. Фі-
лін [Филин 1972 554].

Очевидно, в добу формування мови української народності
рослина *Secale* була головною хлібозерновою культурою, і в
слові *жито* розвинулося значення, яке є єдиним у сучасній
українській літературній мові. Аналогічну історію давній
номен *žitó* (*жито*) має в білоруській та польській мовах, го-
ворах російської, чеської та словацької мов. Варто нагадати,
що в південноросійських говірках *жито* — «ячмінь» [пор.:
СлРЯ V 119], в болгарських — «пшениця», в сербохорват-
ських — «просо», «пшениця» [Клепикова, Усачева 148—171].
Залишок давнього значення зберігається в діалектному *житá*
(мн.) «озимі посіви взагалі» [Б.-Н. 138]. Дериват *житниця* —
«приміщення, в якому зберігається зерно взагалі» [СУМ II

533], а не лише *жито*, в сучасній мові є старокнижною спадщиною.

Давньоруський номен *рѣжь* > *рож(ѣ)* у ранню староукраїнську добу був активно вживаним словом, напр.: сто бочокъ *ржи* [ССУМ II 297], из мероу *ржаноу* и овсяноу [I 627; тут — назва данини]. Як бачимо з матеріалів «Лексикона латинсько-го» Є. Славинецького, цитованих вище, назва *рож(ѣ)* була у вжитку паралельно з *жито* «Secale» (пор. ще: раписум родъ *рожа* — Слав. 299). Про те, що термін був відомий у XVI—XVII ст., свідчить і той факт, що вокабули *рожѣ* немає в реєстрах староукраїнських лексиконів. Праця Є. Славинецького вказує й на те, що в цей час принаймні в частині українських говірок слово *рожѣ* мало чоловічий граматичний рід (імовірно, аналогія до *ячмінь*, *овес*); щоправда, в деяких списках «Лексикона» виступає форма жіночого роду: *sitosomia* ...старѣ(й)-ши(н)ство надъ *роже(м)*, *пшеницею* (в ін. сп.— на(д) *рожу*, *пшеницею*); на(д) *рожію*, *жітомѣ* [Слав. 373].

У статті *centifolia* ро(д) *ржи* ка(м)пани(й)ския [Слав. 117] йдеться не про жито [Винник та ін. 323], а про троянду, отже, приклад не може говорити про коливання граматичного роду в назві злака. Давнє слово у формах *рож*, *ржина*, *іржи* (початкове *ір* < *рѣ*, як в *іржа* < *рѣжа* і под.), *ріж* (вторинне *і*); пор. ще *ржисько* «стерня» [Мак. 338] зустрічається в записях діалектного мовлення XIX—XX ст. Як іменник чоловічого роду *рож* фіксується і в XIX ст. [Ж. 805, 811]. Залишок давнього кореня спостерігається в українських дериватах на позначення поняття «жито, змішане з пшеницею»: *суржанка*, *суржанок*, *суржок*, *суржиця*, *суржик* [Мак. 338]; *І суржи(к)* хто люби(т) хлѣбъ з него уживаєть [К. 3. 209]. Останнє слово тепер нормативне. Більшість дериватів давнього *рѣжь* > *рож* мають форму чоловічого роду, що непрямо може вказувати на цей же граматичний рід вихідного (мотивуючого) слова.

Від витіснення старовинного значення назви *жито* семантична система української мови не постраждала, бо в ній збереглося праслов'янське утворення *збоъѣ, яке мало різні значення — «щастя, багатство, маєток, скот», а також «збіжжя» [ЕСУМ I 247]. Воно засвідчується починаючи з XV ст.: *заиме(т) животиноу чюжоу на своемъ збожоу* [ССУМ I 389], *ехали [з] збо(ж)е(м)*, с пшеницею и житомѣ [АЖ 63], *Сиверь: ...жито, збожьє* [Бер. 231], *межи... dospѣлимъ збожемъ* [Кн. 73] і в закономірній формі *збіжжя* є тепер нормативним.

Загальна назва *хлѣбъ* [Ср. III 1371] від давньоруської доби до нашого часу < *хліб* [СУМ XI 78—79] — вказує на злакові культури як у посівах, так і в зерні: о пашушы(х) *хлѣбъ* людех [К. 3. 131].

Крім цього, успадкований східнослов'янський новотвір [?] *пашьнна* — дериват дієслова *пахати* — став також позначати хлібні посіви: а *пашня* есть жита й пшеница [ССУМ II 131], ишоль через *(з)божя* через *па(ш)ню* [ПЄ 232], на томъ полю *пашню* похова(л) и всякое *збо(ж)е* скла(л), витолочил *пашню озимую* пшеницу [АП 127] і т. д., який увійшов і в нову літературну мову: *пашня* «хліб у зерні, хліб у стеблі; злаки» [СУМ VI 104; пор. і дериват *пашниця* — там же].

Ранні староукраїнські тексти задокументували успадковану старовинну лексему *ярь*, але в них зустрічається також дериват її із суфіксом *-ина* (можливо, також праслов'янський): жито сееного (!) *я(р)*; отъ жита... и отъ *ярины* всякое (тут — урожай з весняного посіву) [ССУМ II 585]. Останнє функціонує досі — *ярина* [СУМ XI 648]. Номен *ярина* здавна засвідчується і з значенням «городина», тепер діалектним [СУМ XI 648]: принеси *ярину* [Розм. 11], селіє: *ярина*, *огородніи рѣчи* [Бер. 38], злакъ: ... *ярина* огороднаа [43], *legumen* ...зелие, *ярина* [Слав. 252], в яму, где *ярины* на зиму ховають [Арх. ЮЗР 3/VIII 609].

Лексеми *ярь*, *ярина*, очевидно, тривалий час пов'язувалися з прадавньою назвою весни — *ярь*, тому на староукраїнському ґрунті за аналогією до неї було утворено слово *веснина* «ярина»: десатиною озимины и *веснины* десатоую копоу [ССУМ I 168], жадное *ве(с)нины* збо(ж)я не сия(л) [АЖ 54], однак слідів його в сучасних говірках не вдалося виявити.

Праслов'янську структуру *jaǰica не фіксують давньоруські тексти, але в староукраїнських пам'ятках зустрічається дериват *яриця* на позначення конкретних ярових культур, аналогічний до *озимиця*: пашни моее... пшеницы..., ѿ в с а..., *ярицы* [123], *sitanion* *ярица*, ж и т о я р о е [Слав. 373]. У сучасному розмовному вжитку *яриця* — «яра пшениця» [СУМ XI 648].

Прямого континуанта давньоруського *озимиця* не вдалося виявити, але вже найдавніші пам'ятки української мови задокументовують назву *озимъ* < *озимь* (аналогічну за структурою до *яръ*), а також суфіксальний дериват *озимина*: десатиною *озими* пшеници; десатиною *озимины* и веснины [ССУМ II 78; у цій праці *озимъ* помилково трактується як прикметник], що тепер є нормою літературної мови.

У давньоруських текстах старослов'янського походження зустрічаються ботанічні назви *злакъ* «трав'янисті рослини, трава», «зернова хлібна рослина», *пыро* «полба»: да не врѣдять травы... ни всякого *злака*; всякъ *злакъ* дубравный [СлРЯ VI 6], пшеница и *пыро* [Ср. II 1759]. Оскільки в лексемі *злакъ* наявний корінь *зол-* (пор. *зельє*, *зелєньчи*), праслов'янська форма її мала б бути *zolkъ (пор. ст.-сл. *злакъ*), а отже,

східнослов'янський відповідник слід би чекати у формі *золѡкъ (пор. укр. діал. *золѡк* «запалення, нарив, виразка» — Ж. 312; очевидно, перенесено з назви рослинності за зеленим кольором нагноєння або формою, що нагадує зерня; пов'язування слова *золѡк* із *дозолити* «дошкуляти» — ЕСУМ II 275 — непереконаливе). Через це утворення *злак* фахівці кваліфікують як старослов'янізм (церковнослов'янізм) [ЕСУМ II 265]. Уже П. Беринда відносить назву до церковнослов'янських — *злакѡ*: *зеленость на травѡ или на былинах(ѡ) любо на листехѡ деревѡ Хлѡѡ албо ярина ѡгороднаа, паша, трава з розмаиты(м) сѡльемѡ. або всакаа трава квітнучаа, селье* [Бер. 43]. Лексема з книжної мови (з підтримкою вживання слова й у російській мові) увійшла в новоукраїнську літературну мову в обох давніх значеннях — *злак* «трава, корисна рослинність», «рослина з родини злакових» [СУМ III 585].

Назва *пыро* зустрічається в словеноукраїнських пам'ятках XVII ст.: *edog pyro*, жито, роже [Слав. 174], але навряд чи вона була фактом живого мовлення. У «Лексиконі» П. Беринди її введено в церковнослов'янський реєстр і дано переклад — *пыро: жито, або просо* [Бер. 104]. Отже, вченим XVII ст. не був відомий навіть точний зміст номена *пыро* — «полба (різновид пшениці)». Очевидно, в нас полбу в давнину називали *пшеницею*. В новоукраїнській мові функціонує термін *полба* (діал. з асиміляцією *болба* — Мак. 379—380), етимологія якого до кінця не з'ясована [Ф. III 307]. Варто згадати, що з *пыро* етимологічно споріднена назва бур'яну *пирій* (*перій*) < *pyrĭ*, -ѡ. На позначення полби в староукраїнській мові вживалося і слово *оркишѡ*, запозичене з тюркських мов (*irkış* «дикий ячмінь» — Вг. 381; Ф. III 153), що збереглося в говірках — *оркиш*, *оркіш*, *оркіс* — на позначення різних видів рослини *Triticum* [Мак. 379—380].

Загальною назвою трав'янистих городніх рослин у давньоруській мові виступає слово *зельє* < *zelye*: не обрѡтъшю сѡ сочивоу. *зельє* сѡваривѡше ѣдино и то ѡдѡхоу [ЖФ 87].

Давньоруські пам'ятки засвідчують багато назв конкретних городніх культур та їх плодів, успадкованих із праслов'янської мови, зокрема *бѡбѡ* < *bovĭ*, *горохѡ* < *gogĭ, *сѡчевица* < *sočevica* (корінь *soč* -ѡ), *сочиво* < *sočivo* «плід сочевиці», *рѡпа* < *ropa* (род. відм. *ropĭ*) чи *рѡдѡкъѡве* (вирівняння основи) < *rodĭku* (род. відм. *rodĭkĭve*), *макѡ* < *makĭ*, *лукѡ* < *lukĭ*, *тыкѡ* (род. відм. *tykĭ*) < *tyku*, *дыню* < *dyn'a* [ЕСУМ II 74; в реєстрі ЭССЯ немає]. Щоправда, ці слова часто фіксуються як назви продуктів харчування чи сировини для страв: крестити на блюдѡ, разѡ *сочива*, всѡ: *горохѡ*, *бѡбѡ*, *сѡчевица* [Кир. 32], а *гороху* 7 оуборковѡ [ПР 124], овса по 3 гривнѡ, а *рѡпѡ* возѡ по 2 гривнѡ [ЛН 54],

Редковъ и *ина...* зѣляя приношаше [Ср. III 216], ино брашьно... съ *лоукъмь* и съ *зѣлиємь* [УС 260], Възрасте... *тыкъвъ* [Ср. III 1072], *дыни* и *яблоки* [СлРЯ IV 395].

Більшості слов'янських мов відоме слово *капуста*, але етимологи [Ф., Mach., S., Sk., ЕСУМ II 379] не наважуються віднести його до праслов'янських, а допускають запозичення з середньолатинської мови: вливають масло въ *капустоу* солону [УС 261]. У давньоруську добу фіксується й *капустникъ* «людина, що вирощує капусту»: се даю... на горѣ огородъ съ *капоустникомъ* и съ женою и съ дѣтьми [РГ 6].

Праслов'янська назва часнику — *чеснѣкъ* < *česněkъ* — у текстах XI—XIII ст. не виступає, але зустрічається *чесновитѣкъ*: оугодити и *чесновитѣку* лукови [Ср. II 53].

Можливо, в городах вирощували й спеції — *чябрь* < *čerbъ* та *кроръ* < *korъ* (у давньоруському слові — метатеза): Ъсти брашьна в... оустроєно обоє... съ *кроръмь* и *чябрьмь* [УС 258], отъдесатьствоуєте матѣ. и *кроръ* [СМ 88; пор. ст.-сл. *копръ*]. За призначенням до спецій близько стоїть *макъ* < *makъ*: хлѣби съ медъмь и съ *макъмь* творени [ЖФ 112].

Рослини, з яких одержували текстильне волокно й олію («масло»), — це праслов'янського походження *льнъ* < *lьnъ*, *коноплѣ* < *konopljа*: Аже му(ж) имет(ь) красти *коноплѣ* или *ленъ* [УЯ 88].

Усі члени названих давньоруських мікрогруп залишилися в українській мові: *маку* ме(р)[ка] одна... *гороху* ме(р) пя(т)деся(т), насе(н)я *лняного* ...росады *капустное* [АЖ 76], *Рѣпа* [ССУМ II 291; антропонім], *сѣчевиць* зѣтри [Трв. 51], лаща: *сочевица*. има яди... *горохъ* моченый [Бер. 61], Крамъви: *капуста* [218], *caulus...* *капуста*, *кочанъ* [Слав. 116], *фаба бобъ* [192], *lens сочевица* [252], *реро диня*, *маліонъ* [305], *гара рѣпа*; *garban(us)* *радковъ* (ін сп. — *рѣдковъ*, *редковъ*) [344], *кро(н)* сырый... згагж выганѣ(т) [Трв. 55] тощо. Більшість досліджуваних лексем побутують у сучасній літературній мові у фонетично закономірних формах: *біб*, *горох*, *сочевиця*, *ріпа*, *капуста*, *мак*, *кріп*. Частина номенів зазнала специфічних змін у звуковому й структурному складі, як у говірках, що лягли в основу писемної мови, так і в інших.

Варіант *редьков* нині представлений у західних діалектах української мови: *редьков* [Ж. 799; Он. II 171], *ретьков* [Чоп. 342], *рѣт'ква* (деякі карпатські говори, зокрема на Іршавщині). Уже від XVI ст. східнослов'янські пам'ятки задокументовують нині літературний варіант *редька*, котрий виник у результаті спрощення здрібнілого утворення *редьковка* або внаслідок виділення в слові псевдосуфікса *-к-* й прирівняння номена до утворень із формантом *-к-а-*: ...ясти... хлѣбъ с

капустою, *ре(т)ка*, горω(х) пражении [Ср. III 216], агмон, агмораса *ре(д)ка* по(л)ная [Слав. 92], cortinop *ре(д)ка* [145], *ретка* garphanus [Слав.— Кор. 501], *редку* давати [Кн. 67].

Прямого континуанта старовинного деривата *чесновитъкъ* в українській мові не виявлено, проте в говірках функціонує з дещо подібною структурою назва іншої городньої рослини з родини Allium — *плодисток*, *плодистець*, *плодистиця* «Allium fistulosum L.» [Мак. 21]. Продовженням давнього утворення *чеснъкъ* є староукраїнські й діалектні форми — allium *че(с)нокъ*, *alliatus че(с)ноковы(й)* [Слав. 78], *чеснок*, *лук* *чеснок* [Мак. 22].

У пам'ятках і сучасних говірках зустрічаються форми з *e > o* після шиплячого: ulricum *чо(с)ник* [Слав. 416], arhoscogodon *чо(с)нокъ* [87], *чос(н)ику* упеченого [ЛГП 56], *чоснику* по тридцять вѣнковъ [АП 157], *чосник* [Мак. 22]. Гадаємо, що внаслідок делябілізації ненаголошеного *o* після *ч* виникли фонетичний діалектний варіант *часнок* і літературна тепер форма *часник*, що фіксуються приблизно з XVII ст.: *частнику* тридцять три вѣнки [АП 83], *вари часно(к)* у водѣ [ЛГП 33]. Висловлено думку про те, що форма *часник* поширилася з тих північних або південно-західних говорів, яким притаманний *e > a* після шиплячих [Винник та ін. 292]. Проте закарпатська форма *часно́к* спростовує такий погляд. Необхідно зазначити, що в закарпатському діалекті при формі називного відмінка *часнок*, *чеснок* у непрямих відмінках вживаються форми *часныкѹ*, *часныкѡви*, *ѹ засныц'і*, які виникли з форм *часнку < *чеснъку* (слабкий ѣ занепав) або *часноку* (вирівнювання основи, пор. рос. *чеснок* — *чеснока*). Із непрямих відмінків *-ык- > -ик-* перенесено у прямі — *часник*. Отже, історично в цій назві *-ик* не є суфіксом. Не виключений і вплив слів *частий*, *часть*, адже пам'ятки засвідчили такі орфографічні гіперизми, як: *частникъ* [АП 83], *честнокъ*, *частнокъ* [Кн. 104, 110]. Елемент *-ик(-)* фіксується принаймні з середини XVII ст.: *geligos* ядра *че(с)никовиє*, головки [Слав. 206].

Лексема *тыкъва* у старовинному значенні *cucurbita* рерозбереглася тільки в говірках — *тиква* [Мак. 119]. В літературній мові її еквівалентом є тюркізм *гарбуз* [ЕСУМ I 472], що з'являється в пам'ятках у XVIII ст. [Т. 509]. Давнє слово *тиква* в сучасній нормативній номенклатурі є назвою рослини з родини гарбузових — *Lagenaria* Ser. (*Cucurbita Lagenaria* L.); з плодів якої робили посуд [СУМ X 112].

У давньоруських контекстах, де засвідчено назву *дыня* [СлРЯ IV 395], йдеться про рослину *Melo*. Із цією семантикою лексема виступає також у староукраїнській мові — *melones динѣ* [Слав. 266; див. ще: Т. 849, 717] — і в сучасній літера-

турній — *дня*. У частині говірок це назва гарбуза [Мак. 118]. Очевидно, така семантика досить давня, бо культура цієї рослини займає більший, північніший ареал.

Крім варіанта *крп*, у діалектах української мови поширені форми, що виникли через прирівняння назви рослини до близького за звуковим складом найменування дуже гарячої води — *окрп* — *окрп*, *укрп*, *окроп*, *окропець* [Мак. 31]. Таке зближення слів за формою в окремих говірках і призвело до перенесення на рослину синонімічного найменування окропу — *опара* [Мак. 31], пор. діал. *опар* — «окріп, кип'яток» [Ж. 570]. Засобом диференціації, уникнення омонімії є суфікс *-ець* у назві рослини — *окропець* (пор. *кріпець*) [Дзендзелівський 1960 137]. У говірках збереглася навіть праслов'янська звукова форма кореня без метатези голосних: *fa(e)piculum*, *копръ* італі(й)ски(й) [Слав. 199], *marathris копръ* ко(н)ски(й), *marathon копръ* італі(й)ській [263], *копер*, *копрій* [Мак. 31; Гр. II 282; див. ще: Дзендзелівський 1960 137].

Закономірна українська форма *чабер* (вставний *е*) та дериват *чабрик* (дедемінутив) у сучасній літературній мові означає городню рослину *Satureja*, що містить ефірні олії та використовується в кулінарії, медицині, парфюмерії [СУМ XI 260], а дериват дедемінутив *чебрець* (перехід *a > e* після шиплячого або асиміляція його до наступного *e*) — назва дикоростучого її родича *Thymus* [СУМ XI 289]. Проте в народній мові такого чіткого розрізнення немає, пор. *Satureja*: *чабер*, *чабрець*, *чабор*, *чебер*, *чебрчик*, *чебрець*, *чебрик*, *чобр*, *чибрець*, *щебер* тощо і *Thymus*: *чабрик*, *чебчик*, *чепчик* < *чебрчик*, *чебер*, *чебрець*, *чебрик* тощо [Мак 332, 371—372]. Варто вказати, що у Є. Славинецького *чебрець* — це рослина *Satureja* [362].

Українська мова успадкувала давньоруську форму назви технічної культури *конопля*: повише *конопли...* на виноград [ССУМ I 494]. *Конопля* має(т) мокроту [ЛГП 96]. Діалектний варіант *коло́ння* [Мак. 75] виник унаслідок метатези *н — л*. Аналогічний білоруський (літ. *каноплі* — *pluralia tantum*), діал. *колоння* пояснюють як зближення із словом *пень* [Ф. II 312], що мало ймовірно. У староукраїнських пам'ятках зустрічається форма *конопъ* — очевидно, полонізм (п. *копор*): *семена конопного мер три* [АЖ 76], *сапнавіс конопъ* [Слав. 111].

Фонетично закономірний континуант давньоруського *номена льнъ* — *лен* наявний у староукраїнській мові, напр.: *ліпш льнъ* [Слав. 256] та в говірковому мовленні — *лен* [Мак. 212—213], проте в багатьох діалектах і літературній нормі нині маємо форму *льон* [там же], що виникла внаслідок лабіалізації *e < ь* перед вторинно пом'кшеним *л* (*льна > л'на — л'ен > л'он* — Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 268).

Тільки одна назва городньої рослини — *лукъ* — на більшості ареалу української мови вийшла з ужитку. Старовинна лексема *лукъ* зрідка фіксується в староукраїнських текстах: саере че(р)влений(й) *лу(к)* зелие, цебуля; саерула *лу(к) черво(н)ны(й)* [Слав. 107]. Можливо, вона функціонувала і в діалектному мовленні. Тепер вона вживається в окремих говірках [Мак. 20]. У низці сіл на Прикарпатті слово *лук* має значення «цибуля», «вид цибулі», «озимий часник». Нерідко тут зустрічається складне найменування *лук-часник* (*чеснок, цісник, часнок*) [КДА № 167]. Досить рано давньоруське слово *лук* починає витіснятися латинізмом *цибуля* (*цебуля*), запозиченим через польську мову (п. *cybula*), в яку він увійшов із середньовісньонімецької [Ф. IV 305]. Уже в XV ст. фіксується антропонім *Цебуля* [ССУМ II 526]. Поширенню нової назви сприяло прагнення уникнути омонімії з словом на позначення різновиду зброї — *лукъ*. П. Беринда вводить у реєстр свого «Лексикона» вокабулу *лукъ*, еквівалентом якої в перекладній частині подає *цибуля* [Бер. 59]. Отже, в XVII ст. давньоруське слово вже сприймалося як архаїчне або церковнослов'янське.

Вийшла з ужитку й назва сочевичного зерна — *сочиво*, і П. Беринда перекладає її відповідником *сочевица* [Бер. 119], тобто принаймні в кінці XVI ст. назви рослини й плодів її збіглися в одній лексемі (аналогія до інших лексем, які позначали рослину та її плоди, насіння, напр.: *жито, пшениця, овес, часник* і т. д.). У сучасній художній прозі *сочиво* використовується як архаїзм із значенням «сік із конопляних, макових та інших зерен, вживаний замість олії, та страва з таким соком» [СУМ IX 477]. Але це слово, мабуть, треба віднести до старокнижних. Близьку до старожитнього *сочиво* має одна з говіркових назв сочевиці — *сочѣва* — та демінутив *сочівонька* [Ж. 898, діалектні варіанти та назви сочевиці див.: Малахівська 93—95].

Навряд чи культивувався *кмин* у давньоруських горах. У перекладних пам'ятках старослов'янського походження засвідчується назва *кюминъ* (*коминъ, куменъ*) — запозичення з грецької мови (*κμήλον*): оть... кропа и *кумина* [ЄМ 185].

Навіть у староукраїнських пам'ятках вона фіксується у формі *киминъ* [Слав. 149]. Теперішнє українське слово *кмин* (*тмин; т* — наслідок пересунення артикуляції вперед під впливом наступних звуків і зближення із словом *тьма*, діал. *тма* — Гр. IV 268) вважається запозиченням із західнослов'янських мов (слц. *kmín*, п. *kmin*), у які воно потрапило з німецької (в німецьку — з латинської, в латинську — з грецької, в грецьку — із східних мов) [ЕСУМ II 472]. Харак-

терно, що в старовину номен писали з $\text{ъ} = i$: *кѡми(н): кмѣн(ѡ)* [Бер. 216], *вложи... кмѣну* [ЛГП 34].

Назва буряка *свекла* < гр. *σέβηλον* в тексті старослов'янського походження (кінцева частина Ізборника 1073 р.) виступає в звуковій формі, близькій до грецької. Пізніше пристосована до східнослов'янської системи — *свекла* (метатеза *e — в*; прівняння номена до слів жіночого роду під впливом *рѣна*). Назва успадкована й українською мовою: бочка ісь *свеклюю* [Арх. ЮЗР 1/VI 206], *комбоста: свекла припра(в)наа* [Бер. 217], *beta све(к)ла* [Слав. 102]. Залишилася в окремих говірках — *свекла, свекловиця, свікла (цвекла, цвікла, цвікля* — пізніше запозичення через західнослов'янські мови, пор. п. *świkła*, слц. *svikla*). Її витіснила лексема *бурак (буряк* — гіперичне пом'якшення *p* або аналогія до відприкметникових іменників із суфіксом *-як: жовтяк* і под.), запозичена з середньолатинської (*Boqqago*) або італійської (*boqqagine*; джерело малоймовірне, бо фонетично далеке від *бурак*) мови. Щоправда, латинський номен *Boqago* — це назва рослини огірочник, листя якої має запах свіжих огірків і використовується в салатах. На думку О. Брюкнера, її й перенесено на рослину *Beta* через те, що обидві рослини вживалися в салатах [Вг. 49]. Заслуговує уваги твердження Ф. Славського (за Н. Ростафінським), який вважає, що *buqak* — результат контамінації прикметника *buqy* «бурий» (рожевий корінь буряка при варінні стає бурим) та середньовічного *boqqago* «огірочник» [S. I 50]. Варто вказати, що в деяких місцевостях Закарпаття прикметник *бурий* означає колір бордо саме під впливом іменника *бурак* й асоціації барви з кольором рослини *Beta*.

Вважається, що назва *бурак (буряк)* запозичена через посередництво польської мови (ЕСУМ I 307). Проте кінцевий наголос в українському слові, можливо, вказує на прямий його зв'язок із лат. *bo(r)gāgo* або на усвідомлення в народі назви як утворення від прикметника *бурий* за допомогою суфікса *-ак*.

У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького даються *beta све(к)ла* і *boqago бура(к)* [Слав. 102, 104] з однозначними перекладами, очевидно, тому, що автор не вважав номен *свекла* і *буряк* синонімами.

Безсумнівні випадки вживання лексеми *бурак* із теперішньою семантикою задокументовано з другої половини XVII ст.: *Вѣдро бураков* [АП. 84], *розсол бураковии* [Т. 155]. Сучасна нормативна форма *буряк* із вторинним пом'якшенням *p* за свідчується приблизно з XVIII ст. [Т. 158].

При розкопках давньоруських поселень, зокрема Райковецького городища XI—XIII ст. на сучасній Житомирщині [Гончаров 144—146] та Новгорода XIII ст. [Очерки 101], вияв-

лено насіння огірків. Огірки як культурна рослина поширились із Індії (в дикому стані ростуть під південною частиною Гімалаїв) в Єгипет, а звідти — в Грецію та Рим. Із Греції культура огірків прийшла до слов'ян Східної Європи, а звідти — до народів Центральної Європи. Від слов'ян вона, особливо в XVI ст., поширилася на німецьких землях, на що вказує її назва Gurken [Need. 129]. Імовірно, що в давньоруській мові уже існував термін *огурѣкъ*, *-ѣць*, котрий виник на основі запозиченого середньогрецького слова ἄγουρος [Ф. III 120]. Звук *у* в назві фіксується в староукраїнських пам'ятках навіть у XVII—XVIII ст.: *огурки*, *дыни* [Т. 849], *Капусту в кадех и угурки у...* погребѣ поставила [АЛ 493], *sicumella...* сосудецѣ *ωгу(ρ)цевѣ* [Слав. 148]. Тепер подібні форми — говірккові: *гурок*, *огурець*, *огурок* [Мак. 118]. Сучасний нормативний номен *огірок* виник на базі форми *огорѣкъ*, що з'явилася в староукраїнську добу у результаті переходу ненаголошеного *о* > *у*. Така форма задокументована вже в XVI ст.: за *ωго(ρ)ки* [Винник та ін. 328], *огорчынецѣ*, мѣстце для *ωгорковѣ* [Бер. 216], *sicumter ωгорекѣ* (ін. сп. — *огорокѣ*), *sicumterarium ωгорокѣ* а(л)бо *ωгорочникѣ* [Слав. 148]. Вона відома і в сучасних діалектах [Мак. 118]. За зразком слів, у яких етимологічне *о* > *і* в новозакритому складі, в непрямих відмінках і називному — знахідному множини вживалися форми *огірка*, *огірком*, *огірки* і под. Внаслідок вирівнювання основи з'явився *і* в називному відмінку однини. Мабуть, тут не обійшлося також без зближення з прикметником *гіркий*, оскільки шкірка овочу має гіркуватий присмак. Форми з *і* (*и*) на місці *о* (*у*) виявлено в пам'ятках від кінця XVII ст.: *Капусти кадов-й угурковѣ* кадовѣ [АП 83]; пор. ще: *гурок* «огірок» у XVIII ст. [Т. 524]. Українські діалекти характеризуються великим розмаїттям звукових варіантів досліджуваного слова: *гойірок*, *гірок*, *огірок*, *огурок*, *агурок*, *гурок*, *гогірок*, *вогірок*. [АУМ I № 87], *огірок*, *бгїрок*, *бгурок*, *гірок*, *гірбок*, *гурбок*, *вогірок*, *вогірок*, *вогурок*, *угѣрок*, *вугѣрка* та ін. [II № 126].

У євангельських текстах старослов'янського походження та оригінальних давньоруських творах, у яких ці тексти фіксуються або перекладаються, вживається сполука *зърно гороушьно* (*горушьно*, *горушьно*) «зерно гірчиці»: *вѣроу аки и зърно гороушьно* [ЄМ 87], *вѣроу яко и зърно гороушьно* [Усп. зб. 71].

Невідомо, чи існував у давньоруській мові іменник *горуша* «гірчиця», дериватом якого є відповідний прикметник. Цей архаїчний корінь виділяється в говірковому фітотерміні *горунка* «гірчиця польова (*Sinapis arvensis*)», «ріпак (*Brassica napus*)» [Мак. 346, 61] — дедемінутиві. Вихідна основа номена — *горуна. Із значенням «гірчиця» лексема *горунка* відома

на Київщині, як видно із джерел словника С. Маковецького [Мак. 61]. Дуже можливо, що давньоруська назва рослини — власне насіння її — відображена відомим написом X ст. на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо *гороуна*.

Утворення *горьчица* < *гогьѣса* (основа — *гогьк-ъјь*) виступає в старовинних текстах із семантикою «гірка рослина, рослина, що має гіркий смак»: опрѣсноку съ *горьчицами* ѣдѣще [Ср. I 561]. Вона і в українській мові вживається на позначення різних гірких рослин [Гр. I 286]. Проте віддавна (ймовірно, від давньоруської епохи) розгляданий фітономен позначає переважно рослину *Sinapis*, її насіння та приправу з нього: ω зерноу *горьчицно(м)ь* [ПЄ 139], *горушица: горчица* [Бер. 27; див. ще: Т. 579]. Це значення лексеми *гірчиця* нормативне в сучасній мові.

При розкопках давньоруських поселень знаходять і зерна гречки [История культуры... 63; Довженок 137, 263, 264], але назва її в східнослов'янському письменстві фіксується з XV ст.: *грѣчка* [Т. 622], *греча*, *гречиха*, *гречка* [605], *гречъ* [606], *гречки* ме(р) пя(т)десат [АЖ 76], *греча*, *гречиха*, *гречка* [СлРЯ IV 132]. В основі найменування — етнонім *грекъъ* (рослина потрапила на Русь через посередництво греків — ЕСУМ I 592). Гіпотетична давньоруська форма назви — *грѣчка і под.

Археологи в давньоруських городищах виявляють і зерна вики — рослини роду бобових [Довженок 262, 265], але назви її джерела X—XIII ст. не задокументували (можливо, плоди рослини згадуються під назвою *бобъ*). Номен *вика*, етимологія якого остаточно не з'ясована (допускається запозичення з латинської — *vičia* — через верхньонімецьку та польську мови — ЕСУМ I 372), задокументований на Україні в XVII ст.: *vičia vika* — трава, зелие; *vičiaius vykovi(i)* (ін. сп. — *вичний*) [Слав. 412].

Не зустрічається в текстах Київської Русі номен на позначення рижію — олійної культури, зерна якої археологи виявляють у давніх поселеннях [Довженок 140, 265]. Ймовірно, це було слово з коренем *рыж-*, пор. укр. *рижій* (нормативне), діал. *рижей*, *рижий*, *рижик*, а також (у результаті аналогії до (i)*ржа* < *рѣжа*, (i)*ржавий* та ін.) *іржий*, *ржій*, *ржий*, *иржий* [Мак. 73], рос. *рыжик*, блр. *рыжык*.

Дехто вважає, що в давньоруській мові існувала назва квасолі — *фасули*, запозичена з грецької (гр. *φασόλος*, новогр. *φασόλι*, *φατούλιον*) [Критенко, 31—32; Козырева 11—12]. Однак вони не враховують того факту, що рослина завезена в Європу з Америки після відкриття континенту (1492 р.). Агрокультура її поширилася в Старому Світі тільки в XVII ст. [Need. 124], тому про будь-яку назву на позначення квасолі

в давньоруській мові немає підстав навіть говорити. Середньогрецькі номени $\phi\alpha\sigma\eta\lambda\omicron\varsigma$, $\phi\alpha\sigma\omicron\upsilon\lambda\iota\nu$; $\phi\alpha\sigma\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ — це «біб» [Soph. II 1136]. У давньоруському списку XV—XVI ст. Життя Андрія Юродивого наявне найменування *фасули*, що дається як глоса до *сочиво* «сочевиця»: Нача варити самъ собѣ с о ч и в о, нарицаемое *фасули* (в ін. сп.— *фоусоули*, *васули*) [Ср. III 1353]. І. І. Срезневський невпевнено (із знаком питання) ідентифікує його з «біб». Характерно, що в середині XVII ст. Є. Славинецький латинську вокабулу *phaseol(us)* також перекладає еквівалентом *бобъ* [Слав. 314]. На українських землях культура квасолі у XVII—XVIII ст. поширювалася із заходу — через Польщу й Угорщину — та з півдня — через Молдавію, у зв'язку з чим назву, кінцевим джерелом якої є грецька мова, запозичено через посередництво різних мов: *фасоля* < п. *fasola* < ср.-в.-н. *fasol*, *phasol*, нім. діал. *Fasole* < лат. *phaseolus*, *phaselus*, *fassiolus* < гр. $\phi\alpha\sigma\eta\lambda\omicron\varsigma$ [Sk. I 221; ЕСУМ], *фасолі*, *фасулі* < рум. *fasole*, діал. *fasule*, *fasulă*, молд. *фасоле* < новогр. $\phi\alpha\sigma\omicron\lambda\iota$ [СДЕЛІМ, 453], *пасуля* < уг. *paszuly* < с.-х. *pasulj* < новогр. $\phi\alpha\sigma\omicron\upsilon\lambda\iota$ «біб» [MNTESz III 127]. Існує багато фонетичних варіантів номена [ЕСУМ II 416; Дзендзелівський 1960 120—121]. Нормативна форма *квасоля* виникла, мабуть, із *хвасоля* через зближення з коренем *квас-* — *квасок* «щавель», *квасениця* «заячий квас», *квасниця* «барбарис» [Критенко 31—32], проте не виключена дисиміляція (за способом творення) фрикативного *x* у проривний *k* [Дзендзелівський 1960 120—121].

У конфесійних текстах XI—XIII ст. зустрічається назва запашної трав'янистої рослини *усопъ* (*усопъ*), запозичена з грецької (гр. $\upsilon\sigma\sigma\omega\lambda\omicron\varsigma$) мови: *усопъ*, речше *мельнака трава* [Ср. III 1270]. Успадкована староукраїнською мовою: *hyssopus*, *ис(с)опъ* [Слав. 222]. Але в цій виступає й форма номена, запозичена з польської (?): *юзепокъ* — *уссопъ*: *юзепокъ*, с'їле которое жидове умочуючи в(ъ) кровь покроплевалиса и очищалиса [Бер. 238], наявна і в окремих сучасних говірках: *юзѣфок* [Ж. 1109; Гр. IV 530]. Мабуть, вона виникла через зближення слова із співзвучним антропонімом *Йосип* — п. *Józef*. У науковій номенклатурі нині прийнято форму, що ґрунтується на міжнародній латинській, — *gison* (лат. *Hyssopus*). Рослина *gison лікарський* (*Hyssopus officinalis*) поширена на Україні в культурі й зустрічається у здичавілому стані, а вид *gison крейдяний* (*Hissopus cretaceus*) поширений у басейні Дінця [Флора УРСР 286—288].

Досить добре пам'ятки засвідчили давньоруські назви лісових і польових дерев. Дерево було основним будівельним і теслярським матеріалом, із нього виготовляли різні речі домашнього вжитку, окремі дерева були природними орієнти-

рами, використовувалися для окреслення меж земельних ділянок. У голодні роки кору й листя їх споживали. Поодинокі дендронімени засвідчуються в ролі топонімів або в їх основах. Усі зафіксовані назви листяних дерев та кущів успадковано з праслов'янської мови — *дубъ* < *dǫbъ*, *грабъ* < *grabъ*, *липа* < *lipa*, *ильмъ* < *jьlьmъ*, *вязъ* < *vęzъ*, *берестъ* < **berstъ*, *береза* < **berza*, *осина* < *osina* < **orsa*, *трепета* (дем. *трепетица*) < *trepeta*, *ольха* < **elxa*, *верба* < *vęrba*, *лоза* < *loza*, *ива* < *jьva*, *свидъ* < *svidъ*, *бъзъ* < *bъzъ* та ін.: Оже *доубъ* перетнеть... межьныи [ПР 128]; поиде вброзъ ω(т) *Грабовца* [ЛГВ 865]; ядыху люди листь *липовъ*, кору *березову* [ЛН 22]; ини же мьхъ ядыху... кору *липову* и листь *ильмъ* [70]; дала есми... лугъ... доломъ... на *вязъ*, да на *иву* [Ср. I 504]; в селици... *Берестовое* [ПВЛ 80]; древце есть... образомъ яко *осина* [ХД, 6]; аки огонь *трепетицею* накладенъ [Д. З. 21]; *лозина* и *вербе* [ЛГВ 755]; стаха на болоньи. в *лозахъ* [ЛК 515]; есть яко *олха* образомъ древо то [ХД 5]; *Свидовомъ* жезлемъ бити [Ср. III 271]; ста оу *Бъзаницъ* [ЛК 433].

З хвойних дерев праслов'янського походження в пам'ятках зустрічається *ель* < **edlъ*, *тисъ* < *tisъ*, *сосна* < *zosna*: а от *олхи* на *еловои* кустъ [ГВНП, 159]; мьхъ ядыху, ушь, *сосну* [ЛН 70]; на кровати *тисовъ* [СП I 23]. Варто відзначити специфічний південноруський варіант слова *ель* — *єлина*: а градъ *елиню* (ін. сп. *елиною*) створенъ бы [ЛГВ 825].

Номен *омела* < *omela* (варіант — *имела* < **jьmela?* — Ф. III 139; можливо, початковий *и* — під впливом дієслова *имати* «ловити») засвідчується як назва клею, що його виготовляли з плодів рослини для ловлі птахів: *Омелою* ловашихъ [Ср. II 666], *имела* емлетъ птица [I 1022].

Давньоруські успадковані дендронімени досить добре представлені в староукраїнських пам'ятках, причому фіксується багато похідних від них слів, напр.: *дубъ* [ССУМ I 328—330], *грабъ* [259], *липа* [546], *берест*, *береза* [93], *олха* [II 83], *верба* [I 23], *лоза* [555], *quercus дуб* [Слав. 342], *carpinus грабъ* [113], *tillia липа* древо [398], *ulmus вязъ* древо [416], *берестъ* [Т. 85], Чужая сила *осина* [К. З. 256], *betulla береза* [Слав. 102], *alnus ол(ха)* древо [78], *salix ве(р)ба* [360], *acte бозъ* древо [67], *sambucus бозъ* [360], *ilex ил(ь)*, *ялинъ* [224; Ін. сп.— *ель*, *єлина*], на деревъ *єловомъ* [Гал. Кл. Чеп. 350], *taxus ти(с)* древо [393], *cassitas* лепъ, *омела* [114] та ін. Більшість із них без особливих фонетичних змін стали надбанням новоукраїнської писемної мови: *дуб*, *граб*, *липа*, *в'яз*, *берест* «в'яз листуватий», *береза*, *вільха*, *верба*, *лоза* «порода верби», *омела*, *тис*, *сосна*, *єлина*. Форма *єлина* з'явилася внаслідок переходу *е* в *а* після *й* початкового складу. Коливання *я* — *є* у номені *ялин(к)а* спостерігається ще в

середині XVII ст. і пізніше: *abies ель, ельє, abiescula яли(н)ка, abiegnus ельє(й)* (ін. сп.— *яловий*) [Слав. 62]. У говорах існують і інші варіанти — *ялиця, ель, елка, їль* [Мак. 11].

У літературній мові номен *осина* відноситься до рідкоживаних. Звичайним є словотвірний варіант *осика* [СУМ V 761, пор. ст.-укр. *ashegois* тополь, *осика* — Слав. 66]. Він також належить до давньоруської спадщини (пор. рос. *осика*), але в текстах XI—XIII ст. не засвідчений.

Непохідний термін *свид* став надбанням українських діалектів [Мак. 110]. Нормативним тепер є *свидина* [СУМ IX 70; пор. у ряду сингулятивів *свидина* — К. З. 266].

Старовинна невивідна форма *боз* тепер існує в діалектному мовленні [Мак. 329]. Її дериват — сучасне нормативне слово із суфіксом *-ина* — *бузина* (з переходом ненаголошеного *o > y*, пор. діал. *бозина* — Мак. 329).— відоме в цьому оформленні з XVII ст. [Т. 151]. Фонетично закономірним є діалектний варіант *бзина < бъзина* [Мак. 330].

Староукраїнські тексти засвідчують номен *ива, ильмъ* (пор. *івына, іл(ь)мина* — К. З. 267), які залишилися поза нормою сучасної літературної мови — *ива* «різновид верби» — *Salix caprea* [Мак. 323—324], *илем (илем), ильма (ильма)* «в'яз, берест» [Мак. 384—386].

В староукраїнських лексиконах зустрічаються варіанти номена *омела — имела* [Слав. 415], що його можна було б трактувати як церковнослов'янське, але в українських говорах вживається назва *імела (вимела та ін.)* [Мак. 403—404], котра навряд чи є книжним словом.

Тільки в говірках, насамперед карпатських, залишився старовинний ботанічний номен *трепета (трепетина, трепітка)* «осика» [Мак. 290; КДА № 36].

Давньоруські тексти не засвідчили номена *смерека, -ѣ < *smerka, -ѣ*. У текстах південнослов'янського походження етимологічний відповідник його виступає у формі *смръчиче* «кедр, кедр», *смръчь* «кедр» [Ср. III 446]. Староукраїнський лексикограф Є. Славинецький цією словоформою перекладає назву зовсім іншої хвойної рослини — смереки: *рісеа смречие древо, рісеастер смречие лѣсное* [Слав. 316]. Очевидно, *смръчиче* в церковнослов'янських текстах українські читачі сприймали як назву рослини *Рісеа*. В українські пам'ятки повноголосна форма потрапила порівняно пізно [пор. *смерека* — К. З. 267]. Є. Славинецький чітко розрізняв *abies ель, ельє, abiescula яли(н)ка* [Слав. 62] і *рісеа смречие* [316]. Пор. також: *'ilex іл(ѣ), ялинъ, iliceus ялинови(й), е(л)ни(й), влі(й), ilicetum ялина, iligneus яловий* [224], але в класичній латині *іlex* — «рід дуба з колючим листям» [ЛРС 488]. Як дві різні рослини розрізняють ці дерева і знавці української ботанічної номен-

клатури, напр. *Abies pectinata* — ялиця, ялина, ель [Мак. 1] і *Picea excelsa* — смерек, смерека [Мак. 267]. Проте в сучасній писемно-літературній практиці досліджувані назви не завжди розрізняються чітко. Пор.: *смерека* — 1. «вживана в українській літературі назва хвойних дерев роду ялиця»; 2. «місцева назва (в західних областях України) ялиці» [УРЕС III 303], *яліна смерека* (*Picea*), *яліця* (*Abies*) [БС 538, 539], *смерека* (*Picea abies*) [СУМ IX 397; КДА № 38], *ялиця* (*Abies*) [СУМ XI 643].

Давньоруський урбонім *Кльцьскъ* (*Кльческъ*, *Клеческъ*; тепер м. Клецьк Мін. обл. Білорусі) деякі дослідники пов'язують із апелятивом *клѣть* < *klĕť* [Нерознак 87—88]. Більш переконливим видається зближення етимона назви з російським діалектним *кльч* [Жучкевич 160], пор. рос. діал. *кльч* «стебло, стеблина; хмелина» [Д. II 118], бо від *клѣть* дериват із суфіксом *-скъ* мав би форму **клѣтскъ*. Цілком імовірно, що топонім *Кльцьскъ* походить від слова із праслов'янським коренем **klekъ*, континуанти якого в південнослов'янських мовах означають рослину ялівець (*Juniperus*) [ЭССЯ IX 192]. Імовірно, від цього кореня походять українські слова *кличати* «убирати, прикрашати зеленню», *кличання* «відрубані гілки з-листя, якими на зелені свята прикрашають хату, двір» [пор. ЕСУМ II 459]. Ялівець з давніх-давен вважався магичним засобом від злих духів та чарівниць [Hoffmanová, Jebavý 120]. Очевидно, кличання спочатку було ялівцеве, а потім до його складу включено й інші «магічні» рослинні компоненти.

У назві польського поселення *Глогова*, яке згадується в «Повісті временних літ», відбивається назва рослини праслов'янського походження *glogъ*: в Лахы ходивъ за *Глоговы* до Чеськаго лѣса [ПВЛ 274]. Номен, безсумнівно, існував також у давньоруській мові. Він успадкований українською: *согнус глогъ* древо [Слав. 144]. Закономірна форма збережена в діалектах — *гліг* [Ж. 526; Он. II 174], *гліг* (*глігх*) (закарп. говірки). Не маючи опори в численних дериватах, давно деєтимологізоване слово знало звукових модифікацій — *глій* [Ж. 144; послаблення вимови кінцевого *г* й дисиміляція в *й*], *глід* (кінцевий *д* пояснюють також як результат дисиміляції — ЕСУМ I 526, хоча не виключене й зближення з дієсловом *гладати*; кісточковий плід рослини не соковитий, тому при споживанні його доводиться наче обгризати). Нормативна форма з кінцевим *д* — *гледъ* — засвідчується з XVII ст.: Земля израстила терніе и *гледъ* бодучій [Т. 528], *гледина* [К. З. 266]. Існують діалектні варіанти із суфіксом *-ина*, *-ин'а*: *глойина* (*глойена*), *глогина*, *глогин'а* [AGB № 84].

На позначення тернового куща, тернових заростей у пам'ятках старослов'янського походження і зрідка в оригіналь-

них давньоруських творах (насамперед при переказі біблійних оповідей) вживається іменник *купина* < коріпа: *ѡвисѣ ѹму Бѣ в купинѣ огнемь* [ПВЛ 95]. У близькому значенні назва зустрічається в словеноукраїнських джерелах — *gublis купина*, малини, ожини [Слав. 356]. З нею пов'язана семантика й сучасної лексики *купина* (заст.) «кущ» й «горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом» (діал. закарп. «мурашник», «купка землі, вирита кротом»). У ботанічній номенклатурі *купина* використовується як назва рослини з родини лілійних — *Poligonatum* [СУМ IV 402].

Із давньоруських дендрономів, не засвідчених у пам'ятках XI—XIII ст., відзначимо *букъ* < *bukъ* та *яворъ* < *avogъ, що фіксуються в українських документах ранньої доби: *букъ* [ССУМ I 130, 131], *яворъ* [II 578], пижъ: *букъ* [Бер. 227], *fagus букъ*, *glinop кле(н)*, *яворъ* [Слав. 193, 209].

У пам'ятках старослов'янського походження нерідко зустрічається назва *шипѣкъ* «кущ, квітка троянди», «гранат» [Ср. III 1593] — дериват праслов'янського іменника *širъ* «колючка». Етимологічно вона споріднена з українським утворенням *шипшина* < *шипчина*. За нашими матеріалами, фіксується з початку XVII ст. — бодене(ц): рамнь: тернье острое и простое, цвѣту бѣлогѡ... по нашему *шипшина*. з(ѣ) той голій (повѣдають нѣкоторыи) корона *Ѥви* уроблен(а) была. Трѣнїе [Бер. 187], *шыпшина* [К. З. 266]. У текстах XVI ст. виступає в первісній формі *шипчина* «колючка, колюча гілка» [Винник та ін. 336]. На позначення шипшини поширені й інші номени, зокрема континуанти праслов'янського *svьrbigozъ* (корені *svьrbeti* і *gozъ* «зад») — *свербигуз*, *свербигузка* та ін., *свербивус* (зближення з *вус*, *вуса*) [КДА, № 35; Сабадош 1982 54—71].

Із неоригінальних перекладних пам'яток, поширених на Русі, відоме запозичення *роза* < лат. *rosa* < гр. *ρόδον*: *Вѣнчае(м) насѣ розжами* [Ср. III 140]. Назва, що фіксується з XV ст., характерна для староукраїнської мови — на той доороге ростоу(т) *роже* [Пов. 40], *рожа*: шипокъ... *ружа* [Бер. 109], *рожа* шипокъ [Син. 152], *рожа*, шипокъ [Слав. 356], *рожа rosa* [Слав.—Кор. 501] та ін. Нині ця семантика номена притаманна діалектній та літературній розмовній мові [СУМ VIII 598]. Нормативною є форма *роза* — латинізм, запозичений із німецької мови (*Rose*) [Ф. III 494] через російське посередництво. Діалектизм *ружа* [СУМ VIII 897] прийшов в західноукраїнські говірки із польської (*róża*) мови, з словацької (*ruža*) та угорських діалектів (уг. діал. *ruza* — MNTESz III 453) у закарпатські: *ружа* [Бер. 109]. В окремих місцевостях центрального й західного Закарпаття і деяких бойківських *ружа* — квітка взагалі [ЛАЗ № 125; Он. II 195]. За подібністю дуже

червоного кольору шкіри при бешисі до кольору червоної квітки на цю хворобу (можливо, табуїстично, забобонно) перенесено назву троянди, мабуть, спочатку в німецькій мові (нім. Rose 1. «троянда», 2. «бешиха»), звідки нову семантику запозичили польська (góža) й словацька (guža) мови, а з них або безпосередньо з німецької — й українські говори — *ружа*, *рожа* «бешиха» [Ж. 811], *ружа* [Он. II 195; закарп. діалект]. Нове значення в українських текстах спостерігається з XVII ст.: *egysipelas рожа недугъ* [Слав. 183]. Лікарський термін *рожа* в російській мові відносять до полонізмів [Ф. III 493], проте не виключене його запозичення із староукраїнської.

За подібністю квіток назву *рожа* в багатьох українських говірках перенесено на мальву і з цим значенням вона входить в нормативну ботанічну номенклатуру [СУМ VIII 598]. Із східнороманських мов у говори української мови ввійшла назва *трандафилъ*, *трандафира* «роза (Rosa centifolia)» [Гр. IV 279, пор. також *трандахиль* «бузок» — там же] (рум. *trandafir*, молд. *трандафир*). Румунські [DLRM 872] та молдавські [СДЕЛМ 431] етимологи виводять відповідні номенни прямо з новогрецького *τριάνταφυλλον*. Очевидно, в східнороманські мови лексема прийшла через болгарську (пор. діал. *трандафил*, *трендафел*, *трендафил*, *триандафил*, *триндафил*, *тридафил*, *трондафил*, *трундафил* — Филипова-Байрова 163). Етимологом розгляданих слів є грецький композит *τριάνταφυλλον*(ν), що складається з *τριάντα* «тридцять» і *φύλλον* «лист» [там же 164]. Форма *троянда*, нормативна в сучасній українській мові, виникла, мабуть шляхом спрощення довгого слова, а перша частина його прирівняна до питомого номена *троян* — «*Trifolium pratense*» [Гр. IV 288], *троян* «широколиста рослина, подібна до оману», «лікувальне зілля від болю голови» [Он. II 303; пор. ще *троєзілля*, *тройзіл*, *тройзілля* — «*Trifolium pratense*» — Гр. IV 286].

Книжники і мандрівники XI—XIII ст. знали й найменування окремих субтропічних дерев.

Назва характерного південного дерева *купарисъ*, *кюпарисъ* < гр. *κυπάρισσος* у XI—XIII ст. виступає тільки в конфесійних пам'ятках старослов'янського походження [Ср. I 1210, 1420]. У староукраїнський період засвідчується також у формі *купарисъ* [К. З. 267], але в цю ж добу вживався й варіант *цыприсъ*, запозичений через польську (п. *cyprius*, ст.-п. *cypres*) мову із латинської (*cypressus*) [пор. Вр. 70]: *квпарисъ*: *цыприсовое* дерево [Бер. 216], *цыприсина* [К. З. 267]. Давньою є також адаптована східнослов'янська форма *кипарисъ* [Ср. I 1209], котра зберігається і в сучасній українській мові (*кипарис*).

Освіченим людям Давньої Русі було відомо, що на Близькому Сході росте *кедръ* < гр. *κείδρος*: яко и *кедръ* иже в ливанъ оумножить са [ЖФ 88]. Через староукраїнську мову (пор. Ливанъ: ...На то(й) горъ *кедры*... высокіи — Бер. 219, *cedrate et cedrus кедръ* — Слав. 116, *кедрына* — К. 3. 267) названий дендроном увійшов у сучасну (*кедр*).

Один із видів кедрової сосни росте в Українських Карпатах. Тут і побутує назва *кедрина*, *кедринина* «*Pinus cembra*» [Ж. 340]. Звичайно в карпатських діалектах *кедра*; *кедрина*, *кедрин'а*, *кидра*, *кыдра* — це «модрина (*Larix*)» [AGB II № 83]. Вживане в окремих говірках *кидрев* «кедрина», очевидно, є наслідком контамінації назв *кидра* і *модерев* [Мак. 201] < п. *modrzew* «модрина» (пор. *larix модревь* — Слав. 250). Пояснення номена злиттям словосполучки *кедрове дерево* або як складного слова *кедр* — *дерево* [ЕСУМ II 430] — надто сумнівне.

Тексти південнослов'янського походження XI—XII ст. містять дендрономен-грецизм *дафнии* < *δάφνη*, *δάφνα* «лавр, лавровий гай»: Старьць... умьре въ *дафнии* [СлРЯ IV 178, див. і СП 177, 178]. Назва у вигляді *дафинъ*, *дафина* (аналогія до українських утворень із суфіксом *-ина*) неендемічного дерева зустрічається й у староукраїнських конфесійних текстах, де йдеться про південні краї [Т. 670; хоч пор. *laurus... давніє*, *lauriscornus давнови(й)* та ін. — Слав. 252]. Більш відомим стало дерево й особливо його листя та ягоди, вживані як спеція, в період XVI—XVII ст. Воно йменувалося *бобокъ*, *бобковое дерево*: Лаврентій... з(ъ) ла(т): *бобковий*. ла(т): бо лаврус, дафни, е(л): *бобковое дерево* [Бер. 218], *laurus бобковие древа*, *давніє* [Слав. 252; див. ще: Т. 107—108]. Його так названо тому, що на вигляд лаврові ягоди подібні до бобу [ЕСУМ I 217]. Не виключено, що східнослов'янська назва плодів лавра (рос. *бобки*, блр. *бабкі*) прийшла з польської мови (п. *bobek* «лавр»). Нині нормативне тільки *бобки* «лаврові ягоди» [РУС I 66; у СУМі вокабула *бобки* чомусь відсутня].

Латинського походження номен *лавр* (лат. *laurus*) увійшов в українську ботанічну термінологію, очевидно, приблизно в XVII ст.: *bassalia* зеленічіє зелиє, *ля(в)ръ* дерево [Слав. 99].

Закінчуючи огляд цієї мікрогрупи ботанічних назв, зазначимо, що в окремих пам'ятках старослов'янського походження зрідка зустрічається номен *пєвгъ* < гр. *πεύκος* «сосна» [Ф. III 224]: *пєвго(м)* і *кедро(м)* [Ср. II 292]. Проте його знають й українські вчені XVII ст.: *pinus пєвгъ*, *сосна* [Слав. 316], *пєвжїна* [К. 3. 267]. Очевидно, вважалося, що це специфічний різновид сосни. Оскільки він був іншомовним еквівалентом широковідомого питомого найменування *сосна*, в новоукраїнську мову дендронім *пєвг* не увійшов.

Ці та інші запозичені номени, хоч, може, не мали великого поширення, були тим культурно-історичним тлом, на яке опиралися вчені пізніших часів, особливо XVII—XIX ст., при виробленні ботанічної номенклатури.

Серед назв дерев, зафіксованих у творі Данила-ігумена (Паломника), є одна, яку досі не ідентифіковано, бо континуанта її не виявлено в говірках східнослов'янських мов, — *ксияляжь* (по списках варіанти: *сияляжиш*, *скляляжиш*, *ксияляжи*, *кисляязи*): Выше купѣли тоя по берегу Йорданову стоить яко лозне много, но нѣсть якоже наша лоза, но нѣкако аки *сияляжи* подобно естъ [СлРЯ VIII 100]. Допускається, що значення її — «кизил» [Ср. I 1355; СлРЯ VIII 100], але без будь-яких доказів (очевидно, в окремих лексикографів асоціюється з *кис-лий*). Пор. *склезь* «крута, стрімка скеля» [Ж. 873].

У давніх творах, у яких йдеться про побут і природу Близького Сходу та суміжних територій, виступають засвоєні з грецької мови або за її посередництвом назви ароматичних дерев чи омонімічні назви їх плодів, смол тощо, зокрема: *валсамъ* < βαλσαμον «бальзамне дерево», *касія* < κασ(σ)ία «дерево касія», *мирсіна* < μύρτινα, μύρτινη «мирт», *нардъ* < νάρδος: *валсамъ*, иже ес(ть) честнѣи всѣх плод [СлРЯ I 69], С ними же и кинамом [!] и *касія* и инѣх благоуханных аромат [VII 87], взыде кипарись... *мир(ь)сіна* [Ср. III 163], имоущи стѣкланицю мура *нарда* вѣрѣна [ЄМ 157]. Вони зустрічаються й у староукраїнських пам'ятках та вживаних на Україні церковнослов'янських текстах: *balsamus ва(л)са(м)*, *balsamin(us) ва(л)самовы(й)* [Слав. 100], *касія*: зѣ(л)е блгоуха(н)ное вѣ(л) Аравїи [Бер. 215], м в р т а, и(л) *мирсіна*, дерево ес(ть) маючее ягоды смаковитыи, з(ъ) котрыхъ и вино тиснуть [223], бан(ь)коу олъю... з *нардового* корене [ПЄ 183 зв.], *нарда* пістіки: муро... з *нардового* корене [Бер. 224]. Без змін залишилися в новій літературній мові *касія* [СІС 317], *нард* [СУМ V 169].

Приблизно з XV ст. починає поширюватися латинізована форма назви *вальсам* — *бал(ь)самъ*: розги *ба(л)самове*... скепають [Пов. 41], *ба(л)сам* оу не(м) росте(т) [43]; Єдна лѣторосль (була) *балсамова* [Т. 54], деривати якої відомі навіть у XIX ст.: *бальсамник* «фіміам з бальзамника» [Ж. 11]. У XIX ст. нормативною стає латинсько-німецька форма *бальзам* «напіврідка запашна... смола деяких рослин...» [СУМ I 98].

Ще в староукраїнську добу номен *мирсіна* витісняється іншим його варіантом грецького походження, можливо, через сприяння латинської мови — *мирта* < гр. μύρτος чи лат. *myrtus* < гр. μύρτος: *myrtus* *мирта* [Слав. 276]. Кінцевий *а* в українській мові, можливо, з'явився під впливом *мирсіна*

(*мирсина*) (але пор. нім. *Myrte*). Поруч із старішою формою — *мирта* — нині нормативним є також варіант *мирт*, що базується безпосередньо на грецькому слові [Ж. 439; СІС 432].

Величезна кількість генетично спільних елементів у системах назв трав'янистих і напівкущових рослин східнослов'янських мов, безперечно, вказує на багатство цієї галузі ботанічної номенклатури давньоруської мови. Трав'янисте зілля відіграло неабияку роль у житті населення Русі XI—XIII ст.: цілющі властивості рослин широко використовувалися в тодішній медицині. Фітотерапія протягом усього середньовіччя була основним засобом лікування внутрішніх хвороб і ран. Деякі дикі рослини вживалися як приправи (м'ята, хрін) або використовувалися при приготуванні напоїв (хміль). Такі рослини могли й культивуватися в городях, наприклад, хміль [пор.: *История культуры...* 67; *Довженок* 142]. Однак у пам'ятках (оригінальних і старослов'янського походження), що дійшли до нашого часу, назви давньоруських трав зустрічаються вкрай рідко. Серед них переважають нomeni, успадковані з праслов'янської мови, напр.: *тръсть* < *trǫstь*, *рогозъ* < *rogozь*, *ковыль* < *kovylь*, *мѣта* < *meta*, *кропива* < *korpiva* (або *kropiva* — Ф. II 366; ЭССЯ XI 25—26), *лобода* (*лебеда*) < *loboda* (*lebeda*), *рѣпни* < *гѣрьѣ*, *сверѣница* < *sveregъna*, *куколь* < *kqkolь*, *слѣзь* < *slѣzь*, *чѣмѣръ* < *čemeгъ*, *беленъ*, *-а* < **belnъ*, *-а* «блекота», *хмель* < *xmeль*, *орѣнъ*, *-ь* < *xгѣnъ*, *чърнобыль* < *čьgnobyль*, *сить* < *sitь*, *хѣтъ* < *osътъ*: стоить *тростіе* велико по рѣкамъ [ХД 47], Еда произничеть *рогозъ* безъ воды [Ср. III 130], по *ковылію* развѣя [СПИ 38], стрѣла, лѣтящей с *чѣмерем* [Д. З. 32], отъдесятьствоукете *мѣтѣ* [Ср. III 171 додаток], Снѣдять... съ *хрѣнемъ* мяса [III 1413], въздетъ ли *кропиве* [I 1329], Събираеть оубо *лободу* [КП 150], събирающа *лобеду* [там же], Егда объѣмлють отъ тръника грозны или отъ *рѣпника* смокъви [Ср. III 222], [бур'янів] различ(ь)ни видове: *куколе*, *сверѣница* [I 1360], с августа *слѣза* не ѣждь [Ізб. 1073, 251], елико камень начнетъ плавати а *хмель* почне(т) тоѣути [ПВЛ 84], аелиесть и *беленъ* [СЛРЯ I 131], ѿ(т) *Чернобыля* [ЛК 677; відапелятивний урбонім], ѿдѣ юго въ *рогозиноу*, *сיתיѣмъ* исплетену [ХА 41], Тръникъ и *осотъ* [Ср. II 734]. Існує припущення, що в назві давньоруського міста *Верещинъ* [ЛГВ 722] відбивається ботанічний термін *вересъ* < **versъ* [Нерознак 39].

Умовно сюди відносимо *ромънъ*, що, можливо, відбивається в назві міста *Роменъ* [МП 250], яку загалом етимологізують інакше [Нерознак 149], бо немає одностайної думки про походження співзвучних назв ромену в слов'янських мовах [Ф. III 499—500; Mach. 165].

Ботанічний термін на позначення рослин роду *Artemisia* виступає в давньоруській формі *польнь* < *polунь* і в старослов'янській *пелынь*: горшиє *пелыни* (ін. сп. — горч'є *пелыни*) [Д. З. 46]. У текстах старослов'янського походження та оригінальних давньоруських конфесійних творах вживається номен *въльць* «бур'ян, реп'ях»: тьрнїє и *въльць* возрасте [ЖФ 76].

Досліджуваний фрагмент давньоруської ботанічної номенклатури майже повністю відбиває українська мова старої і нової доби, напр.: *мата*; *кропива*; *чорнобыль* [Трв. 54], *arundo тро(ст)* [Слав. 93], *въ плегянку зъ рогозу* [Т. Мат. 778], *mariscus рогоза* [Слав. 263], *cardamine мята* че(р)воная [112], *urtica кропива* [419], *chrysolachanon* стволїє, *лобода* [121], *lapsana лобода* [250], *пор. і eusterialis лебеда* трава [185], *плевель*: *кукуль* [Бер. 82], *alcea слѣ(з)* зелїє [Слав. 76], *anadendromalache слѣ(з)* велики(й) [82], *lien cargae сляз(ѣ)* огородни(й) [255], *moloche сляз(ѣ)* трава [272], *хмель* [ССУМ II 508], *lupus хмѣл(ь)* [Слав. 259], *gaphanus* радковъ (ін. сп. — рѣдковъ, редковъ), *хрѣнѣ* [344], *coris вересѣ*, *вере(с)* трава, *звонки* [144], *erice вересѣ* трава [182], *cotyledon* пещ(й) *ромен* [145], *chrisanthemom* *роме(н)* трава [121], *leonrtachoron* *полин* гори(с)ти(й) [253], *пелынь* *absinthum* [Слав. — Кор. 480].

У закономірних фонетичних формах в сучасну літературну ботанічну номенклатуру входять *мята*, *лобода*, *кропива*, *кукуль*, *хмель*, *хрін*, *верес*, *чорнобыль* «різновид полину» (*Artemisia vulgaris*), *ромен*, *полин*, *осот*. Лексема *хрін* літературної мови у непрямих відмінках має дві форми кореневого вокалізму: давню — з *i* < *ъ*: *хрїну* та нову — з заміною *i* на *o* за аналогією до слів, де в новозакритому складі *i* < *o* закономірне (типу *стіл* — *столу*): *хрону* [СУМ XI 149]. У діалектах відомі варіанти *хрон* [Мак. 104; вирівнювання основи за новими формами непрямих відмінків типу *хрону*], *хрін'* (Закарпаття), *лебеда* [93] та ін.

Давню форму *ковиль* зберігають говірки української мови [Мак. 361]. Нормативна форма *ковила* [СУМ IV 205] — результат прирівняння фіналі слова до назв із кінцевим *-а*, особливо лексеми *тирса*, що також притаманна народній та літературній мові і позначає різновид ковили — *Stipa capillata* («ковила волосиста») [СУМ X 122] — чи взагалі ковилу [Мак. 361].

У діалектному середовищі існує форма *вереск* [Мак. 71], що виникла через зближення давньої *верес* із іменником на позначення звукового явища (*вереск*).

Безсуфіксий давній номен *чємерѣ* тепер є набутком говірок — *чємір* «*Veratrum*» [Мак. 392]. Відгук старовинного зна-

чення «отруйна рослина» зберігається в діалектному слові *чемер* «хвороба коней», *чемір* «біль у животі» [Гр. IV 450] та його дериваті *учемеритис'а* «дістати отруєння шлунка» (Закарпаття), *очемерити* «одурити, прийти в непритомний стан» [II 81]. Нормативне утворення *очамрити* < *очемрїти < *очемерити, напевне, також має старовинний корінь *чемер-*, що зазнав впливу основи (о)чман-їти. На позначення отруйної рослини *Veratrum* у більшості говорів і літературній мові вживається дериват праслов'янської доби *чемериця* < *čemerica*, задокументований староукраїнськими текстами: *anticyricon чемерица* зеліе, *evchupon чемерица* [Слав. 85, 184].

Номен *белена* «блекота чорна, *Hyoscyamus niger*; паслін, *Solanum*» [Мак. 349; Ж. 23] залишився надбанням діалектного мовлення. Праслов'янська назва *belъ, -а мотивована тим, що ягоди цієї дуже отруйної рослини викликають галюцинації, маячню, безладне говоріння. На рослину, власне, перенесено іменник на позначення непов'язаного, беззмістовного, нерозумного мовлення, балаканини [пор. Мак. 205; ЭССЯ I 187].

Аналогічну мотивацію має літературний термін *блекота* (діал. *блекіт* і под., пор. *блекоти найтисся* «одурити» — СУМ I 197), який пов'язується з дієсловом *блекотати* «белькотати» [Гр. I 72; пор. ЕСУМ I 207]. В українських говірках наявні й дієслова, з якими прямо пов'язаний корінь *белен-*: *беленда* «дурниці», *белендіти* «говорити дурниці» [Гр. I 49; Он. I 48, закарпатський діалект; -д- — експресивний елемент; непереконлива спроба пояснити розглядані лексеми як видозміни говіркового *баландіти*, зближеного з *белькотати*, — ЕСУМ I 165]. Пор. ще *белен'котати*, *белен'квн'їти*, *белебн'їти*, *белембн'їти* «бубоніти, бормотати, говорити невиразно, говорити дурниці, нісенітниці» (закарп. говори), *белебенити* «балакати, теревенити» [Гр. I 49]. Властивість рослини викликати в отруєної нею людини безладне, незрозуміле говоріння була мотивацією для іншого діалектного номена на її позначення — *німиця*, який фіксується з XVII ст.: *hyosciamus*, *табака*, *нѣмица*, *hyosciamin(us)* *табачни(й)*, *нѣмични(й)* [Слав. 221]. Не з'ясовано співвідношення українських діалектних слів із угорськими *beléndek* (і под.) «блекота», котре виводиться із слов'янських континуантів праслов'янського *belъ, -а [MNTESz I 273].

Давня назва очерету *трѣсть* залишилася в говірках української мови, але здебільшого з додатковим суфіксом *-ина* (первісно вказував на одиничність): *терстина* (діалектне *ер* < *ир* < *рѣ* перед голосним повного творення), *трість* (вторинний *ї*), *троск* (-ск < *ст'*), *тросник*, *тростник*, *тростина*, *трость* та ін. [Мак. 266]. З південно-західного діалектного се-

редовища дериват *тростина* як назва очерету потрапляє і в художньо-літературні твори. В сучасній писемній нормі *тростина* — «стеблина очерету і т. ін.» [СУМ X 284]. Старовинний номен *трьсть* лежить в основі ботанічного терміна *тростяниця* «...рослина..., що нагадує очерет і росте на берегах водоймищ та на болотах» [там же]. Староукраїнські тексти задокументовують і номен *черет*, який декотрі дослідники вважають континуантом праслов'янського *čertь [Ф. IV 342; Меркулова 48]: подле куста *черета* [АЛ 408]. Він залишився надбанням українських говірок [Гр. IV 456]. Нормативна форма нині — *очеретъ* < *o(b)čertь. Етимологія праслов'янського слова переконаливо не розкрита, але зближення його з *чърти* — *чърта* видається нам виправданим [Ф. IV 456; пор. Меркулова 48].

Номен на позначення кропиви в народних говорах має багато фонетичних варіантів: *крапивá*, *крупíва*, *коприва*, *прокива*, *брокива*, *покрива* (пор. п. rokrzywa) тощо [АУМ I № 316; II № 129; AGB II № 94]. Великий суцільний ареал має діалектне утворення *жалíва* (від *жалити*) в Карпатах і прилеглих територіях; розсіяно воно виступає аж на Наддніпрянщині, в степу [АУМ I № 316; II № 129]. Фіксуються вперше в закарпатському Гукливіському літописі: люди или сьчку, *жаливу* [Т. 899].

У староукраїнських пам'ятках засвідчено прямиї континуанти давнього номена *рѣпѣи* — вльчець: *рѣпѣи* [Бер. 20] «сосот». Давній корінь із закономірним звуковим складом зберігають народні назви парила — *рiп'ячок*, *рiп'як*, *рiпак* [Мак. 15]. Проте в говірках існують і найменування цієї рослини з голосним *e* в початковому складі — *репик*, *реп'яшки*, *репешки* [там же; пор. і літ. *реп'ях* — СУМ VIII 512], що засвідчуються вже в XVII ст.: агітотіа *репи(к)* зеліе [Слав. 76]. Відома й форма з голосним *и* на місці етимологічного *i* — *рип'яшки* [Мак. 15]. Нові форми, можливо, з'явилися в результаті зближення деетимологізованого іменникового кореня з коренями дієслів *репати*, *рипати*. У діалектах *рiп'ях*, *рiпляк*, *реп'як*, *репій* тощо є також назвами рослин із роду *Ларра* — «лопух» [Мак. 200], що зафіксовано в XVI ст.: *рѣпѣя(к)* [Трв. 54].

Прямий континуант давньоруського слова *сверѣпѣица* існує в говірках — *свиріпиця* (ненаголошеий *e* > *и*) «гірчиця» (*Sinapis arvensis*), «суріпа», (*Bunias*) [Мак. 67, 346]. У діалектному мовленні вживається й безсуфіксний номен *свиріпа* «гірчиця» (*Sinapis*), котрий у літературній мові є рідше вживаним синонімом терміна *суріпиця* [СУМ IX 73], який виник унаслідок прирівняння початку давньої лексеми *сверіпиця* до слів із префіксом *су-*, що звичайно передає неповний вияв значення,

на яке вказує корінь. Можливо, це трапилося ще в староруко-
раїнську добу як засіб уникнення омонімічності з назвою *све-
рѣна* (*сверіна*) «кобила».

Фітономен *сить* у ранній український період зберігається
з давньою основою: *Ситная, Ситное Болото* [ССУМ II 346],
але вже у XVII ст. виступає з додатковим формантом *-ник*
(який звичайно вказував на зарості певної рослини) — ситовіє:
ситникъ [Бер. 113], ситовіє, *ситникъ* *iuncus, scirpus* [Слав. —
Кор. 505], з яким функціонує і в сучасній нормі, позначаючи
рослину *Juncus L.* [СУМ IX 207]. У говірках побутує й варіант
сітник [Мак. 196; зближення з *сіть?*], *осітняг*, *-як* [Гр. II 67;
дальше зближення з *осот*], пор. д.-р. *Сѣтомль* [ПВЛ 151, 164].

Староукраїнські пам'ятки фіксують звуковий варіант
номена *осот*: *cardu(us) ose(m)*, *ка(р)до(с), те(р)нь* [Слав. 112],
осетъ полный carduus sylvestris [Слав. — Кор. 553]. Голосний
e замість *o* на місці *ѣ*, очевидно, вказує на те, що форма *осет*,
вживана й нині в діалектах [Гр. III 66; СУМ V 782], з'явля-
ється під впливом західнослов'янських мов, насамперед поль-
ської (п. *oset*). Ця ж рослина має прадавню назву *чортопо-
лох* < *čьrtopolxъ (корені *чорт* < *čьртъ* і *полох-*, пор. *по-
лох*-ати, *пере-полох* і т. ін., пор. ЕССЯ IV 163).

Континуант давньоруського номена *слѣзъ* тривалий час
вживався в староруко-раїнській мові — *alcea слѣ(з) зеліє* [Слав.
76], *althea велики(й) слѣ(з) зеліє* [79], *anadendromache*
слѣ(з) велики(й) [82], пор.: *liep carrae сляз(ь)* огоро-
ди(й) [225], *moloche сляз(ѣ)* трава [272] (очевидно, вплив поль-
ської фонетики — *slaz*) і тепер функціонує в різних говірках
на позначення рослини із роду *Malva* «калачики», але із замі-
ною голосного *i* < *ѣ* на *и* — *слиз* [Мак. 223—224; КДА № 4]
унаслідок зближення з іменником *слиз* через те, що цілющий
навар із коріння цього зілля має слизисту консистенцію.
З цієї ж причини в декотрих говірках маємо *слиз* [Ж. 886],
пор. діал. *слиз* «слиз» [Гр. IV 154]; *сли(з)* зеліє *malva...*
[Слав. — Кор. 508]. Назву *калачики* (тепер нормативну) рос-
лина *Malva* одержала за формою своїх круглих плодів. Зга-
даємо, що в давнину мальви культивували в городах і вживали
в їжу [Масч. 146], тому не дивно, що в Ізборнику 1073 р. пи-
салось: *з аоугоуста слѣза не каждъ* [Ізб. 1073, 251].

Слово *волчѣць* знали українські філологи й усвідомлювали
його як книжно-слов'янське, тому П. Беринда ввів у свій «Лек-
сикон» вокабулу *влѣчець*, перекладаючи її українським *рѣпѣи*
[Бер. 20], а Є. Славинецький поруч із ним подав український
номен — *acanthaleuce волчець*, *осетъ* [64], пор. ще: *tribulus*
во(л)чець [402]. Номен *волчець* «*Carduus acanthoides*» від-
значено в галицькому підручнику з ботаніки «Началное ос-
нованіє рослинословія» [Мак. 79]. У народній мові ботанічного

терміна *вовчець не виявлено. Діалектне утворення *вовчинець* (*вовче молоко*) «молочай» (Eurhobia) [Мак. 145] як номен із цим старовинним словом не має історичного зв'язку, але давнє і нинішнє слова мають спільний корінь (пор. ще *вовк* — рослина *Oponis pircina* — Гр. I 245]).

В одній із перекладних пам'яток, котра дійшла у списку початку XVI ст., написано: Въ *божурѣ* червлень [Ср. I 86]. І. І. Срезневський вокабулу *божур* перекладає як шафран (крѣоѣ). Назва представлена в південнослов'янських мовах: б. *божур* «півонія» (*Raepia officinalis*), «дикий мак», «тюльпан», мак. *божур*, с.-х. *божур* «півонія», «мак», словен. *božur* «півонія», «шафран» [БЕР I 63; Sk. I 180; Bez. I 36]. Вважається, що *božur — похідне із суфіксом *-'urъ* від *bogъ* і є відносно пізнім балканським новотвором [ЕССЯ II 228]. Назву засвоїли румуни й албанці [БЕР I 63]. Запозиченням із південнослов'янських мов пояснюють угорську назву півонії *bazsarózsza*, ст.-уг. *bažar*, діал. *buzsarózsza* та ін. [MNTESz I 262], але пор. закарпатське діалектне найменування півонії — *бѣжа рѣжа* [Чоп. 15], мн. *бѣжі рѣжі*. Перша частина складеного терміна асоціюється в діалекті з прикметником *бѣжый* «божий». Мабуть, із назвою цієї рослини пов'язаний топонім *Бужѣра* (*Бужѣра*) на Закарпатті (пор. рум. *vișor* «півонія», *vișor de munte* «рододендрон»).

Українські етимологи діалектне найменування бузини *бжур* [Ж. 25] зіставляють із зафіксованим у перекладному творі невідомого походження за списком XV ст. словом *бжурѣ* (прасл. корінь *бъз-* і «суфіксального комплексу» *-iour-* — ЕСУМ I 180), проте контекст недвозначно вказує, що йдеться про трав'янисту рослину (*быль*), а не дерево чи кущ: *Ѡ* были глемѣмъ *бжурѣ*... [Ср. I 86]. Може, це якийсь варіант назви *божурѣ*.

Давньоруські пам'ятки засвідчили окремі назви нижчих рослин із праслов'янської спадщини: *мѣхъ* < *тѣхъ*, *плѣснь* < *рлѣспь*: ядяху люди... ушь, *мѣхъ* [ЛН 22], Ако же чръвь въ древь и *плѣснь* въ ризѣ [Ср. II 977]. Вони виступають у законірних звукових формах і в староукраїнських пам'ятках — *тисус* *мохъ* [Слав. 275], *тисог* *плѣсн(ь)* [273], ставши нормативними в новій літературній мові — *мох*, *плісень*. У другому слові спостерігається вставний звук *e* — аналогія до фіналей слів, у яких перед *n* історично був редукований *ь* (типу *день* — *дня*, пор. діал. *плісонь* із вставним *o* — Ж. 659) з наступним вирівнюванням основи парадигми: *плісень* — *плісені* і т. д. Синонімом його виступає дериват *пліснява* із суфіксом *-ява* (хоч не виключено, що тут маємо утворення на основі дериватів давнього *плѣснь* — *пліснявий*, *пліснявити*; пор. ст.-укр. *плѣснява*, але *плѣснѣти* — Слав. 273). Давніша форма зберег-

лася в частині говорів: *пліснь* [Ж. 659], *пл'іс'н'*, *пл'іс'ц'*, *пл'іс'н'іти* (Закарпаття; пор. ще *плісня* — Гр. II 196 — результат аналогії до слів із кінцевим *-ня* для уникнення важкої вимови кінцевої групи приголосних; аналогічно *пісня* < д.-р. *пѣснь*), *плісінь* (вторинний другий *i*; як *осені* — *осіннь*, *плісені* — *плісінь*).

Можливо, в давньоруському урбонімі *Губин* [ЛГВ 792; ототожнюється з с. *Губкин* кол. Подільської губ. Гайсинського повіту — Нерознак 64] опосередковано (через антропонім *Губа, дериват якого — присвійний прикметник *Губинъ — топонімізувався) відбивається старовинна загальна назва грибів *губа* < *guba*. Слово фіксується в староукраїнських текстах XVI—XVIII ст. із семантикою «взагалі гриб, окрім боровика» [Т. 624]: Видно да не пу(д) пенькомъ *губка* [К. З. 218]. Як загальна назва грибів або сукупності окремих їх видів та конкретної рослини слово (переважно у формі множини — *губи*) живе в українському говірковому середовищі: *губа* «гриб, гриби» [Б.-Н. 108], *губи* «загальна назва усіх істивних грибів, крім білого гриба і боровика» [Лис. 60], *губа* «гриб» [Чоп. 61], *губы* «нешапинчасті гриби» (Закарпаття), *губа* «*Agaricus*» [Мак. 9], *губи* «родова назва всіх грибів, крім білих» [АУМ I № 317], «усі гриби» [II № 329], «трутовик» [AGB № 87], пор. і ст.-укр. *boletus* рижокъ, *губа* [Слав. 104].

До давньоруської спадщини української мови належить і назва *гриб* — *грибъ* < *grībъ*, не засвідчена в XI—XIII ст. Уже в XV ст. виступає відапелятивний антропонім *Гриб* Івешеневич та ойконім *Грибовица* [ССУМ I 262]. В XVII—XVIII ст. вона задокументована із загальною семантикою — *fungus* *гриб* [Слав. 313, див. ще: Т. 606]. У говірках, особливо тих, де загальною назвою цих рослин є іменник *губа*, лексема *гриб* має семантику «боровик, білий гриб» [АУМ I № 317; II № 329; ЛАНП № 99], задокументовану у XVIII ст. [Т. 606].

Єдиною назвою конкретного представника типу безхлорофільних нижчих рослин, зафіксованою давньоруськими джерелами, є *цѣрь* (*цѣрь*) < *čьгь* (*сѣгь?*). «трут, трутовик»; повелъ привязувати *цѣрь* [ЛЛ 50; *цѣрь* — ЛІ 48; ін. сп. — *чирь* — там же]. Цей південно-західний давньоруський регіоналізм [Филин 1972 554—555] залишився надбанням українських діалектів — *чир* [AGB II № 87], *чир* [детальніше: Нимчук].

Характерним південноруським [Филин 1972 555—556] ботанічним номеном вважається *лѣпнокъ* (корінь *лѣп-*ити): носача в припольї цвѣтки. иже глетса *лѣпнокъ*; ... взимаю из лона *лѣпнокъ*. вержаіше на кого любо. аще прилнаше кому цвѣтокъ... уснаіше [ПВЛ 190]. Нині в українських говорах континуант цього слова та його деривати позначають

рослини з роду *Asperula* «маренка»: *ліпок*, *лепок*, *лепчиця*, *липок*, *липчиця* (вплив слів *липкий*, *липнути*), *Asperugo*: *ліпчиця*, *ліпиця*, *лепчиця*, *липчиця* та ін.) [Мак. 43—44]. В літописній оповіді (вона вміщена і в Києво-Печерському патерику) йдеться про рослину *Asperula odorata* L. «маренка запашна», бо саме вона діє заспокійливо і снотворно [Кархут 115].

Назву *ушь*, значення й походження якої не з'ясовано [Меркулова 39—40], відносять до новгородських діалектизмів [Филин 1972 557]. Але південний давньоруський ойконім і гідронім *Ушиця* (тепер с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), р. *Ушиця* на Поділлі [СГУ 582] (пор. ще с. *Ушиця* Коростенського р-ну Житомирської обл.) ставлять під сумнів такий погляд: два міста *Оушицю* і *Микулинъ* [ЛС 311], до *рѣкы Оушицѣ* і *Прута* [ЛГВ 759]. Та й у діалектах української мови існують фітономени з коренем *уш-*: *ушка*, *вушка* «*Molucella laevis*», *ушик* «*Plantago lanceolata*», *ушениця* «*Sagittaria sagittifolia*» [Мак. 233, 279, 322].

Галицько-Волинський літопис показує, що мешканцям південноруських областей була відома тюркська [Ф. III 7; ЕСУМ II 178] назва степового полину *евшанъ*. У цій пам'ятці в легенді про половецького музику Оря розповідається, що митець не хотів повертатися в рідний край, поки не дали йому понюхати цього зілля, котре нагадало рідний степ: дай ему поухати з е л ь ю именемъ *евшанъ* (ін. сп.— *емшан*) [ЛГВ 716]. Наші поети, котрим відома ця легенда, використовують сполуку *евшан-зілля* як назву рослини, що здатна нагадати людині про обов'язок, щось дороге і т. ін. [див.: СУМ II 494]. У народній ботанічній номенклатурі такого слова не виявлено [Мак. 39—41], тому ремарка «народнопоетичне» при вокабулі *евшан-зілля* у «Словнику української мови» [II 494], на наш погляд, не виправдана. Варто зауважити, що вокабули *евшан* немає ні в словнику В. Даля [Д.], ні в найновішому словнику російських народних говорів [СРНГ]. Назва *евшан* «полин кримський (*Artemisia taurica* Willd.)», яка зустрічається в ботанічній літературі [Чопик, 257],— книжна.

У конфесійних текстах XI—XIII ст. старослов'янського походження зустрічається запозичений із грецької мови фітономен *кринъ* < κρῦν «лілея, польова квітка взагалі» [СлРЯ VIII 57]. Він виявляється також у староукраїнських пам'ятках — *сгінантепоп кринъ*, *сгінпоп кринъ* [Слав. 147], *lilium кринъ* (255). Українські вчені вважали його церковнослов'янським, тому П. Беринда ввів у свій флорник вокабулу *кринъ*, при котрій дав український переклад — «лелія, а(б) цвѣ(т)» [Бер. 218]. Із старокнижної мови назва *крин* «лілея, квітка» увійшла в нову літературну мову і вживалася українськими класиками як стильовий засіб для створення урочис-

тості та старожитнього колориту. С. Маковецький вважає, що в Т. Шевченка *крин* означає не лілею, а рослину *Crinum L.* [Мак. 115]. Тепер *крин* трактується як застаріла лексема [СУМ IV 347], але вона повністю не вийшла із ужитку [Винник та ін. 349]. Із давньої літератури (очевидно, з Євангелія) ввійшла в нову літературну мові ціла фразеологічна сполучка — *сельний крин* (заст.) «дика польова лілія», «символ чистоти, юності, краси» [СУМ IX 120], адже саме ст.-сл. і ц.-сл. *сельныи* тлумачиться як «польовий», отже, *сельний крин* «польова лілея, квітка». Пор.: Сьмотрите *крины сельныя*, како растятъ, не троужаютьса, ни прадятъ [Ср. I 1324].

Переважно в давніх перекладних текстах зустрічається запозичена грецька назва *алои* < *άλόη* «сік алое»: несий сьмѣшениє змурново и *алоино* [ЄМ 210], *алои* сь... мурами [Ср. I 17]. Її зберігала староукраїнська книжна мова: прищоль вночи ко ісви несоучи намѣшанои мир(ь)ры і *ал(ь)лои* [ПЕ 434 зв.], нафта...: смола, *албй* [Бер. 224], алое *алое* зелице... (в ін. сп. — *алой*) [Слав. 78], *алой* алое [Слав. — Кор. 423], але в пам'ятках XVIII ст. часом виступає звуковий різновид, запозичений через польську мову, — *алоець* (*алоизъ*) [Т. 19; п. *aloes* < середньолат. *aloes*]. У літературі давня форма *алой* зустрічається і в XIX ст. [Ж. 3], однак при впорядкуванні сучасної ботанічної номенклатури використано міжнародну форму слова, яка ґрунтується на латинській, — *алое* (лат. *aloe* < гр. *άλόη*). Вона й виступає вже в одному із списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Народний номен *столітник* (пор. рос. *столетник*) мотивується віруванням у те, ніби ця рослина цвіте один раз у сто років ¹.

---

¹ Необхідно зазначити, що в давньоруській мові, за кількома винятками (напр., *яблонь* — *яблъко*), назви рослин і їх плодів, насіння збігалися. Українська мова успадкувала цей лексико-семантичний узус. Але в деяких говірках, зокрема закарпатських, спостерігається тенденція до називання фруктових плодів за допомогою дериватів із суфіксом *-ка*: *сливка*, *грушка* (Мукачівщина),

ЛЮДИНА ЯК ЧАСТИНА ЖИВОЇ ПРИРОДИ

Успадковане з праслов'янської мови найменування *человѣкъ* < *čelovѣкъ* (комполит: *čelo* «чоло» + *vѣкъ* у значенні «сила»; деталі етимологізації та інші версії див.: ЭССЯ IV 49—50; пор. укр. діал. *безвіче* «каліцтво» — Ж. 16, *обезвічити* «завдати шкоди здоров'ю» — Ж. 537, «покалічити» — Гр. III 7) у давньоруській мові вживалося з двома основними значеннями — 1. «людина взагалі»: и боле же чтите гость... ти бо мимоходачи прославать *человѣка* по всѣ(м) земла(м) [МП 246], [полудне] бо починаеъ. и звѣрь. и птици. и *члвци* [247], Молеве... ризы ѣдятъ, а печаль *человѣка* [Д. З. 13], ни единъ *человѣкъ* обрѣтесе въ церкви [КП 15]; 2. «людина як член суспільства, людського колективу, поселення»: да аще Бѣ не дасть въ *ѡбиду члвка* проста [ЛК 559], пришедшоу же Юрославлю *члвкоу* [ЛГВ 807], и бы(с) в Киевѣ на вси(х) *члвцехъ* стенание и туга. и скорбь [ЛК 545]. Як видно з цитованих текстів, від основи *человѣкъ* творилися звичайні форми множини. Частіше ж для передачі множини вживався суплетив *люди*, *людьѣ* < *l'udi*: бѣ бо тогда вода текущи. въздолъ горы Киевьския и на Подольи не сѣдаху *людьѣ* [ПВЛ 55], и изнамагати начаша *людьѣ* в градѣ водною жажею и голодомъ [221], за разбоиника *людьѣ* не платать [РП 29], Романъ Мъстиславъличъ.... пославъ *люди* свою воевать волость Рюрикову и Дѣвдоу [ЛК 696].

Уже в давнину від суплетива *люди* утворено сингулятив *людинъ* < *l'udinъ*, що засвідчується із семантикою — 1. «людина» (у текстах старослов'янського походження): Твердо розоумѣи... єже николи же *людина* обидѣти [Ізб. 1076, 201]; 2. «простолудин» (в оригінальних творах): Аже кто оубиеть княжа моужа. въ разбои... платити... п гр(в)нѣ паки *людинъ*. то сорокъ гривен [РП 27—28].

Значення «людина чоловічої статі» в давньоруській мові могло передавати слово *мужь*: аж оубьєтъ *моужь моужа*. то мьстити брату брата [26].

Отже, різких граней у значеннях лексем *человѣкъ*, *людинъ* і *мужь* у давньоруській мові не було.

У значенні «люди» часом уживалося слово *народъ* < *narodъ*: и съзываше болары своя... и люди многы... И възвращашется Киеву... и ту паки ствараще праздни(к)... съываа бещисленное мно(ж)ство *народа* [ПВЛ 125].

У староукраїнській мові назва *чоловѣкъ* (*человѣкъ*) зберігає давню семантику «людина»: Вѣдаи то каждыи *члвкъ* кто на тыи листь посмотрить [Р. 5], абы вѣдала... всакаа дша. котораа мир(ь)не заховае(т)са противь *члковъ* [ПЄ 339], *чоловѣкъ*, *чловекъ* [Син. 169] ното, *homulus члкъ*, *члвѣчокъ* [Слав. 219], не яко *чоловикови*, але яко быдляти [Арх. ЮЗР VIII/3 608], заховаль тѣло Моусеово, о которого тѣлъ жадень *члвкъ* до сего часу не вѣдает(ъ) [Гал. Кл. Чеп. 254], [юнак] жебы, я(к) молоды(й) *человѣ(к)*... былъ пушонъ [ЛРК 189], Ко(н) на чтыро(х) копыта(х) да спотыкае(т)са, а *чоловѣкъ* едны(м) языко(м) говорячи, може(т) помылитиса [К. З. 230] тощо. Ця семантика у слові *чоловік* зберігається й досі в українських говорах [Ж. 1075; Гр. IV 469; Чоп. 429] та літературній мові [СУМ XI 350], але названа лексема в ній вживається порівняно рідко. У давньоукраїнській мові досліджуване слово досить широко вживалося і з іншими значеннями (їх виділяють автори ССУМа: 1. «особа, душа (при вказівці на кількість людей)» (іменник вживався у множині) — а тыхъ люде(и) которые землю пашують лв *члвки* а дають платоу по два(д)цати гроше(и) с *члвка* [ССУМ II 546], Для тых кривдъ и шкод... уже колко *чоловиковъ* проч пошли [АЛ 102], Мають быти приставлены отъ братіи два *человѣка* искусные [АЮЗР II 181], до ми(с)та, в которо(м) уже ѿсело было *чловека* лю де и до чотыро(х)сот [ДМВН 161], послалъ ...двѣсть *чловѣкъ* драгоніи [ЛВел. I 16]; 2. «феодално залежний селянин, підданий» — в томъ же селе *члвкъ* сидит на вроце, по(л)копы в годъ же даеъ [ССУМ II 546], князю Василю ѿста(л) *члвкъ* Куида(н) и(с) свои(м) дворище(м)... а други(й) *члвкъ* Мацина ись свои(мъ) дворище(м) [Луц. Г. 71]; 3. «мешканець певного поселення, місцевості» — а где приде(т)... до к[о]торого села а которого *чоло[вѣ]ка* обвини(т) [Р. 134; див. ще: ССУМ II 546—547].

Провідна роль чоловіка в господарстві, його становище голови родини, соціальна вищість у феодальному (а пізніше — капіталістичному) суспільстві в порівнянні з жінкою, мабуть,

спричинили розвиток у досліджуваної лексеми (староукраїнські варіанти *чоловѣкъ, челоуѣкъ, чловѣкъ, человекъ*) двох нових значень: 1. «Муж, жоната людина стосовно своєї дружини»:

В земли Гишпанской едень *члѣкъ* побожный зъ жоною побожною и з(ъ) сыномъ... шли до мѣста Компостеллъ [Гал. Кл. Чеп. 264], [Юнона:] хибажъ ты сучыще не знаешь, Що Зевсъ мій *чоловикъ* и братъ? [Котл. Ен. VI 11], *чоловикъ* «человек», «супруг», «муж», *чоловики* «люди», «мужья» [Б.-Н. 392]. Пор. ще: жона и(з) злочи(н)цею мешъкати не пови(н)на, бо кгда(с), если бы жоноа с прили(ч)ным *чловеко(м)* мо(г)ла мешъка(т)... [ЛРК 55]; 2. «особа чоловічої статі; мужчина (розм.)»: Едень *члѣкъ* на има Петръ в свато Маріи Магдалены шралъ [Гал. Кл. Чеп. 277], В Англии едень *члѣкъ* на има Рогерь мѣлъ цорку... [289, див. ще: 272, 284, 290, 319 та ін.], ѿ *человѣку* ѿкая(н)номъ то(мъ) в котро(г)ло жоноа старшаа, а не ѿнъ самъ мужъ [К. 3. 114], у И(ч)нѣ ѿна, дитину привѣвши, у сто(л)па седъла і та(м) *человѣка* неви(н)но(г)ло поклепала [ЛРК 155], На затве(р)жденіе столцовъ... по(д)легли тому часто жени, нежели *человѣчого* родзай [ЛГП 47], Нѣсколко *человѣкъ* и одна жонока [Т. 941]. Така семантика слова *чоловік* притаманна всім українським говіркам, що вказує на давність її виникнення. Розглянуті значення виявлено в обстежених староукраїнських текстах із XVII ст., але вони могли виникнути й раніше. Старішою треба вважати семантику «муж», із якої розвинулося значення «особа чоловічої статі». Окремі випадки вживання лексеми *человѣкъ* із значенням «муж» засвідчуються вже давньоруськими пам'ятками: Аже *человѣкъ* ринаса пьянъ на жєну свою, вередить в неи дѣта [Кир. 60]. Аналогічний, але незалежний розвиток значення праслов'янського *čelověkъ* спостерігається в деяких інших слов'янських мовах: б. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», б. діал. *човек* «людина», «чоловік, жоната людина відносно своєї дружини», «особа чоловічої статі», мак. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», «жоната людина стосовно своєї дружини», с.-х. *човек* «людина», «особа чоловічої статі», н.-луж. *śłowek* «людина», [ЭССЯ IV 49].

У деяких українських говірках ще в XIX ст. зберігалося *чоловік* «селянин» [Гр. IV 469].

Старовинна суплетивна форма множини *люди* (*люде* — варіант з'явився приблизно в XVI ст. під впливом форм множини іменників із суфіксом *-анъ/-янъ* типу *селяне*; аналогічній зміні сприяли ненаголошеність *и*; нинішній ареал форми див. АУМ II № 190; *людіє, людіє* — книжна форма) в українській мові XIV—XVII ст. функціонувала з тими ж значеннями, що й іменник *чоловѣкъ* (*человѣкъ, чловѣкъ* та ін.), звичайно, крім

значення «особа, душа» (при лічбі), бо воно виражалося назвою *чоловѣкъ* у формі множини: 1. «люди»: божьею млтѣю и добрыхъ *люди* прѣязнью исталаса торгувла [Р. 25], ночнымъ обычаемъ, кгды *лю(ди)* заснули почали ся в домъ ломити; маючи при собе *люде(и)* добры(х) шля(х)ту... пытаючи... и просечи [АЖ 77], народніи: *особници*, селане, простыи *люде* [Бер. 70], При которо(й) згодъ были *люди* добрие и вѣри годние [ЛРК 133], не слушаючи [!] писма вашего *пнско*го и свѣдителя *лю(д)ско*го [ДНРМ 43]. 2. «феодално залежні селяни», «піддані»: тыѣ *люди* далъ есмь имъ со всѣмъ правомъ [Р. 20], А которые *люди* розышлиса про(ч) и на кому са дворище остало, то(т) мает собѣ свого ч л в к а искати [Луц. Г. 71], имели есмо волю не по(и)ти [o](т) то(г)[o] села, а(ж) поки покрасти albo *люде* повезати и побрати по(д)даны(х)... пна... Пряже(в)ско^{го} [АЖ 62]; 3. «населення, мешканці»: оусим Бршовѣном... оусим *людем* и оусим купцем [ССУМ I 567], Гды в(ъ) Італіи было великое трасен(ь)е земль, так(ъ), же домы, вежи и мѣсто упадали и *людей* забіало [Гал. Кл. Чей. 263]. Нині словоформа *люди* в літературній мові — це: 1. «форма множини до слова *людина*»; 2. «сторонні особи у протиставленні суб'єктові»; 3. «працівники»; 4. *іст.* «різні категорії... населення у феодальному суспільстві» [СУМ IV 566—567]. Лише в закарпатському діалекті словоформа *л'уде* — не тільки «люди», а й, головним чином, — суплетив-множина до лексеми *чоловік* «мужчина; муж».

Отже, на відміну від *чоловік* суплетив *люди* протягом усього староукраїнського періоду функціонував без суттєвих зрушень у семантиці.

Слово *чоловік*, крім збереженого давнього значення «людина», набуло двох нових важливих значень, з якими часто вживалося в щоденному житті, — «муж, одружена особа у відношенні до своєї жінки», «особа чоловічої статі». Стара й нова семантика так далеко розійшлися, що в мові, по суті, виступали два (або навіть три) омоніми *чоловік*. Щоб уникнути омонімії, утворено нове найменування від основи суплетивної форми *люди* за допомогою суфікса *-ина* — *людина* (ймовірно, за зразком давнього *животина*, пор. також *тварина, рослина*). Щоправда, не виключено, що його утворено як сингулятив від збірного *люд* «народ, люди». Нове утворення *людина*, очевидно, з'явилося приблизно у XVIII ст., але в обстежених пам'ятках його виявлено тільки в першій половині XIX ст.: *людъ* «народ, все люди, вообще человечество» — *людина* «человек, человечина» [Б.-Н. 215].

Неологізм *людина* поширювався, мабуть, із південно-

східних говорів на захід. У третій чверті XIX ст. у південно-західних говорах лексема *людина* засвідчується тільки з конкретними значеннями — «скромна, добродушна людина» та «лукава, хитра, спритна людина» [Ж. 419]. Будучи порівняно пізнім утворенням, номен *людина* не ввійшов в ареал закарпатського діалекту. В частині закарпатських говорів носієм семи «людина» стали деривати *чил'адник* (*чил'анник*), *чил'ад'н'а* (*чил'ан'н'а*) (род. відм. *чил'ад'н'ате*; корінь *челядь*).

Давній дериват *людинъ* залишився книжним словом — *людин*: мірський чоловік, лан(к) [Бер. 61; пор. тут же *людяни*(н): особний, посполити(й) чоловік, смердь, простище]. Він виступає в складі композита *простолодин*, який вживався в дореволюційні часи [СУМ VIII 300]. Як частина застарілого слова-композита *простолоддя* — зберігся континуант старовинної збірної форми *людье*.

Успадкована з праслов'янської доби давньоруська лексема *людъ* < l'udъ «народ, жителі» засвідчується в українських пам'ятках починаючи з XIV ст.: на его оусть неприятель помагати... выавши землю пруськую и литовьскую... продалекость нашего люда [ССУМ I 568], *людъ* тажекъ: *людъ* поважны(й), честный, тажкій [Бер. 61], народъ: языкъ, *людъ* [70].

Протягом усієї історії української мови у значенні «люди» вживається лексема *народ* (традиційно-книжна форма; в говірках маємо фонетично закономірну *нáрид* — Ж. 490; Гр. II 516): народовъщаніа: *нáродомъ* въщати... или *нáроду* оповъданы речи [Бер. 70], *plebs* миръ, *народ*, л ю д и е [Слав. 318].

Поняття «стать» у давньоруський період передавалося словом *полъ* < роъ (первісна семантика — «половина»; нове значення, можливо, розвинулося на основі сполучень *жепъскъ роъ*, *тqъзьскъ роъ* — відповідно «жіноча частина (половина) сім'ї», «чоловіча частина (половина) родини»): [Амазоняне] аще родитса отроча погубать, аще дъвоческъ *полъ* то въздоють. [и] прилъжнѣ въспитають [ПВЛ 16].

Особи відповідної статі й віку по-давньоруському іменувалися: дорослі — *мужь* < тqъъ, *жена* < *жепа*, старі — *старъ*, -*ыи*; *стара*, -*аи* < *starъ*, -*а* (субстантивовані прикметники), *старць* < *starьсь*, *старица* < *starica*, *баба* < *baba*, *дъдъ* < *dědъ* (засвідчено тільки в значенні «батько матері або батька»), *старикъ* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили), молоді — *молодъ*, -*ыи* < *moldъ(jъ) (субстантивовані прикметник), *молодьць* < *moldьсь, *молодъ* < *moldъ (зб.), *уноша*, *уношь* < *juпоша*, *juпошь* (в пам'ятках зустрічається й старослов'янський варіант *юноша*), *отрокъ* < *otрокъ* «хлопечь-підліток» (корінь *rekti* > *речи* «ректи, мовити»; первісно — «юнак, молодик, що не має права говорити на вічі,

якому відмовляють виступати на вічовому зібранні», пор. Ф. III 172—173) *отроча* < *otročę* «хлопчик», «дитина», *дѣва* < *děva* або частіше *дѣвица*, *дѣвка* < *děvica*, *děvka* (демінутиви, але вживалися вже без значення здрібнілості), *отроковица* < *otrokovica* (засвідчується тільки давньоруськими списками старослов'янських текстів), *дѣти* < *děte*, *дѣти* < *děti* (первісно — множина від *děť), *дѣтина* < *dětina* (первісно — сингулятив із суфіксом *-ina* від *děti* або *děť*; існує думка, що тут ідеться про первісний присвійний прикметник від *děť* із тенденцією до ранньої субстантивациі — ЭССЯ V 14), *дѣтичь* < *dětitjъ* [фіксується й ст.-сл. форма *дѣтищъ*; первісно — демінутив або пестливе слово із суфіксом **-itjъ*; не виключено, що формант виконує тут патронімічну функцію — ЭССЯ V 15], *дѣтскъ* < *děťskъ* «дитина, хлопчик» (субстантивований прикметник), *чадо* < *čędo* «дитина (особливо, коли йдеться про рідне дитя)»: іпш же законъ Гилиомъ *жены* в ни(х) орють. зижитьъ храми [и] *мужьскака* дѣла тв(о)рять [ПВЛ 15], м т и его бѣ бо крѣпка... якоже *моужь* [ЖФ 75], не вѣсте ли яко на *моужи* на ратныѣ нашли есте а не на *жены* [ЛГВ 822], *Дѣвица* погубляєть красу свою; [погубляєть] *мужь* свое мужество татбою [Д. З. 25], Аже бию(т)са *женки* межъ себе (Ср. I 859; щоправда, засвідчується в пізнішому списку давньоруського тексту), *Старына* чти яко ѿца. а *молодына* яко братью [МП 246], престависа *Юнь старець*... живѣ ль(т). ч. [ПВЛ 281], бѣ бо *баба* ходаши и коупаши корѣмлю [ЛГВ 837], ходиша на Емь *молодыци* [Ср. II 169], а Черныя Клобоуки и *молодь* свою пустиша наперед до Переяслава [ЛК 379], [у деревлян] брака оу нихъ не бываше но оумыкиваху оу воды *двѣя* [ПВЛ 13], елико плѣнена приведуть... аще будетъ *оуноша* или *дѣвица* добра да вдадять златникъ .і. ...аще ли будетъ *старъ* или *дѣтець* да вд(а)сть златник .е. [50; *дѣтичь* — ЛП 39], *уношу* князю Ростиславу [СПП 42], *отроковице* вѣстани [Ср. II 764], помчаша красныя *дѣвки* Половецкыя [СПП 10], пославъ нача поимати оу нарочитое чади. *дѣти* и данати нача на оученьє книжное. мтре же *чадъ* сихъ плакаху по нихъ [ПВЛ 118—119], цѣлова мтръ свою и *дѣти* свою [67], Чтѣте исправливаюче, не кльнуше Ба дѣла, чи кдѣ *дѣтина* помалъ [Ср. I 795], таче же яко и миноуша. м. днии *дѣтищю*. крщеньємъ того остиша. *отроча* же росташе кѣрмимъ родителема своима [ЖФ 73], король же Андрѣи... хоташе дати дщерь свою за княза Данила. обѣима *дѣтскома* бывшима [ЛГВ 723].

Назви *мужь* та *жена* в давньоруській мові вживалися й стосовно відповідних членів подружньої пари: [княгині Ольги] баше *мужь* твои аки волкъ [ПВЛ 56], *жену* свою любите. но не дайте имъ надъ собою власти [МП 242]. Іменник *мужь* узагалі був багатозначний [СлРЯ IX 300—301].

Українська мова дістала у спадок термін *полъ*: и какъ предки ихъ такъ и вони сами и ихъ щадки музского *полу* держати мають [ССУМ II 187], *sexus по(л) муже(с)ки(й) или же(н)ски(й)* [Слав. 371], много людей обоего *полу* порубали и побили [ЛВел. IV 15], що в літературному вжитку був аж до XIX ст. включно — *пол* (род. відм. *полу* і *пола*) [Ж. 688], а на Закарпатті — й на початку XX ст.: *нет рѳдъ, пол* [MRSz 328]. Однак уже в XVI ст. з цією семантикою виступає дериват дієслова *стати* — *станъ*: А хто бы дете(и) моихъ му(з)ского и же(н)ско(г)[о] *стану*, з близькихъ... при животе и по животе моимъ... нарушилъ [АЖ 153], яке функціонувало і з іншими (мабуть, старішими) значеннями — «стан», «суспільний стан», «суспільне становище»: ...людскость ...показуючи всякому *стану* [АЮЗР II № 154], *status* стоянїе, постоянїе [Слав. 380], *станъ status, ordo* [Слав.— Кор. 511]. Пор. ще: оустроенїе: *станъ*, кшталтъ, способъ, ѳбычай, наука... споражъ(н)е каждой речи на еи слушности, постановлѳ(н)е на еи власности... [Бер. 141].

У сучасній літературній мові давньому *полъ* відповідає лексема *стать*. Вона має також значення «постать, зовнішній вигляд, обриси тіла людини (заст.)», «будова тіла (про тварину)», «становище, стан (заст.)» [СУМ IX 671]. Семантика «зовнішній вигляд, обриси людини, тварини» фіксується в XVIII столітті: Ся звалась дива-царь Камылла, До пупа жинка, тамъ — кобыла, Кобылячу всю мала *стать*: Чотыри ноги, хвистъ зъ прикладомъ, Хвостомъ моргала, была задомъ [Котл. Ен. IV 70]. Досліджуване слово, напевне, з таким значенням функціонувало в давньоруську добу (пор. рос. *стать* «будова тіла, статура» — Д. IV 310). В українському діалектному мовленні *стать* має також семантику «стан, становище» [Гр. IV 200]. Очевидно, на основі значення «зовнішній вигляд», або, ймовірніше, на основі «стан, становище» й сформувалася семантика «sexus». Характерно, що в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка словосполуки *жіноча стать* «жінки», *діво́ча стать*, *чолові́ча стать* «дівчата, чоловіки» (рос. *мужься*) наводяться саме при виділеному значенні «стан, становище» вокабули *стать* [там же]. Подібне явище ми спостерігали в староукраїнський період у розвитку семантики назви *станъ* «стан, становище» → «стать» (пор. також *стан* «тулуб, корпус людини» і *стан* «ситуація, становище»). Дериват дієслова *постати* — *постать* уже в XV ст. в українській мові

фіксується зі значенням «жива істота» [ССУМ II 207, пор. ст.-сл. *постать* «сторона, відношення, випадок» — SJStSl II 198]. —

Під впливом польської мови (płeć < płeź) у староукраїнській літературній мові лексема *плоть* < płeź вживається із значенням «стать»: малое зась число всякой *плоти* и возраста зь Уманських людей живцемъ взявши [ЛВел. I 354].

Континуанти давньоруських номенів на позначення осіб відповідної статі *муж* і *жона* (фонетично закономірна форма; книжний варіант — *жена*) виступають протягом усього староукраїнського періоду: хто буде(т) ва(с) [1] держа(т) чела(д) немецкую *муже*(в) или *жон*(к) ли робат [ССУМ I 619], похожоваль по ерихоноу *моужь* пакъ нъякы(и) именемъ закъхеи [ПЕ 303], кошуль *музскихъ*... чотыри... кошу(л) *жо*(н)ски(х)... два(д)ца(т) [АЖ 75], Фанось: ясный, а(б) свѣтны(й)... є(ст) има *мужа* повѣдаючо(г)[о] шоко(л)ве(к) [Бер. 238], віг *му*(ж) [Слав. 414], Камъ есть отшоль милыи твои, о накрашшая зь *жонъ* [ПП 54], або тыжь котораа *жона*... если бы загоубила единою драг(ь)моу ...з(ь)нашо(д)ши изъзываетъ приятел(ь)кы свои, и *жоны* соузднїи [ПЕ 288], *жена*: невѣста... *жона* [Бер. 37], Пан Лащъ, до Києва шедши, Лисінку містечко... вистинал, як *мужов*, так і *жон* так і дітей [ЛЛьв. 106]. Як уже говорилося, ще в староукраїнську добу назву *муж* «доросла особа чоловічої статі» активно починає витісняти слово *чоловік*. Очевидно, на кінець XVIII ст. *чоловік* із цим значенням було панівним словом. Характерно, що в «Енеїді» І. Котляревського назва *муж* (і *мужчина*) зовсім не вживається. Давне *муж* із значенням «мужчина» залишилося в говірках [Гр. II 453]. Старовинне найменування особи жіночої статі *жона* в «Словнику української мови» трактується як розмовна, рідковживана лексема [СУМ II 543]. Українські говори, зокрема деякі карпатські, зберігають давню семантику лексеми *жона* (*жена*) — «особа жіночої статі» [Чоп. 94; Ж. 219, 225; Гр. I 491; Он. I 255; АУМ II № 156; пор. ще в закарпатських говорах *жѣн'с'кый*, *жѣн'ц'кый*, *жѣн'с'кый*, *жѣн'ц'кый* «жіночий»].

Поруч із давнім кореневим словом *жона* на абсолютній більшості теренів функціонування української мови активно поширюється дедемінутивованій суфіксальний дериват *жонка* (*жонька*) у значенні «особа жіночої статі»; а челади-дво(р)ное што в городе г паробъки а чотыри *жоньки* а две девъце [ССУМ I 363], З *жон*ок их и з иншихъ невѣсть... взялъ плахоть двадцать [АЛ 139], камень великий у чепць *жон*оцкомъ видели есмо [Арх. ЮЗР 3/VIII 413], *Жонки* як сороки [К. 3, 224]. Нині дедемінутив *жинка* — нормативна лексема на позначення особи жіночої статі (діал. *жинка*, *жонка*, *жуонка* і под.— АУМ II № 156]. В закарпатському діалекті давне слово

жона зберігає старовинну семантику «особа жіночої статі», а дериват *жѣнка* (*жѣнка*) — здрібнілість.

Широко вживалися у староукраїнській мові слова *муж* і *жона* на позначення членів шлюбної пари: запи(с)... пна Миколая Вороны, *мужа* своего мела [АЖ 46], *Жона* моя, Катерина [69], ревнитель: завистный м а л ж о н о к ъ, котор(ий) и своей *жонѣ* дла великою милости не вѣри(т) [Бер. 108], Зѡа — Лешна, цесара грецкого, *жона* [Гал. Кл. Чеп. 258], Геногефа княза... цорка... *Мужъ* ей Сыфридъ [267], Семенихи Ива(х)-не(н)ково(й) *жони*... питали [ЛРК 18], Чи она в *мужа* не *жона* не бояриня була [К. З. 257]. У сучасній мові значення слова *муж* — «член подружньої пари» — застаріле й урочисте [СУМ IV 820], а в назви *жона* — народнопоетичне [II 543].

Демінутивоване здрібніле утворення *мужик* «селянин» засвідчується в XV ст. [ССУМ I 619]. Первісно воно було ніби паралеллю до здрібнілого *жонка*.

У зв'язку із багатозначністю назв *муж* та *жона* (*жена*), очевидно, вже в давньоруський період (або й раніше) від відповідних прикметників із суфіксом *-ьскыи* (*мужьскыи*, *женьскыи*) за допомогою суфікса *-ина* утворено іменники *мужьчина* й *женьщина* для передачі понять «людина чоловічої статі», «людина жіночої статі». Але в східнослов'янських пам'ятках вони фіксуються порівняно пізно. Чи не найпершим свідченням існування таких утворень є демінутив *мужьчинка* (*мужьчинка*) «хлопець», засвідчений староукраїнським текстом XV ст.: Коли прїгодить некотороу оцоу дроую [!] *жону* понать а именьт с нею дѣвкы а с первою жоною *моужьчинкы* Тогда снове по смрти оцѣвѣ мають дѣвкы замоу(ж) выдать [там же]. Але такі утворення нечасто потрапляли в писемність, напр.: У *же(н)ицины* волосы довги [К. З. 250]. Про те, що досліджувані утворення в українській мові є давньоруською спадщиною, свідчить наявність їх та похідних від них у говорах української мови, зокрема західних, де в дериватах зустрічається ще й кінцевий наголос: *мужчина* [Чоп. 191, 192], *мужчинá* (*мужчán*), *женщина́*, *мужчинський* «чоловічий» [Ж. 457, 220], *муци́на*, *женчина* [Он. I 459, 250], *муцинський* [Гр. II 458] (пор. ще в закарпатських говорах: *муци́на* «чоловічі статеві органи»). У зв'язку з цим немає підстав говорити про те, що українське *женищина* й білоруське *жанчына* — запозичення з російської мови [Ш. I/5 285]. Слово *мужчина* зустрічається й у сучасному українському літературному мовленні [СУМ IV 822]. У староукраїнських пам'ятках часом виступають назви *мужчи́зна* (*муци́зна*), *женици́зна*, які можна трактувати як полоніزمи (п. *męszczyzna*, ст.-п. *żeńszczyzna*, *żeńczyzna* — R. 673): К тому

же не то(л)ко му(ж)чизны, але и(з) бѣлы(х) голо(в) нѣкото-
рые хотѣть вѣдати глубокости писма [См. К. 2 зв.], Лѣпшій
респектъ Божій на муццизну, анѣжь на жениццизну [Т. 918].
Ці деривати вказують на те, що і в східнослов'янських утво-
реннях із суфіксом *-ина* йдеться, мабуть, не про первісно збір-
не значення [Ш. 1/5 285], а про субстантивізацію ознаки.

Іноді як загальна назва особи жіночої статі в староук-
раїнських текстах виступає слово *невѣста*: коли мужъ
ж е н е оумреть . . . мы оуставлае(м) и(ж) такая невѣста имѣеть
изостать прі животінѣ... и при вознико(х)... [ССУМ II 33],
жена: невѣста..., жона [Бер. 37], mezi которыми была една
невѣста убогаа, близкая к роженью [Гал. Кл. Чеп. 270].
Тепер *невѣста* «жінка» [СУМ V 267] та дедемінутив *нивістка*
молода жінка, молодиця» (Закарпаття) притаманні деяким
південно-західним говорам (пор. *невѣста* «наречена; дівчина,
яка досягла шлюбного віку...» — СУМ V 266). Наявність
значення «молода жінка, молодиця» в закарпатському діалекті
вказує на можливість розвитку нової семантики у номені
невѣста, *нивістка* < *невѣста*, *невѣстка* < *nevěsta* лексичної
групи на позначення свояцтва («синова дружина», а далі —
«одружена жінка стосовно братів, сестер чоловіка» — «жінка
взагалі») на власному ґрунті. Проте в староукраїнській пи-
семно-літературній мові та деяких пограничних говірках не
виключається вплив польської мови.

Звичай у жінок старої доби носити на голові білі хустки
та покривала (як свідчать твори старовинного живопису) став
мотивацією найменування їх *бѣлая голова*, яке засвідчується
починаючи з XV ст.: застанет которого мѣщанина або купца,
а любо козака... зъ бѣлыми головами непочестныи рѣчи дѣ-
лаючи [Т. 171], не то(л)ко м у (ж) ч и з н ы, але и(з) бѣлы(х)
голо(в) нѣкотоые [См. К. 2 зв.], При такой же волѣ и свободѣ
зостанут всѣ бѣліе голови [Л. Вел. I 141]. Пор. і ст.-блр. *белая
голова, белоголова* [ГСБМ VII 35—36; I 269].

Аналогічно сполука на позначення жінки, особливо заміж-
ної, — *biała głowa* та композит *białogłowa* [R. 18—19] функ-
ціонували в старопольській мові (в сучасній — *białogłowa*).
Важко сказати, чи тут йдеться про спільне явище в мовах, чи
про запозичення з польської, яке не виключається (пор.:
когда *бѣлоглова* мордуе(т)ся з порожденіе(мъ) — ЛГП 58;
ст.-блр. *белоглова, белокглова* — ГСБМ I 269, з явними поль-
ськими фонетичними рисами). Композит *білоголова* «жінка»
відійшов на діалектну периферію [Гр. I 66]. Говірковим є та-
кож мотиваційно аналогічний вираз *біла челядь* «жінки» [Гр.
I 64]. Пор. також ст.-укр. *бѣла плоть* «жінки»: учинила по-
жаръ и тревогу, а звѣща между ж о н а м и и инымъ лякли-
вымъ бѣлой плоти гмѣномъ [Л Вел. IV 13].

Усі назви людей старого віку — *старий* (субстантивований прикметник), *старець*, *старик*, *дід* (дѣдѣ), *баба*, *стариця* — успадкувала й українська мова, напр.: *Стары(и)* як ма-
 лы (и); *Стары(и)* що вробив(в) то бѣ да(в) [К. З. 244, 245], а данило ис воитомъ и вывели своѣ люди и *старици* [Р. 79], *senex старецъ* [Слав. 368], дѣдѣ: *старецъ*, умалителнѣ же, *дадко*, *старчикъ*, а не дѣдко. сице бо нѣции обыкоша діавола именовати [Бер. 34], *старъ мужъ: дѣдѣ*, лѣ(т)н, маючі(й) [121], *Стари(х) дѣдахъ* женящы(х)са и *Стари(х) баба(х)* замужъ идучихъ [К. З. 119], благоговѣйной *старицы* [В. 161], *anus баба, старица* [Слав. 86], *vetulus старецъ* [412], *дѣдѣ anus, senex, proavis* [Слав.— Кор. 446], *баба anus, vetula* [423].

Розглянуті назви нині нормативні, а дериват *стариця* «стара жінка» функціонує в окремих говірках [СУМ IX 657].

Залишилися у вжитку субстантивований прикметник *молодий* та деривати *молодець* «парубок» (лексема має й низку інших значень — СУМ IV 785), *молодь* та похідні від них: *Молодого* кровъ грѣеть [К. З. 236], *пришли* ико гробу и на-йшли оного *молодця* [Укр. лекс. 185], *юноша* *молодець* [Лекс. пр. 194], *юношески*: ...по *молодецьку*; *юношескій*: *молодецькій*, *молодчаний* [Бер. 160], *пор. ще: избіеннихъ Уманскихъ молодцовъ* [Л Вел. I 354], *Немалая згряя* *молоди* [Хрон. 197]. Порівняно пізно фіксується найменування *молодикъ* < *mol-dikъ «неодружена людина, парубок» (пор. *старик*): *вибраль* дань *человѣческую* *молодиками* и дѣвками, хлопцами и дѣвчатами [Л Вел. II 355]. У староукраїнській мові цей дериват позначав і молоду тварину чоловічої статі — *юнець*: *быкъ* *молодик*, *яро(к)* и *лють* *быкъ* [Бер. 159]. Номен *юноша* потрапляє як вокабула в українські словники з другої половини XVI ст. [Лекс. пр. 194; Зиз. 89 і т. д.], а це сигналізує про вихід його із широкого вжитку. Назва залишалася тільки в окремих говорах: *юноша* «юнак» [Ж. 1109; Чоп. 438]. Від кореня *юн-* утворено інший іменник — *юнак*. Давній корінь наявний у діалектному *їнох*, *мн. їноше* «сват» [Ж. 327], але причини зміни його фонетики й семантики до кінця не з'ясовано (пор. *слц. jiposh*, ч. *jiposh* «юнак», уг. *ipas* «слуга, лакей» — слов'янське запозичення).

Назва *отрокъ* «хлопець» продовжує функціонувати в українській мові: ...маєть *пилне* *смотрити* *дидакаль*: *если* *которого* *бы* *отрока* *не* *было* [АЮЗР II 182], *руег* *отрокъ*, *дита* [Слав. 338], однак уже в першій чверті XVII ст. архаїзувалася, на що вказує введення її в реєстр «Лексикона» П. Беринди: *отрокъ*: *выросто(к)*, *пахола*, *-локъ*, *ві* *лѣ(т)* [Бер. 154]. У сучасній літературній мові *отрок* «хлопець-підліток» → застаріле слово [СУМ V 810].

Континуант відповідної давньоруської лексеми *отроча* в староукраїнській мові виступає із значенням «дитина»: которая жена породити *отрочате* не може(т) [Трв. 54], *secundae* бло(н)ка или чепе(ц), в не(м) же родиться *отроча* [Слав. 366]. Але й він перейшов у фонд архаїзмів, і П. Беринда вважав за потрібне пояснювати його — *отроча*: немоватко, дита [Бер. 154]. Архаїзмом в окремих говорах Закарпаття (зокрема, на Іршавщині) виступає найменування *отроча* «дитина»; пор. у ХІХ ст.: *отроча* «дитина-хлопчик» [Чоп. 242].

Напевне, ще в давньоруський період від назви *роба* «служниця» утворено іменник *робя* (род. відм. *робяте*) «дитина», котрий успадкували східнослов'янські мови, в тому числі староукраїнська, у якій він виступає з ХV ст.: хто буде(т) ва(с) [!] держа(т) чела(д) немецкую муже(в) ли жоно(к) ли *робят* ли бы есте при нашей м(л)сти воли [ССУМ ІІ 293], *pusio* дитя, *робя* [Слав. 339]. Безсумнівних залишків його в ареалі української мови виявити не вдалося. Говіркові слова *ребята* «діти, хлопці» [Ж. 798], *реб'я* «хлопець» [Он. ІІ 170], мабуть, є континуантами давнього слова, проте не виключено, що вони позначені впливом російської мови.

Від кореня *говъ* «слуга», ймовірно, ще в праслов'янську добу було утворено назву *раговъкъ* < *паробъкъ*, вживану й у давньоруській мові: научиша бо и *паропци* [ПВЛ 254], князь рече кто е(с)ть. и онъ же ре(ч). Прокопья и рече князь. *о паробъче* не Прокопья [ЛК 586]. В українській мові ХV ст. зберігається давня семантика лексеми, але вже виявляється нове значення — «молода доросла людина чоловічої статі»: а челяди два *паробки* а три жон(ь)ки а трое дете(и); просилъ тыхъ *паробъковъ* Кафиньскихъ [ССУМ ІІ 127]. Згодом основною стає семантика, притаманна слову й у сучасній літературній мові. Крім цього, приблизно в другій половині ХVІ ст. ненаголошений *o > y* — *парубок* (можливо, тут не обійшлося без впливу лексем із коренем *руб-*). Напр.: ключника, тивуна... и которого *паробка* а ни жоны, а ни дѣвки не застали [Арх. ЮЗР. 1/І 19], юноша: *парубо(к)*, младенець [Зиз. 89], юноша: младенець, молодець, *парубокъ*, к лѣтъ или по нѣкїихъ, еї лѣтъ... [Бер. 159]. Голосний *o* (що чергується з *i*, *y*) зберігається в південно-західних говорах: *паробок* [Чоп. 248], *паробок* (мн. *парібки*) [Он. ІІ 41]. У деяких говорах через вирівнювання основи за формами непрямих відмінків, де *o > i* закономірний, з'явився варіант *парібок* [Он. ІІ 41].

З ХVІ ст. на позначення молодой чи недорослої особи чоловічої статі в українських текстах засвідчується номен *хлопець*: А други(и) *хлопе(ц)*... на м[ѣ]сто утекъ, на кгва(л)тъ вола(л) [АЖ 51], дѣтище: дита, *хлопецъ*... [Бер. 34]. Тип неповноголосся вказує, що це запозичення з польської мови (п. *chłopiec*,

дедемінутив від *сѣор* < *хоіръ, пор. д.-р., ст.-укр. *холопѣ* «слуга, феодально залежний селянин»). Щоправда, українське слово можна трактувати як видозмінене *холопѣць > *холопець*. У всякому разі, найменування *хлопець* охоплює всі говірки (й закарпатські включно), що вказує на давність його в мові. Воно дало кілька дериватів, у тому числі *хлоп'я*: *хлопата*, з(ъ) шкѣлы вышовши, грали коло того мѣстца [Гал. Кл. Чеп. 295].

Лексема *дѣва* (*дѣва*) у староукраїнську добу вживалася переважно на позначення євангельської богоматері Марії; часом українські письменники в цьому значенні використовували варіант *дѣвая*, запозичений із старослов'янської ще давньо-руської мовою: От всѣх родов избра пресвятую *дѣву*, из нея же процвило спасение миру [Укр. п. 103], Иже собѣ *дѣвая* и богови мати [93], Христос во Вифлеемѣ от *дѣвы* рожденный [П. В. 105], ч(с)таа *дѣо* Мріе. Тобою бо свѣтъ свѣтае [К. З. 291], І твори мленіа и ко *дѣв(и)* чисто(и): Мріи прч(с)то(и) [290]. Вживання лексеми в цьому розумінні поступово призвело до обмеження функціонування форми *дѣва* з іншим, світським, значенням. Як рідковживане в народній мові слово П. Беринда вводить вокабулу *дѣва*, *дѣваа* в реєстр свого «Лексикона» [Бер. 34]. У світських староукраїнських текстах назва *дѣва* з семантикою «дѣва, дівчина» зустрічається рідко: алекторѣ, пѣтель... або безбра(ч)на(а) *дѣва*... [174], *дѣва* *virgo*, *puella* [Слав.—Кор. 445].

У новій українській літературній мові слово *дѣва* зрідка вживається із значенням «щотлива, незаймана дівчина»: Се *дивы* честни, не порочни, Якимъ спидныци не дуло [Котл. Ен. III 67] або «дівчина (взагалі)» — в поезії. Як загальна назва дівчини *дѣва* засвідчується в діалектних матеріалах [Б.-Н. 289, стаття *Покрова*; Ж. 183; Гр. I 386]. Частіше функціонує в сполучі *стара дѣва* «немолода жінка, що не була одруженою».

Давній дедемінутив *дѣвиця* (*дѣвиця*) також вживався стосовно Богородиці: и бывъ члвѣкомъ выдѣ чистой *дѣвицѣ* Маріи [Укр. лекс. 91], и Пречистая *Дѣвица* Паламара... з вязеня... дивне вибавила [Т. 850]. У староукраїнській мові він вживався і з семантикою «щотлива дівчина»: два: дваа *дѣвица*, панна [Бер. 34], Чуда Пр(с)тои Бци на(д) заховуючими двицтво... Чудо второе. Євфиміа *девица* носъ и губы обрѣзала собѣ, жебы могла заховати ч(с)тость девическую [Гал. Кл. Чеп. 264]. Зустрічається також як загальна назва дівчини: Петръ же сидѣль пречъ на сторонѣ. и прис(ь)тоупила к(ь) нему едина *дѣвица*, и рек(ь)ла. ты е(ст) бы(л) сь ісомъ галилеис(ь)кы(м) [ПЕ 115 зв.], Ѡ родича(х)... которые свои(х) дѣте(и) сочета-

ваю(т) браку насильствіємъ... не имущы(х) [дѣвицѣ або мл(д)нцевѣ] между собою соверше(н)ной любвѣ [К. 3. 113]. Перелічені значення назва *дівця* зберегла в українських говорах [Чоп. 84; Ж. 183; Гр. I 386]. Як народнопоетичне або застаріле слово *дівця* функціонує й у сучасній літературній мові [СУМ II 297; пор.: А ну! старая царь *дивыце*, Сидая музо схаменысь! — Котл. Ен. VI 16].

Більш стабільна семантика спостерігається у дедемінітива *дѣвка*, який протягом усієї історії української мови виступає із значенням «молода особа жіночої статі»: *моужьчинько(м) до єї лѣ(т) а дѣвце до ві лѣ(т) нікому оу правѣ о(т)повѣдаѣт* [ССУМ I 335], *пришод(ь)ши едина дѣв(ь)ка слоужебница... и оузрѣла петра* [ПЄ 190], *дѣвка дѣвица* [Син. 112], *Дѣвка якъ дѣвка (та) соро(ч)ка узка* [К. 3. 223], *жебы тоѣ Иванѣ шную дѣвзку доконе(ч)не за жону собѣ взялъ* [ЛРК 38], *Все за жолнѣрство прынялось. Дивкы на прутахъ розѣйижжалы, Ципками хлопцивѣ муштровали* [Котл. Ен. IV 59] тощо. Нині в літературній мові лексема *дівка* кваліфікується як розмовна [СУМ II 297]. Стилистично нейтральне слово на позначення дівчини *дівка* (у північних говорах також *дѣвка*) широко фіксується в текстах, що відбивають живе народне мовлення [Б.-Н. 115; Чоп. 85; Ж. 183; Гр. I 387; Он. I 218; Лис. 66; тощо]. У багатьох закарпатських говорах назва *дівка* є єдиним нейтральним позначенням молодої особи жіночої статі.

Пам'ятки з західної частини південної Русі вже в XIII ст. засвідчують лексему *дѣвка* у значенні «дочка»: *король же не вдасть дѣвки своей Ростиславоу* [ЛГВ 783], яке зберігалось в староукраїнській мові: *пани Адвига и еи дѣвка алжбѣта* [Р. 70], *Такъ же вѣроваль и Лоть, та лише его вывюгъ (Бгъ) из погыбели, и жону, и двѣ дѣвки* [Укр. лекс. 91; див. ще: Т. 851] і функціонує нині в західних говірках [Он. I 218; ЛАЗ № 45]. Збереженню цього значення в закарпатських говірках сприяли контакти з угорською мовою, в якій поняття «дівчина» й «дочка» передаються одним словом *leány* (lányu).

Оскільки номен *дѣвка* давно втратив зменшеність-пестливість, виникла потреба в новому демінітиві; його утворено за допомогою суфікса *-ина*: *дѣтище: дитѣ, хлопецъ, або дѣвчина* [Бер. 34], *Дѣвчину* *родила* [Т. 851]. Проте й цей дериват рано втрачає значення здрібності-пестливості: *юнота: младенець, або дѣвчина, п а н а н к а* [Бер. 159], *Жона... мѣла межи свои ми паненками одну дѣвчину* *сличную* [Т. 851], *Дѣвчина якъ дѣвчина а черево якъ дѣдчина* [К. 3. 223], тому від нейтрального *дівка* утворено демінітив за допомогою суфікса *-а(т-)* — *дівча*: *вибралѣ данѣ человѣческую м о л о д и к а м и, и д ѣ в к а м и, хлопцами и дѣвчатами* [Л Вел. II 355]. Його

дедемінутивована форма множини стала правити за суплетив — множину лексеми *дівчина*: Сидайте ж, хлопци, вси гуртом, А вы, *дівчата*, геть в отдили [ДЛ 567].

Старослов'янїзм *отроковица* «дівчина-підліток, дівчина» був книжним елементом староукраїнської мови: *puella отроковица* [Слав. 338], *pusa ω(t)роковица* [339], Велича(й) земле ту *o(t)роковицу*: и че(ст)нѣ(й)шую Мрїю двицу [К. З. 290]. Нині назва *отроковиця* «дівчина-підліток» кваліфікується як архаїзм [СУМ V 810]. Слідів її в народних говорах не виявлено.

Мабуть, у давнину дериват *молодиця* < *moldica співвідносився з утвореннями *молодьць*, *молодикъ* і мав значення «дівчина, молода жінка» — юнотка: *молодиця* [Бер. 159], пор. *юнотка virgo*, *iucenis*, *fa(e)mela* [Слав.— Кор. 539] при *virgo дѣва*; знаменїе нѣсноє [Слав. 414], *femella* «дівчина або молод^а жінка». Згодом він набув семантики «молода заміжня жінка» представленої в сучасній українській літературній мові: Кажуть, буцим *молодици*... пугльви, якъ зайци — Аж не правда, молодци [ДЛ 539], Тогди-то в пекли вечерныци Лучылысь, бачышь, якъ на те, Булы дивкы, та *молодици* И тамъ робылы не пuste [Котл. Ен. III 70], *молодиця* «молодка, молодая женщина» [Б.-Н. 228].

Ближча до старовинної семантика слова *молодиця* (та похідних від нього) наявна в сучасних говірках: *молоди́ця* «весільна молода», «жінка незабаром після одруження» (Закарпаття), *молоди́чка*, *молодичина* «молода на весіллі» [Он. I 450; пор. *молоди́ць* «жених, молодий на весіллі» — там же], *молодичина* «молода дівчина» [Гр. II 441] (пор. срб. *млада*, *младица* «наречена, жінка цілий рік після одруження» — Кар. 362).

Успадковані з давньоруської мови, в українській функціонують назви *дѣтя* (*дітя*) — *дѣти* (*діти*), *дѣтина* (*дітина*): воевода и бра(т) его и *дѣти* ихъ [Р. 37], братъ его... тѣжъ вмеръ, одно *детя* дѣвку... мѣвши [ССУМ I 341], И приносили к нему *дѣтеи*; допоуцаите *дѣтемь* приходити; не приме(т) ...цр(с)тва бжїего jako *дѣтя* [ПЄ 165 зв.], *дѣтину* ку науцѣ... приводячи, якъ правдивый отецъ [АЮЗР II 182], Чомъ намъ ся родила *дѣтина* и сынъ далъ ся намъ; не уразили, нѣ жону, нѣ сыны, нѣ *дѣти* [Укр. лекс. 93], Здався циган на своѣ *дѣти* [К. З. 226], *Дѣти*, которыи ся по(д) ты(м) знамение(м) родять [ЛГП 116], Александра хотѣли jako *дѣтину* у опѣку взати [Т. 862]. Нині форми з *i* — діалектні: *дітина*, *дітя* [Он. I 221, 222], *дітіна* (Закарпаття). В абсолютній більшості говорів східнослов'янських мов стався асимілятивний перехід ненаголошеного *ѣ* > *и* в слові *дѣтина* — *дитина* [Ф. I 516]. Під впливом його з'явилася форма *дитя*. Нині нормативні

форми з *и* на місці *ѣ* (*і*) в корені цих лексем українські пам'ятки засвідчують починаючи з XV ст.: тотъ человекъ *Дитятковичъ* [ССУМ I 300], што то за *дитя* боудеть [ПЄ 210 зв.], дѣтище, *дитя* [Зиз. 43], отроча: немоватко, *дитя* [Бер. 154], *ruellus дитя*, отрочищъ [Слав. 338], дѣтище *дѣтина* лѣтъ 6 [Лекс. пр. 181], сховавши в притворѣ *дитину* [Арх. ЮЗР I/XI 372, тобто *дитину*], Приспособила собѣ *дитину* з Іваном Бутомъ [АПГУ II 107], Анхызъ сю бачывшы причыну... И самъ хотивъ обнять *дытыну* [Котл. Ен. III 70].

Староукраїнські тексти час від часу засвідчують назву *чадо*: а за насъ и *чада* наша Господа Бога молити [ССУМ II 530], умѣете давати добро *чадомъ* вашимъ [Укр. лекс. 403], але вже на початку XVII ст. вона сприймається як архаїзм, що потребує пояснення — *чадо*: сынъ, дита... поколѣ(н)е [Бер. 156]. Лексема *чадо* й у сучасній літературній мові відносять до застарілих і книжних [СУМ XI 263]. Функціонує і в живій народній мові: *чадо* «дитина», «діти» [Гр. IV 442], «дитина» [Чоп. 425; Он. II 361].

Континуанта деривата *дѣтиць* в українських пам'ятках не вдалося знайти. Запозичена в давньоруську епоху старослов'янська форма *дѣтище* «дитина» зустрічається в староукраїнських текстах, але реєстри «Лексиса... просто» та «Лексикона» П. Беринди вказують, що вона вже з другої половини XVI ст. вважалася книжним елементом: *дѣтище* дѣтина лѣтъ 6 [Лекс. пр. 181], *infans ...о(т)роча*, *дѣтище* [Слав. 235], *Лучше(и) бы са дѣтыщу* на свѣтъ ни ра(ж)дати: нежели некрще(н)у з свѣта умирати [К. З. 40], *дѣтище*: дита, хлопецъ або дѣвчина... [Бер. 34]. Часом як книжний елемент *дѣтище* вживається в сучасній літературній мові [РУС I 288], та чомусь слово не введене в реєстр тлумачного «Словника української мови».

Давня назва *исчадіе* (*ищадіе*) зустрічається в староукраїнських пам'ятках, позначених впливом церковнослов'янської мови: *proles плодъ*, *ищадия*, *родъ* [Слав. 332]. Невживаність слова в живому мовленні спонукала П. Беринду до пояснення його — *исчадіе*, -а, *рожденіе*: тоє що са уродило, *родза(й)*, *поколѣнье* [Бер. 52]. Проте тотожна основа збереглася в дериваті *щадокъ* «потомок, потомки» (відпадиння початкового *и*) (пор. і ст.-п. *szcządek* «потомок, потомство» — R. 482; ст.-ч. *šćědie* «покоління» — Mach. 92): его дѣти и его намѣстки и его *щатки* на вѣки вѣкомъ [Р. 54], дѣтемъ его и *щадьком* его [59], який зберігають західні говори: *щадок* [Ж. 1103]. Більш життєздатним виявився іменник *нащадок* (діал. також *нащад* — Ж. 1103; Закарпаття), нині нормативний, який засвідчується починаючи з XV ст.: а тако есмо ему дали ему и его дѣте(м) и его *нащадко(м)* и его намѣстко(м)... село [Р. 99]. Важко сказати, чи префікс *на-* в ньому маємо під впливом

наслідник чи під впливом дієслова *нащадитися* «народитися» [Гр. II 536; Он. I 481], *нащадати*(с'я) «народити(ся)» (Закарпаття), збереженого в говорах української мови.

Початкова група приголосних *ич* у дієслові вказує на зв'язок його з давньою основою *исчад-*, тобто на похідність від неї.

Досить рано українські пам'ятки засвідчують дериват *потомок* < *потомѣкъ* < *ротомѣкъ* (від адвербіалізованої сполуки ро топъ «потім, після») — Ф. III 345), нині загальнопоширений: права и вольности имъ самымъ и *потомкомъ* ихъ надаемъ [ССУМ II 213]. Пор. похідний із суфіксом *-ство* — дѣтище: ...пло(д), п о к о л ѣ н а, албо *потомство* [Бер. 34], Іоанъ... не маючи *потомства* з(ъ) жоною [Гал. Кл. Чеп. 305].

Українська мова успадкувала назву *коліно* «покоління в роді» — *progenies* родъ, племя, *колѣно* [Слав. 332], *proprago* родъ, племя, *колѣно*, ищадие [333]. Поруч із нею функціонує давнє, похідне від цього кореня слово *покоління* < *поколѣньє* < *роколѣпъє*, що, не будучи багатозначним (як *коліно*), вживається частіше: *королевоє... елизаветы іс поколенья цѣс(а)-рського* [ССУМ II 179], *ступень: ...поколѣ(н)а* [Бер. 121], *чадо: ...поколѣ(н)є* [156], *поколѣнїє* *stips, progenies, proprago, progaria* [Слав.— Кор. 486].

Останні розглянуті назви разом із членами лексико-семантичної групи на позначення людини залежно від статі і віку щільно прилягають до іншої групи слів, що вказують на спорідненість і свояцтво.

Давньоруські тексти старослов'янського походження від XI ст. фіксують *лице* у значенні «особа»: не мози са *лиця* оустыдѣвъ лжи послоухъ быти [Ізб. 1076 211]. У старослов'янській мові *лице* «особа» — калька з грецького *πρόσωπον* — 1. «обличчя, лице»; 2. «особа, особистість». Цей старослов'янізм вживався й у староукраїнській книжній мові, напр.: *лице: о с о б а, лице, пер с о н а* [Бер. 58], *persona лице*, притвореніє, члѣкъ [Слав. 311]. У літературній мові він функціонував і в XIX ст. [Ж. 406].

Тим часом в обстежених текстах від початку XVII ст. засвідчується назва *особа* в сучасному значенні, але вона, ймовірно, існувала й у мові попереднього століття, а можливо, й раніше — *сѣставъ, впостась, собство: персона, особа, лице* [Бер. 129], *впостась: п е р с о н а, ѡсоба* [238], *особы* шанованіє обиновеніє [Син. 138], не видѣли жадной *ѡсобы* члѣвчой [Гал. Кл. Чеп. 295].

Досліджуваний лексичний елемент виступає також із значенням «вигляд» (як і в старопольській мові — R. 302) — *видъ: особа, обличье* [Бер. 15], *species в и д ѣ, ѡ б р а з ѣ, особа* [Слав. 376], *От пояса до верху особу* струсюю мають [Т. Мат. 532].

Іменник *особа* наявний у багатьох слов'янських мовах. Виник на основі адвербіалізованої сполуки *особь* «окремо, осібно» (прийменник *о* + *собь*, займенниковий корінь *соб-*) або *особѣ* «те саме» (прийменник *о* у сполуці з формою місцевого відмінка однини зворотного займенника *собѣ*) (пор. Mach. 419; Ф. III 162). Менш імовірно, що досліджуване слово — дериват дієслова (пор. ст.-сл. *особити сѧ* «жити осібно») [ЭСБМ I 178]. Існує думка, що рос. *особа*, блр. *асоба* є запозиченнями з польської мови [Ф. III 162; ЭСБМ I 178], проте фіксація слова в польській мові раніше (XV ст.), ніж у східнослов'янських [ЭСБМ I 178], не може бути достатньою підставою для такої етимологізації.

Назви людей за спорідненістю та свояцтвом звичайно виділяються в окрему лексичну групу [Трубачев 1959; Бурячок], але її за браком місця не розглядаємо. Давньоруську систему цих назв викладено в курсі «Історія української мови. Лексика і фразеологія» [Винник та ін. 69—76].

Давньоруська мова дуже добре зберігала успадковані праслов'янські назви частин і органів людського тіла і співвідносних із ними частин та органів вищих тварин: *тѣло* < *tělo* «тіло живого організму», «труп», *плѣть* < *plěť* (переважно в релігійних текстах), *мѣсо* < *měso* «плоть» (це значення — вторинне), *кры* (род. відм. *крѣе*) < *ky* (род. відм. *кѣе*), *жила* < *žila*, *кожа* < *koža*, *кость* < *kostь*, *хрящъ* < *xrěščь*, *хрястѣ(къ)* < *xrěstь* «хрящ», *хрьбѣтъ* < *xrěbьтъ*, *купръ* < прасл. півн. *kuprь* «куприк» (тексти XI—XIII ст. не зафіксували), *удѣ* < *udь* «частина тіла», *сѣставѣ*, *суставѣ* < *sъstavь*, *sostavь*, *суглобѣ* < *soġlobь* (д.-р. тексти не фіксують), *голова* < *golva, *лѣбѣ* < *lěbь*, *чело* < *čelo*, *лице* < *lice*, *обличье* «лице, зовнішній вигляд» (дериват від *лице*), *образѣ* < *obrazь* «обличчя», *тѣмѣ* < *těmę*, *волосѣ* < *volьsь, *кудри* (мн.) < *kođri*, *космѣ* < *kosmь*, *челѣка* < *čelьka* (д.-р. пам'ятки фіксують лише похідне значення «бунчук»), *коса* < *kosa* (д.-р. пам'ятки не фіксують), *мозгѣ* < *mozgь* «мозок», *бры* (род. відм. *брѣе*) < *by* (род. відм. *бѣе*), *око* < *oko*, *зѣница* < *zěnica*, *вѣко* < *věko* «повіка», *рѣсна* або *рѣсница* < *rešьnica* «вія» (споріднене з *рѣсний*), *скоронѣ*, *скоронка* < *skognь «скроня, шока (похідне значення)», *челюсть* < *čel'ustь*, *ухо* < *ucho*, *носѣ* < *nosь*, *ноздри* < *nozdrъa*, *уста* < *usta*, *рѣтѣ* < *gьтъ* «рот» (первісно, очевидно, «рот» у тварин), *устьна* «губа», *губа* < *goba* «губа» (первісно, очевидно, «губа тварини»; д.-р. тексти не засвідчили), *дѣсна* < *dešna* «ясна» (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *зубѣ* < *zobь*, *черень* (-нѣ) < *čegнь «кутній (зуб)» (пам'ятки не фіксують; *чрѣновъныш* — тільки у текстах старослов'янського походження), з якими конкурувало інше — *кутъны* (зуб) <

кѡтъпъ (від *кутъ* < *кѡтъ*) [zѡbъ] «кутній (зуб)», *назыкѡ* < *jezykъ*, *усѡ* < (v)ѡsъ, *борода* < *borda «частина голови», «волося на бороді», *тылъ* < *tylъ* (д.-р. тексти засвідчують тільки як військовий термін), *шыя* < *šъja*, *гърло* < *grǫdlo*, *гъртань* < *grъtanъ*, *рамо*, *раміа* < *ramę* «плече», *плече* < *pletje, *рука* < *roka*, *локѡтъ* < *olkътъ (оригінальні д.-р. тексти фіксують як назву міри довжини), *долонь* < *dolnъ, *пальць* < *palъsъ* «палець на руці (очевидно, великий)», *пърстѡ* < *prъstъ*, *ногѡтъ* < *nogътъ*, *пѡстъ* < *pestъ*, *лопатѡка* (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *мышьца*, *мышька* < *myšъsa*, *тушька* (семантичний дериват від *тушька* «мишка, миша»; д.-р. оригінальні тексти цього значення не зафіксували), *пазуха* < *razuxa* «пахва, груди (ймовірно, в нижній частині)», *пахѡ* < *raחъ*, *дыма* < *dyme* «нижня частина живота, здухвина», (корінь *du*tі), *пърси* < *prъsi*, *грудь* < *grudъ*, *лоно* < *lono* «нижня частина грудей», «пазуха», *сърдьце* < *syrdъse*, *плюча* < *pl'utja «легені» (засвідчується пізніми списками д.-р. текстів, корінь *plut*i «плисти», бо легені в воді спливають нагору; пор. Ф. II 290), *кѡтро* < *ętro* «печінка» (фіксується лише д.-р. списками ст.-сл. пам'яток), *зѡльч* < *zъlъчъ* (корінь той же, що і в *зелений*, *злак* — Ф. I 45; пізніше зближення з *жѡлтѡ* «жовтий» — *жѡльч*) «жовчний місур», «жовч», *селезень*, *селезенка* < *selъenzъ, -п'а, *желудѡкъ* < *zeludъkъ*, *ладвица* < *lędvica* «поперек, крижі, нирка» (д.-р. пам'ятки фіксують тільки *ладвена*), *вънутрьнака* (субстантивована форма множини середнього роду прикметника *вънутрьнии* «внутрішній») «нутрощі», *утроба* < *otroba* (вживається переважно в релігійних текстах або цитатах із них), *черевѡ* < *červo, *брюхо* < прасл. півн. *br'uxo* (д.-р. тексти не зафіксували), *ребро* < *reb-ro*, *пупѡ(кѡ)* < *rupъ(кѡ)*, *стегно* < *stegno* або *bedra*, -о < *bedra*, -о, *бокѡ* < *boкъ*, *чересла* < *čersla (мн.) «крижі» (пор. *черес* «широкий шкіряний пояс»), *покасѡ* < *pojasъ* (первісне значення — «пояс для підперізування»), *нога* < *noga*, *гольнь* < *golъnъ* (корінь *golvъ*), *кольно* < *kolęno*, *лысто* < *lysto*, *лытъка* < *lytъka* (давньоруські тексти не засвідчили), *глезно* < *glezno* «кістка ноги» (оригінальні давньоруські тексти не засвідчили), *стопа* < *stopa* (д.-р. пам'ятки фіксують і як одиницю виміру, і в значенні «слід від ноги»), *плесна* < *plesna* < *pletsna [Ф. III 279], *пѡта* < *peた*, новіше *подъшыва* < прасл. півн. *rodъšъva* (первісно — «підощва взуття», основа — *подъшити*).

Більшість цих слів фіксують давньоруські оригінальні та перекладні тексти, лише окремі слова засвідчуються похідними утвореннями й східнослов'янськими списками XI—XIII ст. старослов'янських пам'яток: или кто выбиеть ск члвкоу, или ногоу ототнеть. или иноую хромотоу въ тѡлѡ

оучинить [СГ 11], быша бо ѿбърѣ тѣломъ велици [ПВЛ 12], сам гъ нашъ плѣтъ свою нарече [ЖФ 77], крокодилъ звѣр^б е(с) ...хвостъ емоу ...ѿстрѣ. хребте(т) же его есть ѿдина кость до конца... [ХА 429], всихъ кости тоуто лежать [ЛГВ 913], Оже выбьютъ зoubъ, а крѣвь оувѣда, ть оу него въ ртѣ [ПР 128], Гусли бо страются персты, а тѣло основается жилиами [Д. З. 19], и похвати быка рукою за бокъ. и вына кожу с мясы [ПВЛ 123], Има(т) преграду хрясто(к) [Ср. IV 1413], и повелѣ оубити и. и тако расѣкоша и на оуды [ПВЛ 279], [за пошкождення штраф] за роукою... и за всакыи соуставъ... пать гривньъ серебра [СГ 21], мажють и масломъ... на всѣхъ сѣставѣхъ [ОБС 93], нѣкто мѣ на головѣ бодеть [Чуд. РД 62—63], повелѣ Андрѣва посла емше постричи голову передь собою и бороду [ЛК 573], бѣ же на шеломѣ надъ чело(м) Пантелѣмонъ златъ. и оудари и мечемъ. и тако вшибеса шеломъ. до лба [439], князь Володимиръ. возрастомъ бѣ высокъ. плечима великъ лицемъ красенъ. волосы имѣя желты коудрѣвы бородоу стригыи... оустна исподнаѣ добела (ін. сп.—дебела) [ЛГВ 920—921], видѣхъ два птича летяща, имуща обличие члческо [СлРЯ XII 79], женѣ злообразне не достоинъ в зеркало приницати, да не в болшую печалъ впадетъ, ввозрѣвше на нелѣпство образа своего [IV 133], на шии. и къ очима и къ темени [Чуд. РД 62], Овъгда тѣрзаше космы [Ср. I 1294], и челку стаговую сторгоша [ЛЛ 360], въ мозгъ [ХА 266], доброма бровѣма [Ср. I 181], отпадетъ роука или оусьхнеть, или нога, или око [ПР 124], посе(м) оудари и въ око. и иза зѣвницю [ПВЛ 261], слѣпа... ѣко ни вѣком... Азнам не познати сѣ [Чуд. РД 67], слѣпа, ѣко ни вѣкома ни ряснома не познатиса [Ср. III 238], Уноша... его же за скоронъ удари [383], нача болми немочи. и пада емоу все мясо с бороды. и зoubи исподнии выгниша вси и чельность бороднаа. перегни [ЛГВ 916], повелѣ... постричи голову... и бороду [ЛК 573], по оухоу оударите [СГ 21], пострѣли нѣкто Кастера в носъ [И. Ф. 379], не можаху пѣнія над нимъ. сѣтворити смрада ради... нѣции же, заимше ноздри своа, и сего внесше, внутрь печерѣ, положиша [КП 104], тогда бодоша конь под нимъ в ноздри [ЛК 437—438], брате хр(с)тъ еси цѣловаль а и еще ти ни оуста не ѿсхла [ЛК 536], конемъ на ротѣ осути ѿвьсь [ПР 124]; Оже выбьютъ зoubъ а крѣвь оувидать оу него въ ртѣ [128], Чрѣвновныи львомъ сѣкроушилъ естъ Гъ [Ср. I 1383], а языка емоу оурѣза [ЛК 319], [бо]рода мала. и оусъ младъ бо бѣ еще [ЖБГ 58], влѣзоша в воду и стагаху ѿвы до шиѣ а друзии до першии [ПВЛ 117], стрѣлоу оудари в горло [ЛК 487], бы(с) видити гортань [ЛГВ 817], възъмше на рама князи [Чуд. РД 62], оудари и копьемъ за плече [ПВЛ 201], взати ѿт 10 локотѣ по ногатѣ [ПР 132], мюромъ помазати чело, ноздри,

оуста, сердце, єдиною роукою правою долонь възнакоу [Кир. 55], дотиснувъса *палцемъ* в чашоу бѣ бо имѣя под *ногтемъ* растворенѣ смѣтное [ПВЛ 166], нагими *пърсты* прикосноути-са [СУ 130], оударить... *пястью* [Ср. II 1794], Железа же не одиначе иному на *шеи*, другому на *стегнѣ* овому подъ *пазухою* и въ *паху* [Ср. II 891], подѣаста и два Варага мечьми подъ *пазусъ*... тако оубьемъ бы(с) *Арополкъ* [ПВЛ 78], боде и въ *стегно* въ *дымъиѣ* и (в публикаціи через нерозуміння тексту — *въдымъ иѣи*), отжени недугъ... от *бедру*, от *дымью* [СлРЯ IV 394], доску... възложиша на *перси* єго. и сѣдста обаполы [ПВЛ 260], баше видѣти... *грудѣ* расѣдавъша са [Усп. зб. 461], сыпахуть ми... великій женчюгъ на *лоно* [СП I 23], видѣ Лаха в людѣ... *взимаю* изъ *лона* лѣпокъ. *вержаше* [ПВЛ 190], лежааше... не могы двигноути ни *оусты* ни *очима*. тѣкмо *срдце* єго въ немъ кльцааше [Чуд. РД 63], устрѣленъ постредѣ... *плючь* [Ср. II 978], цѣлиши ми *катра* [III 1673], *чрево* єго розрѣза... и видѣша *внутреня* єго излиана на землю [СлРЯ II 245], ими *рыбоу* и, оурѣзавъ *чрево* єи *възми оутробоу* и *золъ* [ХА 160], не *вънимаи* злѣ женѣ. медь бо каплетъ о(т) оустъ єя... послѣди же *горчае золчи* [ПВЛ 80], О лѣвую бо (страну) *єсть селезена* долга и тонка [Ср. III 325]; нѣкто братъ єдинъ, боляй *лядвіами* [КП 112], Въ *чрѣвѣ* кытовѣ въ *самомъ желудицѣ* [Ср. I 849], да ти прободемъ трѣскоу *чрево*. твое тольстое [ПВЛ 143], ни коли же на *ребрѣхъ* своихъ *лѣжашеть* [ЖФ 90], Ту єсть *внѣ стѣны* за алтаремъ *пунѣ* земли [ХД 10]; Михалка князю оударѣша ратний. двѣма копыи. въ *стегно* [ЛК 558], обнаживъ тѣло до *покаса* [ЖФ 87], жена дѣтищъ роди безъ *ачью*. и безъ *руку*. а в *чересла* бѣ єму *рыбни хвостѣ* прирослъ [ПВЛ 165], оуката бѣ єму *нога* по *колѣно* [Чуд. РД 63], и *паличьемъ голѣни* ся скрушиша [СлРЯ IV 61], *кровѣ* каплющи от... *лыстовѣ* [КП 109], *пригвоздимъ плеснѣ* и *стопы* [ЖФ 92], башеть бо тала *стопа*. за Хороломъ [ЛК 636], инѣи же изъ *подѣшевѣ* *выступахоутъ* аки ис *чрева* [ЛГВ 761; ін. сп. — червіа]; *плесньчи*, *высоки паты* имоуща [УС 262] (тут у значенні «каблуки»).

Лексеми праслов'янського походження *дымка, плюча, утроба, катра, лядвица*, які фіксуються переважно або тільки в давньоруських списках старослов'янських пам'яток, очевидно, вже в XI—XIII ст. у багатьох східнослов'янських говорах переходили в розряд архаїзмів. Термін *плюча* був витіснений пізніше східнослов'янським новотвором із прикметниковим коренем *льг-ѣкъ* (пор. укр. *легені*, рос. *легкие*). Замість *лядвица* і под. виникає східнослов'янський новотвір *пѣчька* «нирка», що фіксується тільки в XV ст. [Ср. II 1329]. Анатомічний термін *пѣчька* — результат метафоричного переносу на орган людського тіла назви кісточки плода, пор. рос.

почка «брунька», укр. діал. *почки* «нутроці, гарбузове насіння» [Гр. III 393], словен. *rešek*, ч. *reska* «плодова кісточка»; корінь прасл. *rъtj- [пор. Ф. III 348].

Давнє *натро* в давньоруській мові витісняється питомим неологізмом *печень*, похідним від діеприкметника *печен-ъи* (подібність за кольором і масою? до запеченої, згуслої крові; навряд чи прямо від *пек-у* з первісним значенням «смажена печінка» — Ф. III 255): дѣла ми погань си ... а проѣли мь (ін. сп. — *ми*) *оуже* и на *печенехъ* [ЛГВ 899] «дійняти до печінок, дошкулити». Праслов'янський термін *jelito «кишка» давньоруські пам'ятки зовсім не засвідчують. Він замінений словом *кышкѣ*, яке фіксується східнослов'янськими текстами тільки з XIV ст.: Дастъ жерцо *кышку* роговую [Ср. I 1211]. Назву *кышкѣ* зіставляють із п. *kiszka* «кишка, ковбаса», полаб. *t'aǰsə* «нирка», ч. діал. *kiška* «різновид ковбаси», б. діал. *кишка* «навитий на паличку згорток вовни, насиченої дьогтем, для зволоження пальців при прядінні» й виводять із прасл. діал. *куѣа*, *куѣка* (здр.) [S. II 174]. Проте болгарське слово можна пояснювати як дериват слова *кика* «коса, чуб» (*кичка > *кишка*), а прасл. *куѣка* — як північнослов'янський новотвір. Існують різні думки про походження слова [ЕСУМ II 441]. Найбільш переконливим є виведення його з кореня **kys-* [пор. *kysnŕti*, *kysiti* — ЭССЯ XIII 279]. Щоправда, деталі, пов'язані з виникненням лексеми, не зовсім ясні. Пояснення назви як деривата з суфіксом *-ька* прямо від кореня **kys-* з вихідним значенням «нутроці, які псуються, прокисають», видається дискусійним. Допускаємо, що перед нами дериват (первісно — демінутив) від *куѣа* < *kysja* (чи *kys-jati), континуанти якого з різними значеннями наявні в сучасних слов'янських мовах [ЭССЯ VIII 277], у тому числі й українській (діал. *самокиша* «кисле молоко» — Ж. 850; Он. II 202; *самокыша* «кисле молоко» — закарпатські говори, пор. ще: *самокисъ*, *самокиш* «кисле молоко» — Ж. 850). Початкове значення *куѣка* — «те, що прокисає, псується, прокисаючи, набухає» (викинуті нутроці тварин, псуючись, набухають).

Інший північнослов'янський неологізм — *щека* «щока» (пор. п. *szczeka*, слц. діал. *šŕeka*) — в обстежених давньоруських текстах не виявлено. Можливо, з цим апелятивом пов'язане ім'я літописного *Щека* — брата князя Кия.

Давньоруським новотвором є іменник *кулакъ* — *кулаками* *побъемъ* [Ср. II 1361], що його трактують як похідне від тюрк. *kol*, *kul* «рука» [Преобр. 409; Ф. II 408]. А це насправді східнослов'янське питоме слово, утворене від кореня *кул-*, пор. укр. *кулитися* «сутулячись, шулитися...» [СУМ IV 391], *скулити* «зігнути, скорчити своє тіло, частини його» (IX 333; з цими словами пов'язані й укр. *скула* «вилиця», діал. *куля-*

ти «кульгати» — IV 392; словен. kulj «кривоногий», п. kulić «скривляти»).

Від праслов'янського *kogъ «нога» [Ф. III 131] у давньоруській мові збереглося тільки похідне слово *окорокъ*: ідеже кождо наражень *шкорокы пресъкаа* [ХА 536; тут — «литки»?].

Мабуть, у давньоруську епоху на окремих територіях намітилася тенденція до архаїзації деяких термінів на означення частин і органів людського тіла — слів *плѣть*, *черень(нѣи)* (зубь), *рамо* (*рамка*), *пърстѣ*, *уста*, *устьна* — за рахунок поширення близьких за значенням назв, які взяли на себе їх функцію, — *тѣло* (*мѣсо*), *кутьнѣи* (зуб), *плече*, *пальць*, *рѣтъ*, *губа*. Останні два спочатку були емоційно забарвлені, бо первісно позначали тільки відповідні частини організму тварин. Нагадаємо, що праслов'янське *нога* первісно означало «ніготь, кіготь» [Sk. II 523], пор. *ног-ѣтъ*. Щоправда, в кожному конкретному випадку процес цей проходив не однаково активно й не в одному напрямку.

Із специфічних старослов'янських слів досліджуваної групи, вживаних і в оригінальних давньоруських творах, відзначимо *ланита* «щока»: Заушення ли, ци ли за *ланиту* ударения [Тур. 419].

Анатомічні назви, пов'язані із статтю людини, представлені в пам'ятках XI—XIII ст. давніми номінаціями, в тому числі евфемістичними, — *удѣ*, *таиньши удѣ*, *соромьнѣи удѣ* (у текстах неповноголосна форма *срамьнѣи*) «статевий орган»: обрѣзати *уды таиньши* и свиинины не іасти ему [Володимеру] бѣ нелюбо обрѣзанье *удовѣ* [ПВЛ 84—85], повелѣ ему *тайнѣи уды* урѣзати [КП 148], *срамнѣи оудове*. много нелѣз казати срама ради [ПВЛ 164], *ложесно* < *ložesno* «матка»: выложи руку первѣ дѣтищѣ из *ложеснѣ* [СлРЯ VIII 273]. Очевидно, семантичними давньоруськими неологізмами були евфемізи *гоило* < *gojido [ЭССЯ VI 195]: *гоиломѣ* прикоснутисѣ [Кир. 45], *лоно* < *loпо* «ядро»: едіного жена иметь за *лоно* дроугаго и раздавить [УВ 23].

До евфемізмів належать й назви *задѣ* «нижня задня частина тулуба» та *оходѣ* < *оходѣ* «задньопрохідний отвір» (пор. *оходѣ* «відхід» у Супрасльському збірнику — SJStSl II 630): Единѣ... от воинѣ... *задом* преклони сѣ бестудным образом и пусти на нѣ глас сраден [СлРЯ V 177], си бо омывають *шходы* свою [ПВЛ 86].

Мабуть, не евфемістичною була назва *рить* < *ritь* «зад»: Неистовѣ сѣ дѣи на *толѣсторитѣи* жены [Ср. III 1047].

Велика кількість праслов'янських слів виявляється серед назв на означення частин тіла й органів, притаманних тільки тваринам: *рогѣ* < *гогѣ*, *грива* < *griva* (пам'ятки XI—XIII ст. не засвідчили), *вълнѣ* < *vьlna* (*vьlna*) «вовна», *сърсть* <

sьrstь «шерсть», *щетина* < ščetina (тексти XI—XIII ст. не відбили), *пухъ* < рихъ (у д.-р. пам'ятках не засвідчене), *перо* < рего, *чешуя* < češuja «луска (на рибі)», *рыло* < *rydlo «рило» (в оригінальних д.-р. пам'ятках не фіксується; у списках церковнослов'янських і перекладних фіксується як назва інструмента — «лопата, кайло»), *кълъ*, *къло* < кълъ, къло «ікло» (д.-р. тексти не засвідчили), *гребы* (род. відм. *гребене*) < *grebu (род. відм. *grebene «гребінь (у тварин)» (пам'ятки не засвідчили; первісне значення — «гребінка, гребінець»), *жало* < zǃdlo «жало», *вымя* < вупе, *хвостъ* < xvostъ, *крыло* (*крыло*) < kridlo (*ы* на місці *и* внаслідок зближення з *крыти* — Ф. II 389), *копыто* < kopyto, *сало* < sadlo, *лои* < лоъ «жир на нутрощах рогатої худоби», *икра* < їккра, *кище* < аїсе (останні чотири лексеми в пам'ятках виступають як назви продуктів харчування): а. в. лоси ѿдинъ ногами топталъ. а другиі *рогома* боль [МП 251], в(ь)земь ѿ(т) овчи(х) *волнъ руно* [ХА 37], прядыи *вълноу* [ЖФ 87], *шерсти* претатъ бывши на стегнъ коня его [ЛГВ 769; літера *ш* на початку слова *шерсть* в оригіналі перероблена з *с*, як зазначають видавці пам'ятки], *яко чешуя* рыба [ХА 332], *жала* бяху на ошибъхъ ихъ [Ср. I 841], *вымена* овъчая и козья [ЖС 351], *рыбии хвостъ* прирослъ [ПВЛ 165], *ѿрлом же* клекъщоущимъ и плавающимъ *крыломъ* (ін. сп.— *крылы*) [ЛГВ 802], но конь ихъ видѣти *копыта* [ПВЛ 215], сь... чистымъ *саломъ* [Ср. III 245], ядятъ *лои* [II 45], достоить *икра* по все говънье [Кир. 31—32].

Давньоруський неологізм *мърда* «морда» в прямому значенні не засвідчений (пор. *мордка* «грошова одиниця» — Ср. II 174), однак фіксується дієслово *мърдати* < прасл. mьrdati «кривлятися, гримасувати», від якого походить цей іменник: *Мордая* на молящаяся [там же].

Давньоруські слова на позначення екскрементів — праслов'янські за походженням: *говъно* < говъпо, *сьчь* < сьсь, очевидно, не вважалися вульгарними, грубими, адже фіксуються вони в поважних текстах: к[о]ня твоег[о] *говна* кидаю, любо свиньям твоим пастух буд[у] [СлРЯ IV 52], возлѣють на не *ца* [И. Ф. 449]. Проте спостерігається тенденція до вживання евфемістичних їхніх еквівалентів, прадавніх лексем *лаино* < лаїпо, *мотыло*, -а < motylo, *гнои* < gnojъ, *мочь* < тоць (чи *моча* < тоща?): *Лаиномъ* бо... точьнъ тестъ лѣнвивы [Ср. II. 5], *яко мотыла* смердаху [II 179], Налѣзе мѣсто сь *гноемъ* [I 525], Оузрѣ сткляницу, наполненоу песью *моча* (ін. сп.— *ца*) [Ср. II 180].

Звичайно, люди в давнину не знали про залози в нинішньому науково-біологічному розумінні. Старовинний номен *желоза* < *gelza у давнину, очевидно, був назвою гланд.

Мабуть, він відбивається в старокиївському відапелятивному антропонімі *Желоза* [К. Грф. № 342].

До праслов'янської спадщини належать нечисленні назви речових результатів діяльності різних залоз: *сѣма* < *sěme*, *мѣсячина* < *měsęcina*, *сльза* < *sľza*, *потъ* < *potъ*, *слина* < *slina*, *сопла* < *sopl'a*, *воз(ъ)грка* < *voz(ъ)gr'a*, «шмарклі», *молозиво* < *melzivo, *молоко* < *melko та ін., пор. ще *паучина* < *pačćina* «павутина», *бльвотина* < *blъvotina*: ...*сѣмене* мужеска [Ср. III 894], [жена]... *г҃лаше*, *яко мѣсячины* ми суть [СлРЯ XI 121], *отираѧ слезы* уброусцемъ [ЛК 532], *Идрославъ же съде* Киевѣ. *оутер пота* с дружиною своею. *показавъ побѣду* и трудъ великъ [ПВЛ 146; тут у значенні «багато потрудитися, докласти великих зусиль» — фразеологізм], [книгу] да блюдоут чѣтоушеи... *ни слиною* же из оустъ ихъ окропит [СУ 130], *Изъ ноздрию* кѣмоу *соплїѧ* течахоу [Ср. III 463], *Отъ своя* плоти ничтоже творюше погано, *ни возгръ*, *ни м о т ы л а* [Кир. 31], *А молозива*, рече, лихо, негодно бы ѧсти ѣго, іако съ кровью ѣсть [48], а за коровїѧ *молоко* б ногатъ [ПР 126], все мимоходить. и хоуже *паоучины* [ЖБГ 45], *къ блевотинамъ* прише(д) истѣкаше [ХА 480].

Досліджувана група без помітних утрат успадкована українською мовою, однак у збереженій лексиці протягом багатовікової історії відбулися різного роду зміни: у частини назв звузився ареал функціонування, поодинокі лексеми на деяких територіях витіснені новими питомими дериватами, в окремих термінах сталися словотвірні модифікації, одиничні слова в писемно-літературній мові набули стилістичних коннотацій або стали архаїзмами. Група загалом непроникна для іншомовних елементів, але в окремих говіркових масивах поширилися одиничні запозичені назви органів тіла. Характерно, що в більшості давніх лексем не спостерігаються помітні нерегулярні фонетичні зміни, деструкції старовинної звукової оболонки, а разом із цим — «народно-етимологічні» зближення з іншими словами.

Давній зміст і форму із закономірними звуковими змінами і несуттєвими суфіксальними нарощеннями зберегли в українській мові такі назви: *тіло* (діал. *кіло*, *кїйло* — Stud. 98), *плоть*, *м'ясо* «м'язові тканини» (нині це значення притаманне розмовній мові — СУМ IV 839), *кров* (пор. діал. *керва*, *кров'янка* «кров тварин» — Stud. 88, діал. *руда* «кров» — Гр. IV 85, *йўха*, *фарба* «кров тварин» — Stud. 88, табуїстичні перенесення назв із інших семантичних груп; *юха* «кров (зневажливо)» — Гр. IV 532), *жила*, *кість* (досить часто в говорах — Stud. 98; у літературній мові й більшості говорів переважно вживається дедемінутив *кістка*), *хряц* (діал. *хросток*, *хрусток* «кадик» — Лис. 225, *хрястка* «хрящ» — Ж. 1048, *хруст*

«хрящ» — Гр. IV 417), *хребет* (діал. фонетичні варіанти *хрыбетъ* — Чоп. 421, *фербет*, *хрирбет*, *хырбет*, *хрибет*, *хрубет*, *хрипто* — Stud. 98; пор. і *спйна*, можливо запозичене з латинської через старопольську, хоч не виключається й слов'янське походження номена — Ф. IV 735), *куприк* (дедeminутив) або *купер* (розм. — СУМ IV 402, діал. *купра* — Гр. II 327, аналогія до *кістка*; *купор* — Чоп. 164; *о*, *е* — вторинні, «вставні» голосні), *сустав* (у літературній мові вживається рідко — СУМ IX 859, діал. *ставець* — Дз. 151, *ставиць* > *сѣставьць* «колінце стебел жита і пшениці» — Он. II 247; закарп. *стѣйчик* «суглоб, зап'ястя»), *суглоб*, *голова*, *лице* (діал. *лецьо*, *лич* — Дз. 145, літ. заст. *твар* «обличчя» — СУМ X 45, діал. *тварь* — Гр. IV 250; Чоп. 391; Ж. 952, літ. *вид* «обличчя»; останні два давні слова мали первісно інші значення — відповідно «творіння»; «вигляд»), *обличчя*, *образ* «обличчя» (заст., *жарт.* — СУМ V 561, діал. закарп. заст. *образ* «обличчя»), *тім'я*, *волос* (*волосся* — зб.), *кудрі* «кучері» (*фольк.*, *рідк.* — СУМ IV 386, діал. *кудєрь* — 1. «локон», мн. *кудері*, *кудрі*; 2. «загнутий або кучерявий самий верхній кінець дерева»; *кудєревий*, *кудєрявий*, *кудєрний* «кучерявий» — Гр. II 319), *космаки* «патли» (*фам.* — СУМ IV 306, розм. *косматий* «кошлатий» — СУМ IV 306, діал. *космик* «невелике пасмо волосся» — Гр. II 291, «вставний» *о*), *коса*, *мозок* (із *мозог* із «вставним» *о*; номен прирівняно до імениників із суфіксом *-ок* < *-ѣкъ*, пор. подібне явище в ч. *mozek*, с.-х. *mozak*; *заст.*, *діал.* *мізок* — СУМ IV 372; пізне вирівнювання основи за її формою у відмінках, де на місці першого *о* в закритому складі виступає *i*: *мозку* > *мізку* і т. п.; діал. *мозог*, *мозговати* — Чоп. 187; вторинне одзвінчення *к* у *г* унаслідок прогресивної асиміляції), *брова* (із *брѣвь* > *бров* у результаті переходу слова у першу відміну, як і багато інших іменників давньої *ѣ*-основи, діал. *брива*, *брыва*, *брово* — Stud. 95; АУМ II № 70; *бров*, *брива*, *бирва*, *обирво* — Дз. 146; вплив початкового *о* слова *око*; закарп. *брыво* — аналогія до *око*, (*в*)*ухо*; мн. *брови*, діал. *брви*, *бриви*, *брыви*, *вобирви*, *обирви* — Stud. 95; АУМ II № 70, закарп. *брыва*), *око*, *зіниця* (пор. розм. *зіньки* «зіниці» — СУМ III 574, діал. *зінка* «повіка» — Ж. 301, *здрінка*, *зрінка*, *зрілко*, *зрінко* — Гр. I 147, вплив дієслова *зріти*, *здріти* «дивитися», *зерниця*, *зирничка*, *зірниці*, *зірничка* — Stud. 95, вплив іменника *зір*; діал. ще: *зрак*, *зрачок*, *зрячка*, *здрячка*, *зрочок*, *здрачок* та ін. — Дз. 146, походять чи мають у корені д.-р. *зракъ*, *зорокъ* «зір»), *щока*, *вухо* (без протези діал. *ухо* — Гр. I 368), *ніс*, *ніздря*, (*в*)*уста*, *рот* (у непрямих відмінках незаконірно *о* замість «нуля звука» внаслідок вирівнювання кореня за формою називного-знахідного відмінка однини, пор. діал. *рот*, род. відм. *рта*, *ирта*, наз. мн. *ирти* — Он. II 193, діал. *ріт* —

Гр. IV 24, 83; із вторинним чергуванням неетимологічного *o* з *i*; очевидно, давній корінь *рѣтъ* наявний і в *нарти* «костяні ковзани з ребер тварин» — Гр.), *язик, ясна* (у літературній мові тільки у мн. — СУМ XI 655, діал. закарп. одн. *йасна́*, мн. *йасны́*; *ясно* — Дз. 146; перехід *д'* > *й*, пор. діал. *дясна, дясна* — Дз. 146; *ясла́* — Ж. 1116; Гр. IV 544, під впливом *ясла* «пристрій, у який кладуть корм для худоби»), *зуб, вус* (рідко *ус*, мн. *вуса, вуси* — СУМ I 788; діал. *гуса, гуси* — АУМ II № 189; протетичний *г*; закарп. (*в*)*ўсто*, мн. (*в*)*ўста* «вуса» — Чоп. 41; АУМ II № 489; контамінація (*в*)*уста* «рот» і (*в*)*уса; баус, баус* — Гр. I 35, 34; з уг. *bausz* «вуса» — ЕСУС I 156; етимологія уг. слова досі не з'ясована — MNTESz I 220, але, гадаємо, його можна вивести з слов'янського * *pa-qsъ* — префікс *pa-* та *qsъ* «вус»; *байусы, -и* — Чоп. 9; AJDL № 269; АУМ II № 189; *баўўса* — АУМ II № 189; контамінація питомого (*в*)*уса, (в)уста* «вуса» й запозиченого *байус* — ЕСУМ I 108), *губа* (діал. *губа* «рот» — Гр. I 335; Дз. 146, *гамба, гемба* — Дз. 147, полонізм, п. *gęba* < *gõba*), *борода, шия, горло, гортань* (пор. діал. *гортанка, гиртанка, гартанка* «адамове яблучко» — Stud 96, закарп. *гыртáнка* «гортань», *гергачка, Герганка* «адамове яблучко» — Stud. 96; AGB III № 168, закарп. *гыргáлка* «горло», *гергавка, гаргачка, гарланка, Гирланка* «горло» — Ж. 167, 168; номени з *г*, можливо, мають якийсь зв'язок із праслов'янським *кьгкъ* «шия»), *рамено* (заст. — СУМ VIII 446; діал. *рам, рамйа, рамн'а, раміно, риміно, реміно* та ін. — Stud. 97; в двох останніх — зближення з *ремінь*), *плече, рука, лікоть* (вирівнювання основи з тими відмінками, де *o* > *i* перед новозакритим складом: *ліктя, ліктем* тощо, діал. *локоть* — СУМ IV 542; Stud, 97, *локить* — СУМ IV 542; метатеза *i* — *o* в *лікоть* або *i* на місці вторинного *o* < *ъ* в закритому складі), *долоня* (кінцевий *a* під впливом *рука*; діал. *долонь* — Чоп. 76; дит. *ладка*, здебільшого у мн. *ладки*, здр. *ладоньки, ладочки, ладошки, ладусі, ладусеньки, ладусики* «долоня, долоні» — Гр. I 340; СУМ IV 434, 435, 436; імовірно, пов'язані з *ладками* «плескати в долоні», діал. «співати веселих пісень», дієслово — дериват давньої назви *ладо* (*лада*) «коханий (кохана)» або імені язичницького бога кохання; український літописець XVII ст. писав, що в його часи «по нїким страна на сонмищахъ игралищныхъ... матеръ Лелеву и Полелеву Ляду, поюще Ладю, Ладю!... на брачныхъ веселяхъ, р у к а м и п л е щ у щ е и о столъ біюще, воспѣвають — Синопс. 43—44), *ніготь* (вирівнювання за формою основи тих відмінків, де закономірний *i* < *o* в новозакритому складі: *нігтя, нігті* тощо, діал. *ніхот', нохоть* — Stud. 96; *x* унаслідок вирівнювання основи за формами, в яких після випадного *o* приголосний *г* перед *t* оглушується; *ноготь, ногіть* — Чоп. 218),

п'ясть (*п'ясток*) «середня частина скелета кисті людини або передньої кінцівки тварини» (діал. *п'ясть*, *п'ястук* «кулак» — СУМ VIII 419; *п'ястух*, *п'ястук* та ін. — AGB III № 163; Stud. 96); *лопатка*, *пах* «місце між стегном і нижньою частиною живота» (пор. *пахві́* «внутрішня частина плечового згину», діал. *паха* «пахва» — Гр. III 102, *паха*, *пафа*, *пашина*, *пашка* та ін. «пахва» — Дз. 150), *перса*, *перси* «жіночі груди», «груди взагалі» (з цим значенням вживається рідко — СУМ VI 330—331; в говірках (*с*)*перса*, *пёрсти* «переважно груди коня, рідше інших тварин», *перс'*, *перс'т'* «переважно груди коня, рідше ін. тварин» — АУМ II № 335; зближення з іменником *перст* «палець»), *груди* «передня частина тулуба від шиї до живота», «молочні залози жінки», *грудь* (розм. «молочні залози жінки» — СУМ II 179—180), *лоно* (*книжн.*, *поет.* — «груди», «живіт, утроба як символ материнства» — СУМ IV 544, діал. *лоне*, *лоно*, мн. *лоні* «груди, пазуха», *лоньо* «груди» — Гр. II 376, *лониця*, *лонова кість* «лобкова кістка» — Ж. 412), *серце*, *селезінка* (дедемінутив; діал. *селезін'* — AGB III № 160, закарп. *силіз'ін'*, *селез'ін'*; *сележінь*, *сележінка*, *сеledянка* — Ж. 859; останнє, можливо, — видозміна під впливом діал. *сеledець* «оселедець» або гіперичне відштовхування від п. śledziona «селезінка» з неправомірним відновленням *д* відповідно до польського м'якого *dz*; *селезун*, *слизун* — AGB III № 160; друге слово — зближення із *слизь*), *жовч* (тепер нормативна тільки як назва рідини; у діалектах, наприклад у Закарпатті, зберігається й значення «жовчний міхур»; до речі, в багатьох закарпатських говорах слово *жбйч* набуло граматичного чоловічого роду), *утроба* «внутрішня частина живота тіла людини або тварини», «живіт, черевко взагалі» (*заст.*) [СУМ X 523, діал. *утроба* «кишка» — Чоп. 412; «дитина в зародку» — Гр. IV 366; *отроба* «кишки» — Он. II 30; *отріб*, *отруби* — Дз. 153; перехід ненаголошеного *у* > *о*; в останньому — метатеза *у* — *о*; не виключений вплив *отруби* «висівки», *кишка*, *пуп* (*пупок*), *ребро*; *пояс*, *нога*, *бедро* «стегно» (в літературній мові рідко — СУМ I 118, у говірках — частіше: *бедро*, *бидро* — Stud. 97; форми жін. роду *бедра* не виявлено; давно у північних слов'ян на цю частину організму перенесено назву *klǫbъ* > *клубъ* > *клуб*, пор. *клубок*), *бік*, *стегно*, *голінка* (*гомілка* в результаті метатези *л* — *н*, тобто з * *гонілка* з наступною дисимілятивною заміною *н* на *м* — ЕСУМ I 558—559, діал. *голінь* — Он. I 179, *голянка*, *голівка*, *гомівка* — Нос. 19, пор. як демінутив: *сгус голенъ*, *сгусculum голънка* — Слав. 148), *коліно*, *литка* (діал. *лыс'ц'*, *лыста*, *лыстка*, *лыства* — AGB III № 161; *летка*, *лыста*, *выста*, *лишти*, *лыта*, *лытка*, *лытко* — Stud. 97), *стопа*; *плёсно*, *плёсно* «частина стопи між п'ятою й основою пальців», (*розм.*) «зап'ясток» (СУМ VI 577; варіант

плюсно — наслідок зближення з дієсловом *плюснути*; пор. ще: *плюсня* — Б.-Н., *плесна*, *плиснівка*, *плісна*, *плісня*, *пліс-нявка* — Нос. 81; незакономірний вторинний *і* на місці *е* в нині закритому, але історично відкритому складі, вплив на фіналь слова назви *ступня*), *п'ята*, *підощва*.

У пам'ятки найчастіше потрапляли назви зовнішніх частин тіла людини (й тварини), але трапляються в них і номени на позначення внутрішніх органів. Старовинні тексти засвідчують також різні давні і проміжні форми, що збереглися в нинішніх говорах української мови: да побиеть богъ зде *телом* а въ будъщимъ вѣцѣ душею [ССУМ II 454], плъть: *тѣло* [Бер. 83], *согрус тѣло* [Слав. 144], Впред бог *тѣло* сотворил... оттол ся... не хочет корити *плоть* духовѣ [І. В. 151], огледали есмо... трупа, то естъ *тѣла* мертвого [Арх. ЮЗР 3/VIII 412], саго *пло(т)*, *мясо*; *сѣгнати(us) е(т) carne(us)*, *мясны(й)*, *плотя(н)* [113], Треба вибрати рѣгъ... ажъ до живого *мяса* [Кн. 36], *кме(т) бжде(т) ране(н) до крови* [ССУМ I 515], *тѣло* и *кровь* не обьявило тебѣ [ПЕ 74], *кръвлю* плюе(т) [Трв. 51], *кръвь*: *кровь*, що в *тѣлѣ* е(ст) [Бер. 56], *флевы*: *жилы*, *-ища* [239], *arteria а(р)тириа жила* [Слав. 93], *доухъ тѣла* и *кости* не маеть [ПЕ 334], постом... *кости* свои сушили [В. 28], *чресло*... *бокъ* межи *костями* [Бер. 157], *рагаречіон ко(с)тка рамене* [Слав. 300], *з(ъ) костей* слоніовыхъ [Гал. Кл. Чеп. 258], *И ки(ст)ку* знявъ [К. З. 229], пор. ще: Екосъ...: *терна*, *а(б) хребе(т)*, *спина*... [Бер. 203], *cartilago* хресака, *хрящикъ* [Слав. 113], *раны*: *ω(д)на на(д) левы(м) уxo(м)*, *друга на(д) правы(м) ωко(м)*, *третя наверхъ головы*, *че(т)ве(р)тая на лопа(т)це левое руки*, *пяты(и) шко(д)ливы(и) хребе(т)*, *кне(м) побиты(и)* [ДМВН 141], *заднаа: хребетъ*, *задокъ*; *междораміе: хребетъ* [Бер. 163], *Буде(т) хрыбту* и *череву* [К. З. 217], *сѣставъ*, *впостась*, *собство*: *персона*, *особа*, *лице*, *с(ѣ)ставъ* в(ѣ) *члѣнка(х)*; *члѣны*: *члѣнки*, *сѣставы* [Бер. 129, 157], *Связкове бедръ* твоихъ... и *поупокъ* твой яко *рѣпичка*... *брюхо* твое яко *стогъ* пшеничный, *обложены лиліями*, *два сосца персѣи* твоихъ яко *двое* телятокъ *ближнятокъ* дикое *kozy*, *шїа* твоя яко *вежа* слонова, *очи* твои яко *рыбники* од *Зевоне*... *ногъ* твой яко *вежа* Ливанова, *голова* твоя... *волосы* *головы* твоеи ...! а *постава* твоя *приподобана* естъ *палмѣ*, а *сѣсца персеи* твоихъ *грезнови* *винному*... *перси* ее яко *гронове* *виннишній*, а *воня уст*... яко *яблोकъ* [ПП 35], *онокентавръ*: ...*свѣ(р) ω(т) головы* якъ *чловекъ*, а *ω(т) ногъ* осель [Бер. 225], *За ду(р)ною головою* и *ногамъ* лихо [К. З. 227], в ... *пана Вале(н)того Кани(н)ского* в *голове* рану *вве(р)хъ тимени*... *другую* *ниже(и)* к ч о л у, а на *руце* *лево(и)* рана... на(д) *локте(м)*... и *тая (ж) рука*... *потлучена*, *почавши ω(т) рамена* *а(ж)* до *пясти*, *хрибе(т)* *уве(с)* *пото(л)че(н)* а на *лево(и)* *нозе* рана... *ниже(и)*

к ђ ст ки... У шляхетного Яна Камен(н)ского... в голове, рогу чола рана... до мозкеу *костъ* витята на три па(л)ци, а на право(м) *плечи* та(к)же рана... все *облич(е)* синее... ледве видно, на лево(и) *руце* рана поперекъ тятаа, ниже(и) *долони* и *зуставу*... У шляхе(т)ного Во(и)теха Раци(н)ского на право(и) *руце* рана пове(р)ху *пясты*... все *жилы* стятые... в *голове* ... на(д) *ухомъ* рана... на лево(и) стороне *раменя* рана... на *губе* щ о ц е сподне(и) рана крываваа и два *зубы* в передно(и) щоце нарушены... у Михаила Ярмутовского рана... на... *руце* ниже(и) *пяти* и *суставу*... а левая *рука* ѿ(т) *локтя* а(ж) до *пяти* синяа... У Матиса Степано(в)ского... на левом *боку* рана битаа... [АЖ 118—119], соха е(т) сохендих удъ, *ставови(х)* *косте(й)* концъ [Слав. 145, по списку], забиль собъ *голову* [Гал. Кл. Чеп. 301], Волось з(ъ) *головы* не спадеть тобъ [К. 3. 218; численні похідні значення лексеми *голова* див.: ССУМ I 248—249; Т. 548—550], а кто своего должника *лице(м)* (познал) [ССУМ I 551], кто е(с) [т] бладо(г) [о] *лица* пїи бжквицъ [Трв. 53], Меланіа: Чръна *лице(м)* [Бер. 222], *facies лице* [Слав. 193], *vultus лице, vulticul(us) личко* [419], ро(з)бо(й)ници... по(й)маны зостали и зъ *лицо(м)* к нам приведены [ЛРК 94; «крадений предметъ», *лице* товаръ продаеть [К. 3. 232], *видъ*: особа, *обличье* [Бер. 15], *обличіе* в и д њ л и ц е [Син. 135], а кто тое наше дание пороуши(т) хотя за еди(н) *волось* [ССУМ I 192; тут фразеологізм із значенням «хоч трохи, хоч на волосинку», *вълосы головы* вашей всъ соуть и(з)личены [ПЕ 273], *главою* своею не клиниса. бо не можешъ *волоса* ни единого бѣлого ани чор(ь)ного оучинити [33 зв.], в *голове*... раны... и *волосе* оберваное [Арх. ЮЗР 3/VIII 360], *волоса* долгое носит [В. 25], *волосы* довги, да умъ коротокъ [К. 3. 250], Жушмо... *волоса* показовала [Т. 944], дяги(л) *кудєржави* [Трв. 52], тогды ей *голову* остриг и *косы* уризаль [Арх. ЮЗР 8/III 413], Кіесарь... на(з)ва(н) е(ст) а(б) ѿ(т) *кудєржавъ*, або *волоса(в)* и(л) *кѡ(с)*, с(ъ) которыми са уродиль, або же жо(л)тыи мѡ(л) *очи*... [Бер. 215], *сінсін(п)і* власы, *ку(д)ри*, *сінсіннatus*... *ку(д)ржавы(й)* [Слав. 122], *crispus кудравы(й)*, *crispo кудравю* [147], *endromis* рыза *космата*, ѿпонъча [179], разъ окрутный... почавъши од *ока* ажъ до тылу *головы* задалъ, и *костъ* всю также ажъ до самого *мозьку* перетяль [Арх. ЮЗР 3/VIII 608], мозгъ: *мозокъ* [Бер. 65], *excerebro мозгъ* изимаю [Слав. 186], але *medulla*... избо(р)ное древъ, *мозгъ* [265], *cerebr(um) e(t) cerebell(um) мозгъ*, *cerebros(us) мо(з)говы(й)* [118], Самому... пану нашому въ *бровъ* [Т. 142], *бровъ* *supersilium* [Слав.—Кор. 430], *cilium e(t) cilia* вѣжда, *брови* [Слав. 122], Павло обывател Опошенский... ускаржился... показуючи... *брову* ростятую [Т. 141], *Бриви* и брода чорнаа [145], *брви брови* [Син. 100], на Дешку видель есми рана на(д) *ѡко(м)* [АЖ 87], на

бо(л)ныи ѡчи... прикладаи [Трв. 53], ocul(us), ocellus *ѡко*, ѡ(ч)ко [Слав. 289], дати... нагороду, которой *ѡкѡ* не видѣло и *ухо* не чуло [Гал. Кл.Чеп. 317], Со(л) ворогамъ у *ѡчи*, а каме(н) горячи(й) у *зубы* [К. 3. 246], пор. збереженнѣя давньої двоїни: в *очу* «в очах» [Гр. III 48], *сѣница*, *сѣнка*, чоловѣчокъ з р е н и ц а [Бер. 39], detrimiasis *сѣница* [Слав. 161], pupilla *сѣница* [339], зреница *сѣница* [Син. 119], скрань: поличко(к), *щюка*, скронь [Бер. 115], На *щюцѣ* рана рубаная [АЛ 144], съкъ припоу(т)никовый оу *вуху* оупоусти [Трв. 51], з *уха* правого *кровѣз* идетъ [АЖ 70], *auris ухо*, ушесо [Слав. 98], ѡбушіе: край *уха*, наушница [Бер. 149], вѣнушаю: до *ушу* пріймую, албо пилне слухаю [21], пор. ще: *оухо* у сосудовъ *ansa*, *tapub-gium* [Слав. — Кор. 524], корнь: малого *носа*, або великого, або кривого [Бер. 55], *носѣ* и *губы* ѡбрѣзала собѣ [Гал. Кл. Чеп. 264], пор. ще: *носѣ* у птицъ и звѣрей. *rostrum*, *rostellum* [Слав. 478], кого в *ноздри(х)* боли(т). съкжъ букви(ч)ного надави... и поусти вѣ *но(с)* [Трв. 53], *ноздрию*: *носа*, *ноздръ* [Бер. 78; тут — родовый відм. мн.], *pares ноздри* [Слав. 277], *ноздря* *nar(i)s* [Слав. — Кор. 478], Той конь называется *носатымъ*, который *голову* похиливши смутно стоить, з(ѣ) *ноздрей* течеть слюзъ... [Кн. 10], и бор(ь)зо пакъ ѡтворилиса *оуста* его и *языкъ* его. и мовиль есть х(ь)валачи бѣ [ПЕ 210], оѣ уста; *oscillo* бию в(ѣ) *уста* [Слав. 295], *губа* ему скривилася, то есть *уста* его были близко *уха* станули [Гал. Кл. Чеп. 335; тут *губа* «ротъ»], словъ... з *у(с)тѣ* свои(х) не выпускали [ЛРК 159], *Z устѣ* твои(х), да бгу в(ѣ) *уши* [К. 3. 227], в(ѣ) *уста* хворому [ЛГП 46], коли кому изѡ *рта* вѣнае(т) гризи мату [Трв. 54], і тие вмѣю(т) на Ю(р)я корова(м) *ирти* за(в)язова(т) [ЛРК 159; у публикації помилково *ирти*], Не клади па(л)ца в *ро(т)* же(б) не бувъ о(т)кушень [К. 3. 236], пор. уже в XVI ст.: Повинни тежъ на годъ день одинъ у серенъ ходити на *рѣтахъ* у ловы воеводе [Арх. ЮЗР 1/VII 120], *gingivla ясна* [Слав. 209], Полосканіе *ясенъ* (варіант — *ясень*) гниючих [ЛГП 27], кого *зоубы* бола(т) [Трв. 51], *dens зубъ* [Слав. 158], Де(р)жи *языкъ* за *зубами* [К. 3. 261], *batrach(us)* жабка по(д) *языко(м)* немо(щ) [Слав. 101], пор. ще: и коли вже оное челяди, то есть самых *езыков*, которые на пробе Борисовую самую поволали, до рукъ своихъ достали [Арх. ЮЗР 3/VIII 411; тут — «свідків, що можуть розповісти»], правило: *язычо(к)* у ваги [Бер. 91], ѡколо *оуха* и около *оуса* и кого *черезо* боли(т) [Трв. 51], И *усть* засалишь [К. 3. 229], *оуста*, *оустана*: *губа*, *варги* [Бер. 141], *зулакомъ*... розбилъ *губы* до кривѣ [Т. 624], *носѣ* и *губы* ѡбрѣзала собѣ [Гал. Кл. Чеп. 264], пор. у значенні «ротъ»: есть тамъ... подушъки, накинъ ему на *губу*, штобы не волалъ [Арх. ЮЗР 3/VIII 608], нѣякъ и *губы* роззявити на молитву [Т. 623], Не треба вѣры до(и)мати *губѣ*: бо я(к) в неи

то(р)кнешъ ажъ захоче(т)са ъсти [К. 3. 234], на землю з усло-
на спаль, *перси* розбилъ, в правом *плечѣ* и *кост* наполю пере-
ломив и с правого боку под *бородю* в *горлиц* щепя от полгаку
урвавшись рану учинила [Арх. ЮЗР 3/VIII 375], брѣю брѣду:
голю *бородю* [Бер. 12], И *бородю* вкапавъ сметаню [К. 3. 229],
виделом рану у *шии* [Арх. ЮЗР 3/VIII 381], выя: *шия* [Бер.
24], прикладай на *чоло* и на *шию* [ЛГП 26], коли *го(р)ло* болит
или глава [Трв. 55], хлошощу: ... клекочу, якъ в(ѣ) *го(р)лѣ*
[Бер. 144; див. ще: Т. 570, де розглядаються й інші вторинні
значення слова], *adenes* струпи или вреди *го(р)та(н)ныя*
[Слав. 68], *guttur go(r)ta(n)* [213], мышца... *рама*. або *плечѣ*
[ПЄ 404 зв.], мышца: *рама* на(д) *локтемѣ* [Бер. 67], *entyposis*
чаша *ра(м)ная* или *лопа(т)ка* [Слав. 179], *bracchium ramo*,
мышца [104], *humerus ramo*, мышца [220], человекъ толсть и
плечистѣ [Синопс. 51], пор. ще: Поли одрѣзу(и) да *плечи* ла-
та(и) [К. 3. 264; тут — відповідна «частина одягу»), на *руцѣ*
право(и) на з а п я (с т) ю, продрано до *крьивѣ* а въ падчерсти
его... *плече* правое синее [АЖ 69], рукоатъ:... рукоестъ,
где *рукою* имаемо и держимо [Бер. 110], раны... на... *сте(е)-*
на(х)... *голову* спухлую... раны... *повы(ш) ло(к)тя* [АЖ 43],
ноготь vnguis [Слав.— Кор. 478], *vnguiculus ноготь* [Слав.
417, по списку], пор. ще: до послѣднихъ *ноктей* испарити
[Тит. 251], *vnguis пазногот(ѣ)* [Слав. 417], пор. ще: *ногты* же-
лѣзны в(ѣ) катовнѣ *ungul(a)e* [Слав.— Кор. 478]; *рука* з лука
скрозь *долонѣ* на вылетѣ простреленая; Видель есми... у пра-
вое *руки* в *долоне* рану [Т. 773], *ѳамарѣ: долон(ѣ)*, а(б) *па-*
ле(ц)... [Бер. 210], Суанѣ: ...*пѣ(ст)*, а(б) *горсть*, *горстка*
[235], *rugnis горст(ѣ)*, *пѣ(ѣ)т(ѣ)*; *rugillatorius пѣ(с)тшию*
биемый [Слав. 338], да не удари(т) тебе... *кулакомѣ* [К. 3.
269], удари силно *кулакомѣ*... бѣяше в *щюки*, даже и *зубы* ему
купно съ *кровою* испадаху [Синопс. 52], *otoplata(e) лопа(т)-*
ка, ко(ст) лопа(т)ковая [Слав. 291], *лопатка* в *тѣлѣ* члкъомъ:
otoplata; *лопатка* мяса *argmus vituli* [Слав.— Кор. 464], *ala*
крыло, паха [Слав. 76], пор. також: [коневі] пустити *кровь*
з(ѣ) *жилѣ*... тѣи суть вышше *колѣнѣ* коло *пахвинѣ* [Кн. 17],
axilla по(д)пашѣ [99], *сидачаа* е(ст) *намалиювана* родителка
бжая, на своихъ *колѣнах* дитатко, Хр(с)та *сидачого*, под *па-*
хи лѣвою *рукою* держачаа [Гал. Кл. Чеп. 350], з(ѣ)викли
збира(т)ся в(ѣ)реди... по(д) *пахами*, на *персе(х)* [ЛГП 67],
[в утопленой] привязанный тот камен у чепцы к *персям* [Арх.
ЮЗР 3/VIII 413], [рану] якожь в *перси* розумѣль, же от пол-
гака, одно в *шию* не ведалъ певне [381], *главѣ* и *перси* оуздо-
ровлае(т) [Трв. 52], *Прѣси* оу жены коли *отѣкаж(т)* [55], нѣд-
ро: *занадра, перси, пазуха, лоно*... [Бер. 79], *сосецѣ*, -а: *ци-*
цокѣ, -ки, *цицка. Персѣ*, -и, *грудѣ*, -и [119; -и — тобто *перси*,

грудн], *parilla* брадавка у *не(р)сии*, со(с)ца ве[р]хъ [Слав. 299], видель есми на... Миха(л)ку Ла(д)чину рану стрѣленную в *лоно*, у копецъ, аж(ъ) в *стегно* левое ту(т) же по(д) тое(ж) *лоно* куля навывле(т) прошла [Аж 87; тут, очевидно, — «нижня часть живота, лобок», нѣдро:... *Лоно* з(ъ) надром(ъ) за ѡдно са часомъ розумѣе(т): бо кого любачи пѣстуето, тогды або до *персей* и надра его притулаемо, албо на *лонѣ* его садовимо; надро: лѣваа албо праваа сторона пазухи, берегъ, *лоно* [Бер. 79], *ribes loно*, мо(х), младенець [Слав. 337], *sinus* нѣдро, *лоно*, пазуха [376], а неприятель... то бы оуслышалъ емоу бы острыи гвозд(ъ) прошель бы сквозе его *с(р)дце* [ССУМ II 338], [ведренець] ѡхоложае(т) *ср(д)це* и *оутробоу* [Трв. 52], сог *се(р)дце* [Слав. 143], Чем *сердце* в лѣвом боку...? [I. В. 151], кого боли(т) *селезе(н)* а(л)бо *оутроба* [Трв. 53], сплина: *селезѣчь*, *оутроба* [Бер. 233], *splen селезѣнка*; *splenetic(us)* на *селезѣнку* недугующи(й) [Слав. 281], *коре(н)* кропи(в)ны(и) змѣша(и) з вино(м) приложи къ *животѣ оутробѣ* оуздра(в)-лае(т) [Трв. 54], повразъ ятрений: сѣтка *оутробная* [Бер. 84], пор. ще: *hepar утроба*, *iesur утроба*, ятро [Слав. 224] «печѣнка», *кишка intestimentum*; *кишка* тонкаа *ille, hil(l)a*, *кишка* начиненаа *farcimen* [Слав.— Кор. 457], ѡцтомъ и *желѣчю* напоень естъ [ПЕ 324], *кручина*: ...*жолчъ* [Бер. 56], *bilis же(л)чь* [Слав. 102], *жолчи* козловой... спечи [ЛГП 34], Возми... *жолчъ* цѣлую воловую [40], [Чернобыль] сто(л)ци... и приложи подле *пупа* [Трв. 55], *umbilicul(us) пупъ*, среда, мохръ [Слав. 416], *пупокъ пупъ* [Син. 151], Не чувъ *пупа* на *черевѣ*... [К. З. 234], [пор. також: птенець *голопупъ* птаха— Лекс. пр. 188, *голопупа* — [Бер. 103]; суч. розм. *голопуцьок* [СУМ II 115]; видиль есми раны на *боках*, под самыи з д у х а м и под *ребрами*..., а *хрыбет* битыи [Арх. ЮЗР 3/VIII 360], *costa(e) ребро* [Слав. 145], з *ребра (безмозкого)* [I. В. 151], Сирены: ... до *пояса* станъ пананскій, а далѣй *рибѣй* [Бер. 232], наши ворози подъ нашими *ногами* [ССУМ II 56], Виде(л) есми будника... *ногою* левою не (в)ладае(т), *голе(н)* вся синя [АЖ 43], в *ногу* левую выше(и) *колѣна*... по(ст)релено [ДМВН 142], *ноги* и *руки* [ЛРК 144], за *рукъ* наробити(с), за *но(г)* находити(с), за *ще(и)* наглядѣти(с) [К. З. 227], гусемъ дво(и) *ноги* поруба(л) [АЖ 52], *чресла*... *бедра* [ПЕ 276], въ кого *бедра* бола(т) [Трв. 53], *чресло бокъ, бе(д)ро*, *чресло* [Зиз. 88], истесь: *бедры*, *ладви* [Бер. 50], *чресло, ладвѣа: бокъ* межи *костями* [157], *feme* [!] *сте(г)но, бе(д)ро*, *femur сте(г)но, бе(д)ры* [Слав. 195], *latus бокъ, бедро* [251], пор. ще: [бика] ухвати борець за *бокъ* [Синопс. 51]; ла(д)вѣа *клубы* [Зиз. 55], перебили *голенн* [ПЕ 433 зв.], гле(з)но *гольнь* [Зиз. 40], глезно: *гольнь, гольника*; глезна: *голенн*, *конецъ кости(й) голенныхъ* которѣиса ѡпираю(т) *кости* в(ъ) *стопѣ*, и в(ъ) *боки* са оудаю(т)

выпуклы [Бер. 25], *голюнка голень*, глезно [Син. 107], *сгус голень*, *сгусculum голѣнка* [Слав. 148], *суга листѣ* [тобто *листь*. — В. Н.], *ко(с)т(ѣ) голю(н)ная* [390], *кольно*: ω (т) еже клони(т)са речено [Бер. 54], *гену кольно* [Слав. 207], *лысть*: *лы(т)ка* [Зиз. 55], *tibia голе(н)...*, *ли(с)т(ѣ)* [Слав. 398; тобто *листь*; у Є. Славинецького, можливо, цей номен — церковнослов'янсьм], *реда стопа* [304], пор. ще: *стопнѣ босии* на то(и) же при(с)тани мѣрили [ЛРК 161], *плеснѣ*: *плесна ножная*, врѣх(ѣ)наа часть *стопы ножной* [Бер. 82], *плесница* ногъ *planta, vola pedis*; *плесна* ножная *superior pars volae pedis* [Слав. — Кор. 482], пор. ще: Видель на *руце* правой на *плюсьни* рану рубаную [АЛ 341], Іаковъ...: запинател(ь), а(б) *пята*, а(б) *стопа* [Бер. 211], *сахъ пята* [Слав. 109], *У пятаы* вступило [К. З. 251], *мали(мѣ) дѣтемѣ*... *гусини(мѣ) смалцемѣ* *шмарова(т) подо(ш)ви* *ножнѣ* [ЛГП 32], пор. ще — *плесница*: *подошва*. *сандаль*. *черевик*(к), або *чоботь*... [Бер. 82].

Ширших коментарів потребує історія інших давніх анатомічних номенів, збережених українською мовою.

На позначення шкіри на людському й тваринному організмі назва *кожа* та її деривати фіксуються в українському письменстві протягом тривалого часу, але засвідчуються відносно рідко: [у хлопчика «мужайского полу»] осмый день обрѣзана будеть его тѣла передняя [!] *кужка* [Укр. лекс. 163; тут — дедемінутив, пор. суч. закарп. *кѣшка*, *кѣшка* «шкіра, шкірка». Давній термін *кожа* виступає також із семантикою «матеріал, одержаний через обробку шкіри убитої тварини: отъ сто *кожи* воловыхъ десять гроши [ССУМ I 484], Ремѣнный... пояс для того иннок носит, яко да убиет и уморит под ремнемъ телесное *кожи* внутр кричиючися страсти... придавляючи *кожу кожею* [В. 29], усмѣнь, -А-: ремѣнный, *кожаный*, *скоранный*, *юхтовый* [Бер. 141], *pellis кожа* [Слав. 304], *aluta кожа* мя(х)кая; *alutamen кожее* дѣло [79], *кожа* одерта [Слав. — Кор. 459] та «шкірка, оболонка на плодах та інших предметах»: *сі(с)ип* шипчана *пли(с)ка* или *кожа* [Слав. 122], *кожа* на овощія(х) *cutis vuae, cortex*; *кожа* на хлѣбе *crusta panis* [Слав. — Кор. 459], *crusta кожа*, с ъ к о р у п а [Слав. 148], *omentum кожа* ту(ч)ная, *о*кривающая внутреня [291]. Уже в давньоруську епоху назва *кожа* засвідчується з семантикою, близькою до «шкура тварин як матеріал»: *о*дра мѣхомъ *козель*. и *о*блече на власаницю. и *о*ше *о*коло его *кожа* сыра [ПВЛ 192].

Характерно, що лексема *кожа* виявляється насамперед у тих українських пам'ятках, у яких відбивається давня й церковнослов'янська стихія (це, зокрема, цитовані лексикони Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського). Ареал її вже на кінець XVI ст. помітно звужився, і вона вводиться в ре-

естри старовинних лексиконів як слово, що потребує пояснення: *кожа* скоро [Зиз. 52], *кожа* скоро, паргаминь; *кожъ*: то-несенкій скорки, оболонки, плѣвки... [Бер. 54]. Нині *кожа* активно вживається в говорах, зокрема в деяких північних і західних, особливо закарпатських: *кожа* «шкіра» [Гр. II 263], «шкура» [СУМ IV 208], «шкіра», «шкіра як матеріал» [Ж. 355], «шкіра тварин із шерстю; не дублена шкіра» [Он. I 364], «шкіра», «шкура», «шкіра як матеріал», «шкірочка (на овочах)» [Чоп. 152, див. ще: АУМ II № 106; ЛАЗ № 144]. Пор. ще: *кожум'яка* (заст.) [СУМ IV 208], *кожанець* «шкіряний постіль» [Б.-Н. 187].

Введення вокабули *кожа* в реєстр «Лексиса» Л. Зизанія свідчить також, що в дуже багатьох говорах української мови відповідний номен у другій половині XVI ст. переходив або перейшов в коло маловживаних слів. Його інтенсивно витісняло найменування *скора*: милоть: овчина, *скора* овчаа. или кожу(х).. [Бер. 63], ящеръ: остраа *скора*, которой оуживають до рукоаста шабелного [161], оусмаръ: гарбаръ, *скорникъ* [140]. Пор. ще: *придаючи ско(р)ки* помара(н)човой [ЛГП 36], О skutкахъ *скори*... венжовой, либо зміевоу... [58]. Номен успадковано з давньоруської доби, коли *скора* < *скога* мала семантику «матеріал, одержаний через обробку шкіри вбитої тварини»: аще возвращоуа в Ру(с) многа дары послю ти. челадъ и воскъ и *скору* [ЛІ 51], присла... дары мнози. паволокою и *скороу* [ЛК 339]. Уже в другій половині XVI ст. пам'ятки з Волині засвідчують варіант *скура* (*скуря* — гіперизм): на рукахъ обо(х) пониже(и) пле(ч) раны синие кривавые, *скура* о(б)-шмо(р)гнена [АЖ 60], видел-ом у небожчика... на персахъ кгуз, што отокъ поза *скурю* шоль [Арх. ЮЗР 3/VIII 381], на плечох и по боком раны... и в оных ран *скура* висит [413], поасище нѣкчемное *скураное* [В. 25], Ходятъ въ гуняхъ, въ козѣхъ *скурахъ* [Пал. 800].

В обстежених текстах з самого початку XVII ст. засвідчується фонетичний варіант *шкура*: усморѣзатель: кожерѣзатель, *шкурокраячъ* [Бер. 140], А наостатокъ поевши кони гной ихъ, ели и ремѣне, *шкуру*, которыми возы прикрывали [Хрон. 338], Якъ з(ь) *шкуру* не выскочи(в), та(к) хотѣвъ пити [К. 3. 260], Не залива(и) никому за *шкуру* сала [264], Зважи кона распали... швайку и воткни ему в конецъ хвоста, между *шкуру* [Кн. 12], На нимъ була свиняча *шкура* [Котл. Ен. VI 17], якъ *шкурка* на огни надувшись [V 7]. Пор. ще: Възми ли(с)тя макового... *придай шкурокъ* цитриновихъ [ЛГП 44]. Перехід початкового приголосного *с* у *ш* перед *к*, особливо в деєтимологізованих словах, спостерігається в українській мові нерідко, напр.: *шкандибати* (пор. діал. закарп. *скандыбати* — префікси *с-*, *ка-*, корінь *дибати* — ЕСУМ II 363),

шкапа < *скапа (пор. діал. закарп. *скáпати* «здохнути, вмерти (згруб.)»), *шкарбани* «старе стоптане взуття» < *скорбани* (пор. закарп. діал. півн. *корбáн* «старий гриб», бойк. *корбáн* «вид гриба» — Он. I 377), *шкварити* < *сқварити* (пор. *сқвара* «вогонь, полум'я», «жертва», «дим, сморід» — Ср. III 368—369), діал. *шквіря* «снігова буря; хуртовина [СУМ XI 473, пор. *сквіра* «негода» — СУМ IX 258] < *сквьра (пор. *сквьрныи* «скверний»), діал. *шкорух* [СУМ XI 482] < *скорух* «горобина», *шкло* поруч із *скло*, *шкребти* поруч із *скребти*, *дошкулити* (від *скула* «нарив, болячка» — ЕСУМ II 117) тощо. Подібне явище спостерігається і в інших слов'янських мовах: слц. *škogica*, ч. діал. *škogusa*, *šchořica* «кориця» [Mach. 548], ч. *škoǵně* «високі до колін черевики» (пор. укр. діал. *скірня* «чобіт» — Гр. IV 135). Перехід *ск* > *шк* спостерігається і в таких старовинних дериватах від *ско́ра*, як *шкаралу́па* < *скор(о)лу́па* (другий корінь *луп-ити*) або *шкаралу́ца* (розм.) < < *скор(о)лу́ца* (другий корінь *луц-ити*): в(ъ)ложи до *шкаралу́ци* ор'їха воло(с)кого [ЛГП 47], возми *шкаралу́цѣ* яечниъ [48]. Очевидно, *с* > *ш* тут зумовлений експресивними чинниками. Не виключається вплив дещо співзвучного слова *кожа*, в складі якого маємо шиплячий приголосний.

Появу у номені голосного *у* (*скура*, *шкура*) на місці споконвічного *о* відкритого складу не вдається пояснити однозначно. М. Фасмер, з огляду на відсутність давніх свідчень на *-у*, допускає, що слово *шкура* в російській мові є запозиченням із польської (*skóra*) [Ф. IV 451]. Проте О. Брюкнер східнослов'янські форми з *-у* (*шкура*) та чеську діалектну *škuga* не пов'язує з польською мовою, бо в ній споріднене слово *škurlat*, *szkurlat* < *skurat* «шматок шкіри» (пор. укр. розм. *шкурат*, *шкурлат*) вживається майже виключно з *и* [Вг. 495]. Напевне, фіналь давнього помена *ско́ра* з експресивних причин зазнала впливу іменникових утворень із суфіксом *-ура* (пор. *замазура*, *ціпура*, *німтура* та ін.), який кваліфікується як праслов'янський: *кожура* < *kožura* [ЭССЯ XI 41; пор. рос. *кожура* «шкірка, шкурка, шкуринка», укр. діал. *кожурно* «старий порваний одяг із овчини» — Соколовская 291].

Повністю фонетика стародавнього кореня збереглася в розмовно-літературній мові — *скорина* «твердий зовнішній шар хліба, пирога і т. ін.», «кусочок хліба, пирога і т. ін.», «верхній затверділий шар чого-небудь» та ін. [СУМ IX 299]. Початковий *с* залишився незмінним у деяких говорах, особливо в південно-західних, і в таких словах: *скорник* «чинбар» [Б.-Н. 330], *скіра* «шкіра на тілі людини або тварини», «шкіра з тварини як матеріал», *скіряний*, *скірний* «шкіряний» [Ж. 873; Гр. IV 135], *ско́ра*, *скі́ра*, *ску́ра* [ЛАЗ II № 144; АУМ II № 106; АГВ III № 155], *скі́рочка* «скоринка», *скі́рня* «чобіт»

[мн. *скореньки*, *скірнятка* — Гр. IV 135], *скорнѣ* «чоботи», «чорні чоботи» [Чоп. 363], *скіра* і *скира* «шкіра (стосовно тварин, предметів, рідко стосовно людини)» [Он. II 222], *скірниця* «дублена шкура» [Ж. 873] та ін. Голосний *і* у відкритому складі замість *о* в перелічених лексемах (*скіра* та ін.), як і в *шкіра*, *шкіряний* і т. д., — мабуть, результат впливу демінутива: *скіра*, *шкіра* від *скора*, *шкора* та інших дериватів, де етимологічний *о* кореня виявлявся в новозакритому складі: *скірня* (-і), *скірний*, *скірниця* тощо.

Сучасна українська літературна мова посідає два нормативні континуанти давнього слова *скора* з досить чітко, але не абсолютно диференційованими особливостями семантики — *шкіра*: 1. «зовнішній покрив тіла людини й тварин»; 2. «матеріал, одержаний шляхом хімічної й механічної обробки шкури убитої тварини»; 3. «кора, оболонка якої-небудь рослини чи її плоду» [СУМ XI 475—476] та *шкура*: 1. «зовнішній покрив тіла тварини»; 2. «зовнішній покрив тіла тварини (переважно з шерстю), знятий з убитої тварини»; 3. «матеріал... із шкіри тварини» та 4. «шкіряний покрив тіла людини» (розм.) [484]. Форму *шкора* вживав Т. Шевченко: Латану свытыну зъ калики знимають, Зъ шкорою знимають [Шевч. Три л. 39].

Старовинне слово *удѣ* «частина тіла, організму» відбивається насамперед у тих пам'ятках, у яких сильна церковнослов'янсько-книжна стихія: ни единъ же *удѣ*, око — руцѣ и рука — нозѣ, рещи не можеть: не требѣ ми еси [АЮЗР II 182], artus *y*(*o*), члe(н) [Слав. 93], membru(m) *y*(*o*), у д е с о, члонокъ, кожа [266], іпсохо на *удесе*(*x*) сижу ту(р)ски [232]. П. Беринда підтвердив відсутність його в широкому живому мовленні введенням у церковнослов'янський реєстр «Лексикона» — *оудѣ*: члонокъ [Бер. 136]. Зрідка вживається в поодиноких південно-західних українських говорах у формі *удо*, *вудо* із значенням «стегно» [Stud. 97]. Проте воно, мабуть, є полонізмом (п. *udo* «стегно»), а не давньоруською спадщиною, на що вказує його семантика: з(ъ)викли збира(т)ся в(ъ)реди, то є(ст)... на *удахѣ*, на колѣнахѣ, на рукахѣ... [ЛГП 67].

Від найдавніших часів у українській мові функціонує анатомічний номен *чоло*, нормативний і нині [СУМ XI 348—349]: видечи... в голове рану вве(р)хѣ тимени... и другую рану тятую... ниже(и) к *чолу* [АЖ 118], Елав(и): *чоло*... [Бер. 203], *чоло* чело [Син. 169], *frons чоло* [Слав. 202], *talitrum* шудлокъ, пе(р)сто(м) удареніє в *чоло* [393], Тое Іванькій чуючи, паль *чоломѣ* на землю [Гал. Кл. Чеп. 311], приложива(т) на *чоло* и скронѣ [ЛГП 52], ... пане Турнѣ ... проясни *чоло* нахмурне [Котл. Ен. VI 58]. Пор. ще: билъ есми *чоломѣ*... владицѣ [ССУМ I 97], клады пре(д) люде(й) хлѣбъ на столѣ будешъ в люде(й) у *чолѣ* [К. З. 265] та ін. Досліджуване слово входить

у склад багатьох фразеологізмів і вторинного прийменника *на чолі*. Але активність його як анатомічного номена в літературній мові менша, ніж синоніма *лоб*.

Назва *лоб* із старожитною семантикою «черепна коробка голови» зустрічається у пам'ятках XVI—XVII ст.: *И привели его на мѣсто гол(ь)гофу. которое то называно лобное мѣсто* [ПЕ 193], *Кранієво мѣсто: где лѡ(в) по(л)но...* [Бер. 218], *Голгова: ... Лобное мѣсто, ла(т) Ка(л)варі(а), ч а ш к а г о л о в ы* [199], *саца лобъ* [Слав. 109], *срапіум чаша, лобъ или ч а ш а г л а в и* [145], *Не знайшли ничего тылко лобъ* [Хрон. 120].

Приблизно з XVII ст. це слово засвідчується з новим значенням — «чоло — верхня частина обличчя»: *В лобъ му стрѣлилъ з мушкета* [Т. Мат. 359], *Кому нестанеть, того за лобъ* [К. З. 230; тут, можливо, у значенні «чуб»]. Нова семантика слова характерна й для мов російської (*лоб* — род. відм. *лба*; відзначене в тексті початку XVI ст., що дійшов у списку XVII ст., — СлРЯ VIII 262] та білоруської (*лоб* — род. відм. *лба*). Мабуть, нова семантика лексеми в українській мові поширювалася з центральних і східних територій. Характерно, що у XVIII ст. на Полтавщині на позначення верхньої частини обличчя вживався переважно номен *лоб*, який в «Енеїді» І. Котляревського виступає 16 разів, а *чоло* — тільки 1 раз [Лекс. Ен. 88, 197]. Привертає увагу вирівнювання фонетики кореня слова у всій парадигмі за зразком форми називного-знахідного однини. Пор.: *Вы(ш)ше лба шчи не ходять* [К. З. 217], *И очи выдеру из лоба Тоби дѣвольська худоба* [Котл. Ен. I 33], *И очи на лобы пѣяли* [III 63]. У говорах цей незакономірний *о* замінені на *і* (аналогія до структур, де чергування цих голосних історично зумовлене — *ліб* — Гр. II 373).

Давнє значення слова *лоб* — «череп» — зберігає частина карпатських говорів; у них лексема функціонує також із значенням «голова», «потилиця» [КДА 135 № 71]. Багато південно-західних говорів української мови цю назву не зберегли [КДА № 71]. З численних дериватів від кореня *лоб* назвемо *лоб'янець* «іноземна золота монета» [Гр. II 373], мабуть, мотивовано тим, що на монеті було зображено людину з великим (широким) лобом (пор. *лобань* «з великим лобом» — там же).

Функцію давньоруського *лѡбъ* узяло на себе слово *череп* (пор.: *Так Турн Палланта пидпустившы, Зо всихъ силъ келепомъ мазнѡувъ... На двое черепъ розваливъ — Котл. Ен. VI 30*). Первісне значення *череп* < *сѣгръ — «черепок, невеликий глиняний горщик». Наявність семантики «череп» континуантів *сѣгръ у більшості слов'янських мов [ЕССЯ IV 72—73], ймовірно, вказує на можливість перенесення назви глиняного горщика чи шматка розбитої глиняної посудини на ча-

стину голови (експресивність) ще в окремих праслов'янських діалектах (пор. у говірках інші значення *čérep* — «черепок», «черепиця» — КДА № 139, «глиняний посуд (знев.)» — Он. II 367; «глиняний горщик для квітів» — Закарпаття). На позначення черепа давно перенесено назву конкретної посудини — *чаша*, *чашка* (у сучасній літературній мові *чашка* — *знев.*, *жарт.* «людський череп» — СУМ XI 285; пор. і рос. *чашка*, п. *czaszka* «череп»): *чашка* голови [Бер. 109], *чаша* глави [Слав. 145].

Континуант давнього деривата *челка* — *чілка* (*чўлка*, *чўлка*) «чуб» залишився тільки надбанням говорів української мови [СУМ XI 339; Чоп. 430].

Мабуть, назва *věko* > *vьko* ще в праслов'янських говорах означала не тільки рухомі складки шкіри, що закривають око, але й кришку домашніх предметів (скрині, діжки тощо). Ця семантика слова засвідчена староукраїнською мовою XV—XVII ст. [Т. 482] і є єдиною в назви *віко* сучасної літературної мови [СУМ I 671]. На позначення частини організму утворене нове слово від цього ж кореня за допомогою префікса *па-* (*по-*), який використовувався для вказівки на неповноту того, що виражається основою лексеми. Пор. *vъжда*: *vъа повъка* [Бер. 24]. Сучасному українському нормативному *повіка* (рідше *повіко* — СУМ VI 672, пор. діал. лемк. *павіко*, закарп. *павічайка* — Гр. III 85) відповідають блр. *павека* (середній рід), п. *powieka*.

Деякі південно-західні говори зберігають безпрефіксий континуант стародавнього *vьko* — *віка*, *вічка* «повіка» [Stud. 95]. В закарпатських говорах *віко* — назва міри місткості [Дзендзелівський 1955 97; див. ще: MNTEsz III 1107—1108]. Говіркове найменування повіки — *кліпка* «повіка, вія» [Чоп. 150; Он. I 358] — дериват дієслова *кліпати*. Паралельне утворення наявне в болгарській мові — *к л е п к а* «вія» [БЕР III 435].

Давню назву її зберегли окремі говірки української мови: *рясниця* [Дз. 146], *рісниця* [Ж. 808; діалектний перезвук 'а < 'i], *ризниця* [MRSz 410; перезвук 'а > 'i > и після *r*; зближення з *різа*?]. Збереженню, очевидно, сприяло сусідство з польською (*rzęsa*) й російською (*ресница*) мовами. Зауважимо, що той же корінь, що й у давньоруському *рясьница*, маємо в українському діалектному *ряса* «кокос проса, віса, волоть у рослини» [Гр. IV 93], нормативному *рясний*, що дало багато похідних. Пор.: *virgatus расни(с)ти(й)* (ін. сп. — *рясnistий*), *тресновати(й)* [Слав. 414; при *virga* жезль, розга].

Номен *вія* в обстежених текстах виступає з XVII ст.: *vъжда*: *vъа*, *повъка* [Бер. 24], *vъика у ока* *vъжда*, *повъка* [Син. 106].

Йому відповідають білоруський *вейка* «вія», старочеський *ровѣе* «повіка», чеський діалектний [?] *vějíška* «повіка» [Mach. 681]. Деякі етимологи вважають, що ці слова є континуантами праслов'янського *vědja «повіка», а й(і) (замість ж, з) відповідно до *dj з'явився внаслідок якоїсь аналогії [там же], зокрема до *віяти* [ЕСУМ I 408]. Згадаємо тут староукраїнський дериват *вѣи* «віяльний»: *ventilator вѣи* (ін. сп. — *вѣяте(л)*, *вѣячъ*; *вѣи* — Слав. 409) і пропонувану окремими лексикографами вихідну форму *вѣи* «вія» [Ж. 105; пор. тут же *війниця* «повіка»), а також ст.-сл. *вѣя* «вітка, гілка».

Старослов'янський відповідник *vědja — *вѣжда* зустрічався в давньоруських конфесійних текстах південнослов'янського походження [Ср. I 483] та українських пам'ятках із сильним церковнослов'янським струменем: *cilium e(t) cilia вѣжда*, брови [Слав. 122], *palpebrae вѣждѣ* [298]. Під впливом старокнижної традиції назву *вѣжди* «вії» вживав західноукраїнський письменник К. Устиянович [Ж. 105].

Давнє найменування задньої частини голови *тыль* (*тил*) вживалося і в староукраїнський період: *выа: ... шиа, тыль* [Бер. 24], *разъ окрутный... почавши од ока ажъ до тылу* голови *задалъ и костъ всю... аж до самого мозъку перетялъ* [Арх. ЮЗР 3/VIII 608]. Нині *тил* — «задня зворотна частина чогонебудь», «територія, розташована звичайно далі від лінії фронту» [діал. *тиле* < д.-р. *тылье* «тупе ребро ножа»; *тило* «хребет, спина» — Гр. IV 260]. На позначення відповідної частини голови вживається дериват цього кореня — *потилиця*: у Миколая в голові над *потылицею* рана рубаная [АЛ 208], вибритивши *потылицю*, макгерку верх рога головного поцьсивши [В. 28]. Він функціонує і в білоруській (*патыліца*) та польській (*potylicą*) мовах, у діалектах російської [Д. II 360] і є, очевидно, спільним східнослов'янсько-польським новотвором (наголос у східнослов'янських мовах маніфестує незапозиченість терміна).

Відповідно до давньоруського *скоронь* в українській мові маємо *скронь* [Нос. 105, Дз. 146], *скроня* (нині нормативне — СУМ IX 325): *скраніа*: *полички, ягода на лици, скрони*; *скрань*: *поличо(к), щока, скронь* [Бер. 115], *tempus... скроня* [Слав. 394]. Звукова форма номена (як і білоруського *скронь*), очевидно, позначена впливом польської (*skroń*) мови. Мало ймовірно, що це — пряме запозичення з неї, адже в народному мовленні зафіксовано прикметник *скоронний* «висковий» [Ж. 876] із давнім звуковим складом кореня.

Здавна засвідчується й уживаний у західних діалектах дериват від *лице* — *поличок* «скроня» [Чоп. 281], «щока» [Он. II 105, пор. п. *policzek*; наголос в українських словах свідчить про питомість назви]: *поличо(к)* [Бер. 57].

Давній анатомічний термін *челюсть* «щелепа» функціонував у староукраїнській мові — ланита: лице, *челюсть*, поличо(к) [Бер. 57], *maxilla челю(с)т(ь)* [Слав. 265], але згодом відійшов на діалектну периферію: *челюсть* [Б.-Н. 386; Ж. 1063; Чоп. 426]. На всьому українському ареалі слово або його деривати збереглися як вторинна номінація виходу в кухонній печі — *челюсті* (мн.) [СУМ XI 291, діал. *челюсти*, *челестник*, *челюстники* — Гр. IV 449, 450; Чоп. 426; Он. II 368, *челюста* та ін.— Stud. 34, *чил'уснік*, *чил'існік* — Закарпаття]. Очевидно, перенос анатомічної назви на деталь кухонної печі стався ще в діалектах праслов'янської мови, адже нова семантика фіксується в більшості сучасних північнослов'янських мов [ЭССЯ IV 43]. В обстежених українських текстах вона зустрічається з XVII ст.: *prorigneog челю(с)т(ь)* *пещная* [Слав. 334], Або горилочку пыли... Пидь *челюстями* запикану [Котл. Ен. III 63].

Етимологія терміна *щелепа* — нині нормативного [діал. *щелеп* — Ж. 1104] — дуже непрозора. Допускається, що в корені його лежить *щель* «щілина» [Ф. IV 500]. Корінь українського діалектного *щелепъ* із прадавніми *ščelъ* та *čel'ustъ* пов'язував Г. Ільїнський [Ильинский 297]. У зв'язку з цим варто згадати сербохорватські утворення *čeljur* «глотка, горло», *čeljurine* «щелепи» (зруб.), що трактуються як похідні від *čelo* [Sk. I 305], та словенські деривати *čelebenja*, *čeljuga*, *čelina* «щелепа» [Bez. I 77]. Коли допустити в українському *щелепа* (*щелеп*) корінь *čel-o* (щодо фонетики початку слова пор. *циколотка* — *щиколотка*, *чолопок* — *щолопок* і под.; допускається і вплив *щока*), то в фіналі слід убачати загалом малопродуктивний суфікс *-epa*, за допомогою якого творяться негативно забарвлені лексеми (пор. *дурена*, *мазена*).

Незважаючи на те, що в досліджених староукраїнських текстах назви *щелепа* не виявлено, відносимо її до давніх утворень. Підставою для цього є той факт, що в деяких закарпатських говорах, де немає іменника *щелепа* (його значення передає *вілиц'а*), функціонує споріднене з ним дієслово *ущил'іпати*, *ущил'іпати* (когось) «докоряти, набридати докорами, повчаннями», в ітеративних дієсловах у цих говорах *e* чергується з *i < ъ*, пор. паралель: *ščekа* і п. *sczekać*, ч. *ščekati* «гавкати», рос. діал. *щекать*, *щечить* «говорити голосно й швидко, особливо сварячись» — Д. IV 631, 656).

Назва *ланита* є [СУМ IV 444; історично тут потрібно *б ланита*, див.: Ж. 396] і завжди була [мала *ланита*, ягода на лиці — Слав. 261, *ланита*: лице, *челюсть* — Бер. 57] в українській мові книжним словом.

Протягом історії української мови в більшості говорів старовинне утворення *череньниш* (*зуб*) (пор. видозмінено: *зуби*

черенови dentes maxillares, molares — Слав.— Кор. 452) було витіснене дериватом *кутънии* (зубъ) > *кутній* (зуб) (пор. рос. *кутень* «кутній зуб» — Д. II 228). Уже з XV ст. воно фіксується у пам'ятках: Чреновна нарече(т) *кутня* зубы... [Ср. III 1539], членовный (чреновный): *кутній* [Бер. 157], *зубы кутній* genuini [Слав.— Кор. 452]. Континуанти старовинного найменування досі функціонують у південно-західних говорах української мови: *черенній зубъ* [Гр. IV 456], *черенний* [Ж. 1067], *черенный*, *черенатый зубъ* [Чоп. 427], *череняк* [Ж. 1067], *череновий* [ЭССЯ IV 68], *чері́ўный зуб* (Закарпаття, Іршавщина; вплив прикметників із суфіксом *-іўный* < *-овъный*), *черевірний зуб* [Гр. IV 455; вплив *черевоз?*] та ін.

Назва *устъна*, ймовірно, ще в давньоруський період у живому мовленні активно витіснялася її синонімом *губа*. Пізніше зустрічається в текстах, у яких відбиті архаїчні та церковнослов'янські лексичні елементи: *устнами* честують мя [Укр. лекс. 387], *labellum*, *labium* *устнѣ*; *labrosus* *устнѣ* великие имущи(й) [Слав. 248]. Характерно, що вокабулу *устна* з перекладом *губа*, *варги* вводить у реєстр свого «Лексикона» П. Беринда [Бер. 141] як церковнослов'янський елемент, що потребує пояснення. Слово *устні* «рот, губи» у галицького письменника К. Устияновича [Ж. 1018] є, очевидно, книжним архаїзмом-церковнослов'янізмом. Проте у значенні «устя, гирло ріки» давнє утворення *устня* у творах народної поезії дожило принаймні до XIX ст. [там же].

Континуант давнього анатомічного терміна *пърстѣ* — *перст* досить рано архаїзувався в українській мові, і вже на початку XVII ст. його знаходимо в «Лексиконі» П. Беринди як слово, що вимагає пояснення — *пърстѣ*: палець [Бер. 81]. Нині *перст* — урочистий і застарілий елемент літературної мови [СУМ VI 333]. Лише в центральних закарпатських говірках *перст* — єдина лексема на позначення пальця, без жодних коннотацій [Чоп. 257; ЛАЗ № 37].

Загального поширення набув номен *палець*: чотири *па(л)ци* оуталь оу роу(к) [ССУМ II 121], видел-ом на руке... на *па(л)ци* середнемъ великомъ рану синюю [АЖ 130], ѳамаръ: долон(ъ), а(б) *пале(ц)* пръші(й) ѱ(т) сре(д)не(г) [Бер. 210], *палец(ѣ)* собѣ ножемъ ѱ(т)тала [Гал. Кл. Чеп. 290] тощо. У говірках дериват *палюх* означає «великий палець» [Ж. 598; Чоп. 247; Гр. III 90], а *пальок* — «палець рукавички», «чохол для одного пальця» [Ж. 598], «палець рукавиці» [Закарпаття].

Успадкований давньоруський номен *мишиця*, *мишка* фіксується староукраїнськими текстами — *muscul(us)* *мишка*, *мишица*; *musculos(us)* *мишковати(й)*, *тѣли(с)ти(й)* [Слав. 275], але, ймовірно, уже в XVII ст. він вживався не часто. П. Беринда вважав за потрібне дати в своєму «Лексиконі»

статтю *мишиця*: рама на(д) локтемь [Бер. 67]. Витіснення його іншими словами зумовлене прагненням уникнути омонімічності з демінутивом від зоономена *миш* (*миша*, *мыш*). Тепер назви *мышка* [Чоп. 193], *мишиця* [Ж. 441] «м'яз» характерні для окремих південно-західних говорів. У деяких діалектах старий термін *мишка* набув нової семантики — «судорога» [СУМ IV 723].

У середині XIX ст. (чи не вперше 1864 р. — у публікації І. Верхратського — Гр. II 458) в українській писемності з'являється номен *м'язі* (мн.), який згодом фіксується в багатьох українських словниках, напр.: *мязы* (мн.) [Чоп. 194], *мяз* (чоловічого роду), *мязь* (жіночого роду) [Ж. 461]. Він став у XX ст. нормативним. Крім семантики «мускул», назва *мяз* (*мязь*) у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського має й інші значення — «тілесний, фізичний вміст, емкість», «маса», «щільність, густина», «огрядність», «щільність (деревини)», «заболонь». Вони, очевидно, дають ключ до розкриття етимології номена *м'яз*, як і утворення *м'яска* або *м'язка* «багата на сік, сукулентна рослинна тканина, камбій», *мяски набирати*, *мясчитися* «наливатися соком» [Ж. 461], *м'язга* «м'яка подрібнена плодоовочева маса, підготовлена для переробки» [СУМ IV 836]. Останні два етимологічно пов'язані з давньоруським *мъза* < *mъza* «деревний сік», звук *a* в них вторинний (під впливом *м'ясо*, *м'яти*). Необхідно також взяти до уваги деривати-прикметники *м'яскій*, *м'яскáвий* або *м'язкій* «м'ясистий, соковитий, м'який» [Ж. 461]. Очевидно, у прикметнику *м'язкій*, *м'яскій* злилися деривати від двох іменників — *м'ясо* і *м'язка* < *м'язга* < *мізга* (*мізка*) < *мъза*. Дериватами прикметника *м'яскій* (*м'язкій*) є *м'язити* «робити щільним, густим», *м'язнути* «ставати товстим, густим», пор. також *м'язистий*, *м'яскій* «густиий, щільний», «товстий»; «масивний» [там же]. Допускаємо, що від прикметника *м'язкій* (*м'яскій*) шляхом «зворотного» словотвору виник іменник *м'язь*, *м'яз* «мускул». Пор. ще *м'язиво* «м'яз» [Нос. 59] (не виключено, що у відношенні до деривата від *м'ясо* — *м'яскій* у новотворі *м'яз* кінцевий приголосний з'явився в результаті гіперистичного відновлення дзвінкого приголосного з на місці глухого *s*). Спроба ввести в українську анатомічну номенклатуру полонізм *м'ясень* (п. *mięsień*) [там же] не прищепилася. У 20-х роках XX ст. введено міжнародний термін латинського походження *мускул* (лат. *musculus*) [Нос. 59; РУС 1937 360], що в нинішній українській номенклатурі є синонімом до *м'яз*.

Прямий континуант давнього номена *дыма* зберігся в карпатських говорах української мови: *дымено* (*димено*, *дымино*, часто у формі множини — *дымена*, *димена*, *дымина*) «нижня

частина живота, здухвина», «пах» (закарп. говори), *димина* «частина тіла», «від пупц'а понад пас ниж'є» [Он. I 215]. Сьогоднішній літературний еквівалент давнього терміна — *здухвина* — теж має в собі той же давній корінь, що й *дыма* (пор. *duxhъ, duxati, duti, -dumati*). Основа давньоруського слова зберігається й у південно-східних говорах, де вживається його дериват *дѣмѣницѣ* «рід опуху в паху, під пахвами» [Гр. I 384], *дѣмѣниця* «нарыв подкрыльцовой впадины» [392], який засвідчується з XVIII ст.: *Дименици. Димници* [1] називаються бубонесь, которіє не тол(ъ)ко по(д) часъ повѣтра, лечъ и ини(х) часовъ такъ на слаби знахъ, яко те(ж) по(д) пахами и по ро(ж)них частя(х) тѣла викидивают(ся) [ЛГП 66], апостема або *димениця*, ал(ъ)бо боля(ч)ка [75], когда покажется карбункул, то есть *димениця* [Я. М. IV 254].

Субстантивований прикметник *вънутръня* як анатомічний номен у живому мовленні вийшов із ужитку. Зустрічається в текстах із значним церковнослов'янським складником: *viscus* утроба, ятра, *вну(т)ръня* [Слав. 415]. У староукраїнський період набуває поширення відприкметниковий абстрактний іменник *внутръность* «внутрішність» та «нутрощі» (пор. і п. *wnętrznosci* «нутрощі») [Т. 278] — *вънутрънаа: внутръности* яко с(р)дце, утроба [Бер. 21], Мемь: *внутръности...* [222], що зберігався в такій формі в літературній мові на заході України й у XIX ст.: *внутренности* «кишки, нутрощі» [Ж. 113]. Досить давно засвідчується утворений від прислівників *вънутри* або *внутрь* < *въп — qтгъ [пор. Ф. III 90] іменник *нутро* [нутре?] «внутрішній простір», «нутрощі» (пор. і ст.-рос. *нутро* — СлРЯ XI 450): [рѣпакъ] гли(с)ты з *нѣтра* выганае(т) [Трв. 54], що функціонує понині в розмовній мові [СУМ V 457]. Дериватом його є нормативний термін *нутрощі* (пор. діал. *нутрости* — Гр. II 573, *нутриця* «глист» — Ж. 534, *нутрець, нутряк* «самець, у якого ядра не опущені в мошонку» — СУМ V 456, 457; діал. *нутер* «кінь із зіпсованими ядрами; кінь із одним ядром» — Ж. 534; *внутряк* «кнур з одним ядром» — Дей. 19, закарп. діал. *мытрюк* «що має тільки одне ядро» — Чоп. 193, або *мытрак, мытрак* «те саме», «погано викаструваний бик» — Іршавщина; під впливом дієслова *мышковать* «каструвати»).

Східнослов'янський неологізм *печень* уже в першій фіксації виступає у формі множини у складі фразеологізму *прокати на печенехъ* [ЛГВ 899]. Континуант його — дедемінутив *печінка* — у різних фразеологізмах і тепер уживається в множині: в'їстися в *печінки*, дозоловати (допікати) до живих *печінок*, за *печінки* бере, надсадити *печінки*, у *печінках* сидіти. У розмовній практиці форма *печінки* (мн.) має значення «нут-

рощі» [СУМ VI 348; Он. II 59]. Пор.: Та вже и кваша в *печинки* вѣѣлась... Бѣда як сей пист проволочется [Інт. 202]. Множинність указує або на те, що печінку сприймали як орган, що є сукупністю частин, або, ймовіріше, номен позначав і легені, й печінку. При розбиранні туші забитої тварини нутрощі кладуть у посудину з водою. Серце й печінка при цьому самі занурюються, а легені залишаються на поверхні, тому назву дихального органа в багатьох індоєвропейських мовах утворено від кореня слова, що означає «легкий» [Ф. II 474]. На основі сполуки *легкі печінки* (легені — парний орган), *легкие печенки* шляхом елізії іменникового члена і субстантивзації прикметника сформувалися російський термін *легкие* (мн.) — *легкое* [одн.; фіксується з XVI ст. — СлРЯ VIII 191], українські діалектні *легкє* [Лис. 113], *лєжке* [Ж. 399; Нос. 51; аналогія граматичного роду до *серце?*], *легкіє*, *льохкіє* [Лис. 113], *легки* [MRSz 466], *лехкі*, *лихкі* [ЛАЗ № 145], *легка*, *легке* (*лехке*), мн. *легкі*, *лехки* [МСБГ V 18], *лежке*, *лежки*, *легкі* [Stud. 98]: Лежали бытыхъ мьясъ копыци, П и ч и н о к ъ, *легкого*, кышокъ [Котл. Ен. V 57]. У південно-західних українських говорах нині вживаються атрибутивні сполуки *ліхкі печункьї*, *білі печінки* (*печїункьї*, *печункьї*, *печінкьї*) [ЛАЗ № 145], *лєхкьї печїнкьї*, *лєхкї печїнкьї* [Stud. 98; пор. ще *біла* (*лехка*) *печінка* «селезінка» — Он. II 59] на позначення легень й відповідно *к'ашк'ї* (тобто тяжкі) *печінки* [AGB III № 159], *чорні печінкї* (*печїункьї*, *печункьї*, *печінкї*) [Чоп. 258; Закарпаття], *чорна печїнка* [Он. II 59] на позначення печінки. Відприкметниковий дериват — нормативний іменник *легея* — виник або на основі «зворотного» словотвору від форми множини демінутива *легецькі* — *легені* (мн.) — *легея* (одн. за аналогією до *печїнка*, *селезїнка*), або утворений за зразком **печенї* (мн.) < *печени* «печінки». Варто згадати, що в деяких говірках *печїнка* — це не тільки назва внутрішнього органа, але й страва «печеня» [Ж. 631]. Структура *легея* могла з'явитися і в подібному лексико-семантичному контексті. У говорах функціонує й інший дериват на позначення легені — *легушка* [Гр. II 351; Нос. 51; пор. ще: *легкуша* «язик, дихальне горло, легені, серце й печінка разом» — Гр. II 351]. У староукраїнській писемно-літературній мові вживався і полонізм *плюца* «легені»: *плюца рїмло* [Слав.—Кор. 482], хвороба, в котрій *плюци* запаливаються [ЛГП 37]. Полонізм і словакізм *плюца* (< *pl'utja) функціонує й нині в деяких західних говорах [Stud. 98; ЛАЗ II № 145].

Під польським впливом (*wątroba*) у частині крайніх західних говірок української мови семантику «печінка» набула назва *утроба* (*вutrоба*, *отроба*) [AGB III № 159; пор. тут же прями запозичення *вонтроба*, *вантроба*].

Давньосхіднослов'янський семантичний неологізм успадкувала й українська мова: оу кого *по(ч)ка...* боли(т) [Трв. 51], бжбрґги: *почки*, *нырки* [Бер. 13]. В говорах збереглося це слово та його значення — *почка* «нирка» [Ж. 729; Чоп. 298], але в деяких західних діалектах лексема у формі множини — *пѳчки* — функціонує з семантикою «нутрощі» [Гр. III 393], «кишки», «тельбухи» [Ж. 729] і навіть з первісною — «насіння овочів, гарбузове насіння» [Ж. 729; Гр. III 393]. Напевне, багатозначність слова була одною з причин витіснення його нині нормативним номеном-дедемінітивом *нирка* (у староукраїнську добу й *нира*), запозиченим із польської мови — *перка* < *пурка*, в яку він увійшов з німецької [Вг. 358; німецьке споріднене з гр. *νέφρος* — КІ. 350]: *бубреги почки*, *нырки* [Лекс. пр. 178], *ныра: нырка* [Бер. 79], *ятро: нырка* [161], *На камень в ни(р)кахъ* [ЛГП 33].

Українська мова успадкувала давньоруський номен *желудѣкъ*, який виступає у фонетично закономірній формі *жолудок*: *неможе(т) на жолудо(к)* [Трв. 51], *стомахъ: жолудокъ* [Бер. 234], *мѣль хоробы барзо злыи* — *розвазанье и стагненье жолудка* [Гал. КЛ. Чеп. 260], *Служи(т) на слабій жолудокъ* [ЛГП 36]. Тепер функціонує в говорах: *жолудок* «шлунок» [Ж. 225; Лис. 74], «шлунок, живіт» [Чоп. 94], *жалудок* [Дз. 152].

Пізно з'являється в писемності сучасний нормативний номен *шлунок* (пор. діал. *шлунк* «шлунок», «глотка» — Ж. 1094, *шлуники*, *шлункі*, тільки мн. «нутрощі зарізаної тварини», «шлунок»; *шлуня* збірн. «нутрощі забитої тварини» — Лис. 235; *шлунок*, *шлункі* «шлунок» — ТС IV 239, блр. діал. *шлунья* «тельбухи» — Бял. 498, *шлункі*, *шлуньяне* «нутрощі» — Кас. 352; *шлунья* «кишки» — Жив. С. 91, *шлуякі* «нерви» — 33, пор. ще: блр. діал. *шлункі*, *шклункі* «клунки» — СБГПЗБ V 484, рос. діал. *шлунья* «нутрощі тварини» — Добр. 1104).

Назва важко піддається етимологізації. М. Фасмер зіставляє рос. діал. *шлунья* з нім. *Geschlinge* «тельбухи, потрухи», с.-в.-н. *geslünge* [Ф. IV 455]. Коли говорити про запозичення, то ймовірним джерелом досліджуваного слова було б і німецьке *Schund*, яке має варіант *Schlung* [КІ. 177] «глотка, паша, зів». Первісне значення запозичення в східнослов'янських діалектах могло бути «глотка разом із іншими внутрішніми органами» (як і в німецького *Geschlinge* «нутрощі» — деривата від *Schlung* — КІ. 177). Германізм міг поширитися через німецьких лікарів або через єврейську мову (ідиш). Не виключено, що *шлунок* і под. є контамінацією слів *жолудок* (*желудок*, *жалудок*) та *луно*: укр. діал. *луно* «сім'яники в тваринссавців» [Б.-Н. 213], рос. діал. *луно* «черевина оленя, лося, диких кіз» [Д. II 273], *луно* або *луно́* 1. «нижня частина живо-

та», «лобок», 2. «мошонка» та ін. [СРНГ XVII 196], *луньє* «кишечник, шлунок» [197], пор. ще: у XVII ст. *луно*, *луна* «нижня частина черева», «сечостатеві органи, розташовані в нижній частині живота» [СлРЯ VIII 306], а також давньоруське *лоно* в значенні «testis», староросійське *лоно* «лоно», «материнська утроба», «матка», «testis», «череву взагалі, прохід із черева», «внутрішність чого-небудь» та ін. [СлРЯ VIII 281]. Етимологія лексеми *луно* також темна, як і назви *луняка* «невелика заглибина» [Ф. II 534].

Серед діалектних назв, пов'язаних з органами травлення, привертає увагу *трунок*, що із значенням «шлунок» фіксується в багатьох місцевостях України від Закарпаття до Харківщини [Ж. 988; Гр. IV 289; СУМ X 298]. У бойківських говорах *трунок* — це «шлунок», «нутро, живіт», «місце під грудьми» [Он. II 304]. Відомі варіанти назви — *отрунок* [Гр. III 76], *утрунок* (Закарпаття), *тлунок* [Ж. 969; Гр. IV 268; Нос. 125], *трулок* [Дз. 152] «шлунок». Найлегше етимологізується вона на основі *трунок* «напій» [переважно алкогольний — СУМ X 298] < п. *trunek* (ст.-п. також *trunk* < нім. *Trunk* від *trinken*) [пор. Вг. 578]. Значення «шлунок» могло розвинути на основі виразу *слабий на трунок* «який не може вживати алкогольний напій через те, що в нього потім болить шлунок» (записано на Закарпатті). Спокусливим видається виведення *трунок* «шлунок» від давнього кореня *трути* — *травити* «перетравлювати» (пор. блр. *стравнік* «шлунок», ст.-сл. *натрути* — *натровѣ*, *натровиши* і т. д. «нагодувати»). Варіант *отрунок*, можливо, є наслідком впливу дієслова *отрути* «отруїти». За аналогією до пари *трунок* — *отрунок* з'явилася *жолудок* — *ожолудок* [Ж. 562]. Не виключений вплив назви *отроба* < *утроба*.

Давньоруське найменування крижів *ладвина* успадкувала українська мова, в якій воно виступає з деякими модифікаціями в структурі. Введення його в реєстр «Лексикона» П. Беринди вказує на те, що слово вже на початку XVII ст. архаїзувалося й переходило на діалектну периферію — ладвіа: к л у б ы, ладви, бедра [Бер. 61], *lumbus ля(д)вия*, чресла [Слав. 258]. Фіксується і з семантикою «нирки» — ятра... рур(н)ки, ладвини, але ятро: *нырка* [Бер. 161]. Нині в діалектах функціонують варіанти давнього слова — *лідви*, *лідвиці* «стегна» [Ж. 408], *лідвиці* «стегна» [Он. I. 413], *лідвиця* «таз» [Нос. 56]. Голосний 'і' на місці закономірного 'а' з'явився або через вплив іменника *лід*, або фонетичним шляхом: 'а' > 'е' > 'і'. Незмінним корінь залишився в нормативних похідних назвах *полядвиця* «філе (продукт і страва з нього)» (СУМ VII 107 дає чомусь тільки «вид страви, приготовленої з філе риби, м'яса» і пропонує паралельно полонізм *полядвиця*, який

не обгрунтовується, не паспортизується; щодо структури пор.: *поребрина* — *порібрина*, *похребтина*; в деяких закарпатських говорах *пол'а'двіц'і* (мн.) «крижі», «нижня частина спини»: *уп'али ми пол'адвіц'і* «мене болить у попереці, крижах, болить спина між ребрами й тазом»; *лядвенець* «рослина з родини бобових — *Lotus corniculatus*; на думку деяких учених, назва мотивується тим, що її форма нагадує нирки — Ф. II 549; не виключена можливість мотивації лікувальними властивостями; рослина цієї родини — буркун — *Mellilotus officinalis* — вживається при остеомиеліті — Кархут 44).

Варто згадати термін *крижі* (пор. п. *krzyż* «хрест», *krzyż* або *krzyże*, мн. «крижі», рос. *крестец*, укр. діал. *хрестки* — Гр. IV 413; Нос. 87), який засвідчується вже приблизно із XVII ст.: *lumbago* лядвоболвзнїе, *крижоболєніє* [Слав. 258], купель на боль в... *крижахъ* [ЛІП 53].

Інша назва крижів і талії *пóперек*, імовірно, дуже давня, бо функціонує у всіх говорах усіх діалектних груп, у тому числі й крайніх західних — закарпатських (*попéрек*): Сказавши вь Йовиша впьялася И обняла за *поперекъ* [Котл. Ен. VI 37]. Увагу привертає той факт, що в цьому терміні наявний той же корінь, що й у прислівнику-прийменнику *поперек* — *перек* < *per-кь, аналогічно до давнього утворення *чересло* «крижі, боки», що в корені споріднене з прийменником *черезъ* < *чересъ* < *čersъ. Якщо в іменнику *черес* (рос. діал. *через*) «широкий шкіряний пояс» справді маємо вторинну субстантивацію прийменника-прислівника *čersъ «поперек, через» [ЭССЯ IV 76—77], то таку ж субстантивацію прийменника *поперек* постулюємо для *поперек* «частина спини нижче пояса» (пор. ще блр. *чарасло* «широкий шкіряний пояс, черес» — ЭССЯ IV 75).

Старовинний номен *чересло* засвідчують і пам'ятки української мови: *чресло*, *бокъ*, *бе(д)ро*, *чересло* [Зиз. 88]. Зберігся донині лише в окремих говорах: *чересла* (мн.) «стегна» [Ж. 1067], *чересло* «стегно» [Гр. IV 456], *чересла* (мн.) «стегна» [MRSz 4]. Успадкований давньоруський номен *черевó* активно функціонує в українській мові по нинішній день. Крім анатомічного значення «живіт», у розмовній мові він має коннотацію «великий (живіт)» [СУМ XI 303; пор. ще діал. *черевó* «живіт худоби», «шлунок із нутрощами» — Он. II. 367, *черевá*, (мн.) «кишки, нутроці тварин» — Б.-Н. 388; «кишки», експресивно, — закарпатські говори]: *пана якуша череватого* [ССУМ II 534; антропонім], *ис(ь) черева* его потекоуть воды живыа [ПЄ 375], *Благое черево*, што тя носило [Укр. лекс. 405—406], *жтроба:... а(л)бо живо(т), а(л)бо черево, а(л)бо бру(х)* [Бер 160], *У попа вовчіє ноги, а ме(д)вежєє черево* [К. З. 250], *черева(т)* и много *ѳ(ст)* [246] тощо.

Починаючи з XV ст. у пам'ятках української мови засвідчується семантичний неологізм *животъ* «черев», первісне значення якого — «життя»: зачнеши в *животъ* своем [Чет. 15 зв.], розыграл(ь)са младенець в(ь) *животъ* ей [ПЄ 208], бл(с)вень пло(д) *живота* твоего...; розыгралоса радостю штро-ча в(ь) *животъ* моемъ [208 зв.], коре(н) кропи(в)ны(и)... при-ложи къ *животъ* оутробръ оузоро(в)лае(т) [Трв. 54], Воита-німъ: брухи, *животы*... [Бер. 195], На *животъ* гнеты іное [К. 3. 265], Сѡ болѣзне(х) *животовыхъ* [74], Из *животны(х)* болѣзне(и) люде умираю(т) [75], То хто ч е р е в о м повзе... Вона б то, бач, и ситна, лиш *живѣт* надуває [Інт. 203], при-ло(ж) на *животъ* [ЛГП 47]. Таке вторинне значення досліджу-ваного давнього слова притаманне й російській (фіксується з XVI ст. — СлРЯ V 104) та білоруській мовам, але його немає в деяких карпатських говорах (зокрема, закарпатських) ук-раїнської мови, тому допускаємо, що воно виникло в централь-ній частині давньоруської території і звідти поширювалося на інші терени. Приблизно з другої половини XIV—XV ст. лексема *żywoť* із семантикою «живіт, черев» зустрічається в старопольських текстах [R. 677]. Можливо, вона з'явилася не без українсько-білоруського впливу.

Назва *брухо* (диспалаталізація *p*) та її деривати в україн-ських пам'ятках виступають не часто: емужь Марку шубку лису *брушковую* [Арх. ЮЗР 1/І 30], Ватне: животъ з(ь) по(л): *брухъ* [Бер. 192; характерно, що П. Беринда трактує слово як полонізм]. Збереглася в окремих говірках: *брухо* [Гр. І 103], *брухъ* «живіт, нутрощі» [Чоп. 20].

Термін *глезно* — континуант відповідного давньорусько-го — засвідчується в українських текстах починаючи з XVI ст.: Одежду носи долгу до *глезна*; Єдни поверха онои рѣки преходять, інія посродку *глезній*, а інія по колѣна [Т. 527]. Проте він виходив із широкої живомовної практики. Лекси-кографи XVII ст. уже вводять його в реєстри своїх творів — *глезно*: голѣнь, голѣнка; *глезна*: голени, koniecь кості(й) го-ленныхъ которіи са опираю(т) кости в(ь) стопѣ, и в(ь) боки са оудають выпуклы [Бер. 25], *глезна*: костка на(д) стопою но-ги члчеѣ нижеѣ голени [Ном., «пристеженіє», 83]. У «Лексико-ні славено-латинському» вокабула *глезно* неточно перекладена як *crus, tibia* [Слав. — Кор. 439; тобто «голінка», пор. і *глез-носламаніє scurifragium* [Слав. — Кор. 439]. Пор. ще: *talus глезн(ъ)* (ін. сп. — *глезно*), голе(н) [Слав. 393]. Є. Желехівсь-кий у XIX ст. трактує *глезна* (мн.) «щиколотка, кісточка» як застарілий елемент мови [Ж. 143]. У словнику Яворницького [Яв. І 142] *глезно* подається з покликанням на «Словарь ма-лорусской книжной речи XVII в.», тобто на «Синоніми» [Син.]. Через недогляд в «Етимологічному словнику української

мови» [ЕСУМ I 521] слово *глезно* неслучайно подається як факт українського народного мовлення. Здавна (приблизно з XV—XVI ст.) воно почало витіснятися етимологічно прозорим дедемінутивом *костка* (*кістка*), а згодом — *кісточка* (також дедемінутив): на... нозі рана... нижче(й) *костки* на само(м) перегибі [АЖ 118], *talagia* *обуца, ко(с)тка* [Слав. 393], *костка* у ноги [Слав.— Кор. 460].

Уже в середині XVI ст. у Володимирській актовій книзі фіксується специфічне східнослов'янське утворення *циколотокъ* «суглоб пальця»: Видил есми на двох палцах левое руки два *циколотки* збитых, кривавых [Т. Мат. 989]. Це слово в діалектному мовленні вживається й нині з початковим *чи-*: *циколонок*, *циколодок*, *циколоток* [Ж. 1070], *циколоток* [Чоп. 428], *циколонок* [Іршавщина на Закарпатті], *циколонок* [Он. II 368], *циклонкі* [Stud. 96]; пор. ще: *кичеленок* [Ж. 344], *кичелинок*, *кичеренок*, *кичеринок*, *кичирикка* [Он. I 351], *кичирикки* [Stud. 96], *колінце* «суглоб пальця» [MRSz 61, 188].

Форма й семантика діалектного (лемківського) слова *челенко*, *челенок* «суглоб, кістка пальця» [Гр. IV 449] підказують, що перелічені назви з *-колот-ок*, *-колон-ок* мають у собі корінь *kolti > *колоти* та дієприкметникові суфікси *-тъ*, *-нъ*, подібно до того, як *čelъ > *челенъ* утворено за допомогою суфікса *-нъ* від індоєвропейського кореня **kel-* «колоти, бити; підійматися, рости», континуанти якого засвідчені в слов'янських дериватах *čelo*, *čelъ*, *kolěno* [ЕССЯ IV 44—45]. В діалектному *-челен-ок* наявна давня основа *челен-*. Варіанти *-черен-ок* і под. позначені впливом слова *черенок* або виникли внаслідок дисимілятивного переходу *л* у *р*. Структури з початковим *ки-* з'явилися в результаті метатези приголосних початкових складів: *циколонок* > *кичолонок > *кичеленок* і т. п. [пор. ЕСУМ II 440].

Елемент *чи-*, в досліджуваних лексемах етимологічно пов'язаний із префіксами *ka-*, *ko-*, *k-* (č — перехідна палаталізація *k* перед *i*), модифікував значення основи (пор. *ka-oblqkъ*, *ka-dьlbъ*, *ko-lupati*, *ka-luža* тощо), пор. рос. *чихвостить*, від *хвостити* [Ф. IV 368]. Початковий *ц* у нормативній формі *циколотка* (діал. *циколодка* — СУМ XI 583; зближення з *колодка*), *циколоток* (рос. *циколотка*) — вторинний (звук *ш* розвинувся із шиплячого приступу при вимові *ч*; пор. діал. *чолопок* > *щолопок* «вершина, верх гори» — СУМ XI 351, 604 — при праслов'янському *čelorokъ*, *čelorekъ* — ЕССЯ IV 47, укр. діал. *щовб*, *щовба* «крута вершина гори, скеля» — Гр. IV 529 — при праслов'янському *čьrъ — ЕССЯ IV 144). Значення «кісточка», очевидно, вторинне.

У староукраїнських пам'ятках, у яких сильно відбитий церковнослов'янський елемент, зустрічається назва *ятро*

(*ятрѣ*) у значенні «печінка»: *iesur* утроба, *ятро* [Слав. 224], «кишка»: *hila ятрѣ* то (н)ки й [218], *omasum ятро* ту(ч)-ное, флякъ [291], *farsimen ятрѣ* н а т к а н ы (й), ко(л)ба-са [194], але пор.: *кишка* т о н к а а ille; *кишка* н а ч и н е - н а a *farsimen* [Слав.— Кор. 457]. У живій староукраїнській мові вона, напевне, не вживалася. П. Беринда вважав за потрібне ввести її в реєстр «Лексикона», але переказав неточно — *ятра... л а д в и н ы*; *ятро: н ы р к а* [Бер. 161]. Виразних слідів давнього номена в українській мові не виявлено. Та зберігся його прадавній дериват *ятрити* < *ętriti* [ЭССЯ VI 72], *ятритися*.

Зрідка в українських пам'ятках зустрічається назва *елито* «кишка, нутроші» — *ятроба*: ... албо вну(т)ро(ст)... албо... *елит(а)* [Бер. 160], *елита* утроба [Син. 113]. Тут слово має явні ознаки польського *jelito* «кишка». Сама ж лексема — праслов'янська (*elito*). Її українським континуантом вважають [ЭССЯ VI 21] діалектне слово *ялиті* «нутроші», засвідчене в старовинному замовлянні [Гр. IV 539]. Гадаємо, що з прадавнім *elito* також пов'язані інші українські говіркові лексеми: *литоня* «сичуг, четвертий шлунок у жуйних» [Ж. 405; як і рос. діал. *литонья* і под.— ЭССЯ VI 21] і, можливо, *літо* «запліднення» у виразі *брати літо*; *літити* «запліднювати (про бугая)» [Ж. 409—410].

Староукраїнська літературна мова зберігала давні евфемістичні анатомічні (зокрема, книжні) найменування, але і в ній функціонували нові евфемізми, в тому числі й створені за аналогією до старовинних структур: *дѣтородный* удъ: *члонокъ встыдливый* [Бер. 34], *педогоно(н)*... речеса, *тайный муж* [119], *члонокъ встыдливый, срамный удъ, дѣтородный удъ* [Син. 169], *penis шишбъ, удъ*, кисть [Слав. 305], *mentha родите(л)ни(й) удъ* [267], *vulva ложесна* [419], бородавка уроди(т)ся на *тайно(мъ) удъ* [ЛГП 43]. У закарпатському діалекті як евфемізм використовується давній дериват *соромѣта*. Засвідчуються й інші діалектні евфемізми цієї сфери: *корень* [Кн. 25].

З давнім номеном *ложесно* у кореневій частині споріднена діалектна назва *ложиско* [Ж. 411], *ложисько* [Гр. II 375] «послід, плацента», вживана у частині південно-західних діалектів. Можливо, що це — видозмінене давнє утворення *ложесно*. Щоправда, польські дослідники анатомічний термін *łożysko* «плацента» пов'язують із праслов'янським *ložisko* «місце, на якому що-небудь покладене або щось лежить» [S. V 254]. Не виключено, що наше діалектне слово — полонізм. Давнє найменування *ложесно* в східнослов'янському ареалі, ймовірно, рано почало витіснятися старовинними демінутивами або гіпокористиками від основи *мати* — ма-

тица < *matica*, *матѣка* < *matъka*, які втратили здрібнілість (пестливість). Напевне, вони також спочатку виступали як евфемізми. Фіксуються вже власне українськими пам'ятками: щоби *матиць* не вытегнѣ (л) [Трв. 55], ложесна: *матица*, животь [Бер. 59], *матица*, ложе(с)на, живо(т) [Слав. 264].

Континуанта давнього деривата *гоило* в обстежених українських пам'ятках і діалектних матеріалах не виявлено (але пор. з цією ж семантикою евфемізм із аналогічною структурою *женіло* на Іршавщині, Закарпаття).

Старовинного евфемізму *лоно* в обстежених текстах ми не зустріли. Напевне, з ним пов'язаний діалектизм *луно* «ядра у тварин-савців» [Б.-Н. 213; пор. рос. діал. *луно* «нижня частина живота», «мошонка» та ін.—СРНГ XVII 196], в якому *у* можна пояснювати впливом синонімічного *мудо* < *mъdo* «ядро чоловіка, самця» [Ж. 457; Гр. II 452; Чоп. 191; пор. попове *муде* — назва рослини; попові *муд'і* — Он. I 455; Закарпаття; попови *муда* — Чоп. 191]. Старовинним є також евфемізм *ядро*: *testiculus* я(й)це, *ядро* [Слав. 396], *ядро* у зв'язі з *testiculus* [Слав.—Кор. 539]. Від XVI ст. засвідчується давній анатомічний номен *яйце*: ко(г)о] *яйца* бола(т) по кро(п) вари и пїи [Трв. 55].

Давньоруські тексти фіксують назву *мошьна* < *moъna* < **maksa-* [Ф. II 667; Sk. II 459] у прямій функції — «дорожна торбина» (пор. і демінутив *мошьница* «невеличка торбочка, мішечок»): Не стяжите злата... при роясьхъ вашихъ, ни *мошьнѣ* на пути; вынемъ ис шипага свою *мошьницу* малу [СлРЯ IX 285]. Уде в праслов'янську добу вона вживалася як анатомічний номен. Ця семантика слова виступає і в староукраїнській мові, в якій маємо також демінутив *мошенька* (*мошонка*): по(ч)ка албо *мошенька* боли(т) [Трв. 51], *castorea мошны*, бобровые строи [Слав. 114], [Руптура] Первша, в которой кишки впадаютъ в(ъ) *мошна* [ЛГП 49]. Виступає і як назва побутового предмета: чпа(г): ... торба, *мошна*, ... калита, мѣшо(к) [Бер 157], *мошенька*, *мошонка*... вацокъ [Син. 128], сарса е(т) *capsula* чпа(г)... *мошна*, кишенья [Слав. 112], *мошна* пѣнязей *crumena*, *mansurium*, *pera* [Слав.—Кор. 468], пор. також: *vesica*, *vesicula* *мошни*, мѣхурина [Слав. 411]. Нині нормативним є *мошонка* як анатомічний термін, але в говорах зберігається й значення «гаманець, капшук» [СУМ IV 815, пор. також *мошонка* «гаманець» — Он. I 455]. У говірках спостерігається закономірний перехід етимологічного *o* в *i*, *u* в континуантах давнього *мошьна*: *мішна* «шкіряний пояс із кільцем і гаманцем» [Ж. 445], *мішна* «гаманець», а під впливом цього слова й *мішонка* «гаманець» [Он. I 446], *мішна* (мн.) «мошонка» (анатомічний термін)» (с. Довге, Закарпаття).

Успадковані старовинний евфемізм *задѣ*, а також демінут-

тив (дедемінутив) *задокъ*, що як анатомічні назви засвідчують-ся староукраїнськими пам'ятками: *выиде(т) блюватинож.. а(л)бо задо(м)* [Трв. 55], *в(ь)се ш(ь)то в(ь)ходи(т) въ оуста... и за(д)кѡ(м)* исходи(т) [ПЄ 70], заднаа: хребеть, *задокъ* [Бер. 115].

На позначення частини тулуба назва *зад* у сучасній літературній мові нормативна [СУМ III 101]. Дедемінутив *задок* у бойківському діалекті набув семантики «стегно (забитої тварини)» [Он. I 269]. Діалектизм *задниця* [Ж. 243] зустрічається в стародавніх пам'ятках: *rodex задниця* [Слав. 319].

Давній анатомічний номен *оходъ* в українській мові зберігся в морфематично модифікованому *відхідник* «анальний отвір» [СУМ I 655; діал. *одходник* — Ж. 562]. Старовинними є інші номінації з коренем *ход-*: *аѡе(д)ро(н) проходъ* ісподнѣй [Лекс. пр. 177], *афедро(н) выхо(д)*, *закретъ* [Зиз. 25], *афедрѡ(н): выходо(к) закре(т), преве(т), задній прохо(д)*, *потребна(а) коморка* [Бер. 183].

Старовинне слово *рить* «зад, задньопрхідний отвір» [Ж. 803] або *рѣт'а (рѣт'а)* «зад (жартівливо)» (Іршавщина, Закарпаття; звук *ы* — вплив дієслова *рѣти*; *-а* — аналогія до іменників першої відміни) залишилося на діалектній периферії, пор. ще: *ритьми, ритми, ритю* «назад» та ін. [Гр. IV 18; Он. II 175]. Привертають до себе увагу сполуки *кінь ритю ударив* «кінь брикнув» [Ж. 803], *рѣт'ѡу бѣти* й особливо *рѣт'ѡу метати* «брикати» (с. Довге, Закарпаття), що відповідають давньоруському *рѣтъми (рѣтъми) метати*: *Осьль меча рѣтъми (рѣтъми)* [Ср. III 124, 212]. Звуковий варіант *рицъ «зад»* [Ж. 804] — полонізм (п. *rzyć*) або східнословакізм (слц. діал. гіс). Давній корінь спостерігається в старовинному композиті *пасоритъ* (від *пасти* і *рѣтъ*) «підлесник», а, може, й «дармоїд», пор. п. *pasorzyt < pasozzyt* «паразит», «дармоїд» — ласкатель: *похлѣбца, потаковникъ, пасоритъ* [Бер. 57]. Не виключено, що це староукраїнське слово — полонізм.

Віддієслівний іменник *съсъ* (*съсати < съсати* «ссати») та його деривати-демінутиви (що згодом втратили здібність) *съсъць, съсъкъ* «сосок» виступають у давньоруських пам'ятках старослов'янського походження (*съсъць* — і в перекладених на Русі). Проте деривати з суфіксами *-ць-*, *-къ* активно вживалися в живому мовленні XI—XIII ст. і були успадковані східнослов'янськими мовами, в тому числі українською. Варіант із суфіксом *-ць* уже в XVI—XVII ст. архаїзувався, про що свідчить введення його в реєстр Бериндиного «Лексикона» — *сосецъ, [соц]-а: цицокъ, -ки, цицка, персь, -и, грудь, -и* [Бер. 119]. пор. ще: *siupen chrevo svi(n)skoe c(ъ) со(с)цями* [Слав. 388], *vber плодни(й) cose(ц)* [408]. Варіант *сосок* «зовнішня частина молочної залози ссавців і людини...» нині нор-

мативний. Давній корінь *сѣс-* — звуконаслідувального походження [Ф. III 725]. Дієслова з цим коренем пізніше оноματοпоетизувалися — у них *с* у багатьох мовах замінилося на *ц* [Sk III 244; пор. с.-х. *цица* «сосок, жіночі груди», п. *сусаѣ* «ссати», сусек, діал. *сус* «сосок» — S. I 110, пор. також нім. *Zitze* «сосок» та ін., див. Sk. III 244]. Вживані нині в розмовному мовленні *циця*, *цицька* [СУМ XI 223, діал. *цицька* — Он. II 354, *цицька* — деякі закарпатські говори] фіксуються з XVI ст.: *цицька*, которую есь зосѣсавь [Укр. лекс. 403], сосецъ...: *цицокъ*, -ки, *цицька*... [Бер. 119], Халдѣа: ...а(б) якобы *ци(ц)ки* [240]. Діалектний варіант *цицьок* [Чоп. 423] зберігає давній граматичний рід (як *сѣсѣкѣ*).

Без специфічних змін в українській мові функціонують такі давні анатомічні номен, пов'язані з частинами тіла й органами, характерними тільки для тварин (більшості чи окремих видів): *риг*, *грива* [діал. також *грівна* — Чоп. 60; *грівно* — ЛАЗ II № 146; граматичний середній рід — аналогія до *вдлб'а*], *вовна*, *руно* [діал. і *руна* — АУМ II № 292; АГВ I № 64; -а під впливом *вовна*], *шерсть* [із *серсть*, дисиміляція двох *с*; діал. *серсть* — Чоп. 361, *сир'с'ц'* — Закарпаття; *серстина* — Ж. 862, *серст'*, *серс'*, *серс'ц'*, *сѣр'ст*, *сирс'т'* — Stud. 88, 98], *щетина* [діал. *шчтина*, *шчтіна*, *шчтчина*, *шчотина* — Stud. 88; вплив *шчтка*, *шчотка*], *пух*, *перо*, *рило*, *гребінь*, *жало* [діал. *жилó* — Ж. 222; Гр. I 484; Закарпаття; під впливом *жила* (?) або перехід *а* > *е* > *и* після шиплячого; пор. протилежне явище — *е* > *а* після *ж*: *залізо* < *жалізо* < *желѣзо*; не виключена й контамінація давнього *жагало* «жало»: дияволя *жагала* — Н. Ч. 294 — та *жігало* «все з гострим кінцем» — Ж. 222, «залізний стрижень для пропалювання дірок у дереві» — СУМ II 528; пор. також *жигати* «кусати жалом, хоботком, жалити» — там же], *вим'я* (деетимологізація призвела до виникнення численних варіантів: діал. *вімня*, *вумено* — Дз. 154, *ви(і)тіа*, *ви(і)п'а* — Панькевич 75, 243, *вїмн'а* — центральні закарпатські говори; в одних говорах тут *ви-* > *ві-*, як у гуцульському *вібрати* «вибрати», переміщення артикуляції *и* вперед під впливом губного *в*; у частині закарпатських говірок форма *вїмн'а*, очевидно, виникла під впливом дієслова (*в*)*їмн'ати* «вим'яти», адже в них префікс *ви-* рефлексується як *у-*: *їйти* «вийти»; коли це справді так, то *вїмн'а* — гіперистичне *ї-*кання, що виникло на межі з укаючими говірками; в деяких північних говорах *їймїа* — АУМ II № 19; асиміляція *в* до *й*; *їймїа* — АУМ II № 19; з *їймїа* — дисиміляція), *хвіст* [діал. *фіст* — АУМ II № 86], *крило*, *копито* (діал. *копит* — Ж. 364; Гр. II 281; аналогія до *ніготь*, *кіготь*; *копїта* в деяких говорах Закарпаття — аналогія до *нога*, *лаба* «нога тварини, лапа»),

лій, ікра, яйце: согни рогъ [Слав. 144], Рогомъ ти(мъ) чешись яки(й) е(ст) [К. 3. 244]. грива iuba [Слав.— Кор. 441], У. клячи *єрива* довга... [К. 3. 251; див. ще: Т. 606], мыта имуть дати... отъ волны и отъ овчины [ССУМ I 190], волна: во(в)на, а(л)бо стры(р) [Бер. 17; див. ще: Т. 280, 295], Що у водѣ то рыба, а що в пѣрю да в ше(р)стѣ то мясо [К. 3. 257], setae *щетини*, власи тве(р)дия [Слав. 371], hirtus *щетиновати(й)* [219], періе: пѣр'я, або крыло, перо [Бер. 81], crista *гребен(ъ)* у кура, чубъ [Слав. 147], стрекало...: ж'ало, остень... [Бер. 122], aculeus *жало* [Слав. 67; див. ще: Т. 899], опашъ, опашь *хвостъ* [Лекс. пр. 187], cauda оши(б), *хво(ст)*, ... хоботь [Слав. 115], Якъ в за(й)ца *хвоста* [К. 3. 260], в'конецъ *хвоста* [Кн. 12], ala *крыло*, паха [Слав. 76], ногти: *копыта* [Бер. 240], vngula *копито* [Слав. 417], Ко(н) на чотыро(х) *копыта(х)* да спотыкается ... [К. 3. 230], Мнихове Латинскій лой ідять [Пал. 1094], *икра рыбія* ova piscium [Слав.—Кор. 454], *яецъ ѳзми* с ко(л)ко коурачи(х) и выбери з ни(х) жо(л)тки [Трв. 52], оишт *я(й)це* [Слав. 296], *Яица* курие(и) учать [К. 3. 258].

Варто згадати, що в одній давньоруській пам'ятці старослов'янського походження виступає назва *запъртъкъ* < заръртъкъ [Mach. 710]: Разби *запъртъкъ* его [Ср. I 938]. Немає сумніву в тому, що вона існувала й у живому мовленні східних слов'ян доби Київської Русі. Слово понині зберігається — *запорток* «яйце-бовтун, з якого не може вивестися курча» (розм.) [СУМ III 274]. Назву пов'язують із праслов'янськими дієслівними коренями рърtiti > пъртити, *por-ti > пороти або з індоєвропейським коренем *рег- «народжувати» [Преобр. 242; Sk. III 643; ЕСУМ I 379 та ін.].

До давніх утворень належить також іменник *випоротокъ*, що засвідчується з старослов'янським префіксом — *испоротокъ*: От него же кесареве ромъстии цсреве наречни быша, еже естъ сказаемо *испоротокъ* по римському языку [СлРЯ VI 285]. Його континуант зберігся в українській мові — *випороток* «недоношене маля тварини, яке виймають з тіла убитої або загиблої матері» [СУМ I 458]. У староукраїнський період це слово мало значення «дитя, випороте з утроби матері після її смерті»: Кіесаръ, ла(т): цѣсаръ, *випорото(к)* ѳ(т) випорота ма(т)ки з(ъ) живота на(з)ва(н) [Бер. 215]. Почому то са тот Ірод называет *випороткомъ*? а то для той рѣчи... Дитина са метала живаа у чревѣ еа. Видѣвши то пнове казали еи роспороти и дитину винати живую... потому то са онъ называет *випороток* [Т. 432]. Очевидно, внаслідок взаємодії близьких за звуковим складом слів *запорток* та *випороток* з'явилася контаміноване *випороток* «мертвонароджене маля, викидень»: *випо(р)токъ* или дита изве(р)женое [Син. 105], *випор-*

ток «мертвонароджена тварина» [Гр. I 178]. У результаті взаємодії слів *випороток* і *випороток* в останнього з'явилася семантика «мертвонароджена дитина» — извергъ: недоносокъ, вывергъ, албо дита мертвонароженое, *выпоротокъ* [Бер. 45]. Пор. ще: *випорок* «передчасно народжений», *випороток* «передчасно народжений», «нероба, ледащо» [Ж. 82].

Українська мова успадкувала номен *чешуя*, але він рано починає витіснятися назвою *луска* < *luska*, про що сигналізує П. Беринда введенням старовинної лексики в реєстр свого словника: *чешуя: луска рыба* [Бер. 157]. З(ь) звѣра(т)... котрый не мають пюръ и *луски* [Гал. Кл. Чеп. 101], пор. ще: очи са ему отворили и як *луска* з очей его спала [Ж Вол. 205]. Давня назва виступає в насиченому церковнослов'янським матеріалом творі Є. Славинецького: *squama(e) чешуя* [Слав. 378]. Її корінь залишився в складі діалектизму *чешушатий* «луска-тий, лускоподібний» [Ж. 1070]. Первісне значення назви *луска* — «лушпина». У закарпатському діалекті *лускá* — це і «луска», і «лупа» [Чоп. 172].

Номен *лупá* «маленькі часточки рогових клітин і шкірного жиру, що утворюються біля коренів волосся на голові» [СУМ IV 556], має праслов'янську етимологію — *lupa* (дериват від *lupiti* — S. V 318), але в українську писемність потрапляє досить пізно [Б.-Н. 213].

Спеціальної уваги потребує континуант давньоруського номена *кълъ* та похідні від нього. Теперішня українська нормативна форма *ікло* виникла внаслідок розвитку початкового *і (и)* перед *к*, після якого котрого занепає редукований. Тотожний факт маємо і в прийменнику *ік (ик)* < *къ*, який засвідчується в українських текстах, починаючи з першої половини XV ст.: печать *ик* сему ли(с)ту; придано *ик* монастирю [ССУМ I 430], рекль *ик* нимъ [ПЄ 326], *ик* столу [К. 3. 297]. Очевидно, приблизно в XIII ст. з'явився приставний *и(і)* в номені *ікло (ікло)*. В говірках функціонують континуанти *кълъ (къло)* (деякі словотвірно модифіковані) та деривати без вторинного початкового *і(и)*: *кль* (мн.) [Б.-Н. 167], *клова, кловаки, кла* (мн.) [Ж. 349], *кль* (мн.) [Чоп. 150], *кло, кла* (мн.) [Гр. II 252], *кло* [MRSz. 408], *кла* (мн.) [Он. I 355], *кловатий* «криво-зубий» [358], *клик* «язичок у народного музичного інструмента дрімби» (Закарпаття). Очевидно, вже в діалектах праслов'янської мови демінутиви від *кълъ* (чоловічий рід), *къло* (середній рід) «ікло», зокрема *къльсе* > *къльце*, *къльсь* > *кольць*, були перенесені на позначення стебла на початку його розвитку, проростання його з насіння. Таке стебельце, справді, в більшості рослин має форму невеликого ікла.

Фонетично закономірним континуантом давнього деривата — демінутива *къльце* є діалектний закарпатський номен

кѡльце [Чоп. 153], *кѡлце* «кільчик» (перехід *ѡ* > *о* в новозакритому складі), від якого утворено дієслово *кѡлчити* «кільчитися». У літературному *кільчик* < *кольчик* < *кѡльчикѡ* < *кѡльць* < *кѡль* незакономірний і пояснюється аналогією, вторинним зближенням із *кіл* (*кола*) або *кільце* (*коло*) [ЕСУМ II 444]. Виведення українського слова з праслов'янського *кѡль* «кільчик» (буквально — «те, що коле») [ЕСУМ II 444] — неправомірне, бо наведене праслов'янське мало семантику «ікло», а не «кільчик».

Діалектний дериват *кловатий* «кривозубий» [Он. I 358] дає підставу на основі *кѡлѡ* етимологізувати старокиївський топонім *Кѡловѡ* (пор. сучасний *Кловський узвіз*): *сташа ѡ(т) Золоты(х) воротѡ... до Ладьскихѡ воротѡ. а ѡ(т)толѡ ѡли до Клова* [ЛК 428; інші етимології див. ЕСЛПР 68].

Похідним від *кло* [ЕСУМ II 226] є говіркове слово *зѡкло* «ділянка землі, яка заходить у чужу землю» [Гр. II 50], «частина місцевості, оточена з трьох боків ярами»; «затока», «крутий згин дороги» [Лис. 78], *зѡклѡ* «крута зміна напряду річки» [Ник. 35].

Лексема *сало* протягом усієї історії української мови вживається стосовно тварин і як назва продукту харчування, ліків тваринного походження: *листвѡ бѡкви(ч)ного то(л)ци [с] стары(м) сало(м)* [Трв. 53], *И сало* потало, и *ко(в)баса(м)* лихо стало [К. З. 229]. Звичайно, номен *сало* означав підшкірне відкладання жиру в тілі всякого живого організму, але найчастіше вживався стосовно тварин. У закарпатському діалекті *сѡло* — назва внутрішнього жиру, здору [Чоп. 355] (поняття «сало» в закарпатських говорах передає дериват *солонина* < *slanina*, пор. *солоний* < *slapъ*(*жъ*)).

Найменування *морда* зберегло значення «передня частина голови тварини»: *абы цѡлаѡ мѡрда* конска була вѡ той парѡ теплої [Кн. 29], та вже принаймні від кінця XVI — початку XVII ст. у східнослов'янських мовах воно вживається як згрубіла номінація людського обличчя, голови: *Да коли жѡ бы я гетого чорта кулакомѡ вѡ морду, или по лицамѡ...* [Хрест. 317], *Юпитерѡ підпивши,... И морду* на плече склопывши [Котл. Ен. VI 35].

Давній дериват *окорок* в українській мові втратив термінологічно-анатомічне значення й нині в літературній мові зрідка вживається тільки як назва продукту харчування [СУМ V 676]. У староукраїнській мові XVIII ст. він виступає не тільки з семантикою «окіст, лопатка або стегно туші тварини», але, мабуть, і з давнішим значенням — «стегно тварини (живої)»: *на заднемѡ правомѡ окороку...* тавро [Горобець 43]. У говірках старовинну назву *окорок* перенесено на верхню частину мітли [Ж. 565]. Праслов'янське *koŋkъ «нога від боку

(клуба) до стопи» мало фонетичний варіант крокъ [ЭССЯ XII 183], континуантом якого в українській мові є слово *крок* — поприще: *миля...* в то(й) замикається *ъа кроковъ* [Бер. 88]. Для трактування українського *крок* як запозичення з польської мови [S. III 121] немає надійних критеріїв. Лексема поширена на всьому українському ареалі, навіть у закарпатських горах, котрі активних контактів із польською мовою не мали.

Мікрогрупа давніх слів на позначення матеріальних результатів функціонування живого організму протягом віків не зазнала помітних кількісних змін: *сльоза* (діал. *слеза, слиза, сльза, сліза, слоза, сл'уза, сл'еза, сл'уза, слза, ш'л'оза* — Stud. 95; АУМ I № 33, 84; II № 68), *ніт, слина, сопля* (частіше мн. — *соплі*), *молозиво* (на великій території витіснено східно-романізмом, що виступає в найрізноманітніших звукових формах: *курáстра, корáстра, курáйстра, кулáстра, кул'áстра, колáстра, кул'áйстра, кол'áйстра, курáста, квáстро, корáдр'е* — AGB I № 63; Клепикова 109—116; рум. *colast(r)ă, молд. коластрэ* < лат. *colostra* — Клепикова 115), *молоко, сім'я, сеч*, частіше — *сеча* (кінцевий *а* — під впливом *моча*, на що вказує й наголос; діал. *сеч* — Лис. 193, *щина* < *сьчина* — Ж. 1105), *павутина, павутиння* (зб.) (в для усунення з'яння; *-тина, -тиння*, мабуть, за аналогією до іменників із суфіксами *-от-ина, -от-иння*: *бловотина, харкотина, мокротиння*; висловлено пояснення форми з *-т-* як результату впливу номена *паук* — Ф. III 219; менш ймовірно пояснення її як наслідок схрещення давнього *паучина* і вживаного тепер в російських говірках із цим значенням слова *путина*, похідного від *путь* — Ф. III 219, адже в українських говірках такого діалектизму не виявлено; проте вплив дієслова *путати* не виключений; давня форма існує в українських говірках: *павучина* — Чоп. 245; Гр. III 85), пор. ще: *бловотина* (-ю- в цьому іменнику — наслідок впливу дієслова *бловати*, у якому *ю* — результат аналогії до особових форм: *блюю* і т. д.; діал. *бловотина* — закарп. говори, вплив *бловати*): *оуздорвлæ(т) ѿчи с которыхъ се(лѣ)за тече(т)* [Трв. 53], *lachrima слеза* [Слав. 248], *зъ... очей слезы* такъ шли [Гал. Кл. Чеп. 297], *буде(т) ли потѣти здравъ буде(т)* [Трв. 52], *sudor потъ* [Слав. 387], *Роби до поту...* [К. З. 263], плюновеніє: *слина* [Бер. 83], *сѣмене(м)* [62], *sputum слина*, плюновеніє [Слав. 378], *туха сопліє* з носа [277], пор. також: *stiria* капля зме(р)-злая, *сопел(ъ)* [380], *galactopota молочъко* [205], *semen* племя, *родъ, сѣмя* [367], *agapea паучина* [89], *вииде(т) бловатиноѡ* а(л)бо задо(м) [Трв. 55], *vomitus блевотина (блевотина)* [Слав. 418], *блевотина vomitus* [Слав. — Кор. 428].

Деривати старовинної назви *въз(ъ)гера* залишилися в діалектному мовленні: *віскряк* «шмаркля» (*вульг.*), «шмаркач»

(лайл.) [СУМ I 684], *оскряк* [Гр. II 68], *віскривий* «сопливий», *віскривець* «сопливець» [I 241], *возгривий* «сопливий» [Ж. 116]. Очевидно, з давньою основою *возгр-* пов'язане дієслово *базграти* «невміло малювати, писати», що виникло з префіксальної форми *обвазграти (пор. ще рос. *вазгать*). Допускається запозичення слова з польської (*bazgrać*) мови, де воно вважається новотвором неясного походження (ЕСУМ I 114; S. I 29; пор. і ЭСБМ I 275).

Прямого континуанта назви *мвсначина* в староукраїнській мові не виявлено, проте засвідчуються кілька назв відповідного стану жіночого організму: *котораа жена мвса(ч)нояъ* *болестъ* *гръпи(т)* [Грв. 51], *menstrua мвсчачни(й)* *недугъ* *же(н)ски(й)* [Слав. 267]. У обстежених текстах XVIII ст. фіксується складна номінація *мвсчачное одхожденіе*: *Когда мвсчачное о(д)-хо(ж)деніе задержи(т)ся... взми яловцю... узнаешъ помощь* [ЛГП 48]. Унаслідок елізії іменника відбулася субстантивізація відповідного прикметника — *місячне* (діал. *місячка* — Ж. 444; Гр. II 433; введено в клас іменників за допомогою суфікса *-ка* прикметник *місячна* [хворобал]).

В українських говорах зберігаються старовинні утворення *мочь*, *моча*, *міч* (род. відм. *мочи*) [Ж. 445], *моча* [Ж. 455; Он. I 454]; *lotium мочъ*, *урина...* [Слав. 257], *urina мочъ*, *моченіе* [418], на глухоти найлучша е(ст) *мочъ* *заяча*, то е(ст) *урина*, або *сцъятика* [ЛГП 34]; пор. ще: с того дей збитя... *кровю мочильъ* [Арх. ЮЗР 3/VIII 381]. Як бачимо, уже в XVII ст. в українській писемно-літературній мові вживається латинізм *урина*. Евфемізми *лайно*, *гной* та *мотило* також вживалися в староукраїнській літературній мові: *мотыло лайно* [Лекс. пр. 185], *мотыла: гной, лайна* [Бер. 65], *дъра превету в(ъ) яму мотыльную* [119], *merda моти(л)*, *ла(й)но*, *г н о (й)* [Слав. 267], *bulbito дъти(н)ны(м) гное(м)* *мажу*, *каляю* [106], *лайно* *собаче бълое* [Кн. 28], *возми лайно* *кокоше бълє* [ЛГП 32]. *Мабуть*, назва *мотыло* (*мотыль*) була книжною, бо ніяких слідів її в сучасному мовленні не знайдено. Континуанти іншого стародавнього евфемізму та похідні від нього утворення нині є діалектизмами: *лаіно*, *лаіня* «нечистоти, кал, послід» [Ж. 396], *лаіно* «кал, послід, гній» [Гр. II 342], *лаіно* «ряднина, в якій виносять сміття» [Лис. 112], *лаінак*, *лаіняк* «кал, послід тварин» [СУМ IV 159, 438]. Із семантикою «послід» назва *гній* функціонує в діалектному мовленні [Гр. I 294]. Слово *кал* із значенням «послід, екскременти» російські пам'ятки фіксують від XV ст. [СлРЯ VII 32]. Напевне, воно в українській мові також старовинне, адже в народному мовленні дериват-дієслово *каляти* вживається як евфемізм [Б.—Н. 173; Ж. 331; Гр. II 212].

Успадкована давньоруська назва *жєлєза* протягом історії

української мови зазнала фонетичних змін: спочатку після *ж* звук *е* перейшов в *а*, а згодом сталася асиміляція *ж* до *з*: *жв-лоза* > *жалоза* > *залоза* (подібний розвиток стався в *жель-зо* > *залізо*; інакше виникнення форм *залоза*, *залізо* пояснюється в ЕСУМ II 229: *жельзо* > *желізо* > *зелізо*, а далі — зближення початкового *зе-* з префіксом *за-*).

Термін *залоза* вживався головним чином на позначення гланд [Гр. II 60; пор. також: *залозуватий* «хворий на гланди», *залозувати* «хворіти на гланди» — Гр. II 60], опухів [Б.-Н. 145; Ж. 254]. Уже в XIX ст. фіксується й сучасне значення [Ж. 254], яке остаточно закріпилося в 20—30-х роках XX ст. [Нос. 32], — «орган, що виробляє необхідні для організму речовини або видаляє кінцеві продукти обміну» [СУМ III 193]. Це сталося, звичайно, під впливом значення латинського терміна *glandula*, первісне значення якого — «шийна залоза» [ЛРС 456].

Множинна форма *залози* тепер означає «гостре інфекційне захворювання коней, що супроводжується запаленням слизової оболонки носа та глотки, нагноєнням підщелепних залоз...» [СУМ III 193]. Така семантика виявлена у XVIII ст.: Аркгамакъ мой турецкій захороваль на *залози* [Я. М. III 357].

Старовинна фонетика збереглася в дериваті, котрий функціонує в окремих карпатських говорах: *жел'ізниц'а*, *жил'ізниц'а* «набряк, (гнійне) запалення лімфатичних вузлів» [центральне Закарпаття], *желізниця* «тверда пухлина; тверда пухлина з нагноєнням» [Чоп. 91; MRSz 362].

Успадкований давньоруською мовою праслов'янський дериват від *духъ* — *душа* (<*duxja*) > *душа* засвідчується не тільки з основною семантикою безсмертної нематеріальної субстанції, здатної існувати поза тілом: [князь Борис] оуспе предавъ *дшу* свою въ роуцъ ба жива [Усп. зб. 49], [після непритомності князь Василько] вприси воды. они же даша юму. и испи воды и вступи во нь *дша*. и оупомануса [ПВЛ 261], не ...погубите *дшь* своеѣ [МП 245], але і з іншими значеннями, зокрема такими: 1. «внутрішній психічний світ людини, характер»: бѣ оу него снѣ красенѣ лицемѣ и *дшею* [ПВЛ 82], 2. «жива людина»: ни права ни крива не убивайте ... аще будетъ повинен смрти. а *дша* не погубляете [МП 245], 3. «людина (при вказівці на кількість)»: Половци... вша *дшь* боле тмы. а ины а иськоша [ЛК 508], в Нѣмцихъ выше(д) море и потопило землю... боле шьстидесать. тысачъ *дшь* потонуло [ЛГВ 896]. Ці та інші особливості семантики давньої лексеми дійшли до нашого часу [СУМ II 445—447]: хочечи *душу* спасти; богъ прости

емоу *душу*; ни жа(д)на *ѣша* да не имає(т) жадного примѣсу [ССУМ I 333], спасєніє и святують *души* єго; не каждую *души* вѣруйте [Укр. лекс. 91], *дхъ*, *ѣша* [Зиз. 44], *душа* ѿ(т) слобы ята бывши всѣхъ безумнѣйши бывает (ъ); духъ: *душа*, животь [Бер. 33], апѣта *душа* [Слав. 83] та ін.

Історію лексики на позначення дій живого організму, фізіологічних відчуттів, психічних почуттів, їх зовнішніх виявів, фізичного стану людини тощо за браком місця не розглядаємо. Давньоруський матеріал викладено в нашому розділі курсу «Історії української мови. Лексика і фразеологія» [Винник та ін. 37—63]. Про наявність чи відсутність відповідного слова в сучасній українській мові можуть свідчити сучасні еквіваленти, що в дослідженні даються при давньоруських лексемах.

Деякі узагальнення

Давньоруська мова володіла розвиненою лексико-семантичною системою, що склалася на ґрунті багатой праслов'янської спадщини.

На базі праслов'янських слів та значень відбувався розвиток специфічних елементів, котрі разом із особливостями інших рівнів системи чітко окреслили давньоруську мову як лінгвофеномен в ареалі Славії. Внаслідок прямих і опосередкованих контактів давньоруської мови з іншими мовами в її лексичну систему ввійшли запозичені слова, але кількість їх у досліджених лексико-семантичних сферах порівняно невелика. Найпродуктивнішими були зв'язки давньоруської писемно-літературної мови із старослов'янською. Через старослов'янську прийшла більшість грецизмів, проте існували й прямі контакти з грецькою мовою.

На фоні давнього спільного східнослов'янського лексичного фонду окреслюються діалектні ареали, але точні межі їх тепер визначити важко через те, що збережені писемні пам'ятки неоднаковою мірою відображають живе мовлення різних територій давньої Русі, а сучасне поширення континуантів давніх слів, котрі характеризуються як специфічні елементи, не завжди відбиває стан X—XIII ст. Нині такі лексеми можна орієнтувати на великі й нечітко окреслені ареали: північ, південь, південний захід і т. п. Однак, гадаємо, що теперішній суцільний ареал слова на території певної східнослов'янської мови вказує на максимальну поширеність лексеми на відповідних територіях давньої Русі. Зокрема, поширеність специфічного слова або його деривата в усіх наріччях української мови маніфестує наявність конкретного елемента

в більшості південних давньоруських говорів. Особливо показовими в цьому відношенні є крайні західні діалекти української мови, особливо закарпатський, розповсюджений в географічно ізольованому ареалі, політично відірваному від решти східних слов'ян приблизно від XIII ст. Щоправда, давні ареали протягом історії могли звужуватися або розширюватися. І не завжди південноруські діалектизми потрапляли в писемність X—XIII ст. (напр., *хмара*). Напевне, існували й деякі локальні південнорусизми, ареал яких охоплював тільки частину говорів (напр., *лѣпѣкъ* «ліпок», *горуна* «гірчиця»). Південноруські діалектизми, з одного боку, є праслов'янською спадщиною (напр., *ирѣи* «вирій»), а з другого — місцевими новотворами (напр., *прикрутъ* «з невеликою крутизною»). Окремі діалектизми праслов'янської спадщини занесено з півдня на північ Київської Русі, хоча не виключено, що наявність слова в російських говірках вказує на більший ареал слова в X—XIII ст. (напр., *ирѣи*, укр. *вирій*, *ирій* і под., рос. в'ятськ. *ирей* «сильний вітер» — СРНГ XII 28).

Не в усіх лексико-семантичних макрогрупах давньоруської мови удалося виявити гіперноми — родові назви (типу *человѣкъ*, *животина*). Можливо, вони просто не потрапили в писемні пам'ятки, проте не виключено, що їх ще не було в мові. Часто вона обходилася узагальнюючим видовим найменуванням (наприклад, *трава* чи *зельє*, *кустъ*, *дерево* при відсутності виразної назви для поняття «рослина»).

Українська етнічна мова як сукупність територіальних відгалужень та писемно-літературної норми (до XIX ст. — узусу) і в старожитню добу і нині майже повністю (іноді з незначними афіксальними модифікаціями) утримувала й зберігає свою давньоруську спадщину — праслов'янську лексику й східнослов'янські неологізми. Проте континуанти багатьох давньоруських елементів нині функціонують тільки в українських говірках, утворюючи більші або менші континентальні, острівні, окраїнні, окраїнно-острівні ареали (напр., *почка*, *жолудок* і т. д.). Про ізогlossen таких одиниць у староукраїнську епоху говорити рано, оскільки силу-силенну українських пам'яток ще не опубліковано й не обстежено.

Деякі давні слова в літературній мові функціонують на правах архаїзмів, історизмів або вводяться в художні чи наукові твори при зображенні й дослідженні епохи X—XIII ст.

В українській мові збереглася також більшість запозичень, що ввійшли були в живе давньоруське мовлення. Засвоєна лексика (особливо старослов'янська), яка функціонувала в літературній мові X—XIII ст., до нашого часу дійшла тільки частково. Однак книжно-церковнослов'янські елементи в староукраїнській писемній мові XIV—XVIII ст. трималися до-

силь міцно. В літературно-мовній практиці окремих сфер суспільства старослов'янські запозичення певні позиції зберігали навіть у ХІХ ст., насамперед у Галичині, на Буковині й Закарпатті.

Лексика, що позначає навколишній світ і процеси, котрі в ньому відбуваються, та людину як частину природи, не тільки в своїй базовій (ядровій) частині, але й великою мірою у периферійній виявляє різочу тривалість, постійність. Разом із тим вона відкрита й динамічна. Твердження про те, ніби чим більший проміжок часу минув, тим більше ймовірності, що дане слово вийде із вжитку [Арапов 25], — гіпербола. Живучість лексеми не залежить від її віку.

Тривіальною істиною є те, що доля певної лексеми з її значенням тісно пов'язана з долею денотата, з його властивостями. Перенесена на інший об'єкт, вона зберігається (звичайно, з новим значенням), незважаючи на те, що первісний об'єкт, позначуваний нею, перестав існувати. Звичайно, частина слів у мові взагалі або окремих її територіальних відгалуженнях виходить із активного вжитку (напр., *хълмъ*). Корені (основи) таких лексем можуть зберігатися в дериватах (пор. діал. *чешуйшати*).

Життя слова залежить не тільки від долі денотата, але й місця лексеми в системі, особливо від парадигматичної співвіднесеності з іншими спільнокореновими елементами. Наприклад, давня назва *стьбль*, етимологічно затемнена й позбавлена лексичної парадигми, була витіснена словосполучою *дикий кіт* (*дика кішка*).

Лексема може піти в небуття тільки тоді, коли жива мова або діалекти не мають писемної традиції (особливо — безперервної). У мові, котра має тривалу писемну традицію, слова, що перестають функціонувати, зберігаються, будучи зафіксованими в писемних пам'ятках. Вони входять в інертний фонд її. При потребі вони можуть знову залучатися до вжитку, насамперед як архаїзми, історизми, як засоби відтворення попередніх епох (пор. історію ботанічного номена *евшан*).

Отже, словниковий запас живої мови, що нагромадився протягом її історичного усного та писемного функціонування, складається з трьох шарів: *активного*, широко живваного у різних сферах життя, *пасивного*, в який входять лексеми, котрі час від часу використовуються у мовній практиці, — архаїзми, урочисто марковані елементи, тощо (пор. *чоло*, *уста* і т. д.), та *інертного* (пор. д.-р. географічний номен *шеломка*), який у даний період життя мови не використовується: елементи його існують як фіксації в неопрацьованих або лексикографічно впорядкованих текстах. Протягом історії відбувається рух лексики з одного шару в інший. Зви-

чайно, цей процес найбільш жвавий у напрямку від активного фонду через пасивний в інертний.

Важливими в історичному функціонуванні лексеми є її фонетична й семантична тотожність у кожний конкретний відрізок часу.

Зовнішню своєрідність давньоруської спадщини української мови в порівнянні з відповідною спадщиною російської й білоруської мов надали звукові (фонологічні) закономірності. І як би далеко вони не заходили й не змінювали фонетичний вигляд слова, воно ідентифікується з відповідним давньоруським. Оскільки протягом історії консонатизм виявився загалом стабільнішим і не зазнав таких великих змін, як вокалізм, голосні є тим каркасом, на якому в першу чергу тримається звукова ідентифікація слова від покоління до покоління, хоч у цьому беруть участь і найстабільніші елементи вокалізму.

У збереженні словом своєї закономірної фонетики вирішальну роль відіграють його лексико-семантичні й граматичні зв'язки з іншими словами того ж кореня (основи) та словотвірна парадигма, в яку воно входить, можливість елементарно етимологізуватись у свідомості мовців, тобто здатність зберігати певну мотивованість у колі споріднених елементів.

Лексема, яка не має опори в словотвірній парадигмі, як правило, зазнає незакономірних фонетичних модифікацій, деформацій, навіть деструкцій (пор. *бъчела* — *бджола*, *настрѣбъ* — *яструб*, *въверица* — діал. *ловирка* тощо). Причиною нерегулярних звукових змін часто бувають емоційні чинники. Часом спричинені емотивними факторами фонетичні зміни охоплюють багато лексем, «нейтралізуються» й виявляють тенденцію до регулярності. До таких належить перехід початкового приголосного *с* перед *к* у *ш* (пор. д.-р. *скора* — *скорина*, *скоролупа* — укр. *шкіра*, *шкура*, *шкорина*, *шкара-лупа*, а також *шкварити* при давньому *сквара* «чад спалюваних тварин» і т. п.).

Великі звукові, тобто формальні, зміни призводять до послаблення, а згодом — до втрати етимологічних зв'язків слова (до деетимологізації). При цьому варто згадати спостереження М. Мюллера: «Слова чинять опір фонетичному нівеченню, поки живі й зрозумілі; але як тільки вони, так би мовити, гублять присутність духу, в них з'являється фонетичне нівечення...» [Мюллер 33]. Парадоксально, але часте вживання повнозначного слова сприяє збереженню його звукової оболонки, закономірної з погляду історії мови. Деструкції зазнають переважно низькочастотні лексеми. Оскільки носії мови прагнуть до введення лексеми в яку-небудь парадигму (лексичну, «етимологічну»), починається процес «реетимоло-

гізації» слова шляхом зближення його із співзвучними елементами, забезпеченими достатньою лексико-дериваційною парадигмою; в ньому відбуваються індивідуальні фонетичні зміни. Найчастіше такі випадки спостерігаються в живому мовленні, в діалектах (говорах). Традиція писемної фіксації слова в літературній мові сприяє збереженню його фонетичної оболонки. Вона стоїть на перешкоді тенденції незакономірним звуковим модифікаціям, деструкціям. У зв'язку з цим результати нерегулярних фонетичних змін найчастіше виявляються в діалектному середовищі.

Протягом історії в успадкованих давніх лексемах відбуваються також морфологічні та словотвірні модифікації, спричинені прагненням до увиразнення граматично-родової характеристики лексеми, що найяскравіше виявляється в переході іменників жіночого роду з кінцевим приголосним у коло слів на *-а* (пор. д.-р. *мышь*, *вѣшь* — укр. *миша*, *воша*) або ускладненні їх суфіксом *-к-а* — типовим формантом назв жіночого роду (пор. д.-р. *печень*, *селезень* — укр. *печінка*, *селезінка*; не виключено, що в таких випадках маємо утворення з демінутивним суфіксом *-к-а*, які з часом утратили значення здрібності). За допомогою суфіксів не тільки увиразнювалася граматично-родова характеристика слова, але й підкреслювалася вказівка на фізичну стать у семантиці (пор. д.-р. *чъръв*, *гусь* — укр. *черв'як*; *гуска* — *гусак*). Оскільки суфіксальні елементи в таких випадках майже або зовсім нічого нового не вносять у семантику давніх лексем, відповідні слова з погляду історії можна ідентифікувати із старовинними назвами, незважаючи на те, що давньоруські найменування та їхні українські континуанти є структурно відмінними. Можливо, ці тенденції діяли в парі з тенденцією до збереження двоскладових лексем у мові, уникнення односкладових повнозначних слів, котрі з'явилися після занепаду кінцевих *ъ*, *ь*. При цьому варто згадати, що в прабореальній мові — предкові індоєвропейської прамови — лексика складалася саме з двоприголосних кореневих слів [Андреев 4].

Для уникнення омонімії, що виникла внаслідок розщеплення первісно єдиного значення на два самостійних, нерідко вживалися демінутивні форманти (напр.; *мошна* — *мошонка*). Демінутиви згодом утратили значення здрібності.

Південноруські лексичні й семантичні діалектизми нині входять у фонд характерних елементів українського словника (деякі з них притаманні й білоруській мові та південноросійським говіркам; пор. д.-р. *рѣнь*, *пуца* — укр. *рїнь*, *пуца* та ін.). Проте не всі такі елементи нині повністю охоплюють ареал української мови. Це, очевидно, зумовлене обмеженістю ареалів одних слів у минулому (напр., фітономенів *лѣпкъ* >

ліпок, *горуна* > *горунка* — Наддніпрянщина, орономена *дѣлѣ* > *діл*, род. *діла* — Карпати) та звуженням території поширення інших протягом історії української мови (напр., *вѣлна* > *вовна* «хвиля на воді»).

Причини виходу слова з активного функціонування, пересунення їх у пасивний фонд (історизми, архаїзми тощо) чи навіть повне зникнення їх з мовлення на певному етапі розвитку системи мови (всієї або окремих її територіальних відгалужень) — різноманітні:

1. Найпершою й очевидною причиною занепаду лексеми є зникнення відповідних денотатів із притаманними їм властивостями. При цьому деривати, що виникли в добу активного вживання такої лексеми, зберігаються у щоденній практиці (пор. історію номена *тур* та похідних утворень). Часом зберігається й первинне ім'я, перенесене через вторинну номінацію на інший об'єкт (пор. діал. *тур* «жук-олень»), але з первісною назвою вони вже не асоціюються (пор. *тур* і *турити*, *потурити*, *потурати*, діал. фітономен *турій язик*, річка *Тур'я* тощо).

2. Слово з непрозорою етимологією (що втратило внутрішню форму) може бути потіснене синонімом (пор. д.-р. *хѣлмѣ*, *гѣрбѣ* — укр. *пагорб*).

3. Протягом історії мова прагне звільнитися від омонімів або паронімів (пор. д.-р. *зоря* — *заря* — укр. *заграва*). Одним із засобів усунення омонімії є засвоєння слова з іншої мови (пор. д.-р. *вѣлна* «хвиля», *вѣлна* «шерсть вівці» — укр. *хвиля* < п. *fala* < нім. *Welle*, діал. *габа* «хвиля» < уг. *hab*, *вовна* «шерсть вівці»).

4. Слово витісняється запозиченням (пор. д.-р. *пѣчка* — укр. *пирка*).

5. Рідко спостерігається заміна запозиченого слова давньою питоною лексемою або новотвором на власному ґрунті. Такі явища спостерігаються переважно в літературній мові. Назви екзотичних об'єктів майже завжди є запозиченими.

Протягом історії мови в русі перебуває й семантика слова.

Дослідження лексики на позначення об'єктів та явищ навколишнього середовища зайвий раз підтверджує відомі положення про те, що важливими чинниками в розвитку семантики слів відіграють лексична метафора і лексична метонімія, а також дедемінутивація й деаугментативація (втрата коннотації збільшеності, зрублості).

Історія лексики свідчить, що, як правило, в семантиці слова протягом тривалого часу або постійно зберігається домінантний елемент. Проте спостерігаються випадки набуття словом домінантної семантики іншої лексеми, яка позначає

суміжний чи подібний об'єкт (пор. д.-р. *лѣбъ* «череп» — *чело* «лоб», *палець* «великий палець» — *пърстъ* «палець», *зоря* «зоря, освітлення крайнеба перед сходом або після заходу сонця», укр. *лоб*, *палець*, *зоря* «зірка»). При цьому лексема, семантику якої взяла на себе інша, зберігає своє домінантне значення, але набуває різних коннотацій (пор. історію слів *чоло*, *перст* та ін.).

Лексема з перенесеною семантикою може спочатку мати емоційну маркованість, яка згодом стирається, і таке слово стає нейтральним (див. історію слів *рѣтъ*, *шлунок*, що первісно вживалися стосовно тварини) [пор. Русанівський 1988: 95], а назва, потіснена іншою, в свою чергу, сама стає стилево маркованою (пор. історію слів *вуста*, *черво*).

» Семантичні зміни не завжди охоплюють всю мовну територію (пор. загальноукраїнські *рот*, *чоловік* «мужчина» і діал. *чолб* «лоб», *перст* «палець», *пáл'ок*, *пáлець* «великий палець», *збр'і* «освітлення горизонту перед сходом чи заходом сонця», *черво* «живит», *(в)уста* «вуса», *холод* «холодок», *студ'ін* «холод»).

Іноді в діалектах залишаються і мотивуючі основи і дери-вати (*розсілина*, *розпалина*), а в літературній мові тільки мотивуючі слова (*розпадатися*, *розсідатися*).

Лексико-семантичні зрушення розвиваються в мікрогрупах, а через них зміни відбиваються на відповідних більших системах.

Кардинальні зміни значення починаються в лексичних парах, зокрема: 1) синонімічних або дуже близьких за семантикою (пор. історію лексем: д.-р. *холодъ* «холодок» — *студень* «холод» — укр. літ. *холод* — *студінь* «великий холод, холоднеча»; д.-р. *рѣжь* «жито», *жито* «злакові культури», *сѣбожыѣ* «злаки» — укр. *жито*, *збіжжя*; *рож* — в інертному фонді; д.-р. *человѣкъ* «людина», *мужь* «чоловік, чоловік» — укр. *чоловік* «муж, чоловік», новотвір *людина*), 2) антонімічних (пор. д.-р. *густыи* «густий (стосовно текучих об'єктів)» — *рѣдѣкъи* «рідкий (стосовно текучих об'єктів)», *частыи* «який складається із щільно розміщених однорідних предметів» — *рѣдѣкъи* «який складається не з близько розташованих однорідних предметів» — укр. *густий* «густий (як про текучі об'єкти, так і про однорідні предмети, щільно розташовані поряд)» — *частий* «густий (про деякі предмети, розташовані щільно поруч)» — *рідкий* «розташований, розміщений неблизько, нещільно один до одного (про однорідні предмети)», «який перебуває в стані рідини» — СУМ VIII 556; пор. і розвиток додаткових протилежних значень в антонімічних парах: д.-р. *просторъ* «простір» → «свобода, воля, привілля» — *тѣснота* «тіснота» → «неволя, біда»), 3) в омонімах

чи співзвучних лексемах (пор. д.-р. *укропъ* «кип'яток», *кропъ* «кріп» — укр. діал. *опар* «окріп» — *опар* «кріп»).

Слова з конкретним значенням можуть набувати абстрактної семантики (пор. д.-р. *просторъ* «простір» → «свобода, привілля») і навпаки (що трапляється рідше; пор. діал. *свобода* «площа, з якої зібрано врожай і на якій можна випасати худобу»).

Розвиток семантики давньої лексики загалом ішов, з одного боку, в напрямку збагачення її новими елементами, розширення її, а з другого — звуження її, увиразнення домінантного значення, прагнення до того, щоб слово співвідносилося з одною домінантною семантикою, уникнення омонімії. Мабуть, у давнину абсолютних синонімів узагалі не було і слова чітко диференціювалися за домінантними значеннями. В міру віддалення людини від природи частина зовсім різних за значенням номенів (напр., лексем на позначення рельєфів) стала семантично зближуватися, але з поглибленням знання про зовнішній світ виникали нові слова. Це діалектичні процеси.

У досліджуваному словниковому масиві не виявлено випадків іманентного розвитку лексико-фонетичної і лексико-семантичної структур у зворотному напрямку. Очевидно, розвиток мовної системи загалом такої властивості не має на жодному із структурних рівнів.

Успадковані з давньоруської мови слова були і є мотивуючими основами безлічі нових українських лексем, а давньоруські значення — джерелом нової семантики. Давньоруська спадщина — основа лексико-семантичної системи української мови. Вона майже до деталей збереглася, становлячи величезний активний словниковий масив у діалектному мовленні і в літературній мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

анг.	— англійське	одн.	— одина
араб.	— арабське	п.	— польське
б.	— болгарське	півн.	— північне
блр.	— білоруське	поет.	— поетичне
бойк.	— бойківське	полаб.	— полабське
відм.	— відмінок	пор.	— порівняйте
в.-луж.	— верхньолужицьке	прасл.	— праслов'янське
гот.	— готське	рідк.	— рідкісне
гр.	— грецьке	розм.	— розмовне
гуц.	— гуцульське	рос.	— російське
д.-в.-н.	— давньовірхньонімець- ке	рум.	— румунське
дем.	— демінутив	серболуж.	— серболужицьке
дит.	— дитяче	словен.	— словенське
діал.	— діалектне	слов'ян.	— слов'янське
д.-інд.	— давньоіндійське	слн.	— словацьке
д.-р.	— давньоруське	срб.	— сербське
жарт.	— жартівливе	ср.-в.-н.	— середньовірхньоні- мецьке
закарп.	— закарпатське	ср.-гр.	— середньогрецьке
заст.	— застаріле	ст.-блр.	— старобілоруське
зб.	— збірне	ст.-герм.	— старогерманське
згруб.	— згубіле	ст.-п.	— старопольське
здр.	— здрібніле	ст.-рос.	— староросійське
знев.	— зневажливе	ст.-сл.	— старослов'янське
і.-є.	— індоєвропейське	ст.-уг.	— староугорське
ін. сп.	— інший список (Інші списки)	ст.-укр.	— староукраїнське
іран.	— іранське	ст.-ч.	— старочеське
іст.	— історичне	суч.	— сучасне
італ.	— італійське	с.-х.	— сербохорватське
книжн.	— книжне	тат.	— татарське
лат.	— латинське	тур.	— турецьке
лит.	— литовське	тюрк.	— тюркське
літ.	— літературне	уг.	— угорське
мак.	— македонське	укр.	— українське
мар.	— марійське	фам.	— фамільярне
мн.	— множина	фольк.	— фольклорне
молд.	— молдавське.	франц.	— французьке
нім.	— німецьке	х.	— хорватське
н.-луж.	— нижньолужицьке	цсл.	— церковнослов'янське
новогр.	— новогрецьке	ч.	— чеське
		чагат.	— чагатайське
		чув.	— чуваське

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- АВ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Стороженко.— Киев, 1892.— 112 с.
- АВК — Акты, изданные Временною комиссиею... при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— Киев, 1849.— Т. 1—2.
- АЖ — Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582—1583 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К. : Наук. думка, 1965.— 191 с.
- АЖ 1605 — Актова книга Житомирського міського уряду 1605 р.: Рукопис / Зберігається в Центр. держ. іст. архіві України у Києві.— Спр. 2.— Оп. 1.— Од. зб. 4.
- АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1846—1853.— Т. 1—5.
- АКПС — Актова книга Київського підкоморського суду 2-ї половини XVI — середини XVII ст.: Рукопис / Зберігається в Центр. держ. іст. архіві України у Києві.— Фонд 4.— Оп. 1.— Од. зб. 1.
- АЛ
Ал. — Луцька градська книга XVI ст. / Цит. за Т. Мат.
— Тишівська «Александрія» із початку XVIII ст./ Текст і язикову аналізу подає др. Панькевич І. // Наук. зб. т-ва «Просвіта».— 1922.— Р. 1.— С. 1—108.
- Анф. — Анфологіон.— К., 1619.— 16, 1048 арк.
- АО — Акти села Одрехови.— К. : Наук. думка, 1970.— 245 с.
- АП — Книги третие мѣские Ператинские, споряженіе... в року 1683 // Стороженики : Фамильн. арх.— Киев, 1908.— Т. 6.— С. 1—388.
- АПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912—1914.— Вып. 1—3.
- А Пер. — Мотыженский архив: Акты Переясл. полка XVII—XVIII в.— Киев, 1890.
- АРНГ — Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы / Под ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1957.— 1104 с., 279 карт.
- Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов.— Киев, 1859—1914.— Ч. 1—8.
- АУМ — Атлас української мови.— К. : Наук. думка, 1984—1988.— Т. 1.—1984; Т. 2.—1988.

- Аф.** — *Афанасьев-Чужбинский А.* Словарь малорусского наречия.— Спб., 1855.— 176 с.
- АЮЗР** — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1861—1892.— Т. 1—15.
- Байки** — Байки в українській літературі XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 199 с.— (Пам'ятки дав. укр. літ.).
- Бг.** — Богогласникъ.— Почаїв, 1790.— 296 арк.
- БЕР** — Български етимологичен речник.— София : Изд-во БАН, 1971—1986.— Т. 1—3.
- Бер.** — Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 271 с.
- Б.-Н.** — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Вид-во «Наукова думка», 1966.— 423 с.
- Бов.** — Походження о прекрасном юноше и о храбром вытесе Бавве королевичу... (к. XVIII ст.) // Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— С. 101—128.
- БС** — Біологічний словник / За ред. І. А. Підоплічка та ін.— К. : УРЕ, 1974.— 551 с.
- БСЭ** — Большая советская энциклопедия.— 3-е изд.— М. : Сов. энцикл., 1970—1978.— Т. 1—30.
- Бял.** — *Бялковіч І.* Краєві слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 619 с.
- В.** — *Вишневський І.* Сочинения / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. И. П. Еремина.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955.— 372 с.
- Ващ.** — *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960.— 107 с.
- В. В.** — *Верхратський І.* Про говір батюків.— Львів, 1912.— 250 с.
- ВВС** — Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII-го века // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді.— Ужгород, 1927.— Річник 5.
- В. Д.** — *Верхратський І.* Про говір долівський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.— 1900.— Т. 35—36.— Рік 9.— Кн. 3—4.— 127 с.
- В. Зн.** — *Верхратський І. Г.* Знадоби до словаря южноруського.— Львів, 1877.— 88 с.
- В. Н. Зн.** — *Верхратський І.* Нові знадобы до номенклатури і термінології природнописної народної.— Львів, 1908.— 84 с.
- Вор.** — *Воробкевич І.* Твори: В 2 т.— Львів, 1911.— Т. 2.
- Вс. Г.** — Уставная грамота новгородского князя Всеволода Мстиславича, данная в церкви св. Иоанна Предтечи на Опоках // Дополнения к Актам историческим / Собр. и изд. Археогр. комис. Спб., 1846.— Т. 1.— С. 3—5.
- Гал.** — *Галатовський І.* Ключь разумьніа.— К., 1659.— 255 арк.
- Гал. Г.** — *Галатовський І.* Грѣхи розмаитіа...— Чернігів, 1685.— 29 арк.
- Гал. К.** — *Галатовський І.* Ключь разумьніа.— Львів, 1665.— 538 арк.
- Гал. Кл. Чеп.** — *Галатовський І.* Ключь розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга.— К. : Наук. думка, 1985.— 445 с.

- Гал. Н. — *Галятовський І. Небо нове // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга.*— К. : Наук. думка, 1985.— С. 242—343.
- Гат. — *Гатцук М. Українська абетка.*— М., 1861.— 117 с.
- ГНП — *Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под. ред. С. Н. Валка.*— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949.— 407 с.
- Голов. — *Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси.*— М., 1878.— Ч. 2.— 388 с.
- Гр. — *Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка.*— К., 1907—1909.— Т. 1—4.
- ГСБМ — *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.*— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1987.— Вып. 1—8.
- Д. — *Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.*— СПб., 1880—1882.— Т. 1—4.
- ДАБМ — *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.*— Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963.— 971 с.
- Двор. — *Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь.*— 2-е изд.— М. : Рус. яз., 1976.— 1096 с.
- ДГРС — *Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь.*— М. : ГИС, 1958.— Т. 1—2.
- Дей. — *Дейниченко Н. П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі «Українська діалектологія» : (Методол. поради).*— Суми, 1984.— 119 с.
- Д. З. — *Слово Данила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин.*— Л. : Изд-во АН СССР, 1932.— 166, 28 с.
- Дз. — *Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.*— К. : Наук. думка, 1984.— 308 с.
- ДК Уст. — *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов.*— М. : Наука, 1976.— 240 с.
- ДЛ — *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.*— 3-тє вид.— К. : Рад. шк., 1967.— 783 с.
- ДМВН — *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : 3б. акт. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін.*— К. : Наук. думка, 1981.— 316 с.
- ДННС — *Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV веков.*— М. : Наука, 1978.— 311 с.
- ДНРМ — *Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.*— К. : Наук. думка, 1976.— 416 с.
- Добр. — *Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь.*— Смоленск, 1914.— 1022 с.
- Дубр. — *Дубровский В. Українсько-російський словник / Ред. І. Штепенка.*— К. : Час, 1909.— 318 с.
- Д.-Х. — *Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського.*— К. : Наук. думка, 1974.— 781 с.
- ЕСЛПР — *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.*— К. : Наук. думка, 1985.— 254 с.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови : В 7 т.*— К. : Наук. думка, 1982—1989.— Т. 1—3.
- ЄМ — *Апракос Метислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др. ; Под ред. Л. П. Жуковской.*— М. : Наука, 1983.— 526 с.

- 60 — Остромирово евангелие 1056—1057 гг.— 2-е фотолитограф. изд. / Иждивением... И. К. Савинкова.— Спб., 1889.— 588 с.
- € Пут. *Katuzniacki Ae. Monumenta linguae palaeoslovenicae: Collecta et in licetm adita. T. 1. Evangelium Putnanum.*— Vindobonae; Teschenae, 1888.
- €Ю — Древнеславянско-греко-русский словарь из Юрьевского евангелия 1118—1128 г., сличенный с евангелием XI в., XII в. и 1270 г. // Амфилохий, архимандр. Описание Юрьевского евангелия 1118—28 г. Воскресенской Ново-иерусалимской библиотеки.— М., 1877.— 54 с., 233 с. 3 л табл.
- Ж. — *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник.— Львів, 1836.— 1122 с.
- ЖБГ — *Съказаніе и страсть и похвала... Бориса и Гльба // Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под. ред. С. И. Коткова.*— М.: Наука, 1971.— С. 43—58.
- Ж Вол. — *Житіє Володимира поширеної редакції кінця XVII—початку XVIII ст. // Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі.*— К.: Наук. думка, 1984.— С. 194—213.
- Жив. С. — *Жывое слова.*— Мінск: Навука і тэхніка, 1978.— 184 с.
- Ж Ніф. — *Житіє Ніфонта // Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови / Підгот. до друку А. В. Ристенко.*— Одеса, 1928.— 544 с.
- ЖО — *Житіє Ольги за списком кінця XVII—початку XVIII ст. // Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі.*— К.: Наук. думка, 1984.— С. 179—194.
- ЖС — *Житие св. Саввы Освященного / Сост. Кириллом Скифопольским в древнерус. пер. / Изд. И. Помяловский.*— Спб.— 1890.— 588 с.
- ЖФ — *Житиє... Фодосина, игумена печерського // Успенский сборник XII—XIII вв. // Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под ред. С. И. Коткова.*— М.: Наука, 1971.— С. 71—135.
- Зиз. — *«Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.*— К.: Наук. думка, 1964.— С. 23—89.
- ЗСЛ — *Закон Судный людем краткой редакци / Подгот. к печ. М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов; Под ред. акад. М. Н. Тихомирова.*— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— 178 с.
- ИБИ — *Извори за българската история.*— София: Изд-во БАН, 1964.— Т. 9.— 355 с.
- И. Н. — *Постановление Илии, архиепископа Новгородского, и неизвестного белгородского епископа по двум случаям при совершении литургии, 1164—1168 гг. (список XIII ст.) // Памятки древнерусского канонического права.— Ч. 1.— С. 57—62. (Памятники XI—XV в.)*— Спб., 1880.— (РИБ; Т. 6).
- Истрин — *Истрин В. М. Александрия русских хронографов.*— М., 1894.— Кн. 1—2.
- И. Ф. — *Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.*— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— 578 с.

- І. В. — *Величковський І.* Твори.— К.: Наук. думка, 1972.— 191 с.
- Ізб. 1073 — *Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.*— Спб., 1880.— 266 с.
- Ізб. 1076 — *Изборник 1076 г.* / Изд. подгот. В. С. Голышенко и др.— М.: Наука, 1965.— 1091 с.
- Ізм. — *Яворський Ю. А.* Малорусский отрывок Измарагда XVII в. // Sonderabdruck aus der «Jagić-Festschrift: Zbornik u Slavju Vatroslawa Jagića».— Berlin, 1908.— 12 с.
- Іл. — Слово о законъ и благодати // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— Киев: Наук. думка, 1984.— С. 78—196.
- Інт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— 239 с. (Пам'ятки дав. укр. літ.).
- Іо. — Іоанна, митрополита роуськаго... написавшаго правила церковная отъ свѣтыхъ книгъ въ кратыѣ Якову Черноризьцю, 1080—1089 гг. (сп. XIV в.) // Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— Ч. 1.— (РИБ; Т. 6).— С. 1—20.
- І.—Ш. — *Іваницький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник.— Вінниця, 1918.— Т. 1—2.
- Кал. — Календарь или мѣсяцословъ на лѣто ω(т) Рождества Господа нашего Иисуса Христа, 1727... — Киев, 1726.— 40 с.
- Кал. Уж. — Календар.— Ужгород, 1905.— 105; 48 (кінця книжки немає).
- Кар. — *Караџић В. С.* Српски рјечник.— Београд: Нолит, 1969.— 862 с.
- Кас. — *Каспярович М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск: Заря Запада, 1927.— 371 с.
- КГ — Духовное завещание новгородца Климента до 1270 г. // Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка.— М.: Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— С. 54—56.
- К. Грф. — *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— Киев: Наук. думка, 1966.— Вып. 1.— 239 с.; *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI—XVII вв.— Киев: Наук. думка, 1976.— 455 с.; *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— Киев: Наук. думка, 1985.— 206 с. (Опубліковані написи мають наскрізну нумерацію).
- КДА — *Карпатский диалектологический атлас* / С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова и др.— М.: Наука, 1967.— 217 с., 212 карт.
- К. 3. — *Зиновійв К.* Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги; Іст.-літ. комент. В. П. Колосової.— К.: Наук. думка, 1971.— 391 с.
- Кир. — Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц, 1130—1156 гг., сп. XIII ст. // Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— Ч. 1.— С. 21—62.— (РИБ; Т. 6).
- Км. — *Кліт Ю.* Словник бойківського говору // Літопис Войківщини.— Самбір, 1934—1937.— 92 с.
- Кн. — Книжниця для господарства.— Почаїв, 1788.— 111 с.
- Кн. Рож. — «Книги рожаю роздѣль А. ... Викла(д) мѣсць труднѣ(й)ши(х)»: Рукопис XVII ст. / Зберігається в ЦНБ АН України.— 9 П/111.

- Корз. — *Корзонюк М. М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика : 36. наук. пр.— К. : Наук. думка, 1984.— С. 62—267.
- Котл. Ен. — *Котляревский И.* Виргилиева «Энеида» на малороссийский язык переложенная.— Харьков, 1842. Ч. 1—6.
- КП — *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик : (Вступ, Текст, Примітки).— К., 1930.— 231 с.
- КС — Списки древнего перевода поучений Ефрема Сирина... // Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.— Спб., 1867.— № 1—40.— С. 66—89.
- КТ — Казки про тварин.— К. : Наук. думка, 1976.— 576 с.
- КТСВ — *Жучкевич В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии.— Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1974.— 448 с.
- ЛАЗ — *Дзедзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської обл. УРСР : (Лексика).— Ужгород, 1958—1960.— Ч. 1—2.
- ЛАНП → *Назарова Т. В.* Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті.— К. : Наук. думка, 1985.— 136 с.
- Л Вел. → *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. С. Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.— Киев, 1848—1864.— Т. 1—4.*
- Л Вел. 1 — *Величко С.* Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками.— Киев, 1926.— 16, 269 с.— (Памятки укр. письменства / Археогр. коміс. УАН; Т. 1).
- ЛГВ — Галицько-Волинський літопис // Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— С. 715—938.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛГП → *Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передриєнко.— К. : Наук. думка, 1984.— 127 с.*
- ЛГр. — *Грабянка Григорий.* Дѣйствія... брани Б. Хмельницького... — Киев, 1854.— 281 с.
- Лекс. Ен. → *Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О.* Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського / Показчик слововживання.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1955.— 207 с.
- Лекс. пр. — Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто сер. XVI ст. // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.— С. 175—194.
- Лис. → *Лисенко П. С.* Словник поліських говірок.— К. : Наук. думка, 1974.— 260 с.
- ЛІ — Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— 938 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛК — Київський літопис // Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— Спб., 1908.— С. 284—715.— (Там же).
- ЛКІМ — Лексична картотека Інституту української мови АН України.
- ЛЛ — Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926—1927.— 580 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1—2).
- ЛЛьв. → *Львівський літопис XVII ст. // Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець.— К. : Наук. думка, 1971.— С. 99—124.
- ЛН — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950.— 640 с.

- Л Нов. — Новгородская пятая летопись.— Пг., 1917.— 264 с.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 4; ч. 2; вып. 1).
- Л Остр. — Острожский летописец XVII ст. // Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М.: Наука, 1979.— С. 208—220.
- ЛРК — Дохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (Зб. акт. документів) / Підгот. до вид. О. М. Маштабей та ін.— К.: Наук. думка, 1986.— 224 с.
- ЛРС — Дворецкий И. X. Латинско-русский словарь.— М.: Рус. яз., 1976.— 1096 с.
- ЛС — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л.: Изд-во АН СССР, 1926—1927.— С. 289—540.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 2).
- ЛСам. — Летопись Самовида по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник.— Киев, 1878.— 81; 469 с.
- Лт. Остр. — Острожский літописець XVII ст. // Бево О. А. Львівський і Острожський літописець.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 125—140.
- Л. Укр. — Українка Л. Твори: В 5 т.— К.: Держлітвидав, 1951—1956.— Т. 1—5.
- Лун. — Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды.— (К истории лунника).— Спб., 1901.— Вып. 2.— 167 с.
- Луц. Г. — Луцька грамота 1519 р. // Мовознавство.— 1989.— № 1.— С. 70—71.
- ЛХм. — Хмельницкая летопись, 1636—1650 гг. // Летопись Самовида...— Киев, 1878.— С. 77—81.
- М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному ч[е]л[о]в[ѣ]ку» // Петров А. Материалы для истории Угорской Руси.— Пг., 1921.— Т. 7.— VI, 295 с. Памятники церков.-религ. жизни угроруссов XVI—XVII вв.
- Мар. — Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов: Назв. рельефов // Полесье.— М.: Наука, 1968.— С. 206—255.
- Марус. — Марусенко Т. А. Названия рельефов в говорах Хмельницкой области УССР // Карпатская диалектология и ономастика.— М.: Наука, 1972.— С. 277—299.
- МГ — Грамота великого князя Мстислава Владимировича и его сына Всеволода около 1130 г. // Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка.— 2-е изд.— М.: Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— С. 33—34.
- МДЛ — Потєбня А. А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киев. старина.— 1890.— Т. 28.— С. 91—94.
- Митр. — Митрак А. Русско-мадьярский словарь.— Унгар (Ужгород), 1884.— 854 с.
- МП — «Поученіє» В. Мономаха // Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Л.: Изд-во АН СССР, 1926.— С. 240—251.— (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1).
- МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1971—1979.— Вип. 1—6.
- Наз. — Назиратель / Изд. подгот. В. С. Гольщенко и др.; Под ред. С. И. Коткова.— М.: Наука, 1973.— 751 с.
- НГБ — Арциховский А. В., Тихомиров М. Н. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1951 г.).— М.: Изд-во АН СССР, 1953.— 67 с.
- Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1953—1954 гг.).— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— 158 с.

- Арциховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1955 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— 152 с.
- Арциховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1956—1957 гг.).— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 328 с.
- Арциховский А. В., Янин Л. В.* Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1962—1976 гг.).— М. : Наука, 1978.— 129 с.
- Янин В. Л., Зализняк В. Н.* Новгородские грамоты на бересте : (Из раскопок 1977—1983 гг.).— М. : Наука, 1986.— 311 с.
- Ник. — *Никончук М. В.* Матеріали до лексичного атласу української мови : Правобереж. Полісся.— К. : Наук. думка, 1979.— 314 с.
- Ном. — *Номоканонъ.*— Львів, 1646 р.— 6; 84; 8 арк.
- Нос. — *Носов А.* Словник антропогеографічної термінології : (Просп.).— Х. : УРЕ, 1931.— 212 с.— (Матеріали до укр. термінології та номенклатури; Т. 3).
- Н. Ч. — *Пандекты Никона Черногорца XII—XIII вв.* // *Срезневский И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятках.— Спб., 1876.— № 41—80.— С. 217—296.
- ОВС — *Определение Владимирского собора, изложенное в грамоте митрополита Кирилла II, 1274 г. (сп. XIII в.)* // *Памятники древнерусского канонического права.*— Спб., 1880.— Ч. 1.— С. 83—102.— (РИБ; Т. 6).
- ОЕ — *Остромирово евангелие.* / Изд. А. Востоковым.— Спб., 1843.— 623 с.
- Он. — *Оншикевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К. : Наук. думка, 1984.— Ч. 1—2.
- Ор. — *Орологіон, сирѣчь Часословъ.*— Львів, 1642.— 522 арк.
- Орол. — *Орологіон сіе есть часословъ.*— К., 1713.— 361 с.
- П. — *Грамоти XIV ст.* / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-показж. М. М. Пещак.— К. : Наук. думка, 1974.— 255 с.
- ПА — *Амфилохий, архимандрит.* Словарь из «Пандекта» Антиоха XI века Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки.— М., 1880.— 168 с.
- Пал. — *Копыстенский Э.* Палинодия // *Памятники полемической литературы.*— Спб., 1876.— Кн. 1.— С. 312—1199.— (РИБ; Т. 4).
- Палм. — *Паламарчук Л. С.* Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки // *Лексиког. бюл.*— 1958.— Вип. 6.— С. 22—35.
- ПБЭ — *Православная богословская энциклопедия.*— Спб., 1906.— Т. 7.
- ПВЛ — *Повесть временных лет* // *Лаврентьевская летопись.*— 2-е изд.— Л. : Изд-во АН СССР, 1926—1927.— 286 с.— (Поли. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1).
- Пер. — *Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христианам* // *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів ; Вид-во Львів. ун-ту, 1954.— С. 25—63.
- Перем. — *Перемишлянин : Місяцеслов...* на р. 1850.— Перемишль, 1850.— 77 с.
- Пет. — *Петров А.* Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в.— Прага, 1929.— 219 с.

- ПЄ < — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— № 15512.
- Піск. — *Ліскунов Ф.* Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан.— К., 1882.— 304 с.
- ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передриєнко.— К. : Наук. думка, 1987.— 173 с.
- Пов. — *Перетц В. Н.* Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в.— Спб., 1903.— 111 с.
- Полуст. — Полуставъ или правило...— К., 1690.— 18, 144, 516, 8 арк.
- Полууст. — Полууставъ.— К., 1682.— 339 арк.
- ПП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви (XV — нач. XVI в.) // Основа.— 1861.— Ноябрь.— дек.— С. 33—64.
- ПР — Правда Русская : Тексты / Подгот. к печ. В. П. Любимов и др. ; Под. ред. Б. Д. Грекова.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940.— Т. 1.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— М. : ГИС, 1958.— 1284 с.
- Пр. РУС — *Йогансен М., Наконечный М., Німчинов К., Ткаченко Б.* Практичний російсько-український словник.— Х. : Держвидав України, 1926.— 238 с.
- ПС — Святительское поучение новопоставленному священнику конца XIII в. / Памятники древнерусского канонического права.— Спб., 1880.— С. 101—110.— (РИБ; Т. 6).
- Птицы — Птицы Советского Союза / Деменьтьев Г. П., Гладков Н. А., Исаков Ю. А. и др.— М. : Сов. наука, 1952.— Т. 4.
- Пч. — Книги бьчела... // *Семенов В.* Древняя русская Пчела по пергаментному списку.— Спб., 1893.— 444 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 54, № 4).
- ПЭРСХ — Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук.— Спб., 1900—1909.— Т. 1—12.
- Р. — Южнорусские грамоты / Собр. Влад. Розовым.— Киев, 1917.— Т. 1.
- Рад. — Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись.— Фото-мех. воспроизведение рукописи.— Спб., 1902.— 252 л.
- Рад. Б. — *Радивилловский А.* Байки // Байки в українській літературі XVII—XVIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 115—149.— (Пам'ятки дав. укр. літ.).
- РГ — Уставные грамоты смоленского князя Ростислава Мстиславича и епископа Мануила, данные смоленской епископии // Дополнения к Актам историческим / Собр. и изд. Археогр. комис.— Спб., 1846.— Т. 1.— С. 5—8.
- Р. Д. — Русалка Днѣстровая.— Будим, 1837.— 135 с.
- РИБ — Русская историческая библиотека.
- Римша — *Римша А.* Которого са м(с)ца што за старыхъ веков дѣло короткое описаніе.— Острог, 1581.— 2 с.— / Фоторепродукція в кн.: *Запаско Я., Ісаевич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва : (Кат. стародруків, вид. на Україні.— Львів : Вища школа, 1981.— Кн. 1.— С. 27).
- Розм. — Розмовник XVI ст. : Рукопис / Зберігається в Національній бібліотеці в Парижі.— Slav. № 7.— (мікрофільм).
- РП — Русская Правда // *Карский Е. Ф.* Русская Правда по древнейшему списку : Введение, текст, снимки, объясн.,

- указ. авт. и слов. состава.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— 114 с.
- Рус. — Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського.— К. : Наук. думка, 1965.— 163 с.
- РУС — Русско-украинский словарь.— К. : Наук. думка, 1968.— Т. 1—3.
- РУС 1924 — Російсько-український словник.— К. : УРЕ, 1924—1933.— Т. 1—3.
- РУС 1937 — Російсько-український словник.— К. : Вид-во АН УРСР, 1937.— 890 с.
- РУС 1948 — Русско-украинский словарь.— Киев : ГИС, 1948.— XVI, 799 с.
- С. — *Сковорода Г.* Твори : В 2 т. / Упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— Т. 1—2.
- Саб. — *Сабалдир Г.* Практичний розсійсько-український словник.— К. : Час, 1926.— 436 с.
- СБГПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1979—1986.— Т. 1—5.
- СГ — Смоленские грамоты XIII—XIV вв. / Подгот. к печ. Т. А. Сумникова, В. В. Лопатин ; Под ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.— 139 с.
- СГУ — Словник гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.— 780 с.
- СДЕЛІМ — Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Ред. Н. Раевский, М. Габинский.— Кишинэу : Ред. принцип. ЕСМ, 1978.— 678 п.
- СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов.— М. : Рус. яз., 1988—1989.— Т. 1—2.
- Сем. — Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський) XVII ст. : Рукопис / Зберігається в Болдеанській бібліотеці в Оксфорді.— № М. С. March 187.
- Серап. — Слова Серапиона, епископа Владимирского // Буслаев Ф. Русская хрестоматия.— М., 1898.— С. 120—124.— (Памятники древ. рус. лит. и нар. словесности; 7-е изд.).
- Син. — Синоніма славеноросская // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів і пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.— С. 91—172.
- Синопс. — Синопись.— К., 1674.— 124 с.
- СІС — Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука.— К. : УРЕ, 1974.— 777 с.
- СКП — *Яворский Ю. А.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII вв.— Прага, 1931.— 149 с.
- Слав. — Славинецький Є. Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.— С. 59—420.
- Слав.— Кор. — *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинський // Там же.— С. 423—541.

- Сл. Ен. — *Собрание малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» // Котляревский И. Виргилиева «Энеида» на малороссийский язык переложенная...* — Спб., 1808.— 24 с.
- СЛРЯ — *Словарь русского языка XI—XVII вв.*— М. : Наука, 1975.— 1989. Вып. 1.— 15.
- СЛРЯ АН — *Словарь русского языка / Сост. 2-м Отд-нием Акад. наук.— Постоян. слов. комис. АН СССР.*— Спб. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1895—1930.— Т. 1—5.
- См. К. — *Смотрницкий Г. Ключь царства небесного.*— Острог, 1587.— 8, 14 арк.
- СМШ — *Словник мови Шевченка* : В 2 т.— К. : Наук. думка, 1964.— Т. 1—2.
- СП — *Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.*— М. : Наука, 1967.— 401 [III] с.
- СПИ — *Слово о полку Игоревъ // Ироическая песнь о походе на полцевей удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича.*— М., 1800.— С. 1—48.
- Ср. — *Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.*— Спб., 1893—1912.— Т. 1—3.
- СРДГ — *Словарь русских донских говоров: В 3 т.*— Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1975.— Т. 1.— 171 с.
- СРНГ — *Словарь русских народных говоров.*— М. ; Л. : Наука, 1965—1989.— Вып. 1—24.
- ССПИ — *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.*— М. ; Л. : Наука, 1965—1984.— Вып. 1—6.
- ССРЛЯ — *Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.*— М. ; Л. : Изд-во АН СССР : Наука, 1948—1965.— Т. 1—17.
- ССУМ — *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : В 2 т.*— К. : Наук. думка, 1977—1978.— Т. 1—2.
- СУ — *«Устав Студийский» по списку XII в. ; Фрагм. / Подгот. к печ. Д. С. Ищенко // Источники по истории русского языка.*— М. : Наука, 1976.— С. 109—130.
- СУМ XVI—XVII — *Словник української мови XVI—першої половини XVII ст. : Проб. зош.*— К. : Наук. думка, 1983.— 158 с.
- СУМ — *Словник української мови : В 11 т.*— К. : Наук. думка, 1970—1980.— Т. 1—11.
- Супр. — *Северьянов С. Супрасльская рукопись.*— Спб., 1904.— 750 с.
- СЭС — *Советский энциклопедический словарь.*— М. : Сов. энцикл., 1980.— 1600 с.
- Т. — *Историчний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.*— Х. ; К. : Держвидав України, 1930—1932.— Т. 1.
- Теод. — *Теодорович Н. Помощник у домустві, 1791 р. // Чучка П. П. Закарпатоукраїнська пам'ятка науково-популярного стилю XVIII ст. (публікація) : Зап. наук. т-ва.— Пряшів, 1977.— № 4—5.— С. 144—160.*
- Тіт. — *Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII—XVIII вв. : Всезб. передм. до укр. стародруків.*— К., 1924.— 546 с.
- Тимч. — *Тимченко Е. Русско-малороссийский словарь.*— Киев, 1897—1899.— Т. 1—2.
- Т. Мат. — *Тимченко Е. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV—XVIII вв. : Рукопис /*

Зберігається в бібліотечі Інституту української мови АН України у Києві.

- Тр. — Тріодіон, си естъ тріпѣснецъ.— К., 1627.— 806 с.
- Трв. — Німчук В. В. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство.— 1976.— № 5.— С. 51—55.
- ТС — Кривицькі А. А., Цыхун Г. А., Яшкін І. Я. Тураўскі слоўнік : У 5 т.— Мінск : Навука і тэхніка, 1982—1987.— Т. 1—5.
- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Выд-ва АН БССР : Навука і тэхніка, 1977—1984.— Т. 1—5.
- Тур. — Еремін П. И. Литературное наследие Кирилла Туровского // Тр. Отд-ния древнерус. лит.— 1957.— Т. 13.— С. 409—426.
- УВ — Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов.— М. : Наука, 1976.— С. 12—84.
- Уд. — Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови.— К. : Вища шк., 1984.— Т. 1.— 304 с.
- Укр. лекс. — Дзєже Л. Украинская лексика сер. XVI века : Няг. поучения : (Слов. и анализ).— Дебрецен, 1985.— 525 с.
- Укр. п. — Українська поезія : кінець XVI — початок XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крєкотєнь.— К. : Наук. думка, 1978.— 431 с.
- УЛ — Українська література XVIII ст. : Поет. твори. Драм. твори. Проз. твори.— К. : Наук. думка, 1983.— 694 с.
- Урб. — Петров А. Первый печатный памятник угорорусского наречия «Урбар».— Спб., 1908.— 139 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 84, № 2).
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія : В 17 т.— К. : УРЕ, 1960—1965.— Т. 1—17.
- УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник : В 3 т. / Ред. кол. : М. П. Бажан та ін.— К. : УРЕ, 1966—1968.— Т. 1—3.
- УРС — Українсько-російський словник : В 6 т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1953—1963.— Т. 1—6.
- УС — Устав студийский XII в. (отрывки) // Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки.— М., 1869.— Отд. 3, ч. 1.— С. 259—270.
- Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др. ; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— 752 с.
- УЯ — Устав князя Ярослава о церковных судах // Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов.— М. : Наука, 1976.— С. 85—139.
- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М. : Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.
- Фіз. — Карнеев А. Материалы и заметки по литературной истории физиолога.— Спб. : Императ. о-во любителей древ. письменности.— 1890.— 393 с.
- Фил. — Коршунюв А. Афанасий Филипович : Жизнь и творчество.— Минск : Наука и техника, 1965.
- Ф. П. — Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961.— 502 с.

- ФУ — *Кістяківський О. Б.* Птахи.— К. : Вид-во АН УРСР, 1957.— 432 с.— (Фауна України; Т. 4).
- Х. — *Ханенко Н.* Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727—1753 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского.— Киев, 1884.— XV, 524 с.
- ХА — Книги временных и образных Георгия мниха // *Истрин В. И.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.— Пг., 1920.— Т. 1.— 612 с.
- ХД — Житие и хождение Данила, Русских земли игумена, 1106—1108 : (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в., изд. Православ. палест. о-вом.— Спб. : Глазнов, 1896.
- ХДУЛ — Хрестоматия древней украинской литературы (до к. XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.— 3-те вид., доп.— К. : Рад. шк., 1967.— 783 с.
- Хр. — *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 1.— 415 с.
- Хрон. — Хроника се есть летописецъ..., 1656—1771 р. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— 1, 165.
- Хрон. лит. — Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей.— М. : Наука, 1975.— Т. 32.— С. 15—127.
- Хрест. — Хрестоматия па гісторыі беларускай мовы.— Мінск : Выд-ва АН БССР, 1961.— Ч. 1.— 539 с.
- Ч. 1489 — [Уривки з Четьї 1489 р.] // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— С. 1—107.— (Сб. по рус. яз. и словесности; Т. 1, вып. 1).
- Чер. — *Черепанова Е. А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полевья.— Сумы, 1984.— 275 с.
- Чет. 1489 — Четья 1489 р. : Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України.— ДА/415 А.
- Чоп. — *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь.— Будапешт, 1883.— 492 с.
- Чуд. — *Чудинов А. Н.* Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка.— Спб., 1894.— 989 с.
- Чуд. РД — Съказаніе чудсь... Романа и двда // Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др. ; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.— С. 58—71.
- Ш. — Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963—1982.— Т. 1—2 (Вып. 1—8).
- ШБКн.— *Шевченко Т.* Більша книжка / Автографи поезій 1847—1860 рр.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— VII, 335 с.
- Шевч. Тр. л. — *Шевченко Т.* Три літа : Автогр. поезій, 1843—1845 рр.— К. : Наук. думка, 1966.— 118 арк.— 15 с.
- ЭСБ — Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.— Спб., 1893—1904.— Т. 1—41А.
- ЭСБМ — Этимологичны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1978—1988.— Т. 1—4.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М. : Наука, 1974—1989.— Вып. 1—15.
- ЭСЧЯ — *Егоров В. Г.* Этимологический словарь чувашского языка.— Чебоксары : Чуваш. кн. изд-во, 1964.— 355 с.

- Я. — *Яворский Ю. А.* Песня-баллада о козаке Кулине и духовная песнь грешных людей // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді.— Ужгород, 1929.— Річ. 6.
- Яв. — *Яворницький Д. І.* Словник української мови.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.— 412 с.
- Явор. — *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпаторусских сборника XVIII-го в. : Описание рукописей и тексты.— Киев, 1909.— 95 с.
- Я. М. — *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Киев, 1893—1897.— Ч. 1—3.— Львов, 1913.— Ч. 4.
- AGB — Atlas gwar bojkowskich / Oprac. na podstawie zapisów S. Hrabca przez Zespół Inst. Słowianoznaw. PAN pod kier. J. Riegera.— Wrocław etc. : PAN, 1980—1986.— Т. 1—6.
- AJDŁ — *Stieber Z.* Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny.— Łódź : Zakład im Ossolińskich, 1956—1964.— Z. 1—8.
- Bez. — *Bezlej F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana : Mlad. kn., 1976—1982.— Kn. 1—2.
- Br. — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa : WP, 1957.— 806 s.
- DLRM — Dictionarul liblilor române moderne.— București : Acad. RPR, 1958.— 961 p.
- EWK — Encyklopedia wiedzy o książce.— Wrocław etc. : Zakład im Ossolińskich, 1971.— 2874 s.
- Glog. — *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa : WP, 1972.— Т. 1—4.
- Györf. — *Györfly Gy.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza.— Budapest : Akad. kiadó, 1963.— K. 1.— 910 o.
- Hol.— K. — *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha : St. nakl. učeb., 1952.— 575 s.
- J. — *Jenč R.* Ratarska terminologija.— Budyšin : Domowina, 1966.— 236 s.
- Kal. — *Káľal K., Káľal M.* Slovenský slovník z literatúry aj nárečí.— Banská Bystrica, 1923.— 1012 s.
- Kl. — *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.— Berlin ; Leipzig, 1924.— 558 S.
- Mach. — *Machek V.* Etimologický slovník jazyka českého.— Praha : CSAV, 1971.— 866 s.
- Mak. — *Makowiecki S.* Słownik botaniczny łacińsko-matoruski.— Kraków : PAU, 1936.— 408 s.
- MEP — Mała encyklopedia powszechna.— Warszawa : WP, 1970.— 1200 s.
- Mikl. — *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum.— Vindobonae, 1862—1865.— 1171 p.
- MNTESz — A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára.— Budapest : Akad. kiadó, 1967—1984.— K. 1—4.
- MRSz — Magyar — ruszin szótár. Мадярсько-руський словарь.— Ужгород, 1928.— 516 с.
- Need. — *Needon Ch.* Obst und Gemüse: Herkunft, Anbau, Zubereitung.— Leipzig : Verl. Frau, 1982.— 161 S.
- R. — *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyzny.— Wrocław etc : Zakł. im Ossolińskich, 1968.— 934 s.
- S. — *Stawski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952—1982.— Т. 1—5.
- Sk. — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika / Ured. M. Deanović. L. Jonke.— Zagreb : Jugosl. akad. zn. i umjet., 1971—1984.— Kn. 1—4.

- SJStSl — Slovník jazyka staroslověnského.— Praha : Academia, 1966—1982.— D. 1—3.
- Soph. — *Sophocles* E. A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods : In 2 vol.— New York : Frederick Ungar Publishing Co.— Vol. 1—2.
- SP XVI w. — Słownik polszczyzny XVI w.— Wrocław etc. : PAN, 1966—1975.— T. 1—9.
- Stud. — Studia nad dialektologią ukraińską i polską / Oprac. i przygot. do druku M. Karaś.— Kraków ; Warszawa, 1975,— 239 s.— (Prace językoznawcze; Z. 44).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Актуальные проблемы I — Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков : Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф. — Днепропетровск, 1975. — 190 с.

Актуальные проблемы II — Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков : Тез. докл. — Днепропетровск, 1988. — Ч. 1. — 224 с.

Алексеев Л. В. «Оковский лес», «Повести временных лет» // Культура средневековой Руси. — Л. : Наука, 1974. — С. 5—11.

Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык. — Л. : Наука, 1986. — 286 с.

Арапов М. Сколько слов в языке? Или краткое описание лингвистического опыта, продолжить автор приглашает читателя // Знание — сила. — 1984. — № 2. — С. 23—26.

Арполенко Г. П. та ін. Історія української мови : Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк. — К. : Наук. думка, 1983. — 503 с.

Арциховский А. В. Археологические открытия в Новгороде // Вестн. АН СССР. — 1951. — № 12. — С. 60—69.

Батюк Л. И. Язык летописи Самовидца : Лексика, фразеология, морфология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Львов, 1961. — 19 с.

Бахилина Н. Б. История цветообозначения в русском языке. — М. : Наука, 1975. — 288 с.

Бевзенко С. П. та ін. Історія української мови : Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, С. П. Самійленко. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с.

Безпалько О. П. та ін. Історична грамати́ка української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін. — К. : Рад. шк., 1962. — 510 с.

Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов : Этногр. очерк. — Гродно, 1895. — 186 с.

Борисова Е. Н. Лексика Смоленского края по памятникам письменности : Учеб. пособие. — Смоленск, 1974. — 161 с.

Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики. — Киев. : Наук. думка, 1965. — 160 с.

Булаховский Л. А. Славянские наименования птиц // Вибр. пр.: В 5 т. — К. : Наук. думка, 1978. — Т. 3. — С. 189—299.

Булаховский Л. А. Голосні повного утворення // Там же. — К., 1977. — Т. 2. — С. 238—261.

Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятниках XII—XIV ст. // Пр. Київ. ун-ту.— 1954.— Т. 1.— С. 121—147.

Булыка А. М. Даўня запазычанні ў беларускай мове XIV—XVIII ст.— Мінск : Навука і тэхніка, 1972.— 383 с.

Булыка А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV—XVIII ст.— Мінск : Навука і тэхніка, 1980.— 256 с.

Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 150 с.

Бурячок А. А. та ін. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського / А. А. Бурячок, А. Т. Залашко, А. О. Ротач, М. Д. Северин.— К. : Рад. шк., 1974.— 54 с.

Гістарычная лексікалогія беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1970.— 339 с.

✓ *Головацький Яр.* Коротка відомість о рукописах славянских и русских, находящихся в книжнице монастыря св. Василия Великого у Львові // Русска Дневства.— Будим, 1837.— С. 122—129.

Головацький Я. Поділ часу у руснів // Шашкевич М., Головацький Я. Твори.— 2-ге вид.— Львів, 1913.— С. 276—285.

Гончаров В. К. Райковецкое городище.— Киев : Изд-во АН УССР, 1950.— 219 с.

✓ *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст. : На матеріалі укр. діаріюшів.— К. : Наук. думка, 1979.— 127 с.

Гринчишин Д. Г. [Рецензія] // Укр. мова і літ. в шк.— 1984.— № 9.— С. 72—74.— Рец. на кн. : Історія української мови : Лексика і фразеологія.— К. : Наук. думка, 1983.— 743 с.

Дзєндзелівський Й. О. Из спостережень над слов'янською народною етимологічною лексикою : Назви коника (*Tettigonia viridissima*) в говорах слов. мов // : Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften / Festschrift zu Ehren von J. Hamm.— Wien, 1975.— S. 69—82.

✓ *Ващенко В. С.* З історії та географії діалектних слів : Матеріали до вивч. лексики говорів серед. та ниж. Наддніпрянщини.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1962.— 174 с.

Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини : Лекс. матеріали.— Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1968.— 158 с.

Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського.— Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1955.— 207 с.

Верхратський І. Говір батоків.— Львів, 1912.— 250 с.— (Зб. філол. секції наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка; Т. 15).

Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К. : Наук. думка, 1966.— 151 с.

Винник В. О. та ін. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко, В. В. Німчук, Л. С. Паламарчук та ін.— К. : Наук. думка, 1983.— 743 с.

Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор.— М. : Наука, 1986.— С. 88—135.

✓ *Воронин Н. Н.* Пища и утварь // История культуры древней Руси : Домонг. период : Матер. культура.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951.— Т. 1.— С. 263—279.

Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // Там же.— С. 280—314.
Воскресенский Г. Древнеславянское Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста.— Сергиев Посад, 1894.— 409 с.

Выгонная Л. Т. Полесская земледельческая терминология // Лексика Полесья : Материалы для полес. диалект. слов.— М. : Наука, 1968.— С. 93—160.

Вялкина Л. В. Из истории слов — терминов времени : (На материале писем. памятников XI—XIV вв.) // Древнерусский язык : Лексикология и словообразование.— М. : Наука, 1975.— С. 69—93.

Генсворський А. І. Галицько-Волинський літопис : Лексич. фразеологія.

Дзєндзєлівський Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття // Stud. slav.— Budapest, 1960.— Т. 6.— С. 113—143.

Дзєндзєлівський Й. О. Із спостережень над українською гідрографічною номенклатурою (назви частин річки) // III Респ. ономаст. гідронім. конф. : Тези.— К., 1965.— С. 23—27.

Дзєндзєлівський Й. О. Українські рефлексії та деривати * *segnъ*, * *segnь* на слов'янському тлі // Зб. за філологію та лінгвістику.— 1982.— 36. 25/1.— С. 73—89.

Дзєндзєлівський Й. О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області // Наук. зап. Ужгор. ун-ту.— Ужгород, 1955.— Т. 15.— С. 81—139.

Дзєндзєлівський Й. О. Ткацька лексика українських говорів Закарпатської обл. УРСР // Studia slavica.— Budapest, 1967.— Т. 13.— С. 181—246.

Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 267 с.

Древняя Русь : Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин.— М. : Наука, 1985.— 431 с.

Езиковедски изследвания в чест на акад. С. Младенов.— София : Изд-во БАН, 1957.— С. 313—315.

Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К. : Наук. думка, 1989.— 288 с.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови : Фонетика.— К. : Наук. думка, 1979.— 387 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х рр. XIX ст.)— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 416 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (к. XIX—поч. XX ст.)— К. : Наук. думка, 1970.— 303 с.

Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников.— М. : Наука, 1976.— 368 с.

Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии.— Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1974.— 448 с.

З історії української лексикології.— К. : Наук. думка, 1980.— 263 с.

Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов.— М. : Наука, 1983.— 197 с.

Иллич-Свицький В. М. Русск. смоковница, слав. *smoky* «инжир, ficus carica» // Этимол. исслед. по рус. яз.— 1962.— Вып. 2.— С. 71—75.

Ильинский Г. Славянские этимологии // Рус. филол. вестн.— 1915.— Т. 53, вып. 2.

История культуры Древней Руси : Домонг. период. Т. 1. Материальная культура / Под ред. Н. Н. Воронина и др.— М. ; Л. Изд-во АН СССР, 1951.— 483 с.

История лексики русского литературного языка конца XVII — начала XIX в.— М. : Наука, 1981.— 374 с.

Истрин В. М. Книги временья и образья Георгия Мниха : (Хроника Георгия Амартола в древ. славянорус. период) : Греч.-слав. и слав.-греч. слов.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— Т. 3.

Кабайда А. В. Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол.— 1966.— Вип. 4.— С. 88—93.

- Карамзин Н. М. История государства Российского.—Спб., 1842.— Т. 1.
- Карпенко Ю. А. Названия звездного неба.— М. : Наука, 1981.— 183 с.
- Карский Е. Ф. Белорусы : Яз. белорус. народа : Ист. очерк звуков белорус. яз.— М. : Изд-во АН СССР, 1955.— Вып. 1.— 475 с.
- Карский Е. Ф. Русская Правда по древнейшему списку : Введ., текст, снимки, объясн., указ. авт. и слов. состава.— Л. : Изд-во АН СССР, 1930.— 114 с.
- Кархут В. В. Ліки навколо нас.— 2-ге стер. вид.— К. : Здоров'я, 1975.— 448 с.
- Клепикова Г. П. О карпатоукраинской терминологии горного ландшафта // Карпатская диалектология и ономастика.— М. : Наука, 1972.— С. 51—117.
- Клепикова Г. П., Усачева В. В. Лингвогеографические аспекты семантики слова *žito в славянских языках // Общеславянский лингвистический атлас : (Материалы и исслед.).— М. : Наука, 1965.— С. 148—171.
- Климишин И. А. Календарь и хронология.— 2-е изд., перераб. и доп.— М. : Наука, 1985.— 320 с.
- Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи Средневековья.— М. ; Л. : Наука, 1963.— 445 с.
- Козырева Э. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1984.— 25 с.
- Коломиец В. Т. Происхождения общеславянских названий рыб.— Киев : Наук. думка, 1983.— 159 с.
- Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине.— Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1953.— 37 с.
- Котков С. И. Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI—XVIII вв.— М. : Наука, 1970.— 317 с.
- Кочерган М. П. З історії українських назв місяців // Мовознавство.— 1967.— № 1.— С. 50—61.
- Кочерган М. П. До історії фразеологізму *крутити время (время)* // Мовознавчі студії : Реф. матеріали конф. молодих учених.— К. : Наук. думка, 1968.— С. 159—164.
- Кочерган М. П. Лексика понятьти времени в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1967.— 16 с.
- Кочерган М. П. Лексика часових понятьти в українській мові // Лексикологія та лексикографія.— К. : Наук. думка, 1966.— Вып. 2.— С. 53—63.
- Кривенко А. П. Грецькі елементи в українській мові // Мовознавство.— 1973.— № 2.— С. 28—36.
- Культурная флора СССР.— М. ; Л. : Сельхозгиз, 1936.— Т. 17.— 354 с.
- Лазаревский А. М. Старинные польско-русские календари.— Киев, 1900.— 22 с.
- Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими : Тези доп.— Ужгород, 1982.— 241 с.
- Линник Т. Г. Параметричні прикметники та їх становлення.— К. : Наук. думка, 1982.— 198 с.
- Львов А. С. Выражение понятия времени в «Повести временных лет» // Русская историческая лексикология.— М. : Наука, 1968.— С. 20—39.
- Львов А. С. Лексика «Повести временных лет».— М. : Наука, 1975.— 367 с.
- Малахівська О. А. Назви сочевниці (*Lens adans*) в говорах української мови // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : Тези доп.— Ужгород, 1982.— С. 93—95.
- Мартинов В. В. Славяно-германское взаимодействие древнейшей поры.— Минск : Выд-во АН БССР, 1963.— 242 с.

Мартынов В. В. Славянские протезы и этимологическая эвристика // Этимология, 1984. — М. : Наука, 1986. — С. 128—132.

Маштаков П. Л. Материалы для областного водного словаря. — Л. : Гидрометеорол. ком. при САК СССР, 1931. — 117 с.

Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1964. — 247 с.

Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — Л. : Наука, 1979. — 266 с.

Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений : Травы. Грибы. Ягоды. — М. : Наука, 1967. — 259 с.

Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1978. — 22 с.

Михайловская Н. Г. Прилагательные *правый — десный — лбови — щуи* в русском языке XI—XIII вв. // Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. — М. : Наука, 1964. — С. 43—58.

Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI—XIV вв. : Нормат. аспект. — М. : Наука, 1980. — 253 с.

Михайловская Н. Г. Смысловое содержание слова *человѣкъ* в древнерусском языке // Восточнославянское и общее языкознание. — М. : Наука, 1978. — С. 144—151.

Могила О. А. Метеорологическая лексика украинских говоров : Лекс.-семант. ареал и генет. характеристика : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1984. — 22 с.

Москаленко А. А. Українська історична лексикологія : (тексти лекцій із спецкурсу). — Одеса, 1972. — 64 с.

Москаленко А. А. Українська лексика першої половини XIX ст. : (конспект лекцій із спецкурсу). — Одеса, 1969. — 92 с.

Москаленко А. А., Терлецька В. М. Лексика. Лексикологія. Лексикографія : Бібліогр. покажч. — Одеса, 1973. — 62 с.

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. — 151 с.

Мурьянов М. Ф. К интерпретации др.-рус. *хомѣсторѣ* // Этимология, 1983. — М. : Наука, 1985. — С. 103—106.

Мурьянов М. Ф. Семантика ц.-слав. *хлябѣ* // Там же, 1979. — 1981. — С. 58—60.

Мюллер М. Лекции по науке о языке, читанные в Королевском британском институте. — Спб., 1865. — 303 с.

Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1986. — 23 с.

Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М. : Наука, 1983. — 207 с.

Никонов Б. А. Наименование стран света // Междунар. симпоз. по пробл. этимологии, ист. лексикологии и лексикографии : Тез. докл. — М., 1984. — С. 32—34.

Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья : (Материалы для полес. диалект. слов.) — М. : Наука, 1968. — С. 79—92.

Нимчук В. В. Древнерусское *цѣбрь* // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии : Тез. конф. — М., 1975. — Вып. 2. — С. 27—29.

Німчук В. В. До історії й етимології давньоруського *рябиная ночь* // Л. А. Булаховский и современное языкознание : К 100-летию со дня рождения. — Киев : Наук. думка, 1987. — С. 236—246.

Німчук В. В. Словотвір приємників у закарпатських говірках // Українська діалектна морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 71—81.

Одинцов Г. Ф. Из истории гиппологической лексики в русском языке.— М. : Наука, 1980.— 223 с.

Олещук Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке : (Наименование болезней и болезн. состояний) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1983.— 24 с.

Ониськевич М. М. Лексико-семантическая дифференциация слов, обозначающая погоду, в карпатских говорах карпатского ареала // Карпатская диалектология и ономастика.— М. : Наука, 1972.— С. 166—178.

Орел В. Э. Славянское *ъгокъ* // Общеславянский лингвистический атлас : (Материалы и исслед., 1979).— М. : Наука, 1981.— С. 338—342.

Очерки русской культуры XIII—XV веков. Ч. 2. Материальная культура.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970.— 435 с.

Павлюченкова Т. А. Какого цвета синица? // Рус. речь.— 1986.— № 4.— С. 126—128.

Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія.— Прага, 1938.— 549 с.

Петров А. Карпатские мезеявы названия из пол. XIX в. и из нач. XX в.— Прага, 1929.— 219 с.

Питання історії... — Питання історії української мови.— К. : Наук. думка, 1970.— 196 с.

Полюга Л. М. Лексика на позначення часових понять у мові українських документів XIV—XV ст. // Питання історії української мови.— К. : Наук. думка, 1970.— С. 52—61.

Попович Ю. В. Сравнительный анализ некоторых обычаев годового цикла у народов балканского и карпатского ареалов // Общекарпатский диалектологический атлас : Лингв. и этногр. аспекты.— Кишинев : Штиинца, 1976.— С. 141—146.

Потебня А. А. [Рецензия] // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук.— 1896.— Т. 1.— С. 804—831.— Рец. на кн. : Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.

Потебня А. А. Этимологические заметки // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1880.— Т. 4.— С. 161—222.

Романова Г. Я. Наименование мер длины в русском языке.— М. : Наука, 1975.— 175 с.

Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К. : Наук. думка, 1988.— 236 с.

Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.) // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів : Доп.— К. : Наук. думка, 1983.— С. 185—210.

Сабодош І. В. Типологія назв *Rosa canina* L. в говорах української та інших слов'янських мов // Дослідження лексики та фразеології говорів Українських Карпат.— Ужгород, 1982.— С. 54—71.

Сабодош І. В. Формирование украинской ботанической номенклатуры : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Ужгород, 1986.— 48 с.

Святский Д. О. Очерки истории астрономии в древней Руси // Ист.-астрон. исслед.— 1961.— Вып. 7.— С. 71—128; 1962.— Вып. 11.— С. 9—82.

Семенович Л. Об особенностях угрорусского говора // Сборник статей по славяноведению : Стат. и изд. учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его учен. и профес. деятельности.— Спб., 1883.— С. 225—237.

Сергеев Ф. П. Формирование русского дипломатического языка.— Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1978.— 223 с.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 3-е изд.— М., 1903.— 303 с.

Соболевский А. Очерки из истории русского языка.— Киев, 1884.— Ч. 1.— 90 с.

- Соболевский А. И.* Статьи по славянорусскому языку.— Варшава, 1883.— 38 с.
- ✓ *Соколовская А. С.* Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья : (Материалы для полес. диалект. слов.) — М. : Наука, 1968.— С. 281—318.
- Сороколетов Ф. П.* История военной лексики в русском языке XI—XVII вв.— Л. : Наука, 1970.— 383 с.
- Сумниква Т. А.* Что такое «лютый зверь» у Владимира Мономаха? // Рус. речь.— 1986.— № 1.— С. 133—139.
- ✓ *Ткач Ф. Е.* Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого : лексика и фразеология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Львов, 1954.— 16 с.
- Толстая С. М.* Солнце играет // Славянский и балканский фольклор.— М., 1986.— С. 8—11.
- Толстой Н. И.* Из географии славянских слов. 8: «радуга» // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исслед., 1974.— М. : Наука, 1976.— С. 22—76.
- Толстой Н. И.* Славянская географическая терминология : Семант. этюды.— М. : Наука, 1969.— 262 с.
- Трубачев О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя.— М. : Изд-во АН СССР, 1959.— 212 с.
- Трубачев О. Н.* Происхождение названий домашних животных в славянских языках.— М. : Изд-во АН СССР, 1960.— 115 с.
- Трубецкой Н. С.* Избранные труды по филологии.— М. : Прогресс, 1987.— 560 с.
- Тутковский П. А.* Полесские «окна» // Землеведение.— 1899.— Кн. 4.— С. 29—83.
- Филин Ф. П.* Историческая лексикология русского языка : Просп.— М. : Наука, 1984.— 175 с.
- ✓ *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи : По материалам летописей.— Л., 1949.— 288 с.— (Учен. зап. Лeningr. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; Т. 80).
- Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Ист.-диалектол. очерк.— Л. : Наука, 1972.— 655 с.
- Филин Ф. П.* Историческая лексикология русского языка.— М. : Наука, 1984.— 175 с.
- Филипова-Байрова М.* Гръцки заемки в съвременния български език.— София : БАН, 1969.— 186 с.
- Флора УРСР* / Ред. М. И. Котов.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.— Т. 9.— 690 с.
- ✓ *Худащ М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI—початку XVII ст. : (На матеріалах Львів. Ставропіг. братства).— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 164 с.
- Худащ М. Л.* [Рецензія] // Мовознавство.— 1984.— № 3.— С. 74—76.— Рец. на кн. : Історія української мови : Лексика і фразеологія.— К., 1983.
- Чернов Е. И.* История названий денег и денежных единиц в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1960.— 16 с.
- Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии : Древнерус. период.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956.— 243 с.
- Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н.* Дикорастущие полезные растения Украины : справ.— Киев : Наук. думка, 1983.— 399 с.
- Чурмаева Н. В.* Обеле и веверице // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков.— М. : Наука, 1974.— С. 223—234.
- Чучка П. П.* История становления украинской географической номенклатуры : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1981.— 24 с.

- Шарлемань Н. В.* Заметки натуралиста к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древ. рус. лит.— 1951.— Т. 8.— С. 53—67.
- Шухевич В.* Гуцульщина.— Львів, 1899—1904.— Ч. 1—4.
- Эккерт Р.* Разыскания в области истории семасиологии русского языка : (Установление и обоснование семант. развития слова на примере восточно-слав. диал. *волога*) // Этимология, 1984.— 1986.— С. 239—245.
- Этимологические исследования по русскому языку.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962.— 494 с.
- Budziszewska W.* Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej.— Wrocław etc. : PAN, 1965.
- Friedelówna T.* Ewangeliarz ławryszewski : Monografia zabytku.— Wrocław etc. : Zakł. im Ossolińskich, 1974.— 280 s.
- Gošić N.* O nazivu izokъ v crkvenoslovenskom jeziku južnoslovenskih redakcija // Studia linguistica Polono — Jugoslavica.— 1980.— I.— S. 21—26.
- Graham H. F.* The Ljutij Zver' in the Devgenievo Dejanie // Byzantoslavica.— Prague, 1963.— A. XXIV.— N 1.— P. 54—62.
- Hallig R., Watburg von W.* Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie : Versuch eines Ordnungs — Schemas.— 2. Aufl., neu bearb. und erweiter.— Berlin : Akad.-Verl., 1963.— 316 S.
- Hoffmanova E.* Rostliny v domác lékárňe.— Praha : Mladá fronta, 1973.— 167 s.
- Hołyńska-Baranowa T.* Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnostowiańskim.— Wrocław etc. : PAN, 1969.— 130 s.
- Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna.— Wrocław etc. : PAN, 1971.— 240 s.
- Križanić J.* Objašnjenje vivodno o pismě / Prired. uvod nap. i tekst preveo J. Hamm.— Zagreb : JAN, 1984.— (Juraj Križanić : Sabrana djela; Kn. 1).— 79, 60 s.
- Lehr-Splawiński T.* Drobiazgi z morfologii motoruskiej : 1 Formy *buty, bucy* / Lehr-Splawiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego.— Warszawa : PAN, 1957.— S. 392—395.
- Machek V.* Česká a slovenská jména rostlin.— Praha : ČSAV, 1954.— 366 s.
- Stawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański.— Wrocław etc. : PAN, 1974—1984.— T. 1—5.
- Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka : Tvaroslovie.— Bratislava : SAV, 1958.— D. 2.— 743 s.
- Wagilewicz J.* Grammatyka języka małopruskiego w Galicji.— Lwów, 1845.— 181 s.
- Zwoliński P.* Ukraińskie *buti, buw* : (Z historii problemu) // Studia indo-europejskie.— Wrocław etc. : PAN, 1974.— S. 321—324.

СЛОВОПОКАЖЧИК

- августъ, аугустъ 58, 80
авдотка 211
агница 183
агньць 183
агурок 274
аер 143
аиръ 143
айва 260
акрида 248
алое, алон 292
антипаска 60
априль, апрыль, апрѣль 58, 80
ареля 108
аспид, аспід 220
ашпед, -иц'а 220
- баба 297, 303
Баби 24
Бабы 25
бабске літо 84
багно 131
бальзамъ 283
баран, -ъ, боранъ 24, 182, 183, 184
баус, баюс, байусы, -и, бавуса 319
бджола, бджчола, бжола, пчола,
бчола 193, 194, 356
бедро, -а 311, 320
безверемьнѣ 52
безвіддя 122
безвіче, обезвічити 293
без(д)на, бездъна 113, 114
безкінечний, безконечний 41
безмърньни 41
безно 114
безодня 114
безшастя 73
беленда, белендіти, белен'котати
286
белень, -а 284, 286
бервено 253
берег, -ъ 118, 119
бережистий, -ьи 119
- береза 277
березень 82, 83, 86, 90, 91
березиль 86
березовень 86
березозиль 84
березозоль 56, 57, 82, 83, 85, 86
березозоль 84, 85
березотикъ 85
березто 237
берсст, -ъ 234, 277
берест, бересто «бсрезова кора» 237
бесконьчъныи 41
бидзень 84
бик 177
Бикъ 24
билина, билля, был'а 236
бистрий 132
бит 13
бити 10, 185
битливий 185
бить 13
бича 177
бичок 177
біб, боб, бобъ 268, 269, 276
бік 46
біла челядь 302
білі печінки (печѹнкы, печункы)
337
білка 204
білоголова 302
білувати 195
бір 116
бзина 278
благоврем'я 63
блекота 286
близнята, близнаАта 23, 24
близньць 23
блискавка, -авиця 159
блискати 158, 159
блистати 158
блищати(ся) 31
блощиця, блоска 229, 230

блѣха, блоха, блиха, блѣха, бѣха,
блѣха, блѣшка 221, 226, 227
блѣвотина 317
блѣщати (сѣ) 30
блѣвотина 350
бобр (бѣбр), -иха, -я, -ѣ 199, 194
бобокъ, бобковое дерево, бобки 282
бодливый 185
бодлявыи 185
божа ружа 289
божуръ 289
бокъ, бѣк 45, 311, 320
болба 268
болоне, болон(н)е, болоння 108
болонь, -ѣ 108
Болоня 108
болото 131, 157
болото «грязь» 158
бор (злак) 264
Боришь днь 60
борода 311, 319
боровъ 184
бороцква, поросква 259
борсук, -ѣ 196, 205
боръ 115, 116
босоркан'а 226
бости (бысти) 185
бр'азнуги 33
брикати 185
бриця 264
брище 264
брѣд 132, 134, 135
брова, бров, брива, бирва, обирво,
брывы, брыво, брви 318
бродъ 132, 135
брокива 287
бросква, бросквица 259
брунька 240
брушковий 341
бры 310
брьвно 252
брьвънь 57
брюхо, брюх, брухо, брук, -ѣ 311,
341
брызк, бряск 33
брызнути, брязкати 33
бугай 177
бугай (пгах) 213
буевище 111
бузина, бзина, бозина 278
Бужора (Бужера) 289
буй, буй 111
буйвил, бувол, бувѣл, бувул,
бугѣл, баволь 178
буйволь, буволь, буволь 178
буйтур 197
бук, -ѣ 280

бурак, буряк 273
буря 158
буря 160
бути 10, 11, 12
бутній 15
бутність 13, 15
буття 13
будати(сѣ) 185
буланъ 111
буяч 111
буяш 111
бѣзь 277
бѣчела 193, 356
быдло 185
быкъ 176
Быкъ 23
быль 234, 236
быстрыи 132
быт'а 13
быти 9—14
бытний 13
быть 13
бытъныи 13
бѣла голова 302
бѣлоглова 302
бѣлица, -ка 204
бѣлька 195
бѣль 195

Вага 24
Ваги 23
вал, -ѣ 132, 134
валь «нашип» 134
валашати, -йти 186
валсамъ 283
вутроба, вантроба, вонтроба «печѣн-
ка» 337
вапа 127
вап(ь)но 140
варъ 154
вашчирка, вашч'ирка, ваштырка,
вашкѣрка, машч'ирка 196, 205
ведмедѣк, ведмедка, ведмѣодак, вѣд-
медѣк (безхребетна тварина) 233
ведмѣдъ, ведмедѣца 199
ведро 145, 155
Великдень 100, 102
Великъ днь 60
великий 40
великыи 39
верблюд, вельблюдъ, вельбудъ,
вельблудъ 187, 188
вельорѣб 206
веп 213
вѣпр, вѣпир', вѣпрук, вѣпер, вѣприк,
вѣпир 183, 184, 199

вепрь 194, 183
 верба 277
 Вербна неділя 100
 веремій 63
 веремія 63—67
 веремня, веремйя, верем'є, веремя 63
 верем'я, веремн'я, веремн'я 145
 веремнА 51
 в(е)ремнА 50
 вересень 80, 81, 84, 85, 87, 90
 вересь, верес 284, 285
 верем'яний 232
 вертеба 113
 вертеп, -а 112, 113
 вертиб 113
 вертіп 113
 верх 109
 верхів'я 123
 верховина 124, 123
 весна 54, 76, 77
 веснина 267
 вечеріти 33
 вечерь, вечір, вечор, вечѣръ 33, 53, 73
 вечоріти 33
 вешнина 77
 вешня, вешнякъ 77
 вещество, вещьство 16
 вещь 16
 взвоз 109
 вивільга 212
 вивірка, вівериця, вивиріця, вевриця, віверка, вівірка, вавірка, вовірка, вівйурка, вівйорка 204
 виволга, вильга, вільга 212
 видкий 32
 видний 32
 виднокруг 30
 видьныи 32
 вика 275
 виконувати 45
 вилиц'а 333
 вильце 245
 вим'я, вімн'а, вумено, вўмн'а, вуймн'а, гимйа, йимйа 346
 вино 256
 виноград, виноградъ 256
 виноградник 257
 винниця 256
 виноход, -ець 182
 випороток, випорток 347, 348
 вир, -ъ 131
 вирай, ирай 133
 вирій, вирей, вирье 133, 354
 високость 55
 високосний 79
 вихр, -ъ 146
 вишня 254
 вівторок 94
 вівця 183
 відбутися 12
 відник 122
 відхідник, одходник 345
 Віз Великий, Малий 25
 віжди 332
 вік 68
 вікно, віка, вічка, повіка 331
 вікнина 129
 Вікнине 129
 Вікнини 129
 Вікно 129
 Вікняне 129
 вікно (геогр.) 128
 віл 177
 вільга 148
 вільгий 148
 вільготний, -ість 148
 вільха 277
 вімела 278
 вінець 23
 вір, вўр' (зоол.) 180
 вісінь 77
 вісекть 79
 віск 141
 віскривець 351
 віскривий, възтривий 351
 віскряк 350
 вісна 77
 віта, -ка, вітв 238
 вітати, привітати 16
 вітер 146
 віче 16
 віщиця 226
 вія, війка 331—332
 віялиця 146
 віяти 146
 вкочи 72
 власность 14
 Власожельць 24
 в млі ока 71
 внутрі, -шній 38
 внутрности, внутрнности 336
 внутрьнии 37
 внутряк 336
 вовад 225
 вовк, -чиця 199
 вовна (анат.) 346
 вовна «хвиля» 132, 358
 вовче молоко 289
 вовчинець 289
 воискыи конь 179
 вогкий, вовхкий 148
 вогирок, вогурок, вугарка 274

вода 122, 123
 вода велика 157
 водний 122
 Водник, -ъ 23, 24
 Водокрьць 99
 Водокці 99
 Водолей 24
 Водолей 23
 водолъиць 23
 Водолѣя 23
 водорості 234
 Водорці 99
 Водохриці 99
 Водохрьць 99
 водъный 122
 водяний 122, 123
 вокно (геогр.) 129
 воко 128
 воловіга, вольга 212
 волога 148
 Волосожаръ 24
 Волосожель 24
 Волось, Велесь 24
 волось, волос 310, 318
 волоський горіх 255
 волторокъ 94
 волчець 288
 воля 176
 воняк 211
 вор, ворій, вір, вѣр 180—181
 воробей, воробець, воробень, вере-
 бей, воробок, воробел', воробій
 210
 воробка 214
 воробьи, -ни 207
 ворон, -ъ 207, 208
 ворона 207, 208
 восілиці, вусельниці, вуслиці'а,
 вусіл'ниц'а, вушіл'ниці, вошени-
 ця, вусень 224
 воскъ 141
 востік 49
 вош, -а 224 357
 вошал'аги 104
 вранць 74
 временъный 52
 вресень 81, 82 84; 87, 91
 врисень 84
 врядї-годї 69
 все(н)а 18
 всесвіт 18
 всесвітний, -ній 18, 19
 всесвітня 19
 всижѣд, сижѣд, усижгуд 69
 всходити 26
 всходъ 50

всьогосвітний 18
 втїкати 126
 второкъ 93
 втогчас 73
 вточи 72, 73
 вувертка 204
 вугор 218
 вудко, вудкало, вудвудка, вутокъ
 211
 вудо 329
 Вудосты 99
 Вудохрести 99
 вуж 217
 вузький 37
 вузьмина 37, 130
 вус, вуса, вуси 319
 вуста 318, 319, 359
 вутва 192
 вутка 192
 вуторок 94
 вухо 318
 вуш 220
 (в)ушка 291
 вчати 43
 вѣдодъ 207
 вѣзгорье 108
 вѣздух, -ъ 143
 вѣз(ъ)гря 317, 350
 вѣз(ъ)ходити 26
 вѣз(ъ)токъ 47
 вѣ коуры 62
 вѣ куры 188
 вѣлгъкыи 148
 вѣлкъ, -чици 194
 вѣлна 132
 вѣлна «хвиля» 358
 вѣлна «шерсть вівиці» 315, 358
 вѣлцьць, вовчинецъ 285, 289
 вѣлнгомо 62, 104
 вѣнити 126
 вѣнутръннѣа 311
 вѣньшьнии 37
 вѣселена, -нѣ 17
 вѣскрсьеньє 59
 вѣс(ъ)ходъ 47
 вѣтечи 126
 вѣтор(ъ)никъ 58, 93
 вѣ тѣ чинь 72
 вѣшь 221, 226, 357
 выконати 45
 вымнѣ 316
 выпелица 208
 выпѣлннѣти 15
 Вырь 131
 высокыи 39
 выста (анат.) 320
 выходъ (анат.) 345

вѣрба 277
 Вѣрбана недѣла 60
 вѣрмь 222, 232
 вѣртль 112, 113
 вѣрхъ 37, 108
 вѣверица 194, 195, 356
 вѣверъка 195
 вѣжда 332
 вѣко 31
 вѣкъ 50
 вѣкъша, -ица 195, 205
 вѣньць 23
 Вѣси 23
 вѣтвь, вѣтъ 234
 вѣтръ 146
 вѣнти 146
 вюръ 181
 в'яз, вѣзь 277

 габа 358
 гавранъ 208
 гад, -ъ, -ина 170, 171, 217
 гадока 171
 гай, гай 115, 116
 гайворонъ 213
 гайворон, гайвор 213
 галица 207
 галузь, галуза, галузка, голуза, -ка 245
 гарбуз 270
 гаспид 220
 гдуля, гдуля 260
 гдуна 259
 генаръ, генарий, генарь, генуарій 80
 генардъ 187
 гериджун, гереджун, геречун, гериджун 96
 гивига 212
 гидко 211
 гимйа 346
 гирій 134
 гирло, гырло 124
 гирок, гірок 274
 гід, гуд, гүд 68
 гіена 206
 гілка, гільць 245
 гірчиця, горьчица 275
 гісоп, юзенок, юзефок 276
 глазки 138
 глазъ, -ъкъ 138
 глезно, глезна 311, 341, 342
 глибокий, глубокий 39, 132
 глина 137
 глубокия 39, 132
 гліг, глогъ, глүг, глій, глід, глойна, глойена, глогин'а 279
 глід, глодина 279
 гніздитися 215
 гніздо 215
 гнои, гній 316, 351
 гнѣздо 208
 говін'а великойе, малойе 103
 говіння, говіне 102
 говьно 316
 говѣнье 61
 говѣдо 176
 говѣдина, гов'ядина 177
 гов'ядо, говедо, гов'едо 177
 гоголь 207, 208
 год 68
 година 50, 69, 70
 година «тепла сонячна погода» 144
 годинка 69, 70
 годинникъ 70
 годище 68
 годъ 50, 78
 гоило 315, 344
 гоійрок 27
 гдл'ін' 245
 голінка, гомілка, голянка, голівка, гомівка 320
 голова 310, 318
 головка (бот.) 247
 гололедница 152
 гололедиця, оголол'одиц'а 152
 голома 244
 голотеча 152
 голоть 151, 152
 голуб, -ъ 188, 206, 208
 голубити 188
 голубица 188, 206
 голубиця, -ка 209
 голубьникъ 188
 голь, голье 245
 голънь 311
 гомок 109
 гора 37, 108, 109
 горизонтъ 30
 горіх 254
 (г)оріх лісковий 256
 горка 109
 горлиця 208
 горностаи, горностаі 194, 199
 горобеня, гороб'я 210
 горло 319
 горобецъ, горобей, горобух, горобі'ух 209, 210
 горобиний 210
 горох, -ъ 268, 269
 гортанъ, гортанка, гиртанка, гортанка, гыртанка 319
 горуна, горунка, горуха 274, 275, 354, 358

горушно, горюшно, горушно
зрно 274
горѣти 249
горячьсть, горячьсть, горячьсть
155
гостиньць «шлях» 135, 136
гостиньць 134
гострий 119
граб, -ъ 277
град, -ъ 150
гранат, гранат, гранатовий 263
граница, -я 42
грановитое яблоко 263
грань 42
гребь, гребинь 316, 346
грезь, грезен, грезно,
грозно 256
грезнь, грезнь, грезное, гроздь
256
гречка, греча, гречиха, гречь, грѣч-
ка 275
гриб, -ъ 290
грива 315, 346
гриміти 159
гричь 186
гриб 134
грим 159
гримница 98
гробъ 134
гроза 160
гроздь 256
грозно 256
громница 98
громъ 158
грубий, -ьи 41
грудень 81, 83, 84, 86, 90
грудь, груди 311, 320
грудень 56, 57
груша, хруша, круша 254
грѣмѣти 158
грѣзь 157
грязь, грязюка 157
губа 223
губа (анат.), гамба, гемба 310, 318,
319
губа, губка (предмети) 232
губа, -ка (бот.) 290
губка (зоол.) 232
гудъ 69
гуреля 108
гусак 193, 357
гусеница, гусѣница 221
гусеница, гусинь, гусень, гусильни-
ца, гусельница, гусилници, гу-
сил'ници, гусельня, гусиль 223,
224
гуска 193, 357

гуский 37
густый, густий 117, 359
гусь 188, 189, 193, 357
гърбъ 110, 358
гърлица 206
гърло 311
гъртань 311
гаргачка, гергачка, герганка, гыр-
галка, гергавка, гарланка, гир-
ланка 319
глей, глей 238

давленина 173
дафнии 282
дебелыи, -ий 39, 40
дебра 113
дебр, -ъ 113
декабрь, декемврий 58, 80
денница 22
денница, девница, девничка, демни-
ця 23
день 73
день «доба» 75
Деражня 131
дерево 234, 235, 354
деркач 213
дерн, дернь, дерно 236
дерѣждье 131
десныи 46
десьбич 46
джерело 124
дзвѣзда 21
дзигарь, -ъ 70
Дзубр-, Дзубр- 197
дикыи, -ий 170
димено, дымено, дымино, димина
(мн.), димениця, дімениця 335—
336
диня, дында 270—271
дира, -ка 38
дихан'а, дихан'и, дѣхан'э, дѣган'э
169
дѣброва 116
дѣва, -иця, -ка, -чина 305—307
дід 303
дѣйсний 16
дѣл (род. -долу) 105
дѣл (род. -дѣла) (геогр.).
дѣра, -ка 38
дѣти, дѣтя, дѣтя, дѣтина, дѣтина
307—308
дѣтище 308
днина 74
дниця 76
дно 132

днѣти 31
доба 76
добича 12
добути 12
добуток 12
добыти 9
довгий 40
довгообразий 40
дождѣ 150
дождевой, дождювой 149
дождистый, дождюватый 149
дождь 149
доким 72
доконьчати 44
до кур(ъ) 188, 189
долина 105
долонь, -я, ладка 311, 319
доль 37, 105
долягома 104
до півнів 103
дорога 135, 136
до свѣта 62
доспѣти 252
доходити, дійшлий 252
дошкулити 328
дош, -ик 149
доштити 149, 150
драговина, дряговина 131
дреговина 131
дрегѣва 131
дрібний 40
дробный 39
дуб, -ъ 277
дубень 85
дуброва, -ава 115, 116
дуга 158, 163
дулѣвка 260
дуля, дуня, 260
душло, дуп(ъ)ло 234, 235
дути 146
дух, -ъ 16
духъ «газ» 141
душа 352—353
дѣжчь, дождь 149
дѣлгыи 39
дѣно 132
дѣхорь 194
дымѣ, дымено 311, 313, 335
дыра, -ю 38
дыханье 168
дѣбрь 113
дѣнина 54
дѣнь 47, 53
дѣнь и ночь 54
дѣньница 22
дѣрнь 234
дѣва, -ѣка 298

дѣва 23
дѣвица 23, 298
дѣлский 110
дѣдъ 297
дѣль 110
дѣра 38
дѣтичь 298, 308
дѣтьскъ 298
дѣтѣ, дѣтина 298
дѣсна, дѣсна, дѣсни 310, 319
дѣтел 208
дѣтьль 207
элементъ 16
епера, еперка, ипир'а 259
еврах, еврашок, еврашка, ѣврашок 203
евшан, -ъ 291
еднохода, -ник 182
еж, -ь, -ъ, -ук, яжук 194, 200, 201
елито, -а, ялити 343
елкий, ѣлкий 137
ель, елка, ѣль, елиний, елий 277, 278, 279
енуаръ 58
ерѣбъ 206
ество 14
естество 14
естъство 14
ехидна 221
жаба 216, 218
жажель 24
жалива 287
жало, жагало 316, 346
жар, -а 154
желѣзо 140
желы 216
жеравль, -авь 207, 212
желѣзница «тверда пухлина» 352
желоза 316
желудѣкъ, жолудок, жалудок, ожо-
лудок 311, 338, 339
желѣзо 138
желѣти 24
жена, жона, жінка, жѣнка, жунка 297, 300, 301
женило 344
женьщина, женщина, женчина, жен-
щина 301
жеребиця 180
жеребьць, -ець 178, 180
жереб'я, жеребл'а 180
жеребѣ 178
жерело 123, 124
жива вода, криница 122

живе 168
живе срібло 140
живина 168
живиця 245
живіт 166—167
живло 169
живель 16
живити, -ся 165, 166
живіт, живот (анат.) 341
живний 166
живник 166
живо 168
живое сребро, срібро 140
живоття, живіття 167
животи 166
животина 168, 169
животное 169
животный 167
животь 165, 166
животьяна вода 122
животью 168
животьяны 165
живущий 166
живыи 165
живьныи 165
жигати 346
жизний 167
жизнь, жизь, жиздь 165, 166, 17
жила 166, 310, 317
жилавий, жилний тиждень 166
житие 165, 166
житный 265
жито 263, 264—265, 359
життя 167
житье 165
жива 78
жовна, жонва 208, 209
жовно 220
жовтень 84, 85, 86, 88, 89, 90
жовч 320
жолв, желв, жулв 220
жолтень 84, 85, 90
жолудок 354
журав(е)ль, журав, -ка 212
жълна 207

забвений 14
забувень 11
забудь 13
забути 12
забутися 10
забуття 13
забуць 13
забыт' 13
забыти 9, 12, 13
забытис'а 10
забыти сн 9, 10

забыть 13
забытье 13
завидѣти 10
заговини, заговіни 103
заграва 32, 358
задивитися 10
задній прохоть 345
задок 42
задуматися 10
задь, -ок, -ница 42, 315, 344—345
заець; зайиц', зайиц', зайц 200
зажуритися 10
займати сн 26
займатися (на світ, зорю, день) 26
заким 72
закло 349
закосичувати 241
залізо 140
залоза 352
заморозь 155
запад 49, 50
западь 47
запуски 102
запусти 102
запъртъкъ, запорток 347
заранокъ 74
заревь 56, 57, 82, 83, 85, 86, 87
зарень 83
зарінок 115
зарості, зарослі 233, 234
заря 22
заря 30, 358
заслухатися 10
заспатис'а 10
застати 35
застити 34
застувати 34
застуйати 34
засуха 155
зас'ц'ин'ати 34
затемнення 28
зат(ь)мене 27
зат(ь)митися 27
заулеги 104
заутеріти 31
захарашувати 118
захід 49
заходить 26
заходь 26, 47, 48
заходьныи 48
Захомець 109
зачати 42
зачаток 43
зачатькъ 42
заяць, заяець, зайайац', зайейц',
зайанец, зац', зац 200
заидць 194

збий-віч 12
 збитки 12
 збиточник 12
 збіжжя, збожье 266, 359
 збуївік 12
 збути, -ся 12
 збыйвіч 12
 звезда с хвостом 26
 звист', звис'ц', дзвисть 141
 звід 19
 звізда, дзвізда 21
 звір 172
 звірина 172
 звір(ь) 170
 звѣзда 21
 звѣзда власистая 26
 звѣздамъ теченье 26
 звѣзда хвостата 25
 звѣрь 170
 Здвигы 100
 здобич 12
 здобуток 12
 здоровий «великій» 40
 здохлий 173
 здохлятина 173
 здохлина 173
 зегзица 207
 Зелені Свята 97
 зелье 268, 354
 землетрус 142
 землетряс 142
 земля 105, 137
 земля 137
 зерно 235
 зизий, зизоокий, зизуватий 231, 232
 зима 54, 76—77, 155, 156
 зимусь 69
 зимьнии 155
 зіма 77
 зіниця, зінка, здрінка, зрінка, зріл-
 ко, зрінко, зерниця, зирничка,
 - зірніці, зірничка, зрак, зрачок,
 зрячка, здрячка, зрочок, здра-
 чок 318
 зірниця 22, 23
 злакь 267, 268
 злигодні 93
 злидні 93
 змин 26
 змир'катис'а 31
 змій 216
 змія, змиѣа 217
 зьми 216
 змыѣа 216
 знебавити(с'а) 12
 знебути, -ся 12
 знебытис'а 12
 Знис'ін'а 100
 зній 154
 знои 154
 зноити 154
 знойный 154
 зовнішній 38
 зозуля, зазуля, зезул'а, зизул'а,
 з'аўзул'а, з'озул'а 210
 зоки[й] 231
 золото 138, 139
 зоріти 31
 зоря, зірка 21, 32, 359
 зоряти 31
 зорѣа 21, 30, 358
 зостояти 35
 зранку 74
 зрання 74
 зръти 250
 зубр 196, 197
 зубрь 194
 зубь, зуб 310, 319
 зълчь 311
 зърно 234
 зъръти 249
 зъница 310
 ива, івына 277, 278
 Івандень 101
 Івандил' 101
 ивола, ивіль, ивол 212
 ивоўга, івоўга 211
 ивълга 207, 211
 играти 179
 идучий 73
 ищиця 226
 избыти 9, 12
 известь 140
 изнебыти 9
 изокь 56, 57, 222
 израньѣа 53
 изтокь 126
 източьникъ 126
 изъвнѣ 38
 икра, ікра 316, 346
 икра «крига» 153
 илкий 137
 иловачка 137
 иловина 137
 ил, -ъ 137
 ильмъ, ілем, илем, ільмо, ильма,
 ильмина 277, 278
 имела 277
 индиктъ 55
 иноходникъ 182
 иноходъ, -ць 179
 ипъи, инии 150
 ипир'а 259

ирей, ирій 135
иржій, іржій 275
ирии, ирьи 135
ириця 134
ирій 354
ирстити(ся) 99
иръи 354
испоротоць 347
истноване 15
истнувати 15
истный 15
истота 15
истыи 15
исхода, исход'н'а 73
исходити 52
исчадіе 308
ити 150
ищиця 226
июль 58
июнь, іюніи 58, 80

іволга 212
івуд 212
іговна, іговда 212
ікло, икло 348
іл, ил 137
Іловець 137
Іловиця 137
імла 147
іній, іний, иний, іней 150
іноходець, иноходець 180, 182
іржа 139
існий, існій, істний 15
існувати 15
істота 16
іти 73
іщевці, іщериці, іщиці 226
іоль, іюл 80

ївал, їлова, їволниця 212
їж, -ак, ъжъ, їжо 200, 201
їль 278
їнох 303

йабліко, йабко 254, 255
йаблінь, йаблінка, йаблўнка
йавірка, йавйурка 204
йарець, йариць 264
йарич 201
йарок 112
йашпед, -иць'а 220
йашчур 218
йимйа 346
йищиць'а 226

кабан 184
кабанина 184
кавка 213

каворон 213
кадило (бот.) 248, 249
кажан, кожан, коржан 202
казибрід 84
казидорога 84, 90
казити сѣ 145
кал (фізіол.) 351
каламутний 133
калачики 288
калужа 127
калюга 127
калюжа 158, 127
кал, -ъ 157
камінъ 138
камы 138
канунъ 61
каня, -юк, -юка 208
канѣ 206
капати 149
каплѣ 149
капуста 269
капустьникъ 269
каракати 96
каракатий 96
караки 96
карачки, карячки 96
карачкуватий 96
карячкуватий 96
карачун, керечун, крачун, кричун,
киричун, гереджун, геречун, ге-
риджун 96
карль 219
касиѣ, касія 283
качка 192
качур, качор, качер, качир, качар,
качук, качкур, качура, каш'ур
192

квасоля, хвасоля 277
кветень 81
квитень, квитець 84
квитнути 240, 241
квіт, -ка 241
квітень 86
квочка 25
квѣть 83
квѣтъ 240
кедзень 84
кедр, -ъ, кедрина, кедринина, кедр-
рин'а, кидра, кыдра 282
керва 317
кертина, киртина, кыртина 203
кивень 84, 90
кипарис 281
киричуня, крачунів брат 96
кириць'а, керниць'а, кыриць'а 125
кит 205
кит, -ъ, кыть, китось 205

кишка 320
 кичеленок, кичелинок, кичеренок,
 кичеринок, кичиринка 342
 кінець 44
 кінчати 44
 кінь 180, 184
 кіс 213
 кістка, -очка (анат.) 342
 кіт дикий 355
 кіт, -ка 186
 кішка 186
 клей 238
 клечання, клечати 279
 клечення 97
 клик 348
 кліпка, кліпати 331
 кліщ 223
 Клов 349
 кловатий 348, 349
 клонитися 27
 клус 182
 клик, клы, кла, клова, кловаки 348
 Кльцьскъ 279
 кльць 221
 клѣпашь, кляпишь 261
 кляча 181
 клюсіти 182
 клюса 179
 кмин, кмѣнъ, кмвинъ, кумець, тмин
 272, 273
 кобила, кобыла 180, 184, 178
 кобилиця 180
 кобилка, кобылка (ентом.) 230
 ковзкий 153
 ковьль, коவில், ковила 284, 285
 когут, -ъ 190, 191
 кожа, кужка, кушка, кұшка 310,
 326—327
 кожанець 327
 кожум'яка 327
 кожура 328
 коза 183
 козел 184
 Козерогъ 24
 козодриск, козьодриск, козодрист,
 козьодрист 250—251
 Козорогъ 23
 Козорожець 23—24
 козуля 198
 козьль 183
 козьльрогъ 23
 козьльн 183
 кокоська 190
 кокогъ 188
 кокош, -ка, кокуш 189, 191
 кокошитися 191
 кокошь 188
 Кола 25
 коливати(ся) 142
 колибати(ся) 142
 коліно «покоління» 309
 колода 252, 253
 колоздрій, колоздрявий 251
 колос, -ъ 234, 235
 колоти 185
 колоть 152
 кільце, колце, кільце, кільчик 349
 колъно, коліно 311, 320
 колѣда 62
 Коляда 97
 команиця 180
 комар, -ъ 223, 221
 комета 25, 26
 комита 25
 комитис 25
 комінник, комонник 180
 комонца 178
 комонний 180
 комонник 180
 комонниця 180
 комонь 180
 конати(ся) 45
 кінець 44
 коник (ентом.) 230
 коница 180
 коноздря 251
 коноплі, конопля, коноп 271, 269
 кончина 44
 конь 178
 коньчати 44
 коньць 41, 43
 коприва 287
 копито, копыто, копит, копыта 316,
 346
 кора 234, 235
 корбан 328
 корень 234
 корова 176, 177
 короп, -ъ, -ичь 216, 219
 коростіль 212
 короткий 40
 коротький 39
 корочунь 59
 корочюнь 96
 корупка, коропата, коропатка, ко-
 ротва 214
 корч, -овье 244
 коса 310, 318
 косень 84, 85, 90
 косиця 241
 косичаний 242
 косматий 318
 космъ, космаки, космик 310, 318
 косовиця 78

костка, -очка (бот.) 245—246
костыр', -'а, -'ка, коштырка, каш-
тирка 205
кость, кість, кістка 310, 317
косуля 198
котель 205
котъ, -ка 186
котюга 187
кочет, -ъ 190, 191
кочкодан 206
кошька 186
крагулець, крогуй, крогулець, кри-
гулець 213
крагуи 208
краи 37, 44
край неба 30
крайнебо 30
краковатыи, кряковатыи 244
краплин 149
крас(к)а, красулка 164
крастель 208
кречет, -ъ 207
кречковатый 244
кремь 138
кремы 138
крига 153
крижі 340
крило, крыло 316, 346
крин, -ъ 291, 292
криница, -я 125
кріт, крот, крет 202, 203
кріп, кріпець, кропъ, копр, копер,
копрій, окріп, укріп, окропець
269, 271
кров, кровіанка, керва 317
крок 350
крокодил 220
кропива, крапива, крупива, копрі-
ва, прокива, брокива, покрива
284, 285, 287
кропъ 360
круглыи 39
крутий, -ын 119
круча 114
крушити 254
кръть, крѣторын 194, 202
Кръщенье 60
кры 310
ксылѣажъ, сыляжии, скляжии, кси-
ляжи, ксылѣаж 283
кудеревий, кудерявий, кудерний
318
кўдри, кудрі, кудерь 310, 318
куколь, кукіль 284, 285
кукса 244
кулакъ 314
кулитися 314

куна, -иця, -ка 194, 195, 199, 200
купало 59
Купало, Купайло 96, 97
купарисъ, купарисъ 281
купина 280
купръ, куприк, купор, купер, куп-
ра 310, 318
кур 103, 190
кура, -ица, -иця 188, 189
курастра, корастра, курайстра, ку-
ластра, куластра, кураста, кваст-
ро та ін. 350
кури 189
кури першіі, другиі, третіі 103
кури піють 190
кури сѣвають 190
куриц'а дика 188
Куричка, -кы 25
куріпка, куріп'я, куропатва,
куропта, курапка, курепка, куро-
пиц'а, куропада, куропатка, куро-
патла, курапатка, курупатка, ку-
ротва, куроппа, кураппа 214
курка, -иця 189, 103
курок 190
куропиння 190
куръ 187
куръ пѣнье, пѣванье 188
куры 188
кутънии зубъ, кутній зубъ, кутній
зуб 310, 334
куцунір 201
куш, куст, -ъ 244, 354
къ куроомъ 62
къльзькын 153, 157
Къловъ, Клов 349
къль, къло, къльце, къльчикъ 316,
348
къльи 234
къра 153
къшька 314
лаба 346
лавръ 282
лавырка, ловырка, ловирка 204
ладанъ 248, 249
ладка, ладки, ладоньки, ладошки,
ладошки, ладусі, ладусеньки, ла-
дусики 319
ладо, лада 319
лазок 138
лаино, лайно, лайня, лайнак, лай-
няк 316, 351
ланита, ланіта 315, 333
лань, -ьн 194
ласица 194
ласиця 199

ластівка 210
ластів'я, ластовеня 210
ластовиний 210
ластовица 207
лебедь, лебідь 207, 208
Левъ 23, 24
легені, легкі печінки, лехкы печінки, легке, легкіє, лехкі, легушка 313, 337
ледень 85
ледь 150
леліт 202
леопардъ 187
лещавка, лящовка 219
лещъ 216
лилик, лел'ік, лилек 202
лиман 130
лимень 130
липа 277
липень 84, 85, 86, 90
липець 81, 82, 84
липець 80, 81, 83, 85
лис, -иця 199
лист, -ъ 235, 234
листопад 85, 86
листопаденъ 84, 90
листопадъ 56, 57, 81, 84, 85
листопадъ [!] 83
лись, -ица 194
литка, лис'ц', лыста, лыстка, лыства, летка, выста, листи, лита, литка 320
лице «особа» 309
лице «обличчя», лецьо, лич 310, 318
лівий 46, 47
лівкий 46
лід 150
лікоть, локіть, локоть 319
лім 253
ліпок, лепок, лепчиця, липок, липчиця 291, 358
ліс 116
літо, лѣто 76, 77
літо, лѣто «рік» 78
літо «запліднення», 343
літати 343
літорость, літорост, літорі, літорасль, літорасть, літоросток 238, 239
ліха 122
ліщина, ліщана, ліщанка 256
лоб, ліб 359, 330
лабанець 330
лобода, лебеда 284, 285
ловирка 356
логовина, логвина 111
лог, -ъ 111
ложок 112
ложесно, ложиско, ложисько 315, 343
лоза (виноградна) 256
лоза 277
лои, лій 316, 347
локъть 311
лони 176
лоно, лоне, лониця, лонова кість 311, 320
лоно, луно 315, 344
лонща, -акъ 176
лоньскыи 176
лоньщина 176
лопатъка, лопатка 311, 320
лось, -иха 194, 195, 198
лоша 179
лоша, -иця, -ук 181
лошадь, -ька 178, 179, -181
лошак, -ъ 178, 181
луб, -ъ 234, 235
луг, -ъ 107
лужа 127, 157, 158
лузати, лузгати 243
лук, -ъ 272, 268, 269
лука 107, 120
Лукава, Лукавецъ, Лукавиця 120
лукавий 120
Лукарець 120
лукоморье, -р'я 120
лукор'явий 120
луна, -нна 21
луно, 338—339
лупа 348
луска 243, 348
луспа 243
лут, -ъ, -ок, -нна;
луття 234, 237
луч, -а, -ъ 32, 30
лучина 32
лушпина, -айка 243
льбъ 310, 359
львъ 23, 205
льон, лєц, льнь 271—272, 269
лыко, лико 234, 235
лыскавиця 159
лискати 159
лысто 311
лытъка 311
лѣвый 46
лѣпъкъ 290, 354, 357
лѣсь 115, 116
лѣска 255, 256
лѣто 54, 55
лѣторосль 235
лѣтось 69
лѣха 121, 122

люди, людьє, людинъ 239
людина 121, 236, 296, 297, 359
люта звірина 172
лютий, -ый 81, 83, 84, 85, 86, 87, 90,
99
лядвица, лядвица, лядви, лідви,
- лідвиця, лядвиці, полядвица 311,
313, 339
лягмо 104
лягова, -и 104
лядвенець 340
лядина 121
ляда, лядо, лядо 121, 236
лядник 121
ляшка 122
лящ, лещ 219

мавпа, малпа, малфа 206
магніт, магнит 140
май, май 58, 80, 81, 84, 90
майбутній 13
маїк 84, 87, 90
мак, -ъ 269, 268
маківка, маковица 241
малайня, малання, маловня, малод-
ня, малодн'а 159
малань 159
малий, -ий 39, 40
марець, -ъ 80, 81, 85
марот 80, 85, 990
мартій 80
мартъ 58
маслина, маслица, масличье 260,
261
масляна педѣла 102
масляна, -иця 102
масна неділя 102
мастика, мастига 248, 249
матерія, матерія, матерѣа 16
матица, матъка (анат.) 344
матка, матъка 193, 194
мгла 147
мгновеніє ока 71
медведок, медведик, медведоx, мед-
відюк (зоол.) 233
Медведь 24
медвідь, -иця, медвѣдь, -ица 199, 194
межа 42
межень, меженина, межнь 79, 55
мень, -ьок, ментус, ментр, ментюк,
ментюх, менькус 219
мерзнути 156
меркнути, мерхнути 31
мертвечина 173
межелиця 225
метла на небеси, мітла 26
мешпергач 202

мигдаль 261
Микола, Николи 100
минати, -ути 73, 52
минтус 219
мирра 249
мирсина 283
мирта, мирт 283, 284
миръ 17, 18
миць 72
миш, -а, -ка 201, 357
мишиця, мишка (анат.) 334, 335
мідь 139
мізга, міска, мізко, мизга, мизка,
мезга, мезка, мозка, мездра 237,
238
мізгря 238
мізерія 174
мілкий 132
міль, моль 132, 223, 221
мінітися 27
мінута 72
міра 42, 72
місьями 72
місяць, мѣсяць 79
місячне, місячка 351
мліг ока 71
мнох, мнух, мніус 219, 220
мовня, молня, мовна, моун'і, мом-
л'а, молинь, монія 159
могила, могыла 134
мозговати 318
мозгъ, мозок, мізок, мозог 310, 318
мокрий 148
молодий місяць 29
молодик 29, 307
молодий мѣсяць 28
молодь, -ый, -ий 297, 303
молодь 297, 303
молодьць, молодець, -ик 297, 303
молозиво 317, 350
молоко 317, 350
морква 259
море 127, 129
моріг, муріг, мурогъ 243, 244
моровьн 221, 227
морозъ 155
морок, -ъ 30, 31
морочьный 30
Морське око 128
москъ, -а 179
моспергач 202
готовиляк, мутавель, мут'іл', мете-
лик, метель, мотиль, мотыль,
мотильок, матыл', матил', матіл',
мутил, мот'іл', мутель, муталька,
моталь, мітіль, матуль, метіль,
метельок 225

мотыло, мотило 316, 351
мотыль, метыль 221
мох 289
мочь, -а, міч 316, 350, 351
мошна, мошьна, мошьница, мошен-
ка, мошонка, мішна, мўшна 344,
357
мрак, -а 148
мряч 148
муд'а 159
мудо, муде, муд'і 344
мужчина 300
мужь 293, 297, 300, 301, 359
мужьчина, мужьчинька, мужчина,
мушчина, мужчизна 301
мул 182
мурава 227, 234, 235
мурашка, мурах(а), муравей, мура-
вель, мурашок, мораха, мурайка,
мурал', мурандел', мураньок, му-
р'анка 228
мўр'с'койе око 128
мускул 335
мутва 130
Мутвиця 130
Мутова 130
Мутовиця 130
Мутв'янка 130
мутип 130
мутівець 130
мутний, мутьныи 132
мутвь 130
муха 221, 223
мўльня, молонья 158
мўрда 316, 349
мўхъ 289
мўгла 147
мўгновеныє ока 50
мўнь 216
мўрзнути 156
мўркнути 30
мўртвьчина 173
мўльняна трава 276
мытрак, мытр'ак, мытрюк 336
мышковати 336
мышь 194, 201, 357
мышьца, мышька 311
мўдь 138
мўзга 234
мўлькыи 39, 132
мўль 132
мўнити сѣа 27
мўра 41
мўсто 51
мўскѣць 21, 55
мўскѣчина 317
м'яз, м'язь, м'язі, м'яли, 335

м'яздра, мн'яздро, мн'язро 238
м'язистий 335
м'яsenz 335
м'яский, м'яскавий, м'язкий 335
м'яска, м'язга 335
м'ясопуст 102
мѣсо, м'ясо 310, 317, 335
мѣсопусть 61
мѣта, м'ята 284, 285

наводняти сѣа, наводнятися 157
наежений 200
намул' 137
наремный 161
наренно 161
нарти 319
насоушьныи 13
натура 14
нард, -ъ 263, 283
народь, народ, нарид 294, 297
насинья 242—243
насьньне, насъти 242
наставати 28, 29
натиная, нать, надь 243
нафта 141
начало 42, 43
начати 42
начатькь 42
начинати 43
нащадатися 309
нащадок 308
небесний 19
небесьныи 19
небилиця 12
небо 19
невѣста, -ька 302
недвїд' 199
недѣльнѣ, недѣля 58, 91, 92, 95
недохпїр 201
незабудь 13, 14
незліченний 41
незмїрний 41
незчисленний 41
неизмўрьныи 41
неисчътныи 41
немола 137
нендза, ненза 227
непогода 145
непогодье 145
непотир, нетопир 201
неспергач, нешпергач 202
нетопир 202
нетопырь 194
нефть 141
нещетний 41
неясить, нефѣсать 215
низина 105

низъ 37
 низъкыи 39
 нир' 134
 нира, -ка, ныра, -ка 338, 358
 ничвѣть, нечвѣт 202
 нів 29
 ніготь, ніхоть, нохоть, ноготь, ногуть 319
 німиця 286
 ніч, ночь, нучь, нѣчь 53, 73
 нічвид, нічвѣт 202
 нічпергач 202
 нов, новь 29, 28
 новак 29
 новик 29
 новомѣсячье, новомѣсячѣе, новомісяччя 28, 29
 нога 311, 320
 ногъть 311
 ноздрѣа, нѣздрѣа 310, 318
 носъ, нѣс 310, 318
 ноАбрь, ноАвмрїй 80
 мужа 227
 нутрець, нутряк, нутер, внутряк, мытрук 336
 нутриця 336
 нутрощі, внутренности 336

 обиватель 12
 оболоч 147
 оболоча, -ѣ, -ня 108
 облотня 108
 Оболочъ 108
 оводъ, овид, оват, овадня 225
 обгородитися 26
 обезьяна 206
 обирво 318
 обличье, -ччя 310, 318
 образ, -ѣ 310, 318
 овадь 221
 овен 183
 Овен 183
 овѣрка 204
 оводъ, овадь 221
 овочъ, -ї, овочъ 243
 оврах, оврашок, овражок 203
 овторникъ 94
 ов(ѣ)торокъ 93
 свѣнь 23, 182
 овьца 182
 огарь 56
 огірок, огурькъ, -ць, огурок, огурецъ, (о)гурок, агурок, гірок, гойірок, огірок, огурок, огорок, гірок, вогірок, вогірок, вогурок, угорок, вугерка 274
 огородити сѣа 26
 одинецъ 199
 одиньць, единьць 194
 одітут 211
 однохідь 182
 одуд 211
 одходник 345
 ож, -ик 201
 ожеледиця 152
 ожеледь, ожелед, ожеледа, ожеледень, ожелизь 152
 ожелест 153
 ожелець 153
 ожити 165, 166
 ожолудок 339
 ожь, -икъ 194
 озеро 127
 озерце 127
 озимина 267
 озимица 263
 озимъ 267
 озьминь 130
 океань, окіань 126
 окіа 122
 око (геогр.) 129
 око 310, 318
 око (геогр.) 128
 Оковський лѣсъ 128
 околъ 122
 окорок, -ѣ 315, 349
 окочинь 72
 окріп, окроп, окропещъ 271
 октАбрь, октоврїи, октобрь 58, 80
 о курехъ, -ѣхъ, -яхъ 103
 о курѣхъ 190
 олень 194, 195, 197
 олепиця 198
 олива, -ка 261
 олово 138, 139
 олторокъ 93
 ольха 277
 омела, имела 277
 опар 360
 опица 205
 ополонка 157
 опровѣд, опровѣд, упрогѣд 97
 опыни 205
 орел 208
 орель 108
 орїх 254
 оркиш, оркіш, оркіс 268
 оробей, оробецъ, оробух 210
 оролой 70
 ортуть 139
 орѣхъ 254, 255
 орябка, -ок, орабка, оребка, оробка 214
 орѣабъ, -ѣ, -ѣкъ 206, 214

орь 178
орьяль 206
оса 221, 223
осел 182
осень 54
осетръ, осетер 216, 218
осина, осика 277, 278
осільниця, оселниці 224
осінь, осень, осѣнь 76, 77
ослиця 182
осля 182
ослядь, оследь, ослѣдь 179
особа 309, 310
осовнь 20
осот, осет 288
острий 119
острів, островъ 118, 119
островърхи 108
осьль, -я 179
осьтъ, осот 284, 285
осятр 219
отар, -а 176
отарица 175, 176
отбувати 12
отік, отока, -ъ 119
отріб, отруби 320
отроба «печінка» 334
отроба 339
отрок, -ъ 297, 303
отроча 298, 304
отрунок 339
отрути 339
оходъ 315, 345
охочокомонний 180
очамріти 286
очемеріти 286
очерет 287

пагорб, -ок 358, 110
пагорок, -ъ 110, 109
падаль 173
падати 150
падають звѣзды 26
паділ (земний) 107
падло 173
падолистъ 84
паздерник, -ъ 81, 83, 84, 85, 88, 91
паздери, паздіря, паздіре 237
паздеръ, -ье 234, 237
паздѣрникъ 83
пазуха 311
пал'ок, палец' 359
палютій 87
пальць, палець, палюх, пальюк 311,
334, 359
Панна 23
паприка, поприга, папрыга 262

пара 147
паробъкъ, паробок, парубок, парі-
бок 304
пардусъ 187
паска 100
Паска 60
пасорит 345
пасул'а 276
паукъ, павук 221, 223
паучина, павутина 318, 350
пах, -а, пахва, пафа, пашина, пашка
320
пахати 267
пахъ 311
паця, -юк 183
пашня, пашниця, пашнья 267
левгъ 282
пелікан, пеликан 215
пень, -юк 253
пергач, попергач, перегащ, перегах
201, 202
перебути 12
перед, -ъ, -ок 42
передъкъ 42
перекрон 28
перемѣнити см 27
перемінитися 27
перепел, -ъ, -иця, перепілка 206, 208
перепелица, -ька 206
переступний (рік) 79
перець, перцеве дерево 262
перо 316, 346
перун, -ъ, перін, перін' 160
перса, перси, персти, перс', перс'т'
320
перст 311, 334, 359
персть 137
пес 186
песок 205
песець 199, 205
песя, пс'а 187
Петра 100
петрівка, -овиця 101, 102
петух, пітух 190, 191
печень, печінка 314, 336—337, 357
печера 112
пигва, пігва, пігва 260
пилипівка, -овиц' 101
пирій, перій 268
пирхаль 202
південь 48, 75
півень, п'вень 190, 191
півні перші, другі, треті 191, 103
північ 48, 75
пісок 138
піст великий, рідзвяний, Пилипів
101

планета, планида, планита, планить
-20
планина 110
плесна, плесно, плюсно, пліснівка,
плісна, плісня, пліснявка 311,
320, 321
плече 311, 319
плід 235
пліска, плюска 246
плішка, заплішка 246
плісень, пліснь, плісінь, пліснява
289
пліснявий 251
плодисток, -ець, -истиця 270
плод 234
плоути 10
плоть «стать» 300
плоть 317
площица 222, 229
плюча, плюца 311, 313, 337
плѣснівѣти 250
плѣснь 289
плѣть 310, 315
побережжя 119
повзатл(ся) 154
повний місяць 29
повня 24
повх 203
повшонок, повшук 204
повідь, повіддя 157
повіка, павіко, повіко, павічайка 331
повінь 157
повітря, -є 144
поводьний конь 179
повонь 157
повѣтриє 144
повѣтря 78
погода 144
ногодьє 144
Поділ 107
поділля 107
подольє 107
под(ъ)горьє 133
подъшьва, підошва 311, 321
пожити 165, 166
позавляги 104
позбувати 12
позбутися 12
поки 72
поки-м 72
покиміс' 72
покоління 309
пожрива 287
Покрова, -ы 101, 100
полба, болба 268
поле 115, 116
полномѣсячє 29

поличок 332
полівити 46
пологи 120
пологыи 119
полонина 110, 111
Полонина 110
полонити сѧ 156
полонка 157
полудень 48, 74
полудне 49, 53
полудьне 47
полудьне 47, 48, 53
полуніч 48, 74
полуночи 47, 53
полуночьє 48, 53
поль 53, 299
польдьне 47
польночь 47
польночьє 47
польнь, полин 284, 285
польсьє 133
полядвїця, пол'адвїц'ї, полєдвї-
ця 339, 340
поморьє, -р'я 118, 119
понедьлокъ 93
понедьл(ъ)никъ 58; 93
понизьє 133
поноровъ 232, 221
понур 232
попер, попир', поприк 262
поперек 340
пополудню 75
поранку 74
порання, -нок 74
порану 74
поребрина 340
поріг, пороги, -ь 125
поромінь 33
поросква 259
поросѧ 183
порох, -ъ 137
порохніти, порохнявий 253
порохонь, порохно, порохня, -ява
253
порохнѣти, порох(ъ)но 252
посуха 155
постъ 61
потач 171
потечи 126
потич 171
потік 123
потилиця 332
потоп 158
потокъ 123
потомок 309
потурати, потурити 197, 358
потя 171

потъ, піт 317, 350
почати 42, 43
початок, -ъкъ 43
починок, -ъкъ 43
почка 338, 354
поѡасъ, пояс 311, 320
правий, -ьи 46, 47
прадух 143
преступний «високосний» 79
прибути 12
прибывати 28
прибыти 9
привеликъ 120
привіт 16
приглухий 120
приглухуватий 120
пригір, -ок 109
пригорбок 110
пригорье 108
пригорѣти 249
пригоряти 250
прижолтый 120
прикінчати 44
приконьчити 44
прикрутий, -ъ 119, 120, 354
приморский 119
приостръ 120
природа 14
природний, -ый 14
прирожѣнье 14
присліпкуватий 120
приспѣти 252
пристанище 130
пристаркуватий 120
прірва 114
пробри(і)скнути 34
пробръзгнути 33
проводи 97
продух, -а 143
продухъ 143
прозябати 250
прокива 287
промень 32
промінь 33
пропастъ 113, 114
прорва 114
проростати 250
просерен, -ъ 151
просимецъ 84, 86, 87
просинець 81, 86
просиньць 56, 57
простір 35, 36
простолюдин, простолюдя 297
простор 35
прѡстора 35
просторінь, -онь 35
просторон(ь)ство 35

просторъ 35, 45, 359, 360
пространство 35
Протолчъ 126
протѣльчъ 126
прохідниця 23
проходньнѡ 23
проходний 155
прошлий 73
прояснитися 145
пругъ, пруз, -ик 221, 230
пружіе 248
пружок 248
прус 230
прут, -ъ 235, 234
прѣклонити сѡа 27
птак 171
птачок 171
пташиний, -ый 171
пташка 171
птиця 170
пулѡязычок 197
пупъ, -ъкъ, пуп, пупок (анат.) 311, 320
пупъ «брунька» 234
пуп'янок, пуп, пулок, пулиц', пуп'яшок, пупел, пупльх, пупняк 240
пустельник, -ъ 121
пустеля 121
пустиня 120
пустыня 120
путь 135
лучина 127
пуща 115, 116, 357
пущання, пущення 102
пшениця 264
пух, -ъ 346, 316
пѣльзькьи 153
пѣльний мѣстаць 29
пѣльх 196
пѣртити 347
пѣта 170
пѣтахъ, -а 171
пѣтица 170
пѣтичь 170
пѣтька 170
пѣчка 313, 314, 358
пыро 267, 268
пѣпърь, пѣпърьць 261, 262
пѣсь 186
пѣсьць 194, 196, 205
пѣсѡа 186
пѣнь 252
пѣрси 311
пѣрстъ 311, 315, 359
пѣрсть 137
пѣшеница 263
пѣшвица 221

п'ськъ 138
п'явка, п'явиця 229
п'ясть, п'ясток, п'ястук, п'ястух,
п'ястук 320
п'ятакъ, -ака, -ачка 176
п'ятниця 95
пятюк 95
п'ясть 311
п'ята, п'ята 311, 321
п'ятъкъ 59
п'ятъниця 58

р'абка, рабка 214
радуга, райдуга 163, 164
ракъ 23, 221
Ракъ 23, 24
рамо, рама, рамено, рам, рама,
рама, рамина, рамино, рамино
310, 315, 319
рамавъ 161
рання 74
рано 53, 74
рапокъ 74
растенъе 233
рачки 96
ребро 311, 320
реб'я 304
редька, редьков, рит'ква 269, 270
рель, -я 108
реп'ях, рип'ячок, рип'як, рипак, ре-
лик, реп'яшки, репешки, рип'ях,
репій 287
речи 297
ржий, ржій 275
риба 23, 170
Риби 24
рижій, рижей, рижий, рижик, ір-
жій, ржій, ржий, иржій 275
рило 346
рись 199
рить, рит'а, рыт'а 315, 345
рительми мести, метати 185
ритю, рит'буй бити, ударити, метати
185, 345
рив 111
рівний 119
рівнина 107
рівня, -ява, рун'а 106
рідкий 359
ріжки, рожець, ріжковець, роги́вник
260
Різдво, Рүздво, Руство 99
різка, розка, розга, рощка, різга,
резочка 239
різноманітний 81
рік 68, 78
ріка, річка 123

рінистий 115
ріння 115
рінь, ринь 115, 357
рінявий 115
ріпа 269
річ 16
ріща, рüşча, рушча, ружа 116,
239
роба 304
робна 304
ровень 106
ровінь 106
ровь 111
ровняина 107
ровньии 119
ровнь 105
рогозъ, рогоз 284, 285
ріг, роґъ 315, 346
родити сѣа (про сіль, каміння) 141
родити сѣа, родити(ся) 249, 250
родник 142
родовище 14, 141
рож 264, 266, 359
рожа, ружа 280, 281
рождьє, рожчьє 234
Рождьство 60
рождьць, -ькъ 250
розвиднятися 32
розга 234
розка 116
розкаль, -ье 157, 158
розквась 158
розливатися 157
розмай 80
розпалина 38, 113, 114, 359
розпльвати сѣа 157
розпочинати 43
розсвіт 31
розвітання 31
розсідатися 143
розсілина 38, 39, 114, 359
розсоха, розьсоха 234, 235
розступатися 143
ро(з)ступати сѣа 143
розсѣдати сѣа 143
розсѣлина 113
розтїкатися 157
розтїкати сѣа 157
розчинати 43
роз(ь)свѣтъ 30
рокъ 50, 70, 71
ромен, ромьнь 284, 285
роса 149
росити 150
рослина, ростина 234
рости 233, 249, 250
рот, ріт 318, 319, 359

рбшчаток 43
роща, -иця 116, 117
рошеньє 116
ртуть 139
рубень 85
рувен 87
рувень 85, 87
руда 138, 139
ружа 280, 281
руиць 83
рука 311, 319
рун'а 100
руно, руна 346
руный 119
русальчин великдень 97
русальчині проводи, розигри 97
русальнА 62
РусалЯ 97
ручай 123
рушати 156, 157
рушча, рўшча 117
рўжа 138
рўжь 263, 359
рўтуть 138
рўть 310, 359
рыба 23, 170, 172
Рыбы 23
рыло 316
рысь 194
рыт'бў бити, метати 185
рьль 108
рюень 56, 57
рўдкыи 117, 359
рўзати 186
рўка, рўчка 123
рўнь 115, 357
рўпа 268
рўпы 284, 287
рюти 56
рябець, -чик, -ок 215
рўбинанА ночь 161—163
рўбь 206, 214
рўбьць 214
рясний 331
рўсьна, рўсьница, рясница, рїс-
ница, ризница 310, 331
сад, -ь 254
садити 254
сало 316, 349
самобутній 13
самокиша 314
сарана, саранча 231
сарна 198
свекла, свекловиця, свїкла, цвекла,
цвїкла, цвїкля 273
свербигуз, -ка, свербивус 280

свершок, сверщ, сверщик, свершук,
сверчок 231
сверўпица 284
свидь, -ина 277, 278
свинець 139
свиньць 138
свиньнА, свиня 183, 194
свирїпиця, свирїпа, сверїпиця, су-
рїпиця 287
святати 30
свїнути (ся) 31
світ 18, 31
світання 31
світанок 31
святати 31
світїлка 20
с'вїтилко, -лицє 20
свїтило 20
свїтити 31
свїтлий 31
свїтло 31
свїтляк 20
свобода 360
своискыи 170
свьнути 30
свьрчкь 221, 231
свьнути 30
свѣтати 31
свѣтило 30
свѣтити 30
свѣтлость 31
свѣть 17, 18, 30
свѣтьлыи 30
седмица, -иця 59, 91
селезень, -ьн 188, 189, 357
селезень, -нА; селезїнка, силиз'їн',
селез'їн', сележїнь, сележїнка,
селедянка, селезун, слизун (анат.)
311, 320, 357
селезень, селез'їнь, селез'ун, се-
лах, селех, -ь, селек, селег, сел'ох,
сел'ах, сел'ух, сал'ух (зоол.) 189,
192
семакь 176
сентябрь, сентебрий, сентебрь, сен-
теврїй 80
септАбрь 58
серебро 138
середА 37, 58, 94
середина 37, 38
середній 40
середньии 39
серен, -ь, серена, шерен, шарин, ши-
рин, ширїнь, шерон, шарон, ша-
реш, шорох, черен, черон 151
серна 198
сер(ь)пень 81, 82, 83, 84, 86, 90

серсть, сир'с'ц', серстина, серс',
 шерсть 346
 сердце 320
 сеч, -а, сеч, щина 350
 севкль 273
 си(й)ночи 69
 синица, -я 207, 208
 сиропуст 102
 Ситная, Ситное Болото 288
 сить, ситник 284, 288
 сичень 85
 сівень 84, 87
 сівер, сіверко 49, 50, 146
 сіверкий 50
 сік 235
 сіль, соль 138, 139
 сіменя, -ка 242
 сіменатий, -астий, -истий 242
 сім'я, с'імн'а: 242
 сім'я (фізіол.) 350
 сінокос 84
 сірка 139
 січень 86, 90
 скала 114
 скала (зоол.) 222
 скалка 115
 скалка «перлівниця» 229
 скалоокій 229
 скаралуца 247
 скачок, скочок 182, 230
 скважина 112, 113
 скважня 112, 113
 скважня 38
 сквар, -а 154, 328, 356
 скварний, шкварний 154
 скварота 154
 сквира 328
 скеля 115
 скінчити 44
 скірня, скорнѣ, скірниця 328—
 329
 склезь 283
 скло 140
 скойка 229
 скокъ 179
 сколе 229
 сколиѣ, сколька, сколъка 222
 скол'ка 229
 скоп 185
 скопець 185
 скопити 185
 скопѣ 23
 скопѣць, -ьчина 185
 скоря, скура, шкура, скіра, скірка,
 скірочка, скира 327—329
 скоря, -ина 328, 356
 скорлупа, -ка, -ля 246, 247

скорлупастий 247
 скороздра, скороздрій, сколоздр'ый
 250, 251
 скороздріст, сколоздріст 250
 скоронний 332
 скоронь, скоронѣ 310, 332
 скоролуца 246
 скоропій 233
 скоропуха 233
 скорпиос(ь) 23
 скорпиоњъ 23
 скорпія, -ій 232, 233
 скорупковатий 247
 скор(ь)пин, -иѣ 223
 скотина 173
 скоть 173
 скрегулець, скригулець 213
 скроня 332
 слива 254
 слиз, сляз, слюз 288
 слина 317, 350
 сл'іпан'а 190
 слонѣ 187
 слоути 10
 слуда 115
 слудва 115
 слудване 115
 слуды 114
 сльза 317
 сльоза, слеза, слиза, слыза, сліза,
 слоза, сл'уза, сл'еза, сл'иза, слза,
 ш'л'оза 350
 слѣзь 284, 288
 слюда 115
 слякота 146
 смердюх 211
 смерека, смрѣчь 278, 279
 смеркати 31
 смерч 147
 смирна, смурна, змурна 248, 249
 смокы, смокъвънница, смоква, смо-
 ковниця, смоквина, смоквиня,
 смоква шовкова 257, 258
 смола 138, 139, 234, 235
 смъркъ 147
 смърчь 147
 сніг 150
 снѣгъ 150
 собака 186
 соболь, -иця, -я 194, 199
 сова 207, 208
 сойка, сійка, суйка 209
 Сойми 127
 соколь, сокіл 206, 207, 208
 сокъ 234
 солнечний 20

соловей, соловії, соловейко 209
солов'я 210
солодкий 132
солома 234, 235, 237
солоний, -ий 132
сом, -ь 216, 218
сонічний 20
сонце 20
сонце в крузі 30
сонячний 21
соняшний 21
соняшник 21
соняшниця 21
сопля, сопля 317, 350
сорока 207, 208
сором'яний удь 315
сосец, сосца 345
сосна 277
сохнути 250
сочиво 268, 272
сочевина, -я 269, 268
соха 207
спасівка 101
Спасовъ днь 60
спека 154
сперса 320
спозаколишний 75
спозадавна, -я 75
спозаранку 75
сп'яти 251
срібло, сребло 139
срібний, срімний 139
срокъ 70, 71
стадник 181
стадо 173, 175
стад'яний конь 179
старий 303
старикъ, старецъ, -ик 297, 303
старица, -я 297, 303
старъ, -а 297
старьць 297
стати «покритися кригою» 156
стать 299
створіння 169
стебло 235
Стебне, Стебний, Стебник 204
стегно 311, 320
стежка 136
стезя 136
стерво 172
стерк 214
Стерковецъ, Стерковецъ 214
стерх 213
стигнути, пристигнути, стиглий, до-
стиглий 252
стити(с'а) 99
стихити, стухити 16

стичень 91
стікати 156
стіна 115
стоборъ, -ье 244
стовбур 244
стожар, стежиръ, стежар, стожар-
ня, стожалля 24
Стожари 24
столітник 292
стопа 311, 320
сторона 45, 46
стбуп 244
стоати 17, 26
страстьнаа недѣла 61
стрежень 232
Стрелець 24
стремнина 114
стрижень 235
стрікнути 232
строкъ 221
струга 125
стружка 125
струмивъ 124
струмок 124
струя 123, 124
стръмнина 113
стръжнь 234
стръкъ 232
стръльць 23
Стрѣлецъ, -ь 23
студено 155
студени, -ий 56, 57, 155, 156
студень 82, 84, 85, 86, 155,
359
студинець 85
студинъ, студ'ин' 156, 359
ступня 321
стычень 81
стыбло 234
стыбль 194, 196, 355
стыкло 140
стырво, -ь 172
стыркъ 207
стына 114
субота 59, 95
сука 186
сук, -ь 234, 235, 253, 252
суморок 33, 75
суморъкъ 30, 53
сумьный конь 179
суглобъ, суглоб 310, 318
суржик, суржанок, суржанка, сур-
жок, суржица 266
сурпиця 287
сусол, суслик 203
сустав, ставецъ, стаучик 318
сусль 194

сутеніти 34
сутій 15, 76
сутінь 34
сутки, -очки 76
сутній 15
сутність 15
суття 15
суть 15
Сутънь 34
сухий, -ій 82, 83, 84, 87, 90
сухмень 130
сухо 105
сухмень 155
сухьи 56, 57, 148
суша 105
суще 14
существо 15
суший 15
сушність 15
сушьныи 15
сушьство 15
схід 49
сходити 26
сходитися 127
събожье 266, 359
събыти сѧ 9
съводъ 19
съвършити 45
съ зараныа 53
създанье 168
съимати сѧ 126
съльнце 20
съмъркнути 30
съпека 155
съполонити сѧ 156
сърокъ 50
съставъ, суставъ 310
сътворенье 168
сътечи 156
съсъ, -ъсъ, -ъкъ 345
съхнути 249
съходити сѧ 127
сыропустъ 61
сырьи 149
сърдце, сердце 311, 320
сърebro, серебро 138, 139
сърна 194
сърсть 315
сършень, с'ершен', сержен',
сершун', серсінь, саршін, саршон,
серсень, сершун 224
съчь 316
сънати 30
съверъ 47
съверъ (вѣтръ) 146
съмѧ 234, 242, 317
сънокость 85

сънь 34
съра 138
Сѣтомль 288!
съченъ 82
съчень 56, 57, 83, 84
съчьнь 56, 57
сяяти 31

тайныи удъ, тайный удъ 315, 343
тайное муж 343
талыи 156
т'аскати 34
таяти 156
твар, -ь 318
тварь 168, 169
твердінъ 19
твердь 19
твьрдъ 19
текти 126
телица, -я 176, 177
тельць 23, 170
теля 177
темянъ, темѧнъ, тимьянъ, тъмь-
ѧнъ, тимн'ан 248, 249
темный 31
теплий 154
тепица, -я 123, 124
Теплиця 124
Тепличина 124
теплінъ, теплин'а, тепл'ин'а 154
теплота 154
тепло 154
теплыи 154
теплынь 154
Терези 24
терен, терн, терн(ь)е, тершина, тер-
ня 239
термін 71
тернослив 255
терстина 286
тетеря, тетервак 208
течи 126
тигодень 93
тигр, -ь 205
тигрись, тігріш 206
тидень 93
тиждень 69, 92, 93
тиква, тыкы 268, 270
тил, потылиця, потилиця 332
тирса 285
тис, -ь 277, 278
тихий, -ьи 132
тіло, кіло, кійло 317
тім'я 318
т'ин'а 34
тінь 34
тісний 36

тіснота 36
 тля 232
 тмин 272
 товаръ 173, 174
 товарный конь 179
 товстий 40
 тонкий 40
 топир 201
 трава 234, 235, 354
 травен 82
 травень 81, 82, 83, 84, 86, 90
 травити, потравити 236
 травнь 56, 57
 трандафилъ, трандафира 281
 трепета, -ица, -ина, трепітка 277,
 278
 третьякъ, -як, -яка, -ячка
 176
 тріп 136
 тріснути 159
 трістъ, трость, тростина 286, 287
 троезілля, тройзіл, тройзілля 281
 тропа 135
 тропок 136
 троян 281
 троянда 281
 трунок, отрунок, утрунок 339
 трусим 86
 трус, -ь 142
 трут, -ень, труд 194
 трути, травити 339
 тръсть 284
 тръпастькъ, -ьць 205
 тръснути 158
 тръсенье землѣ 142
 трясти(ся) 142
 туга 163, 164
 тур, -ь, -иця, -ятонько, -енятко, 194,
 196, 197, 358
 туриги, турнути 197, 358
 турій язык 358
 турйазык 197
 тут, тутовое дерево 258
 туча 158, 160—161
 тхір 199
 тълстыи 39
 тълъкыи 39
 тыдень 93
 тыждень 92
 тыль 311, 332
 тыла 222
 тьма 30, 31
 тьмьныи 30
 тырнь 234
 тьдо 310
 тыла 310
 тьнь 34
 тьснота 36, 359
 тьсныи 36
 убереже, -ь 118, 119
 убис'ц'амы 13
 убити 249
 убутися 12
 убывати 28
 убытис'а 12
 увертка 204
 увіз 109
 увозъ, -ище 108, 109
 угерок 274
 угор, -ь 216, 218
 угъ (вѣтръ) 146
 угъ 47
 удавленнина 173
 удбытис'а 13
 удід 211
 уділ, удолля, удолина 106
 удоль 105
 удоль 106
 удъ, уд, удо, вудо 310, 329
 удъ, дѣтородный, родителный удъ
 343
 уена 205
 ужъ, -ь 216, 217
 узарані 74
 узбережжя 119
 узвіз 109
 узгір'я 109
 узмень 129, 130
 узмьнь 37
 узречьє 119
 узькыи 36
 узьмінь 37, 130
 укріп 271
 укропъ 360
 у кури 189
 у кур'іх 190
 улоговина 112
 улягома 104
 уноша, -ь 297
 уньць 177
 урина 351
 усеница, усъница 221
 усеница, ус'ілниц'а, ушіл'ниці,
 усенница, усінница 223, 224
 усопъ, всопъ 276
 уста, вуста 310, 315, 318, 319,
 355, 359
 устье 123
 устьна, устна, устні, устня 310,
 315, 334
 устя 124
 усъ, ус, вус, вуса, вуси 311, 319
 утва 192

утвиця, -ка 192
утиць 191
утица, -ка 188, 191
уток, утік 192
уторок 94
утро 53, 74
утроба, отроба, отріб, отруби 311,
313, 320
утроба, вутроба, отроба «печінка»
337
утропі 136
утрунок 339
ути, -ица 188
ухо 310, 318
учати 42, 43
учемеритис'а 286
уш, уши 226
Ушиця 291
ушія, ушўл 224
ушіл'ниці 224
ушчил'іпати 333
ушь 291
ущербляти 30
ущухнути 150
ущьрбнути 29

фаля 132
фарба «кров» 317
фарь 179, 182
фасули, фасулі, пасул'а, хвасоля,
квасоля 276
февраль, февруаріи 80
февруарь 58
федоровиця 102
фербет 318
фіга, фіга, фіга, фікга 258
фіміам, фіміань, феміань
249
фінік, финик 261
фрукт 243

хабаз 118
хабити 118
хабник 118
хабоття 118
хама 118
хамник 118
хаща, -і, -ь 118
хвиля (на воді) 132, 358
хвиля «мить» 72
хворост, -ь 252, 253
хвость, хвіст 316, 346
хижак 172
хижий 172
хижний 172
хижун 172
хищик 172

хищий 172
хишний 172
хліб 266
хлопець 304, 305
хльбь 266
хліб святоіванівський, хл'іб с'а-
того Івана, хльбь святого Іоанна
260
хлюща 146
хлАбь 161
хлянути 161
хмара 147, 148, 354
хмаритися 147, 148
хмель, хміль 284, 285
хмиз 253
ховзкий 154
ховрах 203
холм, -ь 110, 109
холмовина 110
холод, -ок 155, 359
холодний 155
холодньи 155
холопъ 305
холостити 186
хомевка, хамелка, хомівка, хомля
109
Хомці 109
хомАкъ, хомѣкъ, хом'як 196, 205
хорошати 180
хорт, -иця; хірт 186
хребет, хрыбет, хирбет, хырбет, хри-
бет, хрубет, хрипто 318
хрич 187
хрунь 187
хрусть 221, 317, 318, 229
хрущ 229
хрьбть 310
хрънь, -ь, хрін 284, 285
хръсть, -ькъ, хрястка, хросток,
хруст 310, 317, 318
хръщъ, хрящ, хросток, хрусток 310,
317
худибка, худобка 174
худий 175
худоба, -ина 174
худыи 174
хутко, хуток, худко, худотут 211
хълмь 108, 355, 358
хъртъ, -ица 186
хыщъникъ 170

цвекла, цвікла, цвікля 273
цвисти 240, 250
цвитень 84
цвіль 251
цвісти, цвисти, цвести 241, 251
цвіт, -ок, -ка 240

цвітень 84, 87
цвѣтъень 81, 84, 85, 87
цвѣтъъ 234, 240
Цвѣтъяна недѣля 60
цибуля, цебуля 272
ципін' 156
цицокъ, цицка, циця, цицька, ци-
цьок, цицька 345—346
цуцик 187
цыприс, циприсина 281
цврь, чврь 290

чадо 298, 308
чаеня 210
чаица 207
чайний 210
чайка 209
час «погода» 145
часець 68
часинка 68
часи, -ы 70
часівник 70
часник, чеснокъ, лукъ чеснокъ, чос-
нок, часнок, частник, честник,
чїсник 270, 272
часок 68
частий, -ьи 117, 359
часто-густо 117
частыи 117
часть 50, 63, 67
часьць 50
чаша, -ка (анат.) 331
чаща 117
чащъ 117, 118
чебрець, чебер, чебрчик, чебрик, ча-
бер, чабрик, чабрещъ, чабор, чиб-
рещъ, щебер, чебчик, чепчик 271
челенъ 342
чело, чоло 310, 329, 359
человѣкъ 293, 359
челъка 310
челюсті, -и, челестник, челюстники,
челюста, чил'усник, чил'їсник (де-
таль печі) 333
челюсть 310, 333
чемера, -ъ, -нця, чемер, чемір 284,
286
черв, черва, черв'як, червак 228
червень 57, 82, 84, 85, 86, 90
червець 82, 84
червець 80
червивий 228
червоточина, червотўк 253
чѣрв'як 357
череве, -а, 311, 340, 359
череда 175
черенок 342

черень, -ъ 310
черенъныи зубъ, черенній, черен-
ный, черенатый, череняк, черено-
вый, черѣўный, черевірний зуб
333—334
череп 330
черепаха 220
чересло, -а 311, 340
черет 287
черешня, черешына 254
чернець 89
черника, черниця, черниш, черну-
ха, чернушка, чернюха, черня,
черняк, чорниця, чорнуха, чор-
нюк 212
чернядка 212
чернїадъ 207
чер(ь)вещъ 83, 85
чеснокъ, чесновитѣкъ 269
четвер 95
четвергъ 95
четвертакъ, -ака, -ачка 176
четвертокъ 95
четвѣргъ 58
четвѣрткъ 59
чешушати 348
чешуа, чешуя 316, 348
чиколоток, чиколонок, чиколодок,
кичеленок, чиколотка 333, 342
чил'адник, чил'ан'н'а 297
чималий 40
чинъ 52
чир 290
чипиргач, чіпиргач 202
чистий, -ьи 117, 132
чїлка, чўлка, чулка 310, 331
чїр 290
чїчка, чїча, чачка, чача 241
члонокъ встыдливый 343
чоло 355, 359
чоловикъ 294—295, 300, 359
чолопок 248, 333, 342
чорні печінки, печўнки, печунки
337
чорнобиль 285
чортолох 288
чрѣновъныи зубъ 310, 315
чырвещъ 81
чырвоточина 252
чырвь 221, 357
чырвьнь 56, 57
чырнобиль 286
чырнїадъ 179, 212
чѣрь 290

шай 151
шайка 209

шаран 151
шарашур 151 —
шеломъ 111
шеломѧ 111, 355
шерех, шерешень, шерешінь 151
шерехатий 151
шереш 151
шерстень, шерснюк 225
шерсть 346
шершень, шершін', шершун 224, 225
шибати 158, 160
шипшина, шипок, шипкъъ 263
шипкъъ, шипшина, шипчина 286
ширння 36
ширитися 36
широкыи, -ий 36
широкость 36
широта 36
ширѧти (сѧ) 36
шишка 235
шишька 234
шия 319
шкапа 181, 328
шкаралупа 247, 328, 356
шкарбани 328
шкарубнути, зашкарублий, шкаруб-
кий 246
шкварити 155, 328, 356
шквиря 328
шкіра, шкура, шкорина 356
шкло 328
шкорупа, шкаралупа, шкалупа,
шкаралуща, шкарупина, шар-
лупина, шкалубина 246, 247
шкорух 328
шкребти 328
шкура, шкіра 327—329
шкурапя 233
шкुरат, шкурлат 328
шкуратяна, шкуротяна миша 202
шкурокрячъ 327
шлунок, шлунок 338—339, 359
шовковиця 259
шостакъ 176
шточасокъ 104
шуй 46
шуйбіч 46
шутьга 46
шчука 172
шършень 221
шыѧ 311

шпадок, шатки, нащадок 308
щебер 271
щека, шока 314, 333
щелепа, щелеп 333
щелопкъъ 247, 248

щенити сѧ, щенитися 186
щеньѧ, щеня 186
щетина, щчітина, щчітіна, щчітчи-
на, щчотина 316, 346
щиколотка, -дка 333, 342
щина 350
щїлина 38
щїня 99
щовб, -а 342
щока 324
щолопок 248, 333
щука 216, 218, 219
щукъ 150
щур, -ь, -окъ, -ик 207, 208, 210
щъль 38

юг, югá 146, 50
югъ 49
юдоль (паділ, долина) плачу 106,
107
юдоль плачевная 107
юзепок, юзефок 276
юнак 303
юноша 303
юха «кров» 317

яблуко, яблоко, яблеко, йаблико,
йабко 254, 255
яблуня, яблінка 254
явір, йаворъ 280
ягня, -иця 183
ягода 235
ягодове дерево 258
ядро 235
ядро (анат.) 344
язвина 113
яйце (анат.) 344
ялина, -иця, ялинь 277, 279
ялиновий 278
ялити (анат.) 343
яма 111
янчар 184
яр 112
ярка 184
ярна, яръ 267
яриця 267
яр(ов)ина 78
яробок, ярабок 215
яруга 112
яръ 78
ясна, дясна 318
ясний, -о 31, 145
яструб, ястраб, йастраб, йастріб 211,
356
ятрити(ся) 343
ячмінь, ячень, ячмінець 264

ящѣр 217
ящѣрка, ящериця, ящурка 217, 218
ящур, -ъ 217, 218

Ѡблонь 254
Ѡблъко 254
Ѡгница, -ьць, -ца 183
Ѡгодичина, Ѡгодина, Ѡгодичье 257
Ѡзвина 112
Ѡзвьць 196
Ѡзыкь, язык 311, 319

Ѡице, яйце 316, 347
Ѡма 111
Ѡруга 112
Ѡрь 263
Ѡрта 182
Ѡстриабъ 350
Ѡсьныи, -о 30, 145
Ѡтро, ятро 303, 311, 314,
342—343
Ѡчьмы 263
Ѡщерь 216

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ВСЕСВІТ. ПРОСТІР. ЧАС.	9
Буття, матерія, дух	9
Назви, пов'язані із Всесвітом, небесними об'єктами та явищами	17
Лексика, пов'язана з простором, орієнтацією в ньому, поверхнею, параметрикою тощо	35
Назви часових понять	50
РОЗДІЛ II. ЗЕМЛЯ: НЕЖИВА ПРИРОДА	105
Географічна термінологія	105
Назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин	137
Метеорологічна лексика	143
РОЗДІЛ III. ЗЕМЛЯ: ЖИВА ПРИРОДА	165
Зоологічна лексика	168
Ботанічна термінологія	233
РОЗДІЛ IV. ЛЮДИНА ЯК ЧАСТИНА ЖИВОЇ ПРИРОДИ	293
Деякі узагальнення	353
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ	361
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ	362
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	377
СЛОВОПОКАЖЧИК	385

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НІМЧУК *Василь Васильович*

ДАВНЬОРУСЬКА
СПАДЩИНА
В ЛЕКСИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Відповідальний редактор *С. П. Бевзенко*

Здано до набору 05.11.91. Підп. до друку 27.07.92. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 21,84. Ум.-фарбо-відб. 21,84. Обл.-вид. арк. 27,96. Тираж 480 пр. Зам. 1—3620.

Видавництво «Наукова думка»,
252001, Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка 3, в Жовківській міській друкарні, м. Жовква, Львівської обл., вул. Василіанська, 8. Зам. 1789.

- Німчук В. В.**
Н67 Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. С. П. Бевзенко.— К.: Наук. думка, 1992.— 416 с.
ISBN 5-12-000639-6 (в опр.): 480 пр.

У монографії досліджуються походження і розвиток масиву давньоруської лексики для позначення предметів і явищ навколишньої дійсності. Вивчаються словникові системи, пов'язані з буттям, простором і часом, будовою 'всесвіту, землі, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна та інша номенклатура X—XIII ст. Досліджується доля давньоруської лексики в українській (літературній та діалектній) мові протягом усього її розвитку.

Для славістів, істориків східнослов'янських мов, етимологів, лексикологів, природознавців, викладачів і студентів гуманітарних факультетів вузів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

Н 460200000-268 528-92
221-92

ББК 81.2Ук-3